

מְשׁוּאָה
קוּבֵץ שְׁנָתִי

יז

משואה

קובץ שנתי

מ ש ו א ה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך י"ז

משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוניות בשואה ובמרי

תל-יזחק — תל-אביב, ניסן תשמ"ט — אפריל 1989

העורך : אריה בראונר
מזכיר המערכת : מ. וירט
ועדת המערכת : מ. קול, א. בראונר, מ. וירט

קובץ זה רואה אור בסיוע
הקרן להנצחת זכרה של יהדות פולין

כל הזכויות שמורות

משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוני בשואה ובמרי
קיבוץ תל-יצחק, ד.נ. השרון התיכון
תל-אביב, רחוב המלך ג'ורג' 48

דפוס ומסדרה מ. שטרן, שד' הר-ציון 104, תל-אביב

ה ת ו כ ן

7	שואה ותקומה	
11	שני שיאים	בשער משה קול
14	חליפת מכתבים בין גדעון האחנר ופרופ' נח קפלינסקי	גדעון האחנר
16	דברים להופעת ספרו של א. תורי "ניטו יום-יום"	פרופ' אהרן ברק
18	קינה על קרבנות השואה	

עיונים היסטוריים

	תעודה גרמנית על עמדת השלטונות האיטלקיים	
19	כלפי היהודים באיזורי הכיבוש	פרופ' דניאל קארפי
27	יחסי פולנים-יהודים בעשור הראשון לקיומה של הרפובליקה הפולנית השנייה, 1918—1928	ד"ר שלמה נצר
39	לפרשת היחסים בין העמים הבלטיים לבין שכניהם היהודים במלחמת העולם השני, לפניה ולאחריה	ד"ר דב לון
57	יהודי גרמניה בין הגירה לבריחה; חמישים שנה לפוגרום ב'9—10 בנובמבר 1938	ד"ר רות זרין
73	ניצולים מיהודי פולין בשטחים שסופחו לברית-המועצות בספטמבר 1939	הנה שלומי
90	בעיית שירותם של יהודים פולניים בצבא הפולני בגולה במלחמת העולם השנייה	רות בראדה
102	"הפוגקט הגדול" — 12.8.1942	אביהו רוזן
148	יהודי בולגריה במאבק בכובש הגאצי	כרכה אברמוב
153	"הנוער הציוני ברומניה; 1940 — שנת המיפנה גדול	ש. אבני
174	בסיונות ההצלה מהונגריה	ד"ר אפרים אפיר
180	יחסו של קרל מרקס ליהודים	דוד טוכבי
188	היהודים בצרפת בתקופת ממשלת וישי	מרים ברנמן

בימי שואה וגבורה

	צנחני ההצלה	
195	עדות וזכרון על פעילות תנועת "הנוער הציוני בהונגריה בתקופת מלחמת העולם השנייה ולאחריה	יעקב ארצי גבריאל הורוביץ
203	פעילות מחתרתית של קבוצת "הנוער הציוני" מזגלמביה	יעקב רוזנברג
211	תנועת "הנוער הציוני" בפולין 1940—1944; פרק סלובקיה	עוזיאל ליכטנברג
217	מרס 1941 — מרס 1942	

מזכרונות ניצולי שואה

	בדרך למולדת	
239	זכרונות מ"מכבי"-קרקוב	יעקב ליברמן, שלום וייס
242	גושקה שטנדיג	ד"ר אריה באומינגר
252		גוטקה שטנדיג

ממדף הספרים

ד"ר דוד שער

253

אגודת הנוער העברי "עקיבא" ומורשתה

לזכרם של נעדרים

פרופ' יעקב רותם

יוחנן כהן

264

אידה מרוץ — קווים לדמותה
אלכס גתמון — 1981—1926

ב מ ש ו א ה

ג. זירט

צרור ידיעות: פעולות משואה בשנת תשמ"ח. — נוער
גרמני מביע את רשמיו מהסמינר ב"משואה". — מכתב
להנהלת מכון "משואה". — סמינר לנוער יהודי מגרמניה

273

המערבית. — פרסי "משואה", 1988

משה קול

שואה ותקומה

(לקט מתוך דברים, שרוכזו בספר "שואה ותקומה, סדרת מאמרים ונאומים", תל-אביב תשמ"ה)

"תיאודור הרצל קיווה, כי מדינת היהודים תשחרר את העולם משנאת ישראל ובעיות העם. ללא מדינה. אולם במציאות קרה ההיפך מזה: השנאה למדינה הגבירה את השנאה נגד היהודים, כי הגויים רואים, ובצדק, את הוזהות שבין המדינה והעם היהודי. אולי ישתנה המצב, כאשר יושג שלום בין ישראל לבין שכנותיה. הרצל האידיאליסט והמאמין הגדול קיווה, שייווצרו יחסים חדשים בין העם היהודי ובין עמי העולם על ידי שחרור האנושות מהאנטישמיות. לבשתו של העולם בימינו היתה ההתפתחות הפוכה ושלילית, כי מדינות ערב והגוש הקומוניסטי הפכו למוקדי-התעמולה האנטישמית המחודשת".

(מתוך המאמר "עמידה בשער". משואה ד', ניסן תשל"ו — אפריל 1976)

"מדינת ישראל קמה, כדי להבטיח את קיומו של העם היהודי ואת עצמאותנו המדינית לדורי דורות ולשם כך עלינו לעשות את כל אשר לאל ידינו לביצוע השליחות הזו ומחובתנו להפנות את מלוא משאביה ואונה של האומה ושל המדינה ליישום המטרה הנעלה. נזכור את הלקח ההיסטורי הקשה של עברנו הקרוב, על פיו ולאור החזון הציוני נבנה את עתידנו".

(מתוך המאמר "נוכח אירועי התקופה", משואה ז', ניסן תשל"ט — אפריל 1979)

"עם תום מלחמת העולם השנייה וכעשרים שנה לאחריה התביישו אנשים רבים, שהיה להם חלק באירועים המשפילים של ימי המלחמה, לגלות את פרצופם

האנטישמי, בידעם את אשר חוללה התנועה הנאצית הפאשיסטית לעולם ואת ההרס וההשמדה, שבאו על מיליוני בני-אדם בשל הטירוף הלאומי שגרר אחריו עמים למלחמת העולם השנייה. אולם כיום זנחו אנשים אלה אף את רגש הבושה והם מעיזים להכתיש את השואה ואירגונים רבים בתוכם מפיצים ספרות פסבדו-מדעית, המספרת, כי השואה היא סיפור-בדים יהודי, הבא להצדיק סחיטת כספי פיצויים מהעם הגרמני ואת גזל ארצו של העם הפלשתינאי על ידי הציונים, בנימוק, שאחרי השואה זכאים היהודים למדינה משלהם..."

"השונים. הבה נציין אותם אחד אחד..."

"אנטישמיות שחורה. זוהי האנטישמיות ההיסטורית מדורי דורות, המוכרת לנו מתולדות ישראל. היא היתה מבויישת ורדומה במשך עשרות השנים שלאחר מלחמת העולם השנייה ועתה היא מתעוררת ומרימה ראש..."

אנטישמיות אדומה. סוג זה התפתח בעיקר בברית המועצות, שם מופצות ללא בוש עלילות על היהודים כעם, על הדת היהודית... על מחרחרי המלחמה היהודים..."

"אנטישמיות אנטי-ציונית. מאז קיבלה עצרת האו"ם את ההחלטה המבישה, המשייכת את הציונות לתנועות הגזעניות, גברה התעמולה נגד הציונות. יש הגורסים, כי אנטי-ציונות אינה אנטישמיות, אולם האמת היא, כי אין זו אלא תעמולה אנטישמית בלבד אחר..."

"אנטישמיות אנטי-ישראלית. בשנים האחרונות אנו עדים להתקפות הנערכות במקומות שונים בעולם על מדינת ישראל, שאין כוונתן טהורה כלל וכלל ומגמתן להעליל עליה עלילות. דוגמא לכך ניתן למצוא בעלילת אנשי יוניפי"ל ההולנדים, שטענו, כי חיילי צה"ל התעללו בגופות מחבלים שנפלו בקרב. שבועות חלפו עד שמוסדות האו"ם הכחישו את דברי העלילה והביעו צער על כך, אולם בינתיים הרי היא נפוצה בעולם ואין ספק שגרמה לנו נזק בדת הקהל העולמית..."

"אנטישמיות גזענית וצבעונית. העולם השלישי, הסובל ממצוקת הנפט, מוסח אף הוא נגדנו. בהשפעת הקומוניסטים והערבים מצביע עולם זה באו"ם נגדנו. בין אלה מצויות מדינות, שעזרנו להן לבנות את כלכלתן ואת מערכת המימשל — אך למרות זאת ניתקו את יחסיהן עם ישראל..."

"ניאו-נאציזם וניאו-פאשיזם. תנועות אלו קמו לאחרונה לתחיה באירופה, בארצות-הברית ואף באמריקה הלטינית... הגורם המשותף לכולן הוא טיפוח השנאה ליהודים, האשמים, כביכול, בכל עוול חברתי, בכל זעזוע המתרחש בכל מקום..."

"פונדמנטליזם מוסלמי קיצוני. היה זמן, כאשר במצרים הפיצו את "הפרוטו-קולים של זקני-ציון" בערבית. עתה מופצים ספרונים אלה בערב הסעודית ובמדינות ערביות אחרות. אולם עתה מופצת שנאת יהודים (המשולבת בשנאה לישראל והציונות) גם באירן ובמדינות מוסלמיות אחרות... הסיבה העיקרית לשנאה כלפינו בסעודיה היא שליטתנו בירושלים, והרי העולם היהודי לא יוותר על ירושלים כבירת ישראל..."

"אנטישמיות אלימה... האנטישמיות כיום אינה... אידיאולוגית ותעמולתית בלבד,

אלא גם אלימה. במקרים כאלה מן ההכרח לתבוע תגובות נמרצות מצד הממשלות. יש לדרוש את טיהורם של מוסדות המשטרה בכל מדינה ועיר מניאו-נאצים..."

(מתוך המאמר "על האנטישמיות". משואה פ', ניסן תשמ"א — אפריל 1981)

"לשני תפקידים מרכזיים נועד מפעל "משואה": הראשון — להנציח את תנועות הנוער הציוניות-כלליות, שנהרסו באירופה בתקופת השואה ולהציב יד וזכרון לחברים, ללוחמים ולפעילותו של המחנה הציוני הצעיר, שהגיע להישגים חשובים ערב מלחמת העולם השנייה; והתפקיד השני — ללמד ולהורות את הדור הצעיר בישראל ובעם היהודי את תקופת השואה והגבורה בשנות מלחמת העולם השנייה. המפעל הזה, "משואה", הוא היום המוסד המרכזי בעם היהודי ובמדינת ישראל, בו לומדים באופן יסודי את מה שעבר על עמנו בשנים 1939—1945..."

(מתוך "משואה" בתום שבע שנים מאז תחילת עבודתנו —

ההקדמה לקובץ "משואה" בשפה הספרדית. 24.1.80)

"מיין קאמף", הפרוטוקולים של "זקני ציון" וחוברות תעמולה דומות אינן ספרות פטולה כיום בארצות ערב. אמנם ישנם מנהיגים ערבים, סופרים ועיתונאים, המתביישים בפרסומים אלה, אולם טרם ניתנה הוראה להשמיד ספרות תעמולה זרועתית זו. כאשר נפגשו הערבים בשטחים עם חיילנו ועם אזרחי ישראל, הם הופתעו לראות יחס אנושי כלפיהם ולא האמינו למראה עיניהם ואמרו: "היהודים אינם שונאים אותנו ואפשר להיות עם הישראלים"... הערבים הדו בפנינו ומודים גם היום, כי לוא היו הם המנצחים במלחמת ששת הימים, היו נהגים בנו אחרת, ומי יודע לאיזו שחיטת וזוועות היה העולם עד במקרה כזה."

(מתוך המאמר "לקחים היסטוריים", משואה ה', ניסן תשל"ז — אפריל 1977)

"אנו רוצים בידידים ומוקירים אותם, אולם ראשית כל עלינו לבטוח בעצמנו. אל ישתוממו, איפוא, ידידינו לכוה זכרונו הטוב ועל כך שאין אנו שוכחים את אשר עבר על עמנו בדור הזה. חובה עלינו להיות איתנים בדרישותינו, כדי להבטיח את עתידה וקיומה של ישראל לנצח נצחים."

(מתוך "ישראל בת שלושים". משואה ו', ניסן תשל"ח — אפריל 1978)

"השואה מעוררת סימני שאלה רבים — על מהותו של המין האנושי, על טיבה של תרבות אנושית, על ערכים של קידמה ומדע. אין סוף שאלות. האנטי-יתווה המוחלטת היחידה לשואה — מצויה אך ורק בתקומתה של מדינת ישראל. בהביטנו אל העולם הסובב אותנו עלינו לזכור את לקח השואה ולדעת, כי אין שפל ותהום שאליהם לא יכולה לרדת נפש האדם. נראה נא בעיניים פקוחות את אשר מעוללים שכנינו לבני עמם ולבני דתם ונזכור תמיד, כי לא די

להיות צודקים וכי חייבים אנחנו גם להיות תמיד חזקים.
"עלינו, על מדינת-ישראל, האחריות למנוע את הישנותן של שואה ופרעות
בבני עמנו בכל אתר ואתר. עצמתה של מדינת-ישראל היא ערובה לא רק
לשלום אזרחיה, כי אם לשלומן של קהילות ישראל השרויות במצוקה באתיופיה,
בסוריה ובברית-המועצות..."

(מתוך "על הפמיכות ההיסטורית בין השואה ותקומתה של מדינת ישראל" —
דברים בעצרת השואה הזכורה בתל-יבוק ככ"ז בניסן תשמ"ד, 29 באפריל 1984)

"מרד הגיטאות שאב עידוד מהתנועות, שגידלו את מנהיגיו ומפקדיו, אולם גם
אנחנו בישראל שאבנו עידוד ממורדי הגיטאות בעת שנאבקנו במדיניות "הספר
הלבן", פעלנו בהעפלה וקלטנו את שארית הפליטה אחרי הקמת המדינה. אין
ספק כי גם מלחמת הקוממיות שלנו הוארה באורות, שבקעו אלינו ממרד
הגיטאות..."

"לא ככל הגויים בית-ישראל. באם נאבד את הייחוד המוסרי שלנו — אנו
עלולים לסכן את עתידנו. לחמנו בגיטאות, בצבאות זרים, ונגד שכנינו — ולא
איבדנו את צלם האדם היהודי. הלקח של מרד הגיטאות לדורנו, דור התקומה
והגאולה, הוא לקיים את צוואתם שנכתבה בדם ואש, בייאוש ובחוסר מוצא:
להישאר יהודים אף במצבים הקשים ביותר. כאלה היינו בארץ ישראל מאז
העליות הראשונות; כך השגנו את עצמאותנו וכך נבטיח אותה לדורות הבאים,
לנצח נצחים."

(מתוך "ארכיום שנה למרד גיבו וארשה", משואה י"א, ניסן תשמ"ג — אפריל 1983)

שני שיאים

(מתוך נאום בבית הנשיא בקבלת עיטור קצטניק על מפעל חיים
להחדרת לקחי השואה)

אכן זה עשרים שנה עוסק אני בנושא השואה ולקחיה, מאז אותו משפט היסטורי של צורר האומה. עם סיומו של המשפט חשבתי לפנות לעיסוקים אחרים — ולא עלה הדבר בידי. סברתי, כי אם אכתוב את הדברים על ספר ואשתף את הציבור במידע, בתוויות ובהרהורים שהצטברו אצלי, יהיה לי קל יותר להשתחרר מן העיסוק בנושא השואה. אך גם לאחר שכתבתי את ספרי, אין הנושא מרפה ממני. כנראה, מי שירד פעם לעמק הבכא, הדם והדמע של השואה, אינו יכול לחזור עוד לחיי השיגרה בלבד. גם כשהייתי חבר כנסת, וחבר הממשלה, גם בעיסוקי כפרקליט, ליווה ומלווה אותי נושא השואה במחשבה, באסוציאציה ובתחושה, בשבתי בביתי ובלכתי בדרך, כלומר גם בארץ וגם מחוץ לה.

שלום אש מתאר בספרו "קידוש השם" את גוירות ת"ח—ת"ט. לאחר התורבן הכבד, שירד אז על יהדות אוקראינה, חזר יהודי לעיירה, שיקם הריסות ביתו ואפילו הקים לו חנות קטנה. אבל במשך ימים רבים לא היתה כל סחורה בחנות. כי כל רכושן נשדד. שאלו אותו: למה לך התנות, הרי אין לך פה מאומה, מה אתה מוכר? ענה היהודי; "אני מוכר בטחון". לאמור אם יכול אדם לאחר חורבן גמור לשקם אפילו מסגרת בלבד לקיום, הרי זה עצמו מעיד על שפע של אמונה ובטחון.

פרעות חמיילניצקי, במאה ה-17, אימות ועקובות מדם כפי שהיו, הרי הן מחווירות לעומת אימי השואה של ימינו. כי לא היה עוד כאסון השואה לכל אומה ולשון. לנו היה זה החורבן השלישי לאחר הריסת בית מקדש ראשון ובית מקדש שני. כשעמד לפני הכותל המערבי, כתב אחד העם לאמור: "ארץ

כי תחרב — יקומו לה זרובבל, עזרא ונחמיה ועם אחריהם, וישוּבו ויבנוה מחדש. עם כי יחרב — מי יקום לו ומנין יבוא עזרו?"

לדברים אלה נודעת משמעות פי שבעה בימינו, לאחר שהעם חרב לא רק במובן הרוחני, כפי שסבר אחד העם, אלא באופן פיזי ממש, חרב פשוטו כמשמעו. והנה נתגלו כוחות גנוזים ונסתרים, שפרצו בעוצמה רבה ממעמקים ושבזכותם העם ההרוס, השסוע והמעונה, קם על רגליו. זכרון השואה טבוע בו, בגוף ובנפש, אך עיניו בשואות שוב לחיים ובלבו בטחון ואמונה.

שני שיאים ראה הדור שלנו: שיא הסבל והעינייים של השואה ושיא ההישגים של הקמת מדינת ישראל. שני אלה הם היום הקשר היחיד המלכד את כל חלקי האומה: וזכרון השואה מזה ואהבת המדינה מזה הם בימינו החוויה המשותפת לכל איש יהודי בכל מקום שבו הוא נמצא, בארץ ובחוץ לארץ, בין שהוא דתי או חילוני, ציוני או לא ציוני, בין שהוא אורתודוכסי רפורמי או קונסרבטיבי, עשיר או עני. וזכרון העבר המעיק ותקוות העתיד המזהיר הם היום הדבק המחזיק יחדיו את כל חלקי בית ישראל.

לאמיתו של דבר שניים אלה, הזכרון והתקווה, שתי פנים הן של אותו נושא, שתי השתקפויות של אותו ענין עצמו. שהרי השואה באה עלינו, כי לא היתה לנו או מדינה, שתוכל לקלוט את פליטי החרב ואילו רק המדינה מעניקה ממשות וטעם לאמירה הנפוצה: "לא עוד שואה".

כי מי יערוב לכך, שהאסון לא יחזור? מדינות אירופה, שאדמתן רוותה דם יהודי? העולם החופשי, שעמד מגד ולא נקף אצבע להציל אומה גוועת? רק מדינת ישראל היא שתוכל להבטיח, שלא תהיה עוד שואה.

חלק מהעם היהודי החליט להשאר בגולה. זוהי החלטה מכאיבה, כי גם הכבד באסונות טרם הוליד את יציאת הגולה ההמונית. אך בין שאנו כופרים בלגיטימיות של קיום הגולה ובין שאנו משלימים, בלית ברירה, עם כך, שחלק מהעם לא יחזור בינתיים למולדת, חובה עלינו לטפח ערכים, אשר יזינו ויפרנסו את העם היהודי בכל מקום הימצאו. תורה זו צריכה לצאת מציון ואחד הערכים המרכזיים בה הוא בהקניית זכרון השואה ולקחייה באופן, שיצליח לחזור לבית יהודי ולכל בית ספר יהודי, בכל אתר ואתר ובכל דרך נאותה. כל נער ונערה יהודים צריכים לקבל ולקלוט זאת כחלק ממשענם הלאומי הרוחני, בבית, שבו הם גדלים ובמוסד החינוכי, שבו הם לומדים. רק כך נחזק את יהדותם. והדבר חל גם על הנוער הישראלי.

יתרה מזו: — חובה עלינו להעביר את לקחי השואה גם לעולם הלא יהודי. הערכים שלנו אוניברסליים הם כתמיד וכוחם יפה לכל באי תבל. גם זכרון השואה כך. לכן נודעת חשיבות רבה לכך, שבאגודת קצטניק שני פעילים מרכזיים הם האב פרופסור מרסל דה בואה וראש הקדים בישראל השייך ואגדי טבארי. שניהם גם חתמו על המגילה, שהאגודה מסרה לי על "מפעל חיים". לעם היהודי היתה השואה אסון כבד. אך לאומות העולם היא היתה פשיטת רגל מוסרית, כשלונו של מצפון האדם. רבים מטובי האנושות מכירים בכך ופועלים גם הם להקניית לקחי השואה בעולם.

ואילו אנשים חסרי מצפון בימינו משתדלים ומתאמצים כל כך להתכחש לקיומה של השואה והם מעזים לטעון, כי לא היתה ולא נבראה. אנו, אותם

בני העם היהודי, שעליהם פסחה השואה, חייבים לעמוד גם בחובה, ביחד עם החוגים הנאורים והמתקדמים הלא-יהודים ולהזהיר את העולם כולו בפני הפורענות הצפויה לו משינאת ישראל בכל-גלגליה: הפשיסטי, הקומוניסטי והאחר.

מתהום השואה נתאמץ להעלות לקחי חיים ובשורת עתיד. כי בתוך האסון הכבד היו גם גילויים מופלאים לרוב של עזרה הדדית, של אחוות אדם, של תחייה רוחנית ותרבותית. לא רבים יודעים, כי בגיטו ורשה התקיימו לעתים בערב אחד שש הצגות תיאטרון לאורן של עששיות נפט, כשמשמרות נוער מסיירות בחוץ, להזהיר מפני חיפוש פתע. שם הופיעו בסתר עיתונים, חוברות ופירסומים למיניהם, שמספרם עלה אפילו על זה שמלפני המלחמה. שם פרחה יצירה רוחנית עצומה. בתי כנסת וישיבות הופעלו בחשאי ויהודים היו מתכנסים בסכנת נפשות לתפילה וללימוד תורה. כל זה היה אסור באיום של עונש מוות. במקרים רבים היו יהודים עובדים בבתי המלאכה עד כלות הכוחות בימי החול, כדי למלא את מיכסות היצור, שיאפשרו העדרות מן העבודה בימי השבת. בגיטאות עברה כמיהה לביטוי אסתטי בציור, במוסיקה ובפיסול. גאוותנו לא רק על המורדים בגיטאות והפרטיזנים ביערות, אלא גם על המוני בית ישראל, שנלחמו לשמור צלם אנוש.

כל זאת יש להעלות ולהזכיר כחלק מן המורשת שלנו וכאופייניים להווי היהודי ולמאבק העם לחיים.

והנה כי כן, כדברי המשורר: "מהרי הנשף עוד נחצוב להבה". נעלה אורות מאופל ונלמד את בנינו להיות גאים על אבות אבותיהם.

ומעל הכל — נעלה נא על נס את הפלא הגדול של השארות העם בחיים לאהר הסתערות כל כוחות הרשע להכחידו. העם התאושש, כשהוא אזור עוז להקים הריסותיו ולהמשיך יצירתו.

לנגד עינינו ממש התגשמו הנבואות עתיקות היומין על חיי הנצח השמורים לאומה, שהרי כך ניבא ישעיהו: "כל כלי יוצר עליך — לא יצלח".

חליפת מכתבים בין גדעון האוזנר ופרופ' נח קפלינסקי

ד"ר נח קפלינסקי
חולון, רחוב סוקולוב 40
טל. 844859

" בכסלו תשל"ח
20.11.77

גדעון יקר, שלום רב לך!

רואה אני צורך גפשי עמוק לכתוב לך מלים מספר לאחר החוויה העמוקה, שעברה עלי עם הצפייה בביקורו של סעדאת בלוויך ב"יד ושם". למעשה לא הצפייה היתה העיקר. כמעט ולא ראיתי את פני המבקרים. התרכזתי כולי בהקשבה לדברייך, אשר במשך עשרות דקות מעטות תימצתו את גודל השואה הלאומית שעברה עלינו. יתר-על-כן, נדמה לי, כי יותר מעצם התוכן של דבריך הושפעת מצורת הבאתם והבעתם. לפתע נעלמו מנגד עיני כל הסמויות והייתי נתון כולי לרצף הקולי, שבקע מגרונך והביא אותי לזעזוע, אשר כבר מוזמן לא ידעתי כמותו.

חי אני את השואה (ועם השואה) עד עצם היום הזה. אין השואה מרפה ממני וגם אינני רוצה שתרפה, וזה כבר העשור הרביעי (לפני סיומו) מאז שחדרה לכל ישותי. ותסלה לי על שאני מעסיק אותך בחוויותי שאני רוצה לפרקן — ולו במקצת מן המקצת — בפניך...

...מאז 1942 פעמיים פרצו הדמעות מעיני, שנראו לי כבר יבשות ומיובשות. פעם — כאשר רגלי דרכו על חופה של חיפה (1945) ולאחר פרידה של קרוב ל-5 שנים התאחדתי עם אשתי ובני והבאתי להם אישית את "בשורת" השואה. ופעם שניה — כאשר אוני הקשיבו ברעד להכרות המדינה ועיני שראו את כל אלה שנספו הוצפו שוב דמעות.

היום עשה זאת שוב קולך החדגוני, כביכול, אך המלא חיל ורעדה אשר הביא להתפרצות דמעותי אשר חשבתי, כי ייבשו ואינן. היתה זו התפרצות בועיר אנפין של לבה מהר געש כבוי. ועל התפרצות זו, ועל התפרקות זו, חד-פעמית לאחר למעלה מ-30 שנה (והרי אני כבר כבן שבעים) חייב הייתי להביא לך רגשות-הערכה, אמנם יוצאי דופן, אמנם מיוחדים במינם, אולם מעמקו של לב פצוע ודואב שפרק היום מעצמו מעט מן המעט מעולו הכבד. ואתך הסליחה, ידידי היקר, על שהגני מטריד אותך בחוויותי משלי.

והריני שלך

בידידות נאמנה ובהערכה עמוקה

נ.ח.

גדעון האזנר
חבר כנסת

ירושלים, 29 נובמבר 1977

לכבוד
פרופ' נח קפלינסקי
חולון

ידיד יקר,

נפעמתי למקרא מכתבך. נחת ביטוי כה עז לרגשות עד שאין לי, כמעט, יכולת להגיב ובוודאי שאין לי דבר להוסיף על דבריך. זהו שיא של ביטוי. אין אחריו ולא כלום.

לפני שליוויתי את סעדת ב"ד ושם — כשידועים לי גם עברו וגם הצפוי ממנו כיום ולעתיד — שאלתי את עצמי, מה היו המיליונים שניספו מצוים לי לומר באזוני, אילו יכלו להנחותני. כך חשתי גם בשעת "משפט ירושלים". גם אז וגם בשעת ביקור סעדת השתדלתי לנהוג, כפי שסברתי, שהיו משיבים לי. אך היתה זו, כמובן, רק סברה.

קיבלתי כעת מפיך, איש שעבר את כל עמק הבכא עם המיליונים של קדושינו, אישור לכך, שלא טעיתי.

ברוך תהיה על דבריך, שיקרו לי מאוד.

לא עברתי את השואה בגופי, אך אני משתדל לנהוג, כאילו הייתי שם. מבחינת העם היהודי השואה כמוה כאירוע קוסמי, שרישומו יהיה ניכר לכל אורך ההיסטוריה היהודית. קשרנו צוויים לאומיים ודתיים שונים "כזכר ליציאת מצרים" — מאורע לידת האומה. מובטחני, כי לאחר שהעם יעצור כח למצות את לקחי השואה עד תום, — ויתכן שזה יתמהמה — יהיו לנו ציוויים, שיתקשרו „כזכר לשואת אירופה". כי זהו אירוע הכליון, שמתוכו צמח נס התקומה.

מיטב הברכות לך ולכל אשר לך
בידידות רבה,
שלך,

גדעון

פרופ' אהרן ברק

שופט בית המשפט העליון

דברים להופעת ספרו של א. תורי "גיטו יום-יום"*

"...מקובל הוא, שאנשים שונים כותבים יומנים שונים על נסיון חייהם. אך דבר אחד הוא להחליט לכתוב יומן בתנאים של חיים נורמליים. דבר אחר הוא להחליט לכתוב יומן בתנאי החיים בגיטו, כאשר אינך יודע, אם תחיה מחר. דרושה גדלות הנפש להנציח את האתמול..."

"ניתוח היסטורי אינו יכול להסתפק בעובדות. אך אין ניתוח היסטורי ללא עובדות, ועובדה אינה קיימת, אם אין מידע עליה... המציאות נשארת בתודעת הדורות, אם על עובדות התרחשותה — בחושיהם של בני אותו זמן — יש תיעוד כלשהו..."

"המציאות כולה היא אך זו הנתפשת בחושינו וחשינו מעצם מהותם הם סובייקטיביים. האובייקטיבי אינו אלא סובייקטיבי. גישה זו בקיצוניותה שוללת את המציאות עצמה. על פיה איננו קיימים. אנו אך סבורים, שאנו קיימים... עלינו לגבש לעצמנו תפיסה של מציאות. אכן, יש דרגות בסובייקטיבי. יש תפיסות סובייקטיביות, המשותפות לרבים. כך נוצרת אט מציאות, שניתן לאמר עליה, בדרגות ודאות שונות, כי היא היתה, כי היא עובדה, כי היא נתון קיים. מותר, לנו, איפוא, לדבר על עובדות ועל מציאות, על דברים שהיו... עניין לנו, איפוא, באמינות הדיווח; בצילובו עם דיווחי אחרים..."

"המציאות עצמה נמצאת בתנועה. מה שנראה אמין בעבר, עשוי שלא להיראות אמין כיום או בעתיד. המשקל, שאנו גותנים היום לזכרון אישי, למשל, עשוי

* דברים שנאמרו בערב, שנערך בבית התפוצות ב-8 בפברואר 1989 — ג' אדר א' תשמ"ט —
לרגל הופעת הספר "גיטו יום-יום" — קובנה, יומן ומסמכים" מאת א. תורי בעריכת
ד"ר דינה פורת.

להיות שונה מהמשקל, שיינתן לו בעתיד... העבר מדבר אלינו תמיד, אך קולו נשמע כל פעם בצורה אחרת..."

"ההיסטוריה אינה עוסקת רק בדיווח על נתונים עובדתיים בבדידותם. היא עוסקת ברצף של נתונים. היא מספרת סיפור. היא קובעת קשרים סיבתיים בין טוב למסובב... אך מעבר לכך עוסקת ההיסטוריה בהערכה... ההיסטוריה מעצם טבעה אינה מצטמצמת אך לדיווח של מה שקרה, אלא גם להערכה, מדוע זה קרה, אם ניתן היה למנוע, ומה משקלו של מה שקרה ומה שהתרחש לפניו ולאחריו. על כך אנו מוסיפים את הערכתנו, אם טוב וראוי הוא מה שקרה..."

"כל דור רואה את העבר בצורה שונה. העבר נמצא בשינוי מתמיד. אין פלא, איפוא, שאנו מתייחסים אל הגיטו ואל אשר התרחש בו בצורה שונה מזו, שאלו שהיו בו התייחסו אליו אז, או בצורה שונה מהערכות של אלה, שהעריכו את הגיטו בסמוך לאחר סיום המלחמה. אנו עצמנו מסתכלים על העבר בצורות שונות על פני חיינו. כשם שאנו משתנים במשך השנים, כך משתנה תפיסתנו את העבר..."

"חשיבותו של הספר שלפנינו אינה בכך, שהוא יוצק מציאות והערכת מציאות, שהכל יקבלו אותה ללא ערעור והרהור. נהפוך הוא. חשיבותו המרכזית של הספר, שהוא חי וגושם וקיים ומשתנה כל הזמן..."

"קשה להעריך, מהם אותם יסודות מהעבר, המגבשים את האני. אך דומה, שניתן להצביע על כמה מהם:

— רצון החיים והערכת החיים. החיים קשים ולעתים בלתי נסבלים. אך כל אלטרנטיבה גרועה יותר.

— הערכת האדם באשר הוא אדם. הנכלה והרם בצלם נבראו ועל זכויות היסוד שלהם צריך לשמור מכל משמר.

— הערכת הכוחות האינסופיים, שיש לו לאדם.

— הסובלנות כלפי כל יצור. ההכרה בחולשות עצמך וזולתך. הנכונות להבין את הזולת ולא לשפוט אותו — בטרם תהא במקומו.

— הנכונות לראות דברים בפרופורציה מתאימה; ההכרה, כי אין דבר מוצק ומוסכם, שאין חשש, כי יצר הרע יביא לשינויו. ומכאן הצורך להגן ולהלחם על ערכים, גם אם יש תחושה, שבהם בוודאי לא תגע יד אדם.

— הנכונות להעריך עניינים כחסיים. ההתרחקות מהמחלט והבלתי מתפרש אל היחסי והדורש איזון.

— ולבסוף, החשיבות המרכזית של הקיום הלאומי שלנו בישראל והצורך להגן על קיום לאומי, בלא שניתן יהא לסמוך על האחרים. עם זאת הצורך להבטיח, כי קיום לאומי זה יגשים את הציפיות, שבגינן הוא הוקם מראשיתו. מכאן הצורך להבטיח את קיומה של ישראל ונצחיותה ואת קיומה כמדינה דמוקרטית, בה מתקבלות הכרעות על פי דעת הרוב ובה נשמרים זכויות האדם של היחיד — של כל יחיד ויחיד, כי בצלם נבראו"

שרה גצלר

קינה על קרבנות השואה

איכה נקטלו, הושמדו רבבות!
כל איש ואיש — עולם ומלואו.
איכה הורדו לטמיון זקן וטף,
ילדות, עלומים, בגרות — כל התקוות!
במחיר חיים שילם אדם אמונתו,
אך היא היתה פלסתר, היתה נחל אכזב...

איכה השקיף רקיע מבעד ליריעת התכלת?
איך לא כבתה חמה למראה נחלי-דם ניגר?
איך לא בושו כוכבים לרצד באור נגוהות?
כלם בשרות השטן — ללעוג לעם ללא תוחלת,
הפך צאן הפקר, אביון בלי בית, צמח אטד עקר.
איכה הלם השטן, לועז תאי שאול נושפי תלאובות רעלים!
והיו שם רבבות עוללים רכים, ניצני תינוקות,
שנבצר מהם הבין, מה פשר התעלול "הסתר פנים".

והשטן צחק בעזות מצח, במלוא פה;
שיחק בגויות כבקלפים — וטרפן.
מה חסר-אונים היה העם הזה!
אבות, אמהות, ראשי שיבה כבודים —
והיו שם רבבות עוללים רכים, תינוקות בית-רבן,
שנבצר מהם הבין, מה פשר התעלול "הסתר פנים".

עיונים היסטוריים

פרופ' דניאל קארפי

תעודה גרמנית על עמדת השלטונות האיטלקיים כלפי היהודים באיזור הכיבוש

מבוא

בימי מלחמת עולם השנייה פעלו האיטלקים מדי פעם בפעם, כדי להגן על היהודים שבארצות הכבושות. היו אלה פעולות מסוגים שונים, שנעשו בתקופות שונות ומגוונים שונים.

בשלב ראשון, מתחילת המלחמה ועד אמצע שנת 1942, הגנו השלטונות האיטלקיים, בעיקר אנשי משרד החוץ, על היהודים בעלי אזרחות איטלקית, שגרו באיזורים, שנכבשו בידי הצבא הגרמני או במדינות הנתונות להשפעת הרייך. במסגרת זו נעשתה פעולה רחבה ותקיפה במיוחד ב"איזור הכיבוש" שבצרפת (שם התגוררו כ-1,500 יהודים בעלי אזרחות איטלקית), ובתוניסיה (שם היו כ-5,500 יהודים בעלי אזרחות זו). כמו כן נעשתה באותה תקופה פעולה דומה, בעיקר לגבי יהודים בודדים, בארצות הבלקן הקשורות ל"ציר" וכן ברייך עצמו. בשלב זה היתה מטרתם של האיטלקים בראש וראשונה להגן על האינטרסים שלהם, היינו, לשמור על עמדותיהם התברתיות והכלכליות שמחוץ לגבולות ארצם. אכן, בארצות שונות, ובמיוחד בארצות ים-תיכוניות כתוניסיה ויוון, היו עמדות אלה מיוצגות בעיקר על ידי בני המושבה היהודית-איטלקית המקומית והיה מעניינם של האיטלקים, שעמדות אלה לא ייפגעו. נוסף על כך, באותה תקופה עדיין ראו האיטלקים את עצמם כמעצמה העומדת בשורה אחת עם גרמניה ולא היו נכונים להשלים עם אפליית אזרחיהם לרעה, ויהיה "גזעם" אשר יהיה. מה גם שהדבר עלול היה להתפרש בקרב העמים המנוצחים כסימן של חולשה, או אפילו ככניעה משפילה בפני תכתיב של בעלי בריתם. בשלב שני, מאמצע שנת 1942 ועד ספטמבר 1943, התפתחה הפעולה בכיוון נוסף והקיפה מספר הרבה יותר גדול של יהודים. המעצרים, המצודים, השילוחים

"מזרחה" של אוכלוסיות יהודיות שלמות, שהאיטלקים היו עדים להם בצרפת, בבליה וביוון, וכן מעשי הזוועה מעוררי פלצות, שנעשו ביהודים לעיניהם של החיילים האיטלקים בקרואטיה, או שנודע להם על התרחשותם בארצות מזרח אירופה, קוממו רבים מאנשי הצבא ומן הדיפלומטים האיטלקים, שישבו במקומות אלה. הללו שכנעו את הממונים עליהם במשרד החוץ ובמטה הכללי שברומא לפעול, כדי לסייע ליהודים הנרדפים — תהיה אורחותם אשר תהיה — וכדי לאפשר להם למצוא מקלט בשטחי הכיבוש האיטלקי. בשלב זה נעשתה פעולת הצלה ממשית בעיקר באיזורים, שהיו בשליטה או בפיקוח של הצבא האיטלקי בקרואטיה-דלמטיה, שם מצאו מקלט לפחות 5,000 יהודים, בדרום צרפת, שם התרכזו כפי הנראה קרוב ל-25,000 יהודים, וביוון ההיסטורית, אתונה והאיים, שבה היו כ-13,000 יהודים. היינו, לפחות 40,000 יהודים, שלא היו בעלי אורחות איטלקית, מצאו מקלט באיזורי הכיבוש האיטלקי השונים עד ספטמבר 1943. הם זכו ליחס אנושי, ומעל לכל לא נמסרו לידי הקרואטים, או לידי משטרת וישי, או לידי שלטונות הביטחון הגרמניים. וזאת חרף לחצים אדירים, שהגרמנים הפעילו במישורים שונים, צבאיים ודיפלומטיים, עד לדרגים הגבוהים ביותר ועד כדי פניות למוסוליני עצמו. ואמנם, לפחות בשני מקרים נטה מוסוליני להיכנע ללחצים אלה ואף נתן את הסכמתו המפורשת להסגיר את הפליטים היהודים מקרואטיה לידי רודפיהם, אבל אנשי הדרג הביצועי הגבוהה שהיו סביבו, דיפלומטים ואנשי צבא, לא הסכימו להוציא אל הפועל את ההוראה והצליחו בדרכים שונות להימנע מלבצע את המעשה הנפשע, שהיה מטיל כתם נורא עליהם ועל עמם. באותה תקופה גם הסתננו לאיטליה עצמה כמה אלפי פליטים יהודים, בעיקר מיוגוסלביה, על פי רוב בסיוע אנשי צבא, ואף הם מצאו מקלט בפני רודפיהם.

התעודה המוגשת בזה בתרגום העברי, היא תזכיר, או נייר עבודה, שחיבר מ. לותר (Martin Luther), מנהל מחלקת "דויטשלאנד" במשרד החוץ הגרמני, לשימוש הנהגת המשרד, בנושא עמדת האיטלקים ביחס ליהודים שבאיזורי הכיבוש או ההשפעה של הרייך. התעודה נתחברה בסתיו 1942, ומשקפת יפה את פעולות האיטלקים, הן למען אורחיהם היהודים, הן למען כלל היהודים, אשר ביקשו מקלט באיזורים הכבושים בידיהם. התעודה נתפרסמה במקורה הגרמני אצל United Restitution Organization (URO). Judeverfolgung in Italien, den italienisch besetzten Gebieten und in Nordafrika, Frankfurt am Main 1962, pp. 100—103.

התעודה (תירגום מגרמנית)

מסמך 4960 N.G.¹

סודי

D iii 8889²

מזכר לדיון³

הנדון: איטליה ושאלת היהודים.

עם פתרון שאלת היהודים בגרמניה ובמדינות האירופיות האחרות למיניהן⁴ גדלה והולכת הנחיצות להסדר של בעיית היחס ליהודים בעלי נתינות איטלקית ושל גישת איטליה עצמה לפתרון שאלת היהודים. למעשה לא גילו האיטלקים הבנה מספיקה, בדרך כלל, בכל מה שנוגע לשאלה זו ואף הגיבו ברגישות יתירה במקרים, שבהם נפגעו אינטרסים של יהודים איטלקים. כסך הכל מופיעה הבעיה בהיבטים כדלהלן:

1. הרייך הגרמני והשטחים הכבושים.

בתוך השטח הנתון לשליטה גרמנית לא נכללו עד כה היהודים האיטלקים בכל הצעדים שנקטו. עצם קיומן של קבוצות כאלה של יהודים זרים, הרואות עצמן מיוחסות והמפגינות משום כך יהירות, מהווה מיסרד תמידי לאוכלוסיה הגרמנית הוּפך לגורם של התפוררות פנימית. מלבד זאת מוכח באופן זה בריש גלי ובמידה שקשה להצדיקה, כי "הציר" אינו נוקט בעניין כה חשוב מדיניות אחידה, דבר ששוב כולל בתוכו ביקורת על הצעדים הגרמניים. בשטחים הכבושים במערב⁵, הרי שנוסף על כל אלה, יוצרת האפלייה לטובה של יהודים זרים הלכי רוח המקשים על מדיניותנו. עובדות אלה הן שהביאו אותנו להפנות בקשות לממשלת איטליה, שתאות להסכים להכללת יהודיה בתוך הצעדים הגרמניים בשטחים הכבושים במערב, או להוצאתם משם עד סוף השנה.⁶

(מספרם של יהודי איטליה שבתחום השליטה הגרמני ועום אמנם, שכן ברייך, כולל הפרוטוקראט, הם מאתיים בערך ובפאריס לבדה כחמש מאות, אך אין זה גורע כהוא-זה מחשיבות הבעיה בשל אופייה העקרוני). צעד זה⁸ עשוי לפתוח פתח לחידוש הוויכוח עם איטליה בשאלת היהודים. בנוגע לתגובה האיטלקית על בקשתנו, מותר להצביע על המזכר לדיון המיוחד.

2. איטליה.

בתחיקתה הנוגעת ליהודים הסתפקה איטליה בצעדים הססניים בלבד בכיוון לפתרון¹⁰ ואפילו המלחמה לא הניעה אותה עד כה להחריף את המגמה בכיוון הזה. אדרבה, דומה שעיקר שאיפתה הוא להימנע מצעדים נחרצים כלשהם. מהלכים מרובים — כגון, השארת היהודים בעמדות מפתח כלכליות, היתרים

מרובים להחלפת שמות יהודיים באיטלקיים, ביטול שלילת הנתינות של יהודים, שעליה הוחלט בעבר ¹¹ — כל אלה מוכיחים עד כמה גזהרים האיטלקים בסוגיה זו. באופן מעשי אין ליחס חשיבות-יתר לעובדה, שלאחרונה הגבירה המפלגה הפשיסטית את תעמולתה נגד היהודים (עצרות-עם פומביות, ייסוד מכונים לחקר שאלת היהודים, תעמולה בעיתונות וכו') בהכשירה בכך את הקרקע לפחות מבחינת הלך-הרוח. משום כך ראה צורך פרציוזי, ¹² שהוא באיטליה המתנגד של היהודים, להעלות זה לא כבר לדיון פומבי את השאלה, אם אמנם נכשל פתרון שאלת היהודים באיטליה.

הסכנה הגדולה שבעמדה זו טמונה בכך, שהמשך קיומה של היהדות אינו תורם כלל וכלל להרגעה הפנימית, המיוחלת כביכול. גהפוך הוא, הוא מהווה ערעור נוסף של החזית הפנימית של איטליה, המערערת בלא-הכי. לעומת זאת יש להניח, שהחרפת המגמה ¹³ עשויה לחזק את הליכוד הפנימי.

3. מדינות אירופה הנותרות. ¹⁴

מה שמאפיין את הבעיה ביתר מדינות אירופה היא העובדה, כי איטליה נוטה להגזים בהערכת העוצמה הכלכלית של יהודי איטליה באגן הים התיכון, במיוחד במה שנוגע לתוניסיה, ועל כן היא נרתעת מצעדים נגד יהודים בכל אתר ואתר. (א) בתוניסיה הובילה מדיניות זו למחאות איטלקיות נגד צעדי האריוזציה ¹⁵ הנמרצים, שנקטו הצרפתים, ¹⁶ ומחאות אלה גרמו להחלטתנו להימנע מהפעלת לחץ על ממשלת וישי בכיוון זה. אכן, כבר בעבר הצביעה שגירירתנו בפרס על הנזק, שעמדה זו עלולה לגרום למדיניות האיטלקית עצמה, אם צרפת תופיע בתוניסיה ובאלג'יריה כרודפת יהודים ואילו איטליה כמגינה עליהם. עקב כך נשלחה הוראה לשגירורות, כי לפי שעה עליה להימנע מלקבוע עמדה בפרשה זו. ¹⁷

(ב) ביוון. השיחות הראשונות שבין מיופיה-הכוח הגרמני והאיטלקי ¹⁸ בדבר חיוב היהודים לשאת סימן-היכר הביאו לכך, שמיופה הכוח האיטלקי הצהיר, לאחר שנועץ בממשלתו ברומא, כי לנוכח עוצמתם של יהודי איטליה באגן הים התיכון מעדיפה ממשלת איטליה לפי שעה להקפיא עניין זה. ¹⁹ אולם יש לבעיה זאת כיוון דחיפות מיוחדת, שכן רב חלקם של היהודים (שמספרם 70 אלף, ומהם מ-30 עד 45 אלף בסלוניקי שבשטח כיבוש גרמני) ²⁰ במיוחד במסחר, אשר הפך בידיהם לפעילות נצלנית מובהקת. רבים מהם מדברים גרמנית. ²¹ הם תורמים הרבה להחמרת המצב הכלכלי ולהעברת האווירה הכללית. הצו הראשון של שלטונות יוון, בדבר גיוס יהודי סלוניקי לעבודה, חולל הגירה המונית של היהודים האמידים דווקא אל השטח הכבוש בידי האיטלקים. ²² בשעה זו מתנהלות שיחות מקומיות בין מיופה-הכוח הגרמני לבין עמיתו האיטלקי, על הצעדים שניתן לנקוט; הסיכויים לפעולה מתואמת קלשים מאוד.

(ג) מרומניה וממדינות דרום מזרח אירופה אחרות ²³ מגיעים דיווחים, שלפיהם צעדי המדיניות נגד היהודים, שבחלקם נקטו ממילא תוך קשיים מרובים, משתבשים בצורה ניכרת בשל העמדה האיטלקית. ²⁴ לא זו בלבד שמפעלים שבידי יהודים איטלקים מוסיפים להתקיים ובתחומים רבי השפעה, אלא שקרה לא אחת, שאנשי מסחר ופקידים יהודים, אשר נושלו ממשורותיהם בתוקף צווים מקומיים,

נקלטו על ידי פירמות איטלקיות. בדרך זו צבר הצד האיטלקי יתרונות עסקיים, ומטבע הדברים לא הפכה המדיניות היהודית באיזורים אלה לאהודה. (ד) בקרואטיה הבטיחו שלטונות הכיבוש האיטלקיים הגנה ליהודים ובכך התייצבו נגד צעדי הפינוי של היהודים, שננקטו בידי הקרואטים.²⁶ כאן הגיע הנושא לידי הכרעתו של הדו"ח, שכמובן לא הוגשמה עד כה בשטח.²⁷ בעניין זה הוגש מזכר לדיון מיוחד.

על יסוד מצב דברים זה מוצע לפתוח בדיון עם איטליה על מכלול הבעיות האלה ולעשות זאת בשיחה ישירה בין שר החוץ של הרייך לרוון צ'יאנו, או אפילו בשיחה בין הפיהרר לדו"ח. אפשר לנסח את משאלותינו כדלהלן:

1. בשטח הנתון לשליטת גרמניה יש להשלים את ביצוע הצעדים, שננקטו כבר בשטחי הכיבוש, כך שגם ברייך, כולל בפרוטקטוראט, יכללו היהודים²⁸ [האיטלקים] בצעדים אלה, או שיוחזרו לאיטליה עד מועד מסוים.

2. איטליה חייבת להתאים את צעדיה ואת תחיקתה לעקרונותינו ולצעדינו. שניים הם הנימוקים לכך: (1) השיקול הפוליטי הכללי, כי "הציר" חייב להופיע כחטיבה, ללא חריגות, בזירה כה נכבדה כמו שאלת היהודים. הופעתה של איטליה כמדינת מגן ליהודים, כפי שהיתה עד כה, מעניקה לצד שכנגד הזדמנות פז לשבש את אחדות הדעים שבין השותפים ב"ציר". וזה יקרה במידה גדלה והולכת, ככל שתגבר עקיבות הביצוע של מדיניות גרמניה כלפי היהודים. (2) היהדות מהווה באיטליה סכנה רצינית, כפי שהיתה בעבר אצלנו. משום כך קיימות באיטליה אותן הסיבות המחייבות לפתור בעיה זו, כפי שהיו בשעתן ברייך. ואחרון אחרון: (3) מספר היהודים באיטליה הוא מועט יחסית (באופן רשמי הם 43 אלף, אך להערכת המומחים האיטלקים בסוגיה זו יש להניח על פי חישובים מהימנים, כי אומדן זה אינו מדויק ומספרם גדול יותר).²⁹ על כן אין לחשוש, שסילוק מטרד זה יגרור אחריו זעזועים כלכליים.

3. איטליה חייבת לקדם את מדיניותן של מדינות אחרות כלפי היהודים בשיתוף פעולה עמהן. רצוי, שהיא תבוא בדברים עם גרמניה ותתאם את צעדיה עמה. העיכוב העיקרי, המונע השגת פתרון רצוי, הוא, שאיטליה עדיין איננה מוכנה, על פי גישתה הרשמית ולפי הצהרותיה, להחשיב את היהודים בארצות חוץ כיהודים, אלא היא מוסיפה לראות בהם נתינים איטלקים לכל דבר. היא קבעה עמדה זו — לאחר שהיא עצמה הודתה בתחיקתה באופייה הגזעני העקרוני של שאלת היהודים — בשל דאגתה לשמור על עמדותיה הכלכליות במרחב הים התיכון ובדרום מזרח אירופה. זכרון הדברים של מר ד'אייטה³⁰ בנושא זה, מצורף לדיון וחשבון הגלווה של שגרירות גרמניה ברומא במזכר לדיון מיוחד. אולם טענה זו הרת סכנות היא ויש לחפש את מקורה בחוגי היהודים באיטליה, שהשפעתם הכלכלית עדיין רבה.³¹ העניין חמור במיוחד, כיוון שעמדה זו אין פירושה דחיית אי-אילו צעדים אנטי-יהודיים בלבד, אלא, כפי שכבר קבענו וסיכמנו, יש לחשוש, שתהיינה לה השלכות נוספות; ואלה הן, לפי התחזית שלנו:

(א) הקשחת התנגדותן של ממשלות אחרות (כגון הונגריה) כלפי מאמצינו לתאם את המדיניות האנטי-יהודית.

(ב) מגיעת כמה צעדים מיוחדים,³² הנחשבים בעינינו לבחוצים (קרואטיה, יוון).

ג) עידוד פעיל של היהדות, שבחוושה הער תפיק מגישה זו את מיטב רווחיה. גם מנקודת מבט איטלקית טומנת טענה זו בחובה סכנות רבות. סוף סוף, העמדות הכלכליות של היהודים באגן הים התיכון לא תשרתנה לעולם את טובת איטליה. ההון היהודי הוא נשק, המופעל בעולם כולו נגדנו והוא החשוב באמצעי הלחימה, וכל יהודי יודע זאת. זאת ועוד: היום כמעט אין עוד יהודים באירופה, שלא יחוש, שמעמדם מתערער ושסכנות אורבות להם; על כן ינסו לעשות הכל מתוך דאגה לאינטרס העיסקי האנוכי שלהם, כדי להעביר את רכושם לצד אויבנו. עד כה עקבנו אחרי כל המקרים האלה, וגם להבא נוסיף לפקוח עין על מעשים כגון אלה מדי יום ביומו. הסכנה שבהעברות אלה רבה במיוחד באפריקה,³³ וממילא גם בכל מרחב הים התיכון, הנמצא בשכנותה, שכן יבשת זו סמוכה לאיזור ההשפעה האנגלו-אמריקני והללו רואים בעין יפה העברות אלה ואפילו מעודדים את ביצוען. על כן אין לזלזל כלל בסכנה זו, כי היסוסיה של איטליה מעודדים את היהדות להתחמק מפיקוח כלכלי ולהעז לבצע את העברת הונה בהדרגה.

לעומת זאת יש לקוות, שאפילו אם יינקטו רק צעדים מכינים, המבשרים שיתוף פעולה איתנו בשאלה זו, הללו יביאו לידי כך, שהיהודים יטשו את עמדותיהם. כמובן בתנאי, [שהאיטלקים] יקדימו לשים יד על היהודים ולהטיל עליהם פיקוח. או אז ייפתח פתח לנישול היהודים, צעד אחר צעד, ולהעברת עמדות כלכליות לידי לא יהודים, בלי להויק לאינטרסים הכוללים של איטליה.

מועבר בזה באמצעות האדון מזכיר המדינה³⁴

לידי האדון שר החוץ של הרייך
ומוגש בבקשה להוראות בנידון

ברלין, 22 באוקטובר 1942

(—) לותר³⁵

הערות לתעודה

1. Nuremberg, Government תעודה הנוגעת לפעולה של אחד ממשרדי הממשלה הגרמנית. סימול זה ניתן בעת הצגת התעודה במשפטי נירנברג.
2. המשרד השלישי במחלקת Deutschland שבמשרד החוץ הגרמני. על פעולתו ראה: C.R. Browning, The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland 1940—43, New York — London 1978.
3. מעין נייר עבודה.
4. שבשליטת גרמניה.
5. במושג זה התכוון משרד החוץ הגרמני בדרך כלל לחמש ארצות: גורבניה, דניה, הולנד, בלגיה וצרפת. כאן הכוונה בעיקר לצרפת, שבה היתה הבעיה של מעמד היהודים בעלי אזרחות איטלקית חריפה במיוחד.
6. ההצעה לפנות לאיטלקים בתביעה זו הועלתה לראשונה על ידי שגריר גרמניה בפריס ביום 2 ביולי 1942 (היינו, בשעה שנעשו ההכנות האחרונות לקראת המצוד הגדול של יהודי פריס, שהחל ב־16 ביולי 1942). הצעד הדיפלומטי הראשון בנידון — בעניין יהודי צרפת — נעשה על ידי שגרירות גרמניה ברומא ביום 22 בספטמבר 1942.

- לצעד זה התכוון לותר בדבריו כאן. באותו שלב דחו האיטלקים את תביעת הגרמנים. הם נכנעו לה בתחילת פברואר 1943.
7. מספר זה נקבע על ידי הקומיסריון הכללי לעניינים יהודיים של ממשלת וישי. הקונסוליה האיטלקית בפריס קיבלה קביעה זו והעריכה, כי בשאר מחוזות צרפת ישבו כאלף יהודים בעלי אזרחות איטלקית.
 8. התביעה שהגישה שגרירות גרמניה ברומא ביום 22 בספטמבר (לעיל, הערה 6).
 9. "חוקת הגזע" התלה להתפרסם באיטליה בחודש נובמבר 1938.
 10. לאמיתו של דבר ההגבלות והסייגים, הנובעים מ"חוקת הגזע" ומן החוקים והצווים שנתפרסמו לאחריה, היו מרחיקי לכת ופגעו קשות בציבור היהודי, הן מבחינה כלכלית, הן מבחינה חברתית.
 11. הכותב לא הבחין, כפי הנראה, בין היחס של השלטונות האיטלקיים כלפי היהודים באיטליה, לבין היחס כלפי היהודים בעלי האזרחות האיטלקית שבאזורים הכבושים. באשר ליהודים באיטליה אין שחר ל"סענות" אלה.
 12. Giovanni Preziosi. עיתונאי, עורך כתב העת *La Vita Italiana*, השתייך אל הזרם הקנאי הקיצוני של המפלגה הפשיסטית. מאז 1919 היה נרשא הדגל של האנטישמיות הגזענית באיטליה. בשנות ה-30 נעשה למעריך של התנועה הנאצית ולחסיד של שיטותיה ושל תורתה. ביולי 1943, אחרי נפילתו של מוסוליני, מצא מקלט בגרמניה. הוא חזר לאיטליה בדצמבר, בעיקבות הצבא הגרמני, ונתמנה לראש אגף מיוחד "לענייני הגזע", שהיה כפוף ישירות לראש הממשלה. שם קץ לחייו באפריל 1945, ערב כניסת צבאות בעלות הברית לעיר מילאנו.
 13. האנטישמיות.
 14. שבתחום השפעתן של שתי מדינות "הציר".
 15. הפקעת רכוש היהודים והעברתו לידי אזרחים "אריים".
 16. שני החוקים העיקריים בדבר הגבלת פעילותם הכלכלית של יהודים והפקעת רכושם, נתפרסמו בתוניסיה ב-12 במארס 1942. ליתר פרטים ראה במאמרי: "השלטונות האיטלקיים ויהודי תוניסיה בימי מלחמת העולם השנייה (יוני 1940 — מאי 1943)", ציון נב (תשמ"ז), עמ' 57—106.
 17. ואמנם, ביום 12 בספטמבר 1942 הודיע שגריר גרמניה בפריס, א' אבץ (Otto Aetz), לממונים עליו בברלין, ששלטונות וישי התלוננו, שהאיטלקים מערימים קשיים בפני ביצוע מדיניות האריזאציה, שהם נוקטים בתוניסיה. השגריר הודיע, שתופעה זו עלולה להזיק "הן לדמותה של איטליה, הן לביצוע מדיניות הגזע הנאציונל-סוציאליסטית", וביקש, שמשדך החוץ יתערב אצל השלטונות האיטלקיים, כדי לשים לה קץ. אולם בברלין הוחלט שלא להסתכן בהחרפת היחסים עם בעלי-הברית האיטלקי, וב-16 בספטמבר הודיע משדך החוץ לשגריר אבץ, שלא להתערב עוד בעניין. הבעיה תבוא על פתרונה, לפי גירסתו, במסגרת הצעדים הכוללים, שהאיטלקים ינקטו בעתיד נגד כלל היהודים שבתחומם. עד אז יש להשאיר את הנרשא למשא ומתן בין האיטלקים לצרפתים.
 18. באתונה.
 19. ראה על כך בהרחבה במאמרי: "יהודי יוון בתקופת השואה (1941—1943) ויחסם של שלטונות הכיבוש האיטלקיים", ילקוט מורשת, לא (1981), עמ' 7—38.
 20. ערב פרוץ המלחמה היו ביוון כ-77,000 יהודים, למעלה מ-56,000 תושבי סלוניקי. אולם, כמה אלפי יהודים נמלטו מסלוניקי לאתונה בשנים הראשונות של המלחמה.
 21. דומה, כי רק אחוז קטן של יהודי יוון היו דוברי גרמנית.
 22. ביום 11 ביולי 1942 נצטוו יהודי סלוניקי, הגברים מגיל 18 עד 45, להתייצב לצורך גיוס לעבודת כפייה. לפי מקורות גרמניים שונים היה מבצע זה פרי של יוזמה מקומית — של המושל היווני של מקדוניה בתיאום עם מטה הצבא הגרמני בסלוניקי. לבסוף גויס רק מספר קטן של יהודים, והישגה העיקרי של הפעולה היה הטלת כושר-נפש עצום על הקהילה כולה, כדי למנוע גיוס נוסף וכדי לפדות את אלה שגוייסו. אין זה מן הנמנע, שזאת היתה מלכתחילה אחת ממטרות המבצע, אם

- לא מטרתו העיקרית. מכל מקום עוררה פעולה זו חרדה גדולה בקרב יהודי סלובקיה ואחדים מהם, במיוחד בקרב האמידים שבהם, נמלטו לאתונה, שהיתה באיזור הכיבוש האיטלקי.
23. הכוונה כפי הנראה לבולגריה ולהונגריה (ראה להלן, סעיף א/3).
24. דומה, כי יש הגומה רבה בהערכה זו.
25. ראה על כך בהרחבה במאמרי: "מעשה ההצלה של יהודים באיזור הכיבוש האיטלקי בקרואטיה". בתוך: נסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, ירושלים תשל"ו, עמ' 234—283.
26. ב־17 באוגוסט 1942 פנה יועץ השגרירות הגרמנית ברומא, הנסיך פון ביסמרק, אל משרד החוץ האיטלקי ובידו מברק מפון ריבנטרופ, המבקש מעמיתו האיטלקי, "לדאוג, שיינתנו הוראות לשלטונות הצבאיים האיטלקיים בקרואטיה, כדי שגם באיזור הכיבוש האיטלקי אפשר יהיה לבצע את הפעולה, שתכננו הגרמנים והקרואטים להעברה המוגנית של יהודי קרואטיה אל שטחי המזרח". הבקשה הגרמנית הועברה להכרעתו של מוטוליני, אשר נתן לה את הסכמתו. משמע — הוא הסכים להסגיר לידי הגרמנים או הקרואטים את הפליטים היהודים, שמצאו מקלט באיזור הכבוש בידי הצבא האיטלקי, אף על פי שהיה ידוע לו היטב, כי הסגרתם כמותה כחריצת דין מוות עליהם. פקודה מחפירה זו הושמה לאל הודות לפעולה משותפת של פקידי משרד החוץ, ובראשם הרוזן ל' פייטרומארקי, ושל מפקדי הצבא האיטלקי בקרואטיה ובראשם הגנרל רואטה.
27. בעלי אורחות איטלקית.
28. לאמיתו של דבר היו באיטליה בשנת 1938 כ־48,000 יהודים. אולם, עם התקדרות שמי אירופה במרוצת שנת 1939, ועם החמרת מצב היהודים באיטליה בפרט, הגרו רבים מהם מן המדינה, וספק אם בשנת 1942 הגיע מספרם ל־40,000.
29. המרקיו Blasco Lanza d'AJeta היה ראש לשכת שר החוץ.
30. הכוונה לתוכיר מיום 22 בספטמבר 1942, שהכינה לשכת שר החוץ האיטלקי ובו ניתנו הנימוקים להתנגדות המשרד להחלת הצעדים הגרמניים (במיוחד פקודת הגירוש) על יהודים בעלי אורחות איטלקית היושבים מחוץ לאיטליה.
31. מובן מאליו, שאין שחר לטענה זו. ליהודים באיטליה לא היתה שום השפעה על קביעת מדיניותו של משרד החוץ, שנקבעה כנהוג בהתאם לאינטרסים המדיניים והכלכליים של האיטלקים באיזור.
32. היינו, גירוש היהודים למחנות ריכוז והשמדה שבמזרח.
33. כוונתו כפי הנראה בעיקר לארצות צפון אפריקה, שבאותו זמן היו עדיין בשלטון ממשלת וישי.
34. הרון Ernst von Weizsäcker.
35. מרטין לוטר, מנהל מתלקת "דויטשלאנד" במשרד החוץ הגרמני.

יחסי פולנים יהודים בעשור הראשון לקיומה של הרפובליקה הפולנית השניה 1918—1928

המדינה הפולנית, שקמה לתחיה עם תום מלחמת העולם הראשונה בשלהי שנת 1918, היא הרפובליקה הפולנית השניה, היתה שרוייה בשנותיה הראשונות במאבק צבאי ובמשאיים-ומתנים דיפלומטיים, שעיקרם תיחום גבולותיה במזרח ובמערב. במשך שני העשורים לקיומה של מדינתם, עד שנכבשה על ידי הנאצים בתחילת מלחמת העולם השניה, נאלצו הפולנים להתמודד עם שלל בעיות כלכליות, סוציאליות, דמוגרפיות ואתנו-לאומיות, כשהם מפולגים בקרבם מבחינה פוליטית. השאלה הראשונה המיידית, שהועמדה על הפרק, היתה, כיצד פועלים להאחדת חלקי האוכלוסיה, שחיו במשך למעלה ממאה שנות שעבוד (מאז חלוקת פולין בשנים 1772—1795) בשטחים, שהיו תחת שלטונם של שלושה כובשים, בעלי משטרים אבסולוטיים מגוונים, השונים באופיים. אולם מעל הכל יש לציין, שמאז כינונה התלבטה המדינה הפולנית בבעיית המיעוטים הלאומיים, שהיו למעלה מ-30% מאוכלוסייתה ההטרוגנית מבחינה אתנית והתגוררו ברובם בשטחים הגובלים במדינות האם שלהם. יהודי פולין, שמנו כ-9%—10% מכלל האוכלוסיה, היוו בניגוד לרוב בני המיעוטים הלאומיים האחרים מיעוט אקסטריטוריאלי, היינו מפורז ברוב איזוריה של המדינה החדשה. הם התגוררו במאות יישובים שונים, מהם מרכזיים רבי אוכלוסין ומהן מועזריים, כשמירבם עוסקים לפרנסתם בעסקים כלכליים, שרובם מרוכזים במסחר ומלאכה, ענפי כלכלה, שהיו שונים מאלה של רוב האוכלוסיה הלא-יהודית.¹

מכלול הבעיות, שעמדו בפני המדינה החדשה, כפי שהזכרנו לעיל, שימשו מטבע הדברים כרקע להתרקמות היחסים בין הפולנים והיהודים ברפובליקה הפולנית השנייה ובתוכם בשנות ה-20, המשמשים כנושא לדיונונו. מן הראוי לציין, שיחסים אלה היו מעוגנים בהתארגנויות הפוליטיות ובתפתחויות הסוציאליות בקרב הפולנים והיהודים, שהתרחשו על רקע האירועים,

שפקדו את האימפריות הרוסית-רומנובית והאוסטרית-הונגרית, ששלטו על מירב השטחים של המדינה הפולנית, שהתקיימה עד שלהי המאה ה-18 ושל זו העתידה לקום בתום מלחמת העולם הראשונה. לעניין זה יש להזכיר, שבתקופה של מחצית השנייה של המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 אנו עדים להתעוררות לאומית מואצת קואינציפנטית (בו זמנית), שפקדה את שני העמים, הפולני והיהודי. התעוררות זו הזינה את העימות הפוליטי שהתפתח ביניהם, שעיקרו היה תנאי קיום ביחד של העם הפולני והיהודים (כך! — מבלי שהפולנים נאותו להכיר בהם כלאום) במדינה החדשה ועיקרם קצו בתחרות הכלכלית שביניהם, כשמגמותיה חורגות בהרבה מעבר לתחום זה, בכיוון של דחיקת היהודים לשולי ההתקיימות הפוליטית הפולנית.⁴ למעשה, עוד בטרם קום המדינה הפולנית התגבשה אצל הפולנים, ובעיקר בקרב חוגי הימין הלאומניים, הקונצפציה, לפיה חייבים יהודי פולין להכפיף את תביעותיהם לאינטרסים של הפולנים, תוך העדפה חד-משמעית של אינטרסים אלה.⁵ וכך לדוגמא תפיסה זו קיבלה את ביטוייה במתח, שנוצר בין שני העמים בתקופת הבחירות לדומה הרביעית ברוסיה, בשנת 1912, כשהיחסים בין הפולנים והיהודים הועמדו במבחן פוליטי-ריאלי. בנסיבות שנתהוו בתקופה זו, כשהיהודים העזו לכלכל את דרכם הפוליטית לפי שיקוליהם הם תוך התניית תמורתם במועדים פולנים בהיענות לתביעותיהם, הגיבו הפולנים, שהנציגו-דמוקרטים ("אנדקים") בראשם, בהסתה אנטישמית, שהיתה מלווה הטלת חרם כלכלי נגד היהודים.⁶

סביר להניח, שהקמת המדינה הפולנית העצמאית החדשה בשלהי 1918, שהיתה בבחינת התגשמות כיסופי דורות של פולנים, שכמהו לחידוש עצמאותה, גררה עתה תחושה המצריכה קומפנסציה לאומית על הקיפוח הפוליטי הממושך, על העדר ישות מדינית ושיעבוד ארוך תחת עול זרים. תחושת חסר זו היא ששוותה ללאומיות הפולנית אופי תובעני ביותר עד לבלי השאר מקום לפשרה בתחום זה. תחושה זו קיבלה את ביטוייה בהשקפה הרואה במדינה החדשה ישות פוליטית קונפורמית, היינו, מדינה המטילה את מרותה המוחלטת על כל תושביה תוך שאיפה לזיהוי בין שיוכם הממלכתי והלאומי (panstwowe narodowosc). כפועל יוצא מכך לא נשאר למעשה מקום להתחשבות ראויה לשמה באינטרסים הספציפיים של המיעוטים הלאומיים השונים היושבים במדינה, התובעים לספק את צרכיהם הייחודיים במסגרת אירגון אוטונומי פנימי.

מסקנתם הבלתי גמנעת של הפולנים היתה, שהמיעוטים הלאומיים במדינה חייבים לשעבד את התביעות שלהם באורח מוחלט לאלה של המדינה הפולנית, שהוגדרה על-ידי הפולנים כחד-לאומית (panstwo narodowe)⁷ וזאת תוך התעלמות מהמציאות האתנית הריאלית במדינה בעלת אוכלוסין בני לאומים שונים, שלפי תפיסתם של אלה האחרונים היתה כפי שבלט למעשה, מדינה רבת-לאומים (panstwe narodowosciowe).⁸ זאת ועוד: בני המיעוטים השונים והיהודים בראשם הסתמכו בדרישותיהם לזכויות אזרח מלאות והכרה בתביעותיהם הלאומיות הספציפיות על עקרון הזכות להגדרה עצמית של לאומים, כפי שהוצהר לקראת סיום מלחמת העולם הראשונה על ידי נשיא ארצות-הברית וו. וילסון.⁹ עקרון זה מצא לו מהלכים נרחבים בקרב נציגי המדינות השונות וראשיהם, שהשתתפו בדיוני ועדת השלום בפריס ב-1919 להנחת היסודות להסדרים

באירופה הפוסטמלחמתית.

עם תיחום גבולותיהן של המדינות החדשות ופולין בתוכן, שנקבעו לפי שיקולים שונים, שלא דווקא תאמו את המיבנה האתני שלהן, העלו בני המיעוטים ביתר תוקף את התביעות להבטחת זכויותיהם, שלפי פירושם משתמעים מתוך העקרון להגדרה עצמית הנוכח לעיל. תמציתן העיקרי של התביעות הללו היה הכרה בזכויותיהם האזרחיות המלאות והלאומיות הייחודיות במסגרת המדינות החדשות הרב-אתניות, שהוקמו במזרח-מרכז אירופה.

כאמור, יהודי פולין היו בין הראשונים, שתבעו עוד בתקופה שקדמה להקמת המדינות החדשות את תביעותיהם הנוכרות לעיל.

הנוסח המשפטי, שהוצע על ידי ראשי היהודים, כלל הכרה ביהודים כבני הלאום היהודי מחד ובעלי אזרחות פולנית (*gente Judaeus, natione Polonus*)⁹, לבין לאומיות תושביה (*statehood-nationality*), תוך קונוטציה מובהקת לאופיה הרב לאומי של אוכלוסיית המדינה ועל המתחייב לכך כלפי בני המיעוטים שבתוכם. לשון אחר, תביעתם של היהודים היתה להכיר בהם כאזרחי המדינה הפולנית וכבני הלאום היהודי. וזאת, תוך הדגשת ריבונותה המוחלטת של המדינה המכירה בהרכבה הרב לאומי, כגורם המחייב אותה להיענות לתביעותיהם הייחודיות של המיעוטים הלאומים היושבים בתוכה, שאין המדינה גדרשת לספק אותם.

לעניין זה מן הדין להוסיף, שיהודי פולין חזרו והדגישו את מחויבותם החד משמעית כאזרחי המדינה לקבל את מרותה ולקיים את חוקיה, תוך מתן פומבי לכך בהודמנויות שונות.¹⁰ הם הקפידו על שמירת עמדתם הלוויאלית כלפי המדינה, כשהם נותנים לכך ביטוי בדאגתם לשלומה ולרווחתה בימים כתיקונם, במעורבותם בנעשה בתוכה ובעמידתם לצידה בימי מצוקה.¹¹ בתחילה העלו נציגי היהודים את תביעותיהם במסגרת כעין "תכנית מקסימום", שעברה במשך הזמן, בלחץ המציאות הקשה שהעיקה עליהם ונוכח אי היענות הפולנית לתביעות אלה, מודיפיקציה פרגמטית.

עיקרה של תכנית ראשונית זו היתה התביעה להקמת אוטונומיה פנימית ליהודים, שיהיה בה משום הכרה פומבית בהם כמיעוט לאומי, בעל סטטוס פוליטי דומה למיעוטים אחרים.

לשם מימושה של אוטונומיה זו הציעו להקים מוסדות אוטונומיים יהודיים, כשהתא היסודי שלהם תהיה הקהילה, שתיבחר בבחירות דמוקרטיות חופשיות (וזה באורח שונה מהמקובל עד עתה).

כנציגות ארצית של יהודי פולין, תשמש מועצה עליונה, שתבחר בוועדה כללית והיא שתקבע את תקנונה התפקודי ואילו ראשה ייבחר על ידי מועצה זו, יאושר על ידי הרשות המחוקקת ומעמדו יהיה כמוזכיר מדינה. בתחום טיפולם של המוסדות האוטונומיים ייכללו ענייני דת, חינוך ותרבות, טיפוח פעילות רווחה וקיום מוסדות סעד.¹² דחיית התביעות היהודיות הללו ושלילתם על ידי הפולנים נתבססה, כאמור, על טיעוניהם של הפולנים בדבר זיהוי מוחלט ומחייב שבין הלאום והמדינה הפולניים. לפיכך, העמדת המדינה והלאום במישור אחד, מאוחד, מחייבת, לדעת הפולנים, הכפפת תביעות המיעוטים באורח מקסימלי למה שנראה בעיניהם כאינטרס הבלעדי של מדינתם. הם אף הזהירו

מפני פגימה כלשהי ברבונותה של המדינה והדגישו, שהם רואים בתביעות המיעוטים משום דרישות, שמילויין עשוי להביא להפחתה במעמדה של המדינה הפולנית. כמו־כן יהיה בכך משום הפרת שוויונה עם המדינות האחרות ובעיקר עם אלה שבמערב אירופה, שמשטרן שימש להם כדוגמא הראויה לחיקוי.¹³ לכל אלה יש להוסיף כגורם שולל את האנטישמיות, שהיתה נחלת רבים בפולין, כשהיא גואה בתחילת המאה ה-20 ומחריפה במיוחד עם גל של פוגרומים, שליווה את תקומת המדינה ואת שנות קיומה הראשונות.¹⁴

לעניין יחס הפולנים לזכויות המיעוטים בפועל מן הדין לציין: שאם לגבי בני לאומים אחרים נשמעו מדי פעם הצעות, בעיקר מצד חוגי השמאל, להכרה באוטונומיה מוגבלת שלהם (בעיקר אוטונומיה תרבותית), הרי לגבי היהודים היה קיים קונסנסוס כללי של כמעט כל הפולנים בהתנגדותם הטוטלית להענקת אוטונומיה כשהיא ליהודים. סירוב זה היה מלווה אף באי-הכרה בהם כמיעוט לאומי. לכל היותר היו הפולנים מוכנים להסתפק בהכרה ביהודים, כעדה דתית בלבד.

עניין זה קיבל את ביטויו החוקי בתקנת הקהילות, שפורסמה בפברואר 1919 על ידי ראש המדינה י. פילסודסקי, שהיתה למעשה העתק של התקנה הנהוגה מימי הכיבוש הגרמני של פולין. כמובן, שבפירסום תקנה זו היה משום התעלמות מתביעות היהודים לשינוי מעמדה של הקהילה, תוך קיום בחירות למוסדותיה והתאמת מבנה לאופי התקופה החדשה בפולין הדמוקרטית.

בסיכומו של דבר: לפי התקנה הוגבל מעמדה של הקהילה והיא היוותה גוף לוקאלי, המפוקח על ידי השלטונות, תוך סירוב להכיר בצורך לקיים נציגות ארצית מרכזית כלשהי של הקהילות היהודית בפולין.¹⁵

בשמונת החודשים הראשונים לקיומה של המדינה הפולנית עד לחתימת הסכם השלום בינה לבין המעצמות בפריס ביוני 1919, בה הוענקה הכרה בינלאומית למדינה החדשה, ניתן למקד את העימות הפולני-יהודי בשני מישורים:

א. במישור הפנים — מדינתי, כשעיקרו בבית הנבחרים החדש (הסיים), שהחל לכהן בתחילת שנת 1919;

ב. בזירה הבינלאומית, שמוקדו הוא בוועידת השלום בפריס במשך המחצית הראשונה של שנת 1919.

הפולנים היו מיוצגים בוועידה זו על ידי ועד פולני לאומי ונציגי השלטון בפולין בראשם ואילו רוב היהודים פעלו כשדולה ליד ועידת השלום, שהופיעה כ"ועד המשלחות היהודיות" בהנהגת ראשי יהדות ארצות-הברית ובהשתתפות נציגי יהדות אירופה ויהודי פולין ביניהם.¹⁶

עיקר ההתמודדות בין הפולנים והיהודים נסבה על כך, שהאחרונים שאפו לזכות בתמיכת נציגי המעצמות למען תכניותיהם לתיקון מצבם והבטחת זכויותיהם במדינות החדשות. ואילו הפולנים פעלו למניעת מעורבותן של המעצמות בעניינים אלה, שהוגדרו על ידם כעניין פנימי של מדינתם, תוך הסתייגות מפורשת וחד משמעית מהעלאתם של תביעות היהודים בזירה הבינלאומית. פעילותם של היהודים בוועידת פריס למען השגת הכרה ליהודי פולין והמדינות החדשות האחרות כמיעוט לאומי, שתוענך להם אוטונומיה פנימית וזכויותיהם האזרחיות תובטחנה על ידי ערבויות בינלאומיות, התבססה על הערכת הסיטואציה הפוסט-

מלחמתית באירופה. לעניין זה מן הראוי לציין, שהדעה הכללית השלטת היתה, שיש לשאוף לדמוקרטיזציה מקסימלית של המדינות החדשות, תוך הבטחת כיבוד זכויותיהם של בני המיעוטים היושבים בתוכם. אי לזאת ניתן להגיד, שהתביעות היהודיות, שדרך אגב התייחסו לזכויות לכלל המיעוטים הלאומיים במזרח-מרכז אירופה, תאמו את רוח התקופה הפוסט-מלחמתית כשנוספה להם אף נימה קוניונקטורלית. זו נדרשה למעשה משום גל הפוגרומים, שפקד את יהודי האיזור ויהודי פולין בתוכם עם תום מלחמת העולם ופגע בהם בגוף וברכוש. מצוקתם הקיומית במצב חמור זה זכתה הודות לגופים יהודיים שונים להבלטה יתרה בפירסומים שונים בעולם המערבי ועוררה הדים בקרב באי ועידת השלום.

להשלמת תמונת יחסי היהודים-פולנים בשלב זה בוועידת השלום מן הראוי להעיר, שנציגי היהודים היו מודעים לעובדה, שהגשת תביעותיהם לוועידה הבינלאומית בד בבד עם התביעה לקבלת זכויות אורחיות מלאות על חובותיהם היה בה טעם לפגם, כי היה בכך מן האלימינציה של הבעיה היהודית מתחומי הסמכות הרבנית של המדינה, עובדה זו אף הודגשה על ידי הפולנים, שהטיחו כלפי היהודים, שפעולתם זו חורגת מהמקובל והיא אף מעידה על חוסר לויאליות כלפי המדינה. נציגי יהודי פולין, בהיותם נתונים במילכוד זה, חיפשו דרכים להידברות עם הפולנים הן בפנים המדינה, הן בפריס, כדי להגיע להגדרת "מודוס ויונדי" מוסכם. אולם עד מהרה התברר להם, שהפולנים לא גילו כל נכונות לקביעת נוסחת פשרה בין מה שגראה להם כמחוייב המציאות לטעמם לבין תביעות היהודים, אותן הם דחו כבר על הסף בעת המיפגשים, שנתקיימו ביניהם.¹⁷ בסופו של דבר הגיש "ועד המשלחות" תזכיר מיוחד לראשי ועידת השלום ובו פירוט התביעות להענקת זכויות אורחיות ולאומיות ליהודים במדינות החדשות במזרח-מרכז אירופה ופולין בראשן, תוך הבטחת תנאים למימושן בערביות בין לאומיות.¹⁸

לאחר דיונים ממושכים לסיכום תנאי השלום עם נציגי חמש המעצמות נאותו הפולנים לחתום בוועידת השלום בפריס על חוזה השלום ואמנת מיעוטים כחלק בלתי נפרד ממנו. אמנה זו כללה 12 סעיפים וביניהם שניים המדברים על זכויותיהם הייחודיות של היהודים.¹⁹

הפולנים ביקרו קשות את מסמך האמנה עליו נאלצו, לדבריהם, לחתום. היו ביניהם שהאשימו את היהודים, שגילו חוסר לויאליות בפנייתם לקבלת סיוע פוליטי בינלאומי, כדי להשיג *lex specialis* (חוק מיוחד),²⁰ שנכפה (narzucony) על הפולנים וגרם ל"השפלתם". חוגי הימין אף הרחיקו לכת בטיעוניהם. נגד היהודים תוך מגמה ברורה לזכות בדעת קהל פולנית אוהדת לעמדתם האנטי-יהודית ותוך שימוש במונחים אנטישמיים סטיריאטיפיים, המצביעים על קיומו של קשר יהודי בינלאומי. קשר זה זכה לכינוי מיוחד והוא "מעצמה האנונימית" (*mocarstwo anonimowe*), היינו, כעין קונספירציה בינלאומית יהודית, החובקת זרועות עולם, שבסיועה שואפים יהודי פולין להקים "יודיאר-פולוניה", היינו ישות אוטונומית, שבעצם מהווה סותרת את רבונותה של המדינה הפולנית, מסכנת את קיומה, כשהיא תהווה כעין "מדינה בתוך מדינה".²¹

השלטונות הפולניים אף עיכבו בנימוקי סרק במשך כשנה וחצי את פירסום

ה"אמנה" בעיתון הרשמי, כדי למנוע מתן תוקף למסמך במדינה, כנדרש על פי החוק.²²

היהודים רצו להאמין, שעם אשרורה של האמנה על ידי בית הנבחרים ומתן תוקף למסמך הזה על ידי פירסומו בעיתון הרשמי יוכלו להתמקד במאבקם הפוליטי על יישום תוכנה.²³ אולם עד מהרה התברר להם, שהם נאלצים לנהל מאבק פוליטי ממושך, שסיומו לא נראה בעין, למען הענקת אורחות מלאה לכל היהודים תושבי המדינה, לתיקון העיוותים החוקיים השונים הקיימים מן העבר ולמניעת הפלייתם לרעה בתחומי החיים השונים, במשך כל שנות קיומה של הרפובליקה הפולנית השניה.

למען הדיוק ניתן לציין, שהמדיניות הפרלמנטרית של הנציגות היהודית הנבחרת, שבראשה עמדו י. גרינבוים, ד"ר י. טהון, וד"ר ל. רייך בבתי הנבחרים של פולין, היתה בעלת שני פנים:

- א. פן אחד כלל את המאבק הפוליטי להבטחת זכויותיהם של היהודים כאזרחים שווי זכויות וכמיעוט לאומי הזכאי לסיפוק צרכיו הייחודיים;
- ב. הפן האחר הקיף פעילות פוליטית למען רווחת אזרחי המדינה כולה להבטחת אופיה הדמוקרטי של המדינה, שתשמש בין השאר כערובה לקיום זכויותיהם הם.²⁴

ב"תקנון הבחירות" שפורסם לקראת הבחירות לסיים וסנט הסדירים, שעמדו להיערך בשנת 1922, נקבעה, כפי שהתברר, העדפה בולטת של איזורי הבחירה המיושבים על ידי רוב פולני על אלה, שהיו מיושבים ע"י מיעוטים לאומיים. "תקנה" זו בעלת מגמות אנטידמוקרטיות לבחירות, שהיו איזוריות, עלולה היתה לפגוע במיוחד במיעוט היהודי, שהיה מפוזר כמעט בכל איזורי הבחירה ברחבי המדינה ולגרום להפחתת סיכוייהם להעביר מספר צירים וסנטורים, התואם את חלקם היחסי בקרב כלל האוכלוסיה במדינה.²⁵

בתגובה למגמה פולנית ברורה זו, שבאה לידי ביטוי בתקנה הנ"ל, להפחית באורח ניכר את מספר הצירים בני המיעוטים במוסדותיה הנבחרים של המדינה, נועדו נציגיהם של אלה ולאחר סיכום עצה הקימו רשימה משותפת של המיעוטים לבחירות לבית הנבחרים, כשבין ראשי הפעילים בלטו יצחק גרינבוים והציר הגרמני ארוין האסבך.

באוגוסט 1922 הודיעו נציגי המיעוטים: הגרמנים, היהודים (להוציא את יהודי גליציה) רוב האוקראינים והביילורוסים — על הקמת "רשימת גוש מיעוטים", שהוקמה כדי לסכל את העוול, שנגרם להם, כדבריהם, כתוצאה ממיבנה "תקנון הבחירות".²⁶ בפרסומים נוספים הודגש אופיו הטכני של ה"גוש" (הבלוק) שהוקם, כדי להתמודד בכוחות משותפים בבחירות הקרובות בתנאים מפלים לרעה, שנוצרו עם "תקנון הבחירות" שפורסם. בהדגשת אופיו "הטכני" של הבלוק התכוונו מקימיו גם לדחות את ההאשמה, שהוטחה כלפיהם על ידי הפולנים בדבר אופיו האנטי פולני,²⁷ תוך הצבעה על מרכיביו, שביניהם היו המיעוטים הסלביים הטומנים בחובם מגמות אירדנטיסטיות.

ההישג המרשים של רשימת גוש המיעוטים בבחירות, שהסתכם בבחירות כ-20% צירי מיעוטים מכלל הנבחרים לבית הנבחרים החדש, הדהים את הפולנים.²⁸ הישג זה אף קיבל משמעות חמורה, ביותר בעיני הפולנים ועורר את זעמם,

משום שמשקלו היה ניכר במיוחד בפרלמנט, שבו לא זכו לא השמאל ולא הימין הפולני בהישג, שיאפשר להם לכונן ממשלה יציבה, ללא הישענות על תמיכת המיעוטים.³⁰ כתוצאה מכך פתחו חוגי הימין והאנדקדים בראשם במסע הסתם מאיים נגד היהודים. מסע זה הגיע לשיאו לרגל הבחירות של נשיא המדינה, שעמדו להיערך תוך הפעלת לחצים על נציגי היהודים והמיעוטים האחרים להימנע מהצבעה בסוגיה זו בפרלמנט. וזאת בהתאם לעקרון, שהועלה על ידי חוגי הימין, שבחירת הנשיא (כמו כל נושא עקרוני) חייב להיות מוכרע על ידי "רוב פולני בלבד" (רוב טהור). כמוכן, שעקרון מוצע זה נדחה על ידי היהודים כנוגד את החוקה ואנטידמוקרטי. העלאת רעיון זה הוגדרה על ידי היהודים כנסיון להחזיר לחיים הפוליטיים תקנה, שאינה כתובה והסותרת את הנאמר בחוקה (lex non scripta).³¹

המסע האנטייהודי נמשך גם לאחר בחירתו של הנשיא החדש, גבריאל נרוטוביץ, תוך הטחת כינויי גנאי פולניים כלפיו ובין השאר "הנשיא היהודי". ימים ספורים לאחר בחירתו, בימי המתחות הפוליטיים ההולכים וגוברים במדינה, נרצח הנשיא על ידי קנאי פולני לאומני.³²

הממשלה החדשה, שהוקמה בראשות ו. שיקורסקי, נקטה יד חזקה, כדי למנוע התמחדות אלימה בין מפלגות השמאל ומפלגות הימין, שידם היתה בהסתה הנ"ל והצליחה להשליט סדר. באשר למדיניותה כלפי המיעוטים נקטה צעדים, שהיו עשויים להוביל לפילוגם ככוח פוליטי. ואמנם זמנית היא הצליחה לזכות בתמיכת המיעוטים הסלביים תמורת הבטחות של היענות לתביעות מסוימות שלהם, כשגם אלה לא מולאו. ואילו כלפי היהודים יצאה בסירוב לקבל את תביעותיהם תוך הטחת האשמות, שהפריוולגיות (כך!), שהם תובעים, הן בעלות אופי אנטי-פולני ומקומם לא יכירם במדינה הפולנית.³³

ממשלת הימין והמרכז בראשות ו. ויטוס, שהחלה לכהן כחצי שנה במקומה של זו של ו. שיקורסקי נקטה, כפי שהוסכם בין מרכיביה, קו אנטייהודי ברור. לפיכך הוחל בנקיטת צעדים, שיש בהם משום הפליה לרעה של היהודים בתחומי חיים שונים. בין השאר הוגשה הצעה לבית הנבחרים להנהיג "נומרוס קלאוזוס", היינו קבלת מספר מוגבל של סטודנטים יהודים למוסדות להשכלה גבוהה.³⁴ בסיכומו של דבר, שנת 1923, שהחלה במסע אנטייהודי ונמשכה במדיניות ממשלתית אנטייהודית, שהלכה והתעצמה, הטביעה את חותמה על מדיניותו של ה"קולור", כשהיא כמעט משתקת את יוזמותיה האפשריות באיבן ואף מטילה עליה אימה.³⁵ וכאן מן הראוי להזכיר, שהיתה זו הסיעה היהודית הגדולה ביותר, שכיהנה אי פעם בבית הנבחרים הפולני בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.³⁶ בסוף שנה זו, עם החמרת המצב הכלכלי, כשהאינפלציה הפכה לדוהרת והתסיסה הסוציאלית גברה וקיבלה את ביטוייה בשביתות ובהתנגשויות דמים בין הפועלים לבין כוחות הממשלה שיצאו לדכאם, התפטרה ממשלת ו. ויטוס. ממשלה חדשה חוץ-פרלמנטרית הוקמה בראשותו של ו. גרבסקי, שהצליחה לכהן ולהישאר על כנה במשך שנתיים, תוך חילופי מיניסטרים לעיתים תכופות (היתה זו למעשה ממשלה ראשונה בפולין שהוציאה את שנתה).³⁷ ראש הממשלה הצליח לזכות בתמיכה אד-הוק של חברי פרלמנט שונים בלי להשען על רוב פרלמנטרי יציב על ידי ניווט מחוכם בין הכוחות הפוליטיים השונים ובדרכי ערמה שונות;

שלא נעדרו מהם גם מין שלמונים.

ו. גרבסקי יצא קודם כל במוצהר לתקן את מצבה הכלכלי של המדינה, בנקטו שורת צעדים פיננסיים בכיוון זה — החל ממדיניות מיסוי חדשה, שכללה העמקה בגביית המיסים והכבדת עול השומה על חייבי מס ועד קיצוץ תקציבי הממשלה וגיוס הכספים על ידי מילות בפנים המדינה וקבלת הלוואות ממקורות שונים בחו"ל.³⁷ מה שהוסיף לחומרת המצב הכלכלי, נבע מירידת מעמדה הפוליטי של פולין בזירה הבינלאומית. וזאת נוכח קידום מעמדה של גרמניה בסיוע מדינות המערב בזירה זו, שקיבל את ביטויו בחוזה לוקרנו, שהיה בהם משום הליכה לקראת גרמניה והתעלמות מהאינטרסים של פולין. לכך הצטרפה הרעה ביחסי פולין גרמניה, כשזו האחרונה פתחה במלחמת תעריפים נגד שכנתה הפולנית במזרח.³⁸

בשלהי שנת 1924 החליט גרבסקי, כמסגרת מאמציו לשיפור מצבה הכלכלי של המדינה על ידי קבלת סיוע פיננסי מחו"ל, לטפח את יחסיו עם הנציגות היהודית-הפרלמנטרית,³⁹ וזאת משום שסבר, שיהודי פולין בעלי הקשר עם היהדות הבינלאומית ובמיוחד עם יהודי אמריקה, שהם בעלי ההשפעה הרבה בחוגים פיננסיים עולמיים, עשויים לסייע במאמצים אלה. כפי שמתברר, מצא גרבסקי נכונות בקרב הנציגות היהודית להידברות עם נציגי ממשלתו ולפיכך הוחלט לחדש את השיחות בין הצדדים, כדי לחפש דרך להשגת הבנה, שתוביל לשיפור מצבם של יהודי פולין.

לעניין זה יש לציין, שמו"מ בצורת דיאלוג או רב שיה בנדון החל זה מכבר עם הקמת המדינה והתנהל לסירוגין בראשית שנות ה-20. הנציגים היהודים השתתפו בשיחות אלה מתוך הנחה, שאין להחמיץ שום הודמנות להידברות, העשויה להוביל לשיפור מצבם. ואילו הפולנים ניהלו את השיחות האלה בעבר מתוך לחץ וגורמים שהזמן גרמם, כשהם נדחקים על ידי קשיים בפנים המדינה ובלחץ דעת הקהל הבינלאומית.⁴⁰

כתוצאה מהמו"מ המחודש בתחילת 1925, שנמשך מספר חודשים, הגיע לידי הסכם, שנודע בכינויו "האוגודה" (ugoda), לפיו הבטיחו הפולנים להיענות לתביעות מסוימות של היהודים לתיקונים אפשריים בתחומי כלכלה, תרבות, דת וזכויות אזרחיות.⁴¹

הנציגות היהודית התחייבה בפומבי לנהל קו מדיני מתואם עם הממשלה. אולם, מה שיותר חשוב, הוסכם כנראה על פעילות נציגי היהודים בקרב יהדות ארצות-הברית להשגת סיוע כספי ממקורות פיננסיים אמריקאים.

עד מהרה התברר, שיישומן של ההבטחות, שניתנו ליהודים על סמך מכתב חתום על ידי ה"קולור" בלבד, ששימש כיסוד ל"אוגודה" (ודוק: הפולנים לא חתמו על שום מסמך!), נתקלה מיד בקשיים רבים. ראשית כל, הפולנים התכחשו לרוב הסעיפים, שנכללו במסמך היהודי הזה בטענה, שדובר על 12 סעיפים בלבד מתוך 42 הכלולים בו. אולם בסופו של דבר גם סעיפי המינימום האלה לא מומשו.⁴²

ההפיכה של י. פילסודסקי ותפיסת השלטון על ידו במאי 1926 הפילה את

* פנייה לגליציאים.

בעיותיה של המדינה בין השאר בגלל הפיצול המפלגתי, שגרר אתו אי יציבות מה שכונה על ידו כשלטון "הסיימוקרציה", שלא היה מסוגל להתמודד עם שלטונית במדינה. ההפיכה זכתה לתמיכת חוגים פולנים רחבים ובעיקר מקרב השמאל הפולני. כמו־כן, היא נתקבלה בסיפוק על ידי רוב הנציגות היהודית הפרלמנטרית, שקיוותה, כי השלטון החדש עשוי להביא למיפנה חיובי ביחסי פולנים יהודים.

ואמנם ראש הממשלה החדש ק. ברטל כלל בנאום הפרוגרמטי שלו עם הצגת ממשלתו פיסקה המבטיחה לפעול נגד האנטישמיות הכלכלית, תוך ציון המגמה לפעול למען תיקונים להטבת מצבה של האוכלוסיה היהודית. וזאת מבלי לקיים מו"מ סודי, כפי שהבטיח כלפי קודמיו, כמו בעבר הקרוב.⁴³ אולם, כפי שהתבהר, המשטר החדש ה"סנציה", כפי שכונה עצמו, כלומר הפועל להבראת המדינה על ידי טיהורה מהעיוותים שדבקו בה בתחומים שונים, כיוון את פעולותיו בעיקר לשינוי אופי המשטר תוך השתלטות על מוקדי הכוח במדינה. למעשה היתה זו מדיניות, שהובילה דה פקטו לאוטוקרטיזציה הולכת וגוברת, שהתנהלה בהשראתו ובהנהגתו של המרשל י. פילסודסקי. בהתאם לקו מדיני זה לא נכללו במסגרת הפעולות, שנקבעו על ידי חוגי השלטון כמשרתים את האינטרס של המדינה, צעדים מחוייבים לתיקון הבעיות הסוציאליות החמורות וטיפול מעמיק, הנדרש לשיפור מצבם של המיעוטים. כמובן, שתביעות המיעוטים והיהודים בתוכם לא מצאו אוזן קשבת, שתיענה להם ותתמסר לטיפול בבעיותיהם באורח משמעותי.⁴⁴

הנציגות היהודית הפרלמנטרית המוקטנת בבית הנבחרים החדש, שנבחר ב־1928, המשיכה במאבק הבלתי נלאה להבטחת זכויותיהם של היהודים ולמניעת הפלייתם לדעה. חברי הנציגות ביקרו את מדיניות הממשלה, הצביעו על כשלון מדיניותה הכלכלית, המחמירה את המצב במדינה וכפועל יוצא מכך מחמירה את מצבה של האוכלוסיה היהודית בתוכה. לדעתם של הצירים היהודיים נפגעו היהודים על ידי המדיניות הסטטיסטית של הממשלה, שקיפחה את היוזמה הפרטית, הכבידה את עול המיסים על האוכלוסיה העירונית (והיהודית במיוחד — שרובה היו יושבי ערים!) וגרמה להתרוששות הולכת וגוברת של האוכלוסיה היהודית.⁴⁵ למען הדיוק יש לציין, שהנציגים היהודיים נמצאו עתה במילכוד. מחד, העדיפו את שלטונו של פילסודסקי, שהיה נוח יותר ליהודים מאלה, שקדמו לו. מאידך, לא יכלו להשלים עם ההתעלמות של גורמי השלטון מהצורך לפעול למען סיוע להם במצוקתם הכלכלית. זאת ועוד, הם התנגדו למגמות הריכוזיות של השלטון, שהביאו להפחתה עד כדי מינימום של סמכויות כוח הנבחרים. הם ראו בצעדים אלה, שהיה בהם משום שינוי אופיו של המשטר, סכנה לדמוקרטיה הפרלמנטרית, ששימשה אחד מהיסודות העיקריים להבטחת זכויותיהם הלגיטימיות במדינה.⁴⁶ דא עקא, הם אף לא יכלו להצטרף להתארגנות האופוזיציונית החוץ־פרלמנטרית של "המרכז והשמאל הפולני" (Centrolew), שהחלה בפעילותה ויצאה להגן על הדמוקרטיה בגיוס ההמונים לצידה.

וזאת משום שלמרות מגמותיהם הלגיטימיות של המתארגנים הללו להגנת הדמוקרטיה הם לא גילו נכונות לכלול בתוכם תביעות לתיקון מצבם של היהודים, כשחוגים מסויימים בתוכם אף דחו אותם בנימוקים אנטישמיים.⁴⁷

למעשה נקלעה הנציגות היהודית בשלהי שנות ה־20 לבידוד פוליטי כפוי על ידי המציאות הפוליטית במדינה, כשבחריה מצויים בשפל כלכלי מתעצם. שלילת סמכויות הולכת וגוברת של בית הנבחרים הפולני על ידי המשטר של הסנציה, כינוסו לעיתים רחוקות תוך הפרת פרוצדורה פרלמנטרית מקובלת, מאסר מנהיגי האפוזיציה, בכוח האשמות שוא, במיבצר בריסק לקראת הבחירות לפרלמנט ב־1930, היו מסימניה המובהקים של הדמוקרטיה הפרלמנטרית המתמוגגת בפולין.⁴⁷ המצב הכלכלי הקשה בעולם ומשבריו, שפקדו גם את פולין בסוף שנות ה־20 ותחילת שנות ה־30, לא פסחו גם על האוכלוסיה היהודית המתרוששת, כשמצוקתה הכלכלית הולכת וגוברת. לכך נוסף גם גל של אנטישמיות מתחדשת, שקיבלה בתחילה את ביטוייה בפעולות אלימות נגד יהודים במוסדות להשכלה הגבוהה ועד מהרה התפשטה ברחבי המדינה כולה.⁴⁸ נראה, שבעשור השני לקיומה של הרפובליקה הפולנית השנייה עד שנפלה טרף בפני הכובש הנאצי בשנת 1939, הועמדה מערכת היחסים בין הפולנים ליהודים בפני שינויים מרחיקי לכת, שהסתמנו כבר בראשיתה.

הערות

1. מספר היהודים בפולין לפי הסטטיסטיקה הרשמית ע"פ נתוני המיפקדים שנערכו, היה: בשנת 1921 — 2,855,318, שהיוו 10% מכלל האוכלוסיה; בשנת 1931 — 3,113,933 — 9.8% מכלל האוכלוסיה. ממקורות יהודיים גובע, שמספרים אלה נמוכים מהמספר הריאלי של יהודי פולין, שבאופן כללי הוערך ערב מלחמת העולם השנייה ב־3¼ מיליון נפש. — ע"פ ר. מאהר, יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם, ת"א, 1968, ע' 18—23.
2. בשנת 1931 היו היהודים כ־60.9% מאוכלוסיית הערים בעלות 20,000 תושבים. — שם, ע' 29.
3. לפי נתוני המיפקד הנ"ל התפרנסו ממיסחר ומלאכה (תעשייה) 78.8% יהודים לעומת 25.4% של כלל האוכלוסיה. — שם, שם ע' 37—38.
4. M. Kukiel, Dzieje Polski porozbiorowej (1785—1921), London 1968.
5. R. Dmowski, Separatyzm zydowski i jego zrodlo, Warszawa 1922, p. 19 pass.
6. S.M. Dubnow, History of Jews in Russia and Poland, v. 3, p. 168 pass.
7. ראה דברי הציר האנדקי ק. לוטוטלבסקי בסיים Sprawozdanie stenograficzne Sejmu — 86/224, 15.4.1921.
8. Self determination... is an imperative principle of action which statemen will henceforth ignore at their peril. W. Wilson 11.2.1918, in C.A. Macarthey, National states and national minorities, p. 189.
9. A. Hartglas, Zasady naszego programu politycznego w Polsce, Warszawa 1918.
10. ראה דבריו המודגשים של י. גרינבוים בישיבה החמישית של הסיים. בה נדונה לראשונה בבית הנבחרים החדש השאלה היהודית: "העניקו לנו תנאי חיים כאלה. שכל יהודי פולני יוכל להכריז בנאון קבל כל העולם (ההדגשה שלי — ש.ג.): Civis Polonus sum et nihil civitatis Poloniae a me alienum est. הגני אורח פולני ושום דבר (הנוגע) למדינה הפולנית אינו זר לי. Spr. sten. Sejmu 6/209, 25.2.1919.

(להלן: Spr. sten. Sejmu).

11. בשעת סכנה למדינה, בימי ה"איגווייה הבולשביקית" — כפי שכונתה המלחמה הפולגנית-רוסית ב־1920 — כשהתקרבו יחידות הצבא האדום לעבר ורשה, הוקמה "ממשלת הגנה לאומית" בראשותו של ו. ויטוס. הנציגות היהודית הצטרפה לתומכים בממשלה "בשעה מכרעת זו, התובעת את אחדותם של כל הכוחות היוצרים במדינה". י. גרינבוים הצהיר בשם הצירים היהודים: "אנו מוכנים להקריב יחד עם כל האזרחים את הקרבנות הדרושים להתפתחותה ושגשוגה של המדינה".
Spr. sten. Sejmu — 166/19, 24.7.1920.
12. Materiały w Sprawie Żydowskiej w Polsce, Warszawa 1919, p. 23—28.
בעברית ראה: י. טננבוים, בין מלחמה ושלוה, ירושלים, תש"ך, ע' 173.
13. דברי הציר האנדקי ו. קורפנטי בסיים.
Spr. sten. Sejml 6/209, 25.2.1919.
14. I. Cohen, A report of the Pogroms in Poland, London 1919.
15. Dziennik praw RP nr. 14 poz. 175 (1919) — 8.12.1919.
16. Comité des Délégations Juives auprès de la Conférence de la Paix.
ראה: נ. פיינברג, ועד המשלחות היהודיות 1919—1936, גשר 63—64 (ספטמבר 1970), ע' 13 ואילך. יש לציין, שליד ועידת השלוה בפריס פעלו גם משלחות יהודיות אחרות והן: נציגי הוועד היהודי המאוחד של יהודי בריטניה ונציגות "כל ישראל חברים" הצרפתית.
17. O. Thon, Z rozmyslan przzymusowch wakacji, Nowy Dziennik, 18.12.1927.
18. D.H. Miller, My Diary at the Conference of Paris. New York 1924, p. 191—195.
19. J. Robinson et al., Were the Minorities Treaties a Failure, New York 1943, 19 Appendix I, p. 313—317.
- בסעיפים 10—11 נוגעים ישירות ליהודים. לפי אלה יובטח פיקוח ועדים יהודיים, שיוקמו מטעם הקהילות על החינוך היהודי. כן לא ייאלצו היהודים לחלל את השבת חוץ מן ההשתתפות בפעולות, שיוטלו על אזרחי המדינה בקשר לשירות הצבאי, להגנה או להשלטת הסדר הציבורי.
20. F. Brzezinski, Prawa mniejszosci. Komentarz do traktatu pomiedzy Polska a 20 glownemi mocarstwami — 28.6.1919. Warszawa 1920.
21. W. Pobog-Malinowski, Najnowsza historia Polski. London 1965, v. II, p. 220
האמנה פורסמה בעתון הרשמי ב־6.12.1920.
22. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej, Nr. 110
(להלן: Dz. U. Rp.)
23. א. הרטגלס, מלחמות יהודי פולין על זכויותיהם, בתוך: בית ישראל בפולין (עורך י. הלפרין) ירושלים תש"י, ע' 137.
24. A. Haffka: Dzialalnosc parlamentarna i polityczna poslow i senatorow zydowskich w Polsce odrodzonej, in: Żydzi w Polsce odrodzonej (ed. I Schipper et al.) Warszawa, n.d., v. II, p. 319—320.
25. י. גרינבוים, די פראבלעמען פון דער וואהל-ארדינאציע. היינט נ. 292, 23.12.21.
26. ראה: דיווח השגרירות הגרמנית בוורשה. ארכיון יד ושם. JM 2430/L360252.
27. א מעלדונג פון בלאק פון נאציאנאלע מיגדערהייטן. היינט נ. 201, 29.8.1922.
28. בסה"כ נבחרו 89 צירי מיעוטים, שהיו כ-20% מכלל 444 צירי הסיים.
29. מפלגות הימין הפולניות קיבלו 125 צירים (28%), מפלגות המרכז 132 צירים (29.9%) ומפלגות השמאל 133 (22.1%). ראה:
- A. Prochnicki, Pierwsze pietnastolecie Polski niepodleglej 1918—1933, Warszawa 1937, p. 135.
30. L. Halpern, Polityka zydowska w Sejmie i Senacie RP 1919—1933, in: Sprawy narodowosciowe, Rok VII, Nr. 1.
- A. Ajnenkiel, Od "Rzadow Ludowych" do przewrotu majowego 1918—1926, 31

- Warszawa 1964, p. 212—213.
- Spr. sten. Sejmu 29.1.1923. .32
- A. Ajnenkiel, Idem p. 224—225. .33
34. י. גרינבוים, הבעיות המדיניות השנויות במחלוקת, בתוך: מלחמות יהודי פולניה, ירושלים תש"א, ע' 165.
35. בנציגות היהודית (Kolo Zydowskie) שכינה בסיים ובסנט בשנים 1922—1927, היו 34 צירי הסיים ו-12 סנטורים. י. פרילוצקי היווה סיעת יחיד של הפולקיסטים, מחוץ ל"קולו". ע"פ
- A. Haffka, Zycie parlamentarne etc., in: Zydzi w Polsce Odrodzonej, v. II, p. 294.
- M. Pietrzak, Rzady parlamentarne w Polsce 1919—1926. Warszawa 1969, .36 tabela 6, p. 309.
- Spr. sten. Sejmu 89, 20.12.23. .37
- J. Tomaszewski, Stabilizacja waluty w Polsce 1924—25. 1961, p. 167 pass. .38
39. ש. נצר, מאבק יהודי פולין על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות, ת"א 1980, ע' 217 ואילך.
40. פ. קוז'ץ, הסכם ממשלת ו. גראבסקי עם הנציגות הפרלמנטרית היהודית, בחוך: גלעד א', תל-אביב תשל"ג, ע' 175 ואילך.
41. י. גרינבוים, גורלו של הסכם. הארץ 16 באוקטובר 1925.
- Spr. sten. Sejmu 19.7.1926. .42
- L. Halpern, Polityka zydowska, idem p. 26. .43
- A. Haffka, Dzialalnosc parlamentarna, idem p. 339 pass. .44
- idem p. 342 pass. .45
- idem p. 344—345. .46
- A. Garlicki, Od maja do Brzescia, Warszawa 1961, p. 343 pass. .47
48. א. הרטגלס, מלחמות יהודי פולין, שם, שם ע' 147 ואילך.

לפרשת היחסים בין העמים הבלטיים לבין שכניהם היהודים במלחמת העולם השנייה, לפנייה ואחריה*

לזכרו המבורך של איש האמנות והצרוף טוביה (לאסלו) בורוש

על אף החלק הקטן יחסית של היישוב היהודי בן רבע המיליון, שבארצות הבלטיות (ליטא, לטביה ואסטוניה) בתוך כלל העם היהודי, ושל ששת מיליון העמים הבלטיים בתוך כלל עמי אירופה, נודעת חשיבות ומשמעות מיוחדת לנושא הנדון כאן, בעיקר לאור העובדות הבאות:

(1) שיעור היהודים הבלטיים (95%), שנרצחו בתקופת השואה, הוא מן הגבוהים ביותר בכל אירופה.

(2) חלק ניכר מהקורבנות היהודיים בארצות אלה, אם לא הרוב הגדול, הושמד בידיהם או בסיועם הפעיל של ליטאים, שהם ברובם קתולים, לטבים ואסטונים, שמרביחם לותרנים.

(3) מספר מסויים של בני העמים הללו בחלקם מתנדבים, ששרתו בפורמציות צבאיות או משטרתיות מטעם השלטון הנאצי, השתתפו בפועל ברצח יהודים גם בביילורוסיה ופולין השכנות.

(4) גם לאחר הכיבוש הנאצי היו לא מעט מקרים, בהם שרידי השואה נפגעו בידי שכניהם הנוצרים.

לעובדות מוזעמות אלה מתלווה לא פעם בהיסטוריוגרפיה היהודית והלא-יהודית הקביעה דלהלן, שיש בה לכאורה מידה לא קטנה של קונטרורסליות,

* חיבור זה מבוסס על ההרצאה שהושמעה ביולי 1988 בכנס הבינלאומי באוקספורד, תחת השם "Remembering for the Future" על השפעת השואה ורצח עם לגבי יהודים ונוצרים העולם בן זמננו.

דהיינו: שעד השואה חיו היהודים בקרב העמים הבלטיים בתנאים טובים יחסית ונהנו מהסדרים אוטונומיים מיוחדים, אשר שמם יצא לשבח בכל העולם. בהקשר זה גם מאוזכרת העובדה, שראשוני היהודים, שהתיישבו בגדולה שבארצות הבלטיות — ליטא, הוזמנו לשם חגיגת על ידי הדוכס הליטאי הדגול ויטאוטאס (Vytautas) הגדול. (כאן המקום לציין, שלאירוע היסטורי זה, שחל ב־24 ביוני 1388 מלאו זה עתה 600 שנה!).

לאור קביעה זו מצד אחד והעובדות, שהובאו לעיל מצד שני, עולות בין היתר השאלות הבאות:

א. כיצד התדרדרו היחסים בין העמים הבלטיים והיהודים עד כדי המשבר האיום ביניהם בתקופת השואה?

ב. מה היו הגורמים או הסיבות לכך?

ג. האם העובדות הללו, שצויינו לעיל, מהוות אפיוודה טרגית חולפת ביחסים ארוכי הטווח בין שני הצדדים, או שהדברים אינם ניתנים לתיקון, לפחות בטווח הנראה לעין?

על סמך ממצאים ראשוניים ממחקר מקיף, המתבצע במכון ליהדות ומגנו, ייעשה במסגרת המאמר הזה נסיון להשיב לפחות חלקית על שאלות אלו וכן על טענות וטענות־נגד, שהושמעו בעקבותיהן. טבעי הדבר, שסיקור הדברים ובהינתם ייעשה במידת האפשר לפי סדר כרונולוגי.

א. בין העמים הבלטיים לבין היהודים: עד מלחמת העולם השנייה

לפני 600 שנים (24.6.1388) העניק הנסיך הגדול (The Grand Duke) של ליטא ויטאוטס הגדול (Vytautas the Great) מגילת זכויות (Charter of Privileges) ליהודים, שבאו להתיישב בארצו. כך קמה למעשה הקהילה היהודית הגדולה בשלוש הארצות הבלטיות — ליטא. בשתי האחרות, ביחוד באסטוניה, התיישבו היהודים יותר מאוחר. בעוד אשר עמי הרוב בארצות הללו, הליטאים הלטבים והאסטונים, חיו בעיקר בכפרים והתפרנסו מחקלאות, דייג וספנות, הרי מרבית היהודים עסקו בתחילה במלאכה וברוכלות ובמשך הזמן גם במסחר ובתעשייה והתרכזו יותר ויותר בעיירות ובערים. כאן נתקלו בהתנגדות עיקשת, שנמשכה מאות שנים, מצד העירוניים המקומיים, שחששו מתחרות במישור הכלכלי־מקצועי. על רקע זה נפגעו יהודים לא פעם, גם פיסית, שלא לדבר על פגיעות ברכוש וגירושים.² במקומות כמו ריגה, קובנה (סלובודקה) וטרוקי הוגבלו היהודים לגור באיזורים מיוחדים. אם כי מגילות הזכויות לסוגיהן, כדוגמת זו של ויטאוטאס הגדול ואחרים, שהוענקו ליהודים, סיפקו להם בדרך כלל הגנה אפקטיבית נגד אפשרויות שונות של פורענויות, כולל עלילות דם, הרי מזמן לזמן נגרמו ליהודים חרדה וסבל. (אגב תופעה זו לא פסקה בקרב עמים אלה גם במאה ה־20 ואפילו אחרי מלחמה"ע השנייה!)³

לית מאן דפליג, שבמהלך השלטון הצארי הממושך בארצות הבלטיות (מן המאה ה־18 ועד מלחמה"ע הראשונה) עיקר סבלם של היהודים בארצות אלה נבע במידה רבה מהגזירות וההגבלות למיניהן, שהוטלו עליהם מטעם השלטון האכזרי

הזה כמו על אחיהם ביתר האיזורים של "תחום המושב". גם הליטאים הקתולים ברובם, וכמו כן הלטבים והאסטונים, שמרביתם פרוטסטנטים, דוכאו על ידי השלטון הצארי במישור הלאומי, הדתי והתרבותי, בין היתר נאסר עליהם להדפיס ספרים בלשונותיהם ולהשתמש בהן כשפות הוראה בבתי הספר. על רקע ההתנגדות לדיכוי התפתחה בקרב עמים אלה פעילות סוציאלית ולאומית, שלא חסרו בה גם סממנים אנטישמיים. על אף זאת קויים שיתוף פעולה די אפקטיבי במישור הפוליטי, כמו בהתקוממות של 1905 וכן בהליכה ב"בלוק משותף" בבחירות ל"דומה" (בית הנבחרים של רוסיה) וכדומה. יחד עם זאת אירעו בתקופה זו (כמו גם לפני כן ואחרי כן) התקפות של תושבים מקומיים על שכניהם היהודים, שהצריכו התארגנות של "הגנה עצמית" ואמצעים אחרים. בתחילת מלחמה"ע הראשונה — 1915, כאשר כ-200,000 יהודי ליטא ולטביה (קורלנד) גורשו בין לילה לאזורים פנימיים של רוסיה, בחשד של ריגול לטובת האויב, נשדדו בתיהם על ידי השכנים הלא-יהודים, שרובם ככולם נותרו במקומותיהם.⁸

בשלהי מלחמה"ע הראשונה הצליחו העמים הבלטיים להקים לעצמם מדינות ריבוניות, וזאת כתוצאה ממאבק פוליטי בזירה הבינלאומית, אך גם מקרבות ממושכים, שנהלו נגד כוחות צבאיים, שפעלו או מטעם גרמניה — מצד אחד ורוסיה הסובייטית — מצד שני. בקרבות אלה נטלו חלק ניכר גם כמה אלפים יהודים מקומיים, בחלקם הניכר — מתנדבים.⁹ אישים יהודים מקומיים, ששמם יצא לפנייהם גם בחו"ל, פעלו בהצלחה במוסדות בינלאומיים ובקרב אחיהם בעולם המערבי לגיוס תמיכה פוליטית וכלכלית לביסוס מדינותיהם הצעירות, שזה עתה קמו. מאידך התחייבו מדינות אלה להעניק אוטונומיה נרחבת למיעוטיהן, כולל היהודים. המפליא הוא, שאפילו במשך ימים אידיילים אלה אירעו במספר מקומות של ליטא ולטביה פרעות ביוזמת חיילים מהצבאות הלאומיים בארצות אלה.¹⁰ נושא כאוב זה אף הועלה באותם ימים על ידי נציג ארה"ב בוועידת השלום של פריס.⁸

כתוצאה מסיבות כלכליות פוליטיות פנימיות וככל הנראה גם מהמחשבה שה"כושי עשה את שלו (יהודי) והוא כבר יכול ללכת", הלה במשך הזמן נסיגה מתמדת ביחסי עמי הרוב כלפי היהודים וזכויותיהם האוטונומיות צומצמו במידה רבה.⁹ חריג מטיים מבחינה זו היו האסטונים, אך גם בקרב עם קטן זה, שמנה בערך כמיליון איש, הלכו וגדלו מתחילת שנות ה-30 ואילך יסודות לאומניים ואנטישמיים, שהתרכזו בעיקר באירגונים וואבאדוסלייטלאסעד (— Vabadusliitlased — Veterans of the War of Liberation) ונואורד קוטקאד (ניצים צעירים — Noored Kotkad — Young Hawks). בלטביה מילאו תפקיד דומה — אנשי הפרקונקרוסט (צלב הרעם — Perkonkrusts) ובלייטא אנשי "זאב הברזל" (Gelezinis Vilkas — The Iron Wolf). אלה האחרונים, שנקראו גם וולדמאראס (Voldemaras), קיימו קשר חשאי עם גורמים בגרמניה הנאצית בנושא פוגרומים נגד היהודים בליטא.¹⁰

בצד אירגונים אלה, שהיוו את חוד החנית של האנטישמיות הברוטאלית, התפתחו במהירות גם אירגונים, שעיסוקם היה במישור הכלכלי. הגדול שבהם בליטא היה Verslas (מקצוע), שסיסמתו העיקרית היתה, "ליטא לליטאים". באמצעות השבועון בעל אותו שם, עשרות סניפיו ברחבי הארץ והופעות פומביות

ברדיו וכדומה, דרש מן הממשלה צימצום נוסף של שטח המחיה הכלכלי של היהודים.¹¹

סמוך למלחמת העולם השנייה אירעו התקפות חמורות על סטודנטים יהודים באוניברסיטה של קובנה (Kovno).¹² אותו זמן מספר הסטודנטים היהודים באוניברסיטאות קובנה וריגה (Riga), ירד בלמעלה ממחצית. בין נקודות האור הבודדות במערך היחסים של היהודים והלא־יהודים ערב מלחמה"ע השנייה היתה האגודה לקירוב בין ליטאים ויהודים בראשות פרופסור י. ברזשקו (V. Birzisko) וכן האירגונים של לוחמי החזית היהודית בקובנה ריגה וטאלין (Tallin), על סניפיהם. זאת ועוד, על אף כל המובא לעיל אין להתעלם מן העובדה, שמצב היהודים בקרב העמים הבלטיים היה עדיין אותה עת יותר טוב, יחסית, בהשוואה לארצות אחרות במזרח אירופה, כמו פולין ורומניה.

ג. משבר היחסים בעת מלחמת העולם השנייה — התקופה הקריטית

בראשית מלחמה"ע השנייה נאלצו ליטא, לטביה ואסטוניה, בעקבות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, להעמיד בטריטוריה שלהן, בסיסים צבאיים לרשות הסובייטים. הדבר פגע קשות בגאוותם הלאומית של העמים הבלטיים, שכאמור, רק לפני עשרים שנה השתחררו מגורם זר ושנוא זה. אך כמו אז כן גם עתה שימשו היהודים מושא הזעם והשעיר לעזאזל. כך למשל, עם החזרת וילנה לליטאים נערכו שם בעידודם פגיעות דמים ביהודים, שהסתכמו בכמאתיים נפגעים.¹³ כמו כן הלכו והתרבו פגיעות ביהודים ברחובות הערים. בשורה של עיירות נופצו שמשות בבתי יהודים וכן גם היו מעשי הצתה. מהעובדה, שפגיעות אלה ואחרות בוצעו ברו־מניית במקומות רבים, ניתן להניח, שזו היתה פעולה מאורגנת מצד חוגים של הימין הקיצוני, שהיה קשור בגרמניה הנאצית.¹⁴ בעיתונות הלא־יהודית הלכו ותכפו האשמות נגד היהודים בחוסר לויאליות לעמי־הרוב, שהתבטא כביכול בהשתתפות יתרה שלהם בהפגנות ופעולות אחרות של הקומוניסטים, בשימוש קולני בשפה הרוסית בפרהסיה וכדומה. מאידך גיסא נשמעו פה ושם קולות של אישים ידועים וביניהם בעלי תפקידים ממלכתיים רמים באותו זמן, כמו הנשיא הקודם של ליטא, ד"ר ק. גריניוס (Dr. K. Grinius), שהוקיעו את מעשי התוקפנות מנקודות מבט שונות ובין היתר, ש"בגלל מעשי האלימות נגד היהודים עלולים להיפגע גם האינטרסים הממלכתיים".¹⁵ כמו כן בלט אז האקט ההומני מצד השלטונות המקומיים להעניק מקלט לאלפי הפליטים היהודים מפולין. אין ספק, שצעד זה העלה את המוניטין של העמים הבלטיים בעולם החופשי דאז, אך גם סייע להם בקבלת מטבע זר, שהיה מצרך יקר מאוד כבר בתחילת מלחמה"ע השנייה. למודי נסיון מר חשו הפליטים, שגם כאן במקלט החם והנויטראלי לכאורה, בוערת האדמה מתחתם וצפויות הפתעות פוליטיות אם מצד גרמניה הנאצית ואם מצד בריה"מ ולכן עשו מאמצים נואשים, כדי לצאת מיד ובכל מחיר לארצות שמעבר לים. סיפורי הזוועה שלהם על תעלולי הנאצים בפולין הכבושה המחישו ליהודים המקומיים, מה צפוי להם, אם הגרמנים יפלטו גם לכאן.¹⁶

כזאת בערך היתה המציאות כאשר ביוני 1940 השתלט הצבא הסובייטי כליל

על שלוש הארצות הבלטיות, שתוך זמן קצר הפכו לרפובליקות סובייטיות לכל דבר. לא ייפלא איפוא, שכניסת הצבא האדום לארצות אלה התקבלה על ידי חוגים רחבים של הציבור היהודי בהרגשת רווחה,¹⁷ במיוחד, כאשר האלטרנטיבה הצפויה היתה, לדעת הכל, השתלטות נאצית על כל המשתמע מכך. ואילו הליטאים, הלטבים והאסטונים קיבלו ברובם את האירוע בהתמרמרות ובחירוק שיניים וראו בכך אובדן עצמאותם, שהושגה לאחר יותר ממאה שנות שיעבוד רוסי. היסודות הקומוניסטיים המקומיים ואוהדיהם לא התחשבו ברגשות הלאומיים של עמי הרוב וערכו הפגנות נלהבות לטורי השריון והחי"ר של הצבא האדום. אם כי בקרב המוני המפגינים היו בני לאומים שונים כולל יהודים, העלו אלה האחרונים את זעמם של החוגים הלאומניים.¹⁸ וכך מתאר את רשמיו מריגה, בירת לטביה באותם ימים, ביוני 1940, חבר הפרלמנט הלטבי לשעבר, י' לאינש (J. Lejins):

"בקרב הלטבים לא נראו אז פנים שמחים, אך כאלה היו פניהם של אלפי יהודים, שמילאו את הרחובות בקבלת הפנים העליוה, שנערכה לקומוניסטים. ניתן להניח, שהקומוניסטים הלטבים ובני הלאומים האחרים גם המה היו מלאי אושר מהאירועים, אך אותם לא ראו ויתכן, שאבדו בתוך ההמון היהודי העצום. ניתן גם להניח, שהיו גם יהודים רבים, שלא היו מאושרים, אך אותם לא ראו. מה שהיה מעבר לכל ספק הוא, שכאן הצטופף חלק מיהדות ריגה, שבירך את כניסתו של צבא כובש. ואלה היו אזרחים לטביים, שחגגו את החורבן של המדינה שלהם."¹⁸

בצבא, במשטרה ובחוגים ימניים כמו ה"פרקונקרוסט" (Perkonkrusts), הופצו שמועות, שהפלישה של הצבא האדום נגרמה מחמת "ההזמנה של היהודים". בעקבות שמועות אלה, שהתפשטו בכל חלקי האוכלוסיה, הותקפו יהודים באכזריות בידי אזרחים ואנשי משטרה והוכו באכזריות. במקומות שונים, ביהוד בעיירות, השתררה אווירת פוגרום. "כפריים הסמוכים לעיירות ויסודות ערב-רב התרכזו בסביבותיהן עם שקים, כדי להשתתף בשוד האוכלוסיה היהודית" — מתאר בזכרו נותיו עורך-הדין הריגאי הנודע, מ. שאץ-אנין, את שלושת ימי האימים, שעברו על רבים מיהודי לטביה. הוא אף קובע שב־20 ביוני איימו בגלוי על יהודים ועל אנשי השמאל בליל ברטולומיאוס.¹⁹ אמנם הפרעות הצפויות לא אירעו, אם בגלל הירתעותם של היוזמים ואם בזכות האמצעים, שנקטו בידי השלטונות החדשים, אך נמשכו פגיעות פיסיות ביהודים בודדים. כמו כן אירעו תקריות קולניות במקומות ציבוריים בין יהודים, שבטחונם העצמי גבר, לבין לטבים — פקידים או נציגים רשמיים של המשטר הישן או אזרחים זועמים, שמסיבות אישיות או אידאולוגיות חיפשו הודמנות להיפרע ביהודים. מספר תקריות מסוג זה אף זכו לתיאור בעיתונות.

אחת ההתקפות החריפות ביותר של השלטון החדש נגד האנטישמיות פורסמה בבטאון המפלגה הקומוניסטית הלטבית "צינא" (Cina): "הסתות נגד האוכלוסיה היהודית, שהופכות תכופות לפוגרומים — מציין העיתון — אינן חדשות בתולדות תנועות חברתיות". אכן, בין השאר נהגו כך: "המאה השחורה והשלטון הריאקציוני

הלטבי. אבל אנו מזהירים ברצינות רבה ביותר את משרתי הריאקציה, המקווים עדיין גם כעת להשיג את מטרותיהם האפלות בעזרת התעמולה האנטישמית הדימאגוגית...²⁰ לאחר הבחירות שוב לא נזקקו השלטונות ושופרות התעמולה שלהם לנושא זה וכמעט שירד מהכותרות. ברם אין להסיק מכך, כי האנטישמיות פסקה. סביר יותר להניח, שהשנאה ליהודים, כמסייעים לסובייטיזציה, המשיכה להתקיים בקרב חלק קטן של האוכלוסיה המקומית ולבשה צורות שונות בדרך כלל, תוך הימנעות מהתקפות גלויות ואלימות. כוזה היה המצב בכל עיר או עיררה גם בליטא וגם באסטוניה.

יש לציין, שבמהלך הסובייטיזציה שוחררו היהודים מכל ההגבלות, שהוטלו עליהם עם השנים ורבים מהם (במיוחד הללו, שהשתייכו למחנה הקומוניסטי, שפעל עד אז במחתרת) השתלבו בצורה בולטת בדרגי השלטון השונים, כולל הסקטור הצבאי והבטחוני-פנימי וכן נפתחו לרווחה המוסדות להשכלה גבוהה בפני צעירים יהודים. אך בעת ובעונה אחת גם נפגעו רבים מביניהם ממהלך הסובייטיזציה ובמיוחד מהלאמת המסחר והתעשייה, מהצורך לעבוד בשבת ובחג, מביטול מערכת החינוך העברית, פיזור המוסדות האירגוניים הפוליטיים וסגירת הישיבות, ביניהן טלו' וכלובודקה, מהידועות ביותר בעולם היהודי. בני נוער ציוניים אף קיימו פעילות מחתרתית.²¹ על אף כל זאת, ראו עמי-הרוב, שהרגשתם הלאומית נפגעה קשות, ביהודים את נושאי השלטון הסובייטי השנוא עליהם ואשר נכפה עליהם בכידוני הצבא האדום. הרגשות האנטי-יהודיים טופחו ולובו בשיטתיות על ידי המחותרות הלאומיות החזקות, שפעלו בקרב העמים הבלטיים במשך כל תקופת המשטר הסובייטי ובסיוע חשאי של גרמניה הנאצית. כשבועיים לפני הפלישה הגרמנית, בליל ה-13 ביוני 1941, בוצע בפיקודו של גנרל הנ.ק.ו.ד. איוון סרוב, מאסר המוני של קרוב ל-100,000 אזרחים בלטיים ובתוכם כ-12,000 יהודים, שהוגדרו על ידי השלטונות כ"אויבי העם". הללו הוגלו עם משפחותיהם למחנות עבודה ולאיוורים נידחים אחרים של רוסיה. בגלל הזעזוע הפתאומי, שירד על כלל האוכלוסיה הפגועה, לא שמו לב, או שלא רצו לדעת, ששיעור הקורבנות היהודיים במיבצע זה היה לפחות פי שניים מעמי הרוב.²² עם זאת הופצה אז בודון השמועה, שגם בכך אשמים היהודים, וזאת בגין העובדה שבין צוותי התיכנון והביצוע של ההגליות היו גם פה ושם פונקציונרים יהודים.

המחתרת הלאומית "החזית של האקטיביסטים הליטאים" (L.A.F. — Lithuanian Activist Front) שפעלה בהשראת שירות הריגול הנאצי (Abwehr) ושנתמכה על ידי חוגים רחבים באוכלוסיה, עמדה בראש ההסתה ומסע האיומים, שהתנהלו כמעט בגלוי נגד היהודים לקראת אפשרות של מלחמה צפויה בין בריה"מ וגרמניה. באחד הכרוזים, שמחתרת זו הפיצה בקיץ 1941, נאמר: "אחים ואחיות ליטאים, הגיעה השעה הגורלית והאחרונה לעשות חשבון עם היהודים. זכות המקלט, שניתנה ליהודים בתקופת ויטאוטאס הגדול (1388) בטלה ומבוטלת סופית. כל יהודי ליטאי בלי יוצא מן הכלל מוזהר בזה לעזוב בלי דיהוי את אדמת ליטא".²³ בכרוז אחר מוצעת אפשרות חנינה לבוגדים הליטאים — "רק בתנאי, שהם יוכיחו, שכל אחד מהם חיסל לפחות יהודי אחד". הכרוז מסתיים בקריאה לליטאים: "ברגע המכריע קבלו את רכושם לידיכם, כך שדבר לא ילך לאיבוד".²⁴ איומים אלה, שנקלטו אמנם על ידי היהודים (וחלקם ברח אכן לפנים רוסיה)

לא היו סתם בעלמא: מיד עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה (22.6.41), בטרם כניסתם של טורי הוואהרמאכט, פרץ נחשול פרעות המוניות במקומות שונים: בליטא — לפחות ב-40 מקומות יישוב; ב-25 מקומות בוצעו מעשי אונס בנשים וב-36 התעללויות ברוטליים ברבנים.²⁵ בקובנה שימשה כרקע לפרעות, בין השאר, הודעת מפקד המצב הליטאי אל"מ י. בוביאליס (J. Bobelis) יום לפני כניסת הגרמנים, שנאמר בה כי על כל גרמני שיהרג בידו יהודים, יוצאו להורג 100 יהודים. כאשר נכנסו הגרמנים לעיר ביצעו הליטאים בעידודם מרחף דמים בפרוור סלובודקה הנודע ובמקומות אחרים. הם לא הסתפקו בהמתת הקורבנות, אלא עינו אותם קודם וערכו אורגיות המוניות וזוועתיות.²⁶ הפעילים ברציחות הללו, או לפחות היוזמים, באו ברובם מחוגי האינטליגנציה ואישי ציבור. בנושא זה ראוי להביא קטעים מיומנה של ד"ר הלנה קוטורגינה, (Helena Kutorgiene), רופאה ליטאית, מחסידי אומות העולם, אשר רשמה בימי הזוועות האלה: "כל הליטאים, עם מעטים יוצאים מן הכלל הם מאוחדים בשנאתם ליהודים, בעיקר האינטליגנציה, שאיבדה את עמדותיה על ידי השלטון הסובייטי... ההמון הליטאי הגס, מול האדישות הגמורה של האינטליגנציה (ייתכן שבהסכמתה), גילה אכזריות כזאת של חיות-פרא, עד כי בהשוואה אליה נראים הפוגרומים הרוסיים כמעשים הומניים... אינני מאמינה לעיני ולאוזני. אני מוועזעת כולי מכוח השנאה העיוור, אותו מטפחים ומנפחים, כדי להשביע את האינטרסים הפראיים ביותר."²⁷ שלא כמו בפרעות הקלסיות, שנערכו לרוב על ידי קבוצות אנונימיות (כמו ה"מאות השחורות") הרי בארצות הבלטיות נטבתו רבים מאוד מן היהודים, בעיקר בעיירות, על ידי מי שהיו בעבר שכניהם, חבריהם לכיתה, לקוחות ועוד. ואכן לא פעם קרה, שאחד הקורבנות היה מתחנן לפני הרוצח המוכר לו מילדותו ומבקש, שייך בו ישר לליבו וימנע ממנו פרפורי גסיסה.²⁸

את תחושת האכזבה והתיסכול העמוקים ברגעים האחרונים מצד הקורבנות מרוצחיהם — נוצרים יראי שמים — היטיבה להביע הסופרת שיינה גרטנר אשר שרדה באורח פלא, לאחר הטבח בעיירתה וואבולניק (Vabalninkai), והרי דבריה:

"אני הוגה ורואה את חצרנו בעיירתי הקטנה. אני משחקת עם ילדים ליטאיים שבשכונתי. חברתי ורוטה מתפללת אל ישו כל פעם שהיא מפסידה במשחק. אני שואלת, למה היא מזכירה את שם אלוהיה כל רגע. ישו הוא הטוב מכל, היא אומרת. אם אתה מקבל סטירה בלחי אחד, עליך להטות את הלחי השנייה. ישו עוזר לכל האנשים, שמאמינים בו, שמתפללים אליו. ישו עוזר לאנשים לא לבצע פשעים."

מחשבה אחרונה זו מושכת את תשומת לבי. ישו, מדוע אינך מקצץ את ידיהם של הרוצחים? מדוע אינך עוזר להם להכניע את יצריהם החייתיים? הרוצחים הולכים אל הכנסיה ומברכים את שמך. הם מאמינים בך. הם הבטיחו לך להיות ישרים. הם מתהלכים בימי ראשון במיטב בגדיהם. עכשיו, אני רואה את שכני, הלהוטים לציית לפקודה להרוג. איך, ישו? ²⁹

כפי שעולה מחומר העדויות, לא היה הבדל ניכר במוטיבציות המוצהרות של הרוצחים הליטאים הלטבים והאסטונים. אלה גם אלה השתתפו בהתלהבות בפעילויות הרצח הספונטניות, וכן גם במסגרת יחידות האיזנאץ קומנדו (Einsatzkommandos and Sonderkommandos), שבראשם עמדו קצינים גרמניים או מקומיים כמו ויקטור אַראַיס (Victor Aarajs) בלטביה.

נסיון מסויים להסביר חלקית תופעה זו, למה רצחו, מובא להלן על ידי החוקר אנדריו אוארגאיליס (Andrew Ezergailis), כאשר דברו מתייחסים בראש וראשונה לרוצחים הלטבים: "אני מעריך, שהמעורבות של מרבית הרוצחים החלה בקטן, תוך צייד של קומוניסט אחד פה, שניים שם, ומכאן ואילך החל להתגלגל כדור השלג. הגדרה זו מתאימה ראשית כל לרוצחים בערי השדה ואלה, שפעלו במסגרת היחידה של אַראַיס. זה החל ברצח קומוניסטים ולא-יהודים. בחקירתו המוקדמת לפני המשפט הסביר אראיס, שאינו טוען שהוא ידדים של היהודים, אך במשך הימים הראשונים הוא ניקלע לפסיכוזה המונית. אינני מאמין — הוסיף — שהיהודים נרצחו גזענית".³⁰

כך או אחרת, כתוצאה מהרציחות נותרו כבר בסוף 1941 בכל הארצות הבלטיות כ-50,000 יהודים בלבד. רובם ככולם בגיטאות, בערים הגדולות או במחנות עבודה.

נסיגות של יהודים לפנות למנהיגים נוצריים ולאישים מוכרים בציבור כאנשי רוח וכליבראליים לא הביאו תוצאות, אך שיקפו את עמדתם הברורה. לדוגמה, כשפנו אימהות מודאגות, שילדיהן אבדו להן בימים הראשונים של הפלישה, אל יושב ראש הצלב האדום, רופא נודע ענה להן: "מי שקודם לכן שמח — קעת יבכה".³¹

סגן הארכיבישוף הליטאי בריזגיס (V. Brizgys) קיבל במאור פנים משלחת יהודי קובנה, אך לבקשתם, שישתדל לטובתם אצל השלטון הגרמני, ענה, כי "דבר זה עלול לסכן את מצב הכנסייה הקתולית בליטא ואחריות כזאת אינו רשאי לקחת על עצמו". להצעתם להפיץ איגרת למאמינים, כדי שלפחות המה לא ישתתפו בשחיתות, היתה תשובתו: "אין הכנסייה מסוגלת להושיע לכם. אני אישית יכול רק לבכות ולהתפלל".³² משיחה אחרת עם חבר הממשלה הליטאית הזמנית באותם ימים נודע ליהודים, כי לגביהם התגבשו בממשלה שלוש קבוצות: הקיצונים העומדים על כך, שזו ההזדמנות להיפטר אחת ולתמיד מכל היהודים בליטא ועל כן יש לחסלם עד האחרון שבהם. המתונים, בעיקר קתולים, לא הסכימו לדעה זו, המתנגדת לעיקרון, שהחיים ניתנו ויכולים להילקח רק בידי אלהים, אך עם זאת נחושה דעתם להיבדל מן היהודים ומשום כך הם תומכים בבידודם בגיטאות. הקבוצה השלישית, שיצאה מנקודת המוצא, שעל היהודים לכפר בויעה ודם על חטאיהם כלפי העם הליטאי, טרם הספיקה לגבש עמדה סופית.³³ כאן המקום לציין, שמספר ניכר של אישים ליטאיים, כולל כמרים בכירים, חתמו על מברקי ברכה להיטלר.³⁴ ככל הנראה רק שלושה אישים בלבד פנו לשלטונות למען היהודים,³⁵ וגם זאת לאחר שרוב היהודים כבר חוסלו.

עוד פחות פעילות שתדלנית למען היהודים נעשתה ככל הנראה בקרב האסטונים והלטבים. ממקורות לטביים הבודדים, הנדרשים לסוגיה זו, נובע שהארכיבישוף הלוותני גרינברגס (Grinbergs) ניסה ללא תועלת להתערב אצל השלטונות

הגרמניים נגד הרצח ההמוני ביהודים.⁸⁶ גירסה נגדית חמורה מובאת בפי ההיסטוריו-
גרף של שואת יהודי לטביה, מ. קאופמאן, לאמור: "...מצד הלטבים, שעמהם
חיינו ביחד משך מאות שנים, יכולנו לצפות ליחס אנושי ולא חיתית... ראשי הכנסיה
הלותרנית והקתולית בוודאי ראו בעליל את הפשעים, שביצעו אחיהם הלטבים.
מדוע הם לא ניצלו את דוכניהם הקדושים, כדי להטיף באוזני צאן מרעיתם נגד
מעשי הטבח ההמוניים, בהם לקחו חלק לטבים רבים? בסופו של דבר גם המה
עזבו את לטביה ביחד עם אלפי הלטבים, שהיו מעורבים בפשע השמדת היהודים
ושברחו עם רכוש, שנשדד מהקורבנות".⁸⁷

לאחר שרוב רובם של היהודים הבלטים נטבחו, הועסקו רבים מן הרוצחים
המקומיים בפעולות דומות באיזורים אחרים של מזרח אירופה וזאת במסגרת
מה שכונה "בטליונים משטרתיים". הם צורפו ליחידות ה"אינוואז'קומנדו", שפעלו
שם ויחד רצחו יהודים, קומוניסטים ופרטיזנים סובייטיים. אנשי הבטליונים הצטיינו
באכזריותם עד כדי כך, שעוררו אפילו את סלידתם של פקידים גבוהים נאציים
באיזורים הכבושים. למשל, הגביטס-קומיסאר הגרמני של סלוצק קארל (Carl),
בתארו את האקצייה, שבוצעה בעיר זו על ידי בטליון מס' 11 של משטרת המילואים
הגרמנית, שאליו צורף בטליון המשטרה הליטאית (12), בפיקודו של הקצין
הליטאי לשעבר אימפוליאוצ'יוס (Impulevicius) מראשי "החזית של האקטיביס-
טים" (התלונן על אכזריותם ומעשי השוד, שביצעו אנשי הבטליון הליטאי. את
דיווחו סיים במלים: "אני מבקש למלא אחרי בקשתי האחת: פטרוני בעתיד
בהחלט מהבטליון המשטרתית הזה".⁸⁸ הוא מדגיש במכתבו, שאינו מתנגד להשמדת
יהודים אלא מוחה על צורת ביצוע האקצייה, המעוררת רגשות אנטי-גרמניים
בקרב האוכלוסיה הביילורוסית המקומית. בטליונים ליטאיים עסקו ברצח גם
בקיורבורג, מינסק, פסקוב, סטלינו, ברנוביץ' ולובלין. הם היו מוצבים במחנות
ההשמדה בטרבלניקה ומיינדק והשתתפו בהשמדת גיטו ורשה.

כתוצאה מהמפלאת, שספגו הגרמנים בסטלינגרד, ב-1943 ובחזיתות אחרות וכן
מסירובם להחזיר את עצמאותם המדינית של העמים הבלטיים, נתעצמה בקרב
עמים אלה האוריינטציה על מדינות המערב. כפועל יוצא מכך ואולי גם מסיבות
מצפונית ואחרות, חלה עתה נכונות יתר להגיש סיוע למעט היהודים, שנותרו
בחים ואף לדאוג להצלחתם. היוזמה לפעילות זו באה בדרך כלל מצד היהודים
אך היו גם מקרים, שנוצרים עוחדים להימלט מהגיטו וסיפקו להם מקום מקלט
ואמצעי קיום. אחד כזה היה הימאי יאניס ליפקה (Janis Lipke), שיום וביצע
הסתרתם של 26 יהודים מריגה, במקומות מקלט כפריים. רוב מגישי העזרה
ליהודים היו בעלי אמצעים כלכליים מצומצמים, כגון איכרים-עניים, פועלים
פשוטים, עוזרות בית, שהצילו את ילדי טיפוניהן לשעבר וכדומה. חלקם עשו
זאת מטעמים אנושיים הומניים גרידא, ללא קבלת תמורה כספית או רווח פוליטי.
עם זאת בלטו בין המצילים בליטא כמה רופאים כמרים וביניהם בר. פאוקשטיס
(Br. Paukstys). בין אם הלה פעל מתוך מניעים מסיונריים ובין אם מתוך רגש
אנושי, הוא הציל עשרות ילדים יהודיים, לאחר שהטבילם לנצרות. אישיות
אחרת מחוגי הקתולים, בר. גוטאוטאס (Br. Gotautas), שפעל רבות להצלת
יהודים, נימק את פעילותו המסוכנת בכך, "שיידע העולם, כי גם בין הליטאים
ישנם אנשים הגונים".⁸⁹ הספרנית, של האוניברסיטה בוילנה, אונה שימיטה

(Ona Simaite) שבצעירותה השתייכה לחוגי המהפכנים ס.ר. (S.R.). לא זו בלבד שהצילה יהודים אלא גם הסתירה בדירתה ספרים וכתבי יד מאוצרות התרבות של יהדות וילנה. כשנתפסה בידי הגסטפו עונתה קשות, אך לא גילתה את מקומות המסתור של היהודים, שהחביאה. להרחבת פעילותה הקימה במשך הזמן מעין ועד להצלת יהודים. מוסדות דומים לאותה מטרה פעלו מטעם חוגים אנטיפשיסטיים (קומוניסטים ואוהדיהם), כנסייתיים ואף לאומניים. אולם מעבר למשמעות הערכית והסמלית היתה זו פעילות, שלא רק שבאה מאוחר מדי, אלא גם היתה מצומצמת למדי ועל כן תוצאותיה היו דלות ביותר הן מהבחינה האבסולוטית, הן מהבחינה היחסית.⁴⁰

לאחר נסיגת הגרמנים מליטא בקיץ ובסתיו 1944 בלחץ הצבא האדום המתקרב, נמצאו בארץ זו פחות מ-1,000 יהודים, שניצלו על ידי נוצרים (ליטאים פולנים ורוסים) דהיינו לא יותר מ-0.4% מכלל היהודים, שהיו שם בתחילת הכיבוש הנאצי. עוד יותר עגומה היתה התמונה בלטביה, בה נמצאו כ-200 יהודים 0.3%, מתוך 70,000 שהיו בה בתחילת הכיבוש הנאצי; ובאסטוניה — כ-10 יהודים (1), שהם 0.1% מתוך יותר מ-1,000, שהיו שם בתחילת הכיבוש הנאצי.⁴¹

בעקבות הגרמנים נסוגו מליטא עשרות אלפים משתפי פעולה מקומיים מבין הליטאים, הלטבים והאסטונים וביניהם רוצחי יהודים. רובם נמצאים כיום בארצות הברית, בקנדה, באוסטרליה, בשבדיה ובגרמניה המערבית. מעטים מבין הרוצחים שלא הספיקו לברוח נותרו בארצותיהם, אשר הפכו שוב לרפובליקות סובייטיות עד היום הזה.

נראה שגם בעובדות המעטות, שסוקרו לעיל, יש משום תשובה חלקית לפחות לשאלה הראשונה, שהצבנו בראשית המאמר, כיצד התדרדרו היחסים בין העמים הבלטיים לשכניהם היהודים עד כדי המשבר האיום ביניהם בתקופת השואה. מתוך החומר, שכבר נאסף ושבחלקו נסקר לעיל, ניתן גם להבחין בארבעה גורמים מרכזיים, המפורטים להלן, והמהווים תשובה מסויימת לשאלה השנייה: מה היו הגורמים או הסיבות למשבר, על כל המשתמע מכך.

המשבר הכלכלי: גורם זה, שבמשך דורות רבים לא היה ניכר, בא לביטוי נמרץ בשנים של ערב מלחמת העולם השנייה, אלא שההתמודדות סביבו לא היתה אלימה כמו בפולין. בימי המשטר הסובייטי טושטש לכאורה גורם זה, אך לא בוטל. כניסת כמה מאות פקידים יהודים לניהול חברות כלכליות, שקודם לכן לא היתה בהן דריסת רגל ליהודי, נתפרשה על ידי בני העמים הבלטיים כנסיגה שלהם. בתקופת הכיבוש הנאצי התמקד הגורם הכלכלי סביב הרכוש היהודי של הנרצחים והכלואים בגיטאות ובמחנות העבודה.

הגורם המדיני: עם כינון העצמאות של המדינות הבלטיות איבדה את משמעותה במידה רבה התמיכה המדינית, שניתנה במשך שנים על ידי אישים יהודיים ודעת הקהל היהודית בזירה העולמית. יתר על כן, כניסתם של ארצות אלו לספירות ההשפעה הגרמנית הפכה תמיכה זו למיותרת ואולי מזיקה. בתקופת המשטר הסובייטי נתגלה ניגוד בולט באוריינטציה המדינית של הבלטים ושל היהודים. בעת הכיבוש הנאצי חפף המאבק המדיני של הלאומנים הבלטיים לעצמאות מדינותיהם את השתתפותם המירבית ברציחות. מאידך, באותה תקופה גויסו אלפי פליטים יהודים מליטא, לטביה ואסטוניה לדיביויות הבלטיות של

הצבא האדום ובכך מילאו איפוא היהודים פונקציה פוליטית ממדרגה ראשונה לתעמולה הסובייטית, שהעמים הבלטיים נלחמים יד ביד עם ברית המועצות. הגורם השלישי: בעוד אשר לפני המלחמה התבטא גורם זה בעיקר בנטיית בלתי מגובשות של קנאות, שפרצו פה ושם בחוגי סטודנטים ועירוניים נוצרים כלפי התנהגות מרגיזה, כביכול, של עמיתיהם היהודים, הרי בתקופת השלטון הסובייטי הוא הפך לדומיננטי והאפיל על מכלול היחסים בין הנוצרים ליהודים. התמנותו של צעיר יהודי לקצין מיליציה נתפסה כאקט של כפיות טובה ובגידה; בייחוד כאשר לעתים היה קצין זה חייב בתוקף תפקידו לבצע מאסרים וגירושים של אישים, שהיו מכובדים בקרב העמים הבלטיים ונחשבו לפטריוטים. הגורם הערכי: למרות היות רוב הבלטים כפריים נוצרים אדוקים, כמעט ולא היו ביניהם ביטויי קנאות דתית קיצונית. מאידך לא חרגו בדרך כלל היחסים בין ראשי הדת הנוצרית והיהודית בין שתי מלחמות העולם מעבר למיפגשים רשמיים. מכל מקום היחסים היו חיוביים עד כדי הצדקת הציפיות של היהודים לתמיכה מצידם של הנוצרים. על אף האכזבה הכללית מציפיות אלו עובדה היא, שבין המצילים רבים היו קתולים אדוקים, שעשו זאת מתוך מניעים ערכיים טהורים. בדומה לכך נהגו גם קומץ המצילים מקרב האינטלקטואלים, אך פעילותם התרכזה בעיקר בעמיתיהם היהודים. בקומוניקציה בין הקומוניסטים לבין היהודים בלט במיוחד הצד התכליתי לעומת הרצון לסייע להם כלקורבנות. פרט לגורם האחרון, שהשפעתו היתה למעשה קטנה יחסית, התלכדו שלושת הגורמים הראשונים במרוכז בתקופת הכיבוש הנאצי, כשהתקופה הקצרה מלפני כן של המשטר הסובייטי — 1940—1941, משמשת מאיץ לתהליך של משבר אמון. אין ספק, שבתקופת המשטר הסובייטי, שקדם לשואה, נבלמה התוקפנות העזה של בני העמים הבלטיים, שנבעה מתוך היסכול עמוק, רק בכוח כידוני השלטון הסובייטי. ועל כן הפרעות והשתוללות הדמים של רבים מבני העמים הבלטיים בעת נסיגת הצבא האדום בקיץ 1941 ואחר מכן היוו במידה מסוימת גם מעין התפרקות המונית. אין צורך להגיד, שעם התקדמות המחקר יתבהרו סיבות וגורמים נוספים, שיסייעו להרחיב את התשובה על שאלה מספר שתיים הנ"ל.

מסיום מלחמת העולם השנייה ואילך

לא פחות מקודמתה מורכבת השאלה השלישית, שהוצבה בראשית המאמר והמתייחסת לטיב היחסים בין שני הצדדים בהווה, המתמשך מאחרי המלחמה ועד היום וכן בעתיד הנראה לעין. ראוי לציין, שעל אף התמורות הפוליטיות והאירועים הקשים, שעברו על העמים הבלטיים במלחמת העולם השנייה ואחריה, רוב רובם חיים על אדמותיהם ובארצותיהם, שמבחינת רמת התרבות ורמת החיים נחשבות מהמצטיינות בכל ברה"מ. גם היהודים המקומיים, ששרדו מהטבת, שחזרו מהצבא, מההגלות, וכו', הסתדרו שם בדרך כלל טוב מבחינה כלכלית. במשך תקופה קצרה, סמוך לאחר המלחמה, נמשכו מסיבות שונות התקפות הדמים על יהודים בנודדים, בעיקר במקומות קטנים.⁴² מאידך היו נסיגות מצד היהודים להתנקם בצורה זו או אחרת

ברוצחים של יקיריהם.⁴³ לאחר מכן היתה מגמה להרגעה ביחסים בין הצדדים ובמשך הזמן התייצבו כמעט לגמרי. בין היתר ניתן לייחס זאת: למאות המאסרים, שביצעו השלטונות בקרב רוצחי יהודים והעמדתם למשפט; הוקעה פומבית של רדיפות יהודים⁴⁴ וכיבוד זיכרם של הקרבנות ביזמה ממלכתית וציבורית מקומית — ועוד.⁴⁵ כך או אחרת מתהנכים רבים מבני הדור הצעיר בארצות אלה על מידע וערכים השוללים בתוקף את מעשי הזוועה, שבוצעו בתקופת הכיבוש הנאצי ואת מבצעייהם. בשנים האחרונות ניתן אפילו להבחין בסימנים של קירוב לבבות מסויים בין היהודים המעטים, שגותרו בארצות הבלטיות לבין עמי הרוב, סביב האהדה למדינת ישראל, וזאת בין היתר על רקע ההתנגדות הקיימת עדיין בארצות אלה למשטר הסובייטי ומדיניותו. עולים, שהגיעו משם לאחר מלחמת ששת הימים, סיפרו על תגובות שמחה בקרב העמים לנצחונה המוחץ של ישראל על הערבים, שנתמכו באופן מסיבי על ידי הסובייטים. במסיבות הפרידה ליוצאים לישראל מושמעים עד היום ברכות לעם היהודי תוך משאלה נרמזת, שגם העמים הבלטיים יזכו לכך בקרוב. אכן קשה לדעת, באיזו מידה האהדה היתרה שם ליהודים ולדרישותיהם לעלות לישראל יוצאת מן הלב או נובעת ממוטיבים פוליטיים ותועלתניים. הרי כל יהודי, שעוזב כיום ארצות אלה⁴⁶ מותר אחריו דירה, מישרה וכו', העוברת כך או אחרת לבני עם הרוב. לעומת השנים הראשונות לאחר המלחמה, כאשר היהודים יצאו בטריקת דלת, הרי אלה, שיצאו מאוחר יותר, עשו זאת ברגשות מעורבים, כפי שמספרת המורה שינה גרטנר שהוזכרה לעיל ושעלתה לישראל בשנות השבעים:

מגיע היום להיפרד משכנים. זה לא קל.
יש לנו הרבה חברים טובים מקרב המורים. עם זאת
אינני יכולה לשכוח את מעשי הרשע הנוראיים של כמה
מבני העם הליטאי. הם סייעו לנאצים ברצח. אינני יכולה
למצוא הצדקה. מה היה כח הרשע, שהפך אנשים נורמליים לחיות
הגזנגל? אינני יכולה לסלוח. אינני יכולה לשכוח.
נותר לי רק לקוות.⁴⁷

מבחינת התוכן, המהות והחשיבות, שונים לאין ערוך היחסים בעולם המערבי בין חוגי המהגרים מהארצות הבלטיות לבין שרידי השואה היהודים בארצות אלה. בעוד שבשנים הראשונות לאחר המלחמה אירעו לא פעם התנגשויות מילוליות ופיסיות בין הצדדים, שרובם נמצאו או במחנות העקורים (D.P. camps) בגרמניה, הרי שבמשך הזמן עברו שני הצדדים לפולמוס המתנהל בעיקר מעל דפי עיתונים וחברות. בפולמוס זה, הממשיך גם כיום, מעלים השרידים היהודים האשמות כבדות נגד חלק ניכר מהעמים הבלטיים ברצח, התעללות ושוד של שכניהם היהודים ושבזמן הקריטי הזה לא נשמע כראוי קולה של המנהיגות הדתית והפוליטית.⁴⁸ האשמות אלה נדחות על ידי הצד השני תוך כדי העלאת טענות נגד, בהן חוזרים ונשנים המוטיבים הבאים: (א) אידיאליזציה של הדור-קיום בעבר. (ב) הקטנה עד למינימום של מעורבות שלילית בשואה (רצח ורדיפות). (ג) הגדלה עד כדי הגזמה של מעורבות חיובית (הצלה, עזרה וכו'). (ד) חתימה

עקבית ובלתי מתפשרת להוכחת הגורל הדומה, שפקד במלחמת העולם השנייה
הן את היהודים, הן את עמי מזרח-אירופה, שבקרבתם ישבו, וכדומה.
אין לשכוח, שאחת הבעיות הלוחצות על האמיגרציה הבלטית, ובעיקר על
קשישיה, היא הימצאם זה זמן רב הרחק ממולדתם, השרוייה לדעתם בשעבודו
של כובש זר. ואם כי כבר עברו 45 שנים מאז עזבו את בתיהם בחודשי הקיץ
והסתיו של 1944, מהווה עבורם תאריך עגום זה תחילתה של גלותם ושעבודם
המחודש של ארצותיהם בידי הסובייטים. על כן עד היום הזה מגיבים הם בזעם
אמיתי, כאשר שרידים יהודים מאותן ארצות רואים בחודשים הללו, ובצדק, ימים
של שיחרור דווקא מהגהינום הנאצי והצבא האדום עבורם הוא צבא משחרר.
במידה מסויימת יש בכך דמיון רב לסיטואציה הקונטרולרסלית של קיץ 1940, כאשר
בניגוד לעמים הבלטיים ראו היהודים את כניסתם הצבא האדום — כהצלה. נושא
הסובייטיזציה של המולדת מהווה עד היום נושא טראומטי למהגרים וכן. הוא
גם מהווה מוקד לפעילות הסברתית ופוליטית כמעט מדי יום.⁵⁰ מתוך מכלול
הסיבות, שצויינו לעיל, משתדלים גם רבים מקרב המהגרים הבלטיים להקדים
בשנה את המסגרת הכרונולוגית של הפולמוס עם היהודים מן ה-22.6.1941
(תחילת הכיבוש הנאצי של ארצותיהם), ל-15.6.1940 (תחילת ההשתלטות הסוביי-
טית על הארצות הללו), כלומר, לכלול במסגרת הפולמוס גם את שנת 1940—
1941 — התקופה הראשונה של השלטון הסובייטי. בעניין זה טוען חבר הסיים
הלטבי לשעבר. י. לאיינש (J. Lejns) נגד העורכים והמשתתפים של הספר
"יהדות לטביה" (The Jews in Latvia), שהופיע בישראל ב-1971 ואלה דבריו:
"ההיסטוריה של המיעוט אינה יכולה להיות מטופלת בנפרד מההיסטוריה של
הרוב. קביעה זו מתייחסת לכל ארץ. אולם חלק מכותבי ההיסטוריה קופצים
ישירות מ-1939 ל-1941 ועל ידי כך הם שוברים את ההמשכיות של האירועים.
השנה הנשכחת היא איפוא חשובה ביותר. בלעדיה אי-אפשר להבין את האירועים,
שקרו לאחר מכן.⁵¹ מתוך טענות אלה ואחרות מסתמנת מעין נוסחה סימטרית,
שתמציתה היא בערך זו: א) שני הצדדים (דהיינו, העמים הבלטיים והיהודים,
שגרו בתוכם) סבלו במלחמת העולם השנייה אבידות כבדות מאוד. ב) העמים
הבלטיים סבלו בעיקר מצד הגורם הסובייטי-הקומוניסטי ואילו היהודים בעיקר
מצד הגורם הנאצי-גרמני. ג) משני הצדדים באו לידי ביטוי שלילי מעשיהם
של יסודות מפלים מעטים משולי החברה: אלה שיתפו פעולה עם הקומוניסטים
בהשמדת האוכלוסיה הבלטית ואלה שיתפו פעולה עם הנאצים בהשמדת האוכלוסיה
היהודית. ד) התוצאה, אם כן — תיקו. מכאן מגיעים למסקנה נוספת: היות
ושניהם חיו בשלום מאות בשנים ובתקופת המלחמה סבלו אבידות כבדות —
מדוע שלא יחתרו אלה גם אלה להידברות מחודשת לקראת החזרת היחסים
שמלפני השואה, שפגעה בשני הצדדים במלחמה ויראו את הדברים הללו כמעין
אפיוודה טרגית אפלה? הדבר ניתן להיעשות עתה יותר מאשר בעבר, וזאת
משום שהזמן עצמו כבר ריפא במידה רבה את פצעי העבר ובעיקר בגלל שנגד
שני הצדדים גם יחד, הנמצאים בחיק "העמים החופשיים" ממשיך היום לאיים
"האויב המשותף, הוא הטוטליטריות הסובייטי, שעדיין לא הודבר".⁵²
עד כאן הטענות העיקריות, המושמעות בפולמוס של העמים הבלטיים נגד
היהודים.

קיימות גם כמה תופעות לוואי, שהסתמנו לאחרונה במהלך הפולמוס וסביבו. הכוונה קודם כל להתייחסות השלילית⁵² בתוך פירסומי הגולה הבלטית אל המימסד היהודי בכלל ואל שרידי השואה בפרט. שכן אלה מואשמים בשאיפות נקמנות, האפייניות ליהודים ("עין תחת עין"), לעומת הגישה האנושית של הנוצרים, המטיפים לסלחנות.⁵³ אי לכך נדרשים היהודים בכל העולם להפסיק במפגיע את מסע ההוקעות וההשמצות שלהם נגד העמים, שבקרובם חיו ויפה שעה אחת קודם! שהרי בתגובה למסע בלתי צודק זה הולכות ומתגברות הנטיות האנטישמיות הקיימות. כן עשוי הדבר לאשר את הדעה הרווחת בלאו הכי בציבור על התוקפנות היהודית, המוצאת ביטוי גם ביחסה של מדינת ישראל אל שכנותיה הערביות וכו'. הכומר י. פרונסקיס מה"ליטואניין אמריקן קאונסיל (Reverend J. Prunskis of the Lithuanian American Council Association of Lithuanian) העיסקה הבאה: האיגוד של יוצאי ליטא בישראל (Jews in Israel) יפרסם הצהרה פומבית, שהפורעים והרוצחים של היהודים היו בודדים, מעטים וכי העם הליטאי ככלל היה נקי מאשמה, בתמורה לכך יימנע ה"ליטואניין אמריקן קאונסיל" מצידו מפירסום עובדות על מעורבות היהודים בליטא בעת ההגליות לסיביר בשנת 1941.⁵⁴ הצעה זו נדחתה, כמובן, על הסף. החוברת שפירסם לאחר מכן הכומר פרונסקיס, אכן כוללת פרק בשם *During Soviet Occupation*⁵⁵ ובו מובאות עובדות, שבחלקן הועתקו מפירסומים, שהופיעו תחת הכיבוש הנאצי.

לאחרונה מסתמנת בחוגי ההגירה הבלטית מעין נטייה לכיוון גישה שקולה יותר וחריגה ממוסכמות. כך למשל הופיעו בעיתונות הליטאית של קנדה וארה"ב מאמריהם של מ. גובריס (M. Goberis), ד"ר סט. סראיקה (Dr. St. Sereika) וד"ר ב. קסלס (Dr. B. Kaslas) ואחרים, בהם מובעת המישאלה לעבור לשיחות רציניות בין שני הצדדים, תוך העזה לאמר את האמת, ש"הרי האמת יכולה להיות רק לעזרה רבה לעם הליטאי ונחמה לעם היהודי".⁵⁶

הבישוף הליטאי י. בריוגיס (J. Brizgys), היושב בארה"ב, מגלה בספרו האחרון הבנה רבה יותר לצדדים שונים של ההתנהגות היהודית "בשנה הקריטית" (1940—1941). לעומת התבטאויותיו הקודמות הוא קובע בין היתר: "כשם שאי אפשר להגיד, שעבור כל מה שעשו הבולשביקים, אשמים הליטאים, כך אי אפשר להגיד, שעבור כל מה שעשו הבולשביקים, אשמים היהודים. גם יהודים וגם ליטאים התמסרו לרוסים הקומוניסטים, אך אלה ואלה היו מעטים ביותר".⁵⁷

דומה לכך היא מסקנתו של ההיסטוריון הלטבי א. אזרגייליס (A. Ezergailis): "אין בסיס לאמונה, כפי שהיא מובאת בתעמולה של הימלר, שבתקופת הכובש הקומוניסטי נשלטה לטביה בידי צ'קיסטים יהודים. הממשלה הלטבית הורכבה מלטבים בלבד וגם ראש הצ'קה של לטביה, נוביקוב (Novikov) היה לטבי. אין לנו סיבה לחשוב, שהפרופורציה של יהודים אוהדי קומוניסטים היתה גבוהה יותר מאשר באוכלוסייה הכללית".⁵⁸

גישה זו, כמו הפסקת ההתעמלות מהגליית 12 אלף יהודים בלטיים לסיביר ב-1941 וכדומה, היא אופיינית במיוחד לחוקרים ולהיסטוריונים בלטיים בני הדור הצעיר, כמו ר. י. מיסיונס, ו. ס. ורדיס ואחרים, שגדלו והתחנכו באווירה דמוקרטית והומנית במערב, כל שכן שידיהם לא שפכו דם. זאת ועוד: כיוון

שהפרשנות המעוותת עד כה לאירועים של שנת 1940/41 היוותה מעין עילה (excuse) לרצח היהודים בתקופת הכיבוש הנאצי, יש מקום לקוות, שעם גישה כזו של בני הדור הצעיר לרביזיה בעמדות אבותיהם יועמדו הדברים במקומם הנכון, דבר שיסייע לטיהור האווירה בין שני הצדדים. ואולי זה יקרה עוד במאה הנוכחית.

הערות

1. הנוסח העתיק ביותר של מגילת הוכיות המצוי בידינו ראה בתוך: *Regesti i nadpisi*, vol. I (do 1670 g.), St. Petersburg 1899, pp. 16—58.
2. על תופעות אלו בעיר ריגה שבלטביה במאה ה"ח ראה: Anton Buchholz, *Geschichte der Juden in Riga*, Riga 1899, pp. 16—58.
3. פרטים מפי עד ראייה על עלילת דם שאירעה בעיירה פלונגיאן (Plunge) שבליטא ב־1958 ראה: יאנקל פיקער, אזוי איז געווען, תל אביב 1979, עמ' 35—44.
4. על כך ראה: מגדל בובה, פרקים בתולדות יהדות לטביה, תל אביב 1965, עמ' 166—172; אוריה קאצענעלענבאגן, "ליטוואקעס", בתוך: ליטע, בוך איינס, עורך ד"ר מענדל סודארסקי ואחרים, ניו יארק 1951, עמ' 384—386.
5. פרטים ראה: *Yevreyckaya Nedelya* 22 (18.10.1915), p. 20.
6. פרטים ראה: דב לוינ, "יהודים במלחמות העצמאות של אסטוניה ולטביה", העבר 22 (1977), עמ' 141—154; דב לוינ, "ההשתתפות היהודית במלחמת העצמאות הליטאית", כיונים 13 (1981), עמ' 77—95.
7. על פרעות שנערכו אז בלטביה ראה: Isaak Levinson, *The Untold Story*, Johannesburg 1958, p. 117.
8. על פרעות בליטא: עזריאל שוחט, "ראשיתה של האנטישמיות בליטא העצמאית", יד ושם, קובץ מחקרים בפרשיות השואה הגבורה, כרך ב', ירושלים תשי"ח, עמ' 40—42.
9. בישיבת הוועדה לארצות הבלטיות ב־7 ביולי 1919 אמר לייטננט־קולונל גריין, "הסכנה השלישית היא התנועה האנטישמית, אשר כעת צוברת תנופה בקרב הציבור." E.L. Woodward and R. Butler, *Documents of British Foreign Policy, 1919—1939* First Series, vol. III, 1919, p. 16.
10. על תופעה זו שנמשכה בהתמדה עד מלחמת העולם השנייה ראה מאמריהם של חברי הסיים (הפרלמנט) לשעבר של ליטא: לייב גרפינקל, "מאיגרא רמא לבירא עמיקתא" יהדות ליטא, ב' תל אביב תשל"ד, עמ' 28—34; יעקב רבינסון, "יהודי ליטא העצמאית באספקלריה היסטורית והשוואתית" שם, עמ' 26—27.
11. מתוך אחד המאמרים על מסמכים של משרד החוץ הגרמני, שנפל לידי האמריקאים אחרי המלחמה (המסומן NG 4041) מתברר, שבסוף שנות השלושים העניקו הגרמנים לאנשי Voldemaras (ולדמאראס) כספים לעידוד עריכת פוגרומים בליטא, אך סירבו לבקשתם להעניק להם נשק.
12. חזאת על רקע הסירוב של הסטודנטים היהודים לציית להגבלות כמו לשבת על ספסלים מיוחדים, שניסו לכפות עליהם עמיתיהם הליטאים. ההגבלות לא קוימו בסופו של דבר, בעיקר הודות לעמדתו התקיפה של רקטור האוניברסיטה, פרופ' סט. סאלקאוסקאס (St. Salkauskas). מאמרו התקיף בנושא זה פורסם או בבטאון של הסטודנטים "Studentu dienos" מ־15.11.1939.

13. פרטים ומסמכים על פרעות אלה מופיעים אצל: לייזער ראן, אש פון ירושלים ד'ליטע, ניו יורק, 1959, עמ' 267—301.
14. ראה הערה 10 לעיל.
15. מלים אלה אמר הנשיא לשעבר לכתב היומון הליטאי בקובנה Lietuvos Zinios.
16. כנסית, "יהדות ליטא צופיה בחרדה ליום המחרת", המשקיף, תל אביב, 4.12.1939.
17. ביטוי לכך ניתן במאמר של ראש קהילת וילנה: ד"ר יעקב וויגאדסקי, "עם איז לייכטער געווארן" [נעשה יותר קל (על הלב)] ווילנער טאגבלאט, 4.7.1940.
18. רשמים מאותם ימים ברחובות ריגה מתאר חבר הפרלמנט הלטבי לשעבר י. לאינש) ראה:
- J. Lejins, *Latvian-Jewish Relations*, published by the World Federation of Free Latvians in Canada, 1975, p. 11.
19. מ. שאץ-אנין, "באלטיקום אף אלטע און דאך נייע רעלטן", ארעבוי, אוקטובר 1940, עמ' 14.
20. "Antisemitizma Zadzini jaaplauz", *Cina* 2 July 1940.
- (*"האנטישמיות חייבת להיעקר"*).
21. פרטים על תלאתיהם של היהודים בכל אחד מהנושאים הללו מובאים אצל: דב לויין, "בין הפטיש והמגל — יהודי הארצות הבלטיות תחת השלטון הסובייטי במלחמת העולם השנייה", אסופת מאמרים, ירושלים תשמ"ג, 506 עמ'.
22. על כך ראה:
- Romuald J. Misiunas and Rein Taagepera, *The Baltic States — Years of Dependence: 1940—1980*, New York, p. 61 (n. 79).
23. התוכן של כרוז זה מובא בקובץ: Masines Zudynes Lietuvoje (רציחות המוניות בליטא) 1941—1944, כרך I, וילנא, 1965, עמ' 50.
24. שם, עמ' 49.
25. נחוגים אלה הם מינימאליים וחושבו ע"פ עובדות מלמעלה מ-200 מקומות ישוב בליטא בתוך: יהדות ליטא, כרך ד', "ל אביב תש"ד, עמ' 237—373.
26. תיאור של אחד המקרים הללו (במוסך Lietukis בקובנה) מפי עדי ראיה ליטאיים, ראה: רציחות המוניות בליטא, (כנ"ל בהערה 23), 231—232.
27. צוטט על ידי א. שימייטע, (O. Simaite) במאמרה: "ליטווינער און יידן בעת דער נאצי-אקופאציע", ליטע, בוך איינס, עמ' 1666.
28. אחד ממקרים אלה היה בעיירה קורשאן (Kursenai) שבצפון ליטא. "בעת ההכרזות על הוצאה להורג הכיר בחור אחד בשם טשרניחובסקי את מכרו הטוב הליטאי בשם אדולס (Adulas). הוא פנה אליו ואמר: "קלע היטב ואל תפצע אותי, ולא אצטרך להתענות בייסורים. ה"ידיד" מילא את בקשתו. מתוך: יהדות ליטא, כרך ד', עמ' 344.
29. Sheina Shachar-Gertner, *The Trees Stood Still*, Holocaust Survivors Publishing Co., Farmingham, Mass. 1981, p. 28.
30. Andrew Ezergailis, "Who Killed the Jews in Latvia?"
- מאמר שפרסם עבור כינוס בנושא אנטישמיות בעת משבר, אוניברסיטת קורנל, 8—10 אפריל 1986 (עותק לכינוס), עמ' 37.
31. אליזער ירושלמי, פנקס שבלי, יומן מגיטו ליטאי, ירושלים תשי"ח, עמ' 35.
32. לפי עדותו של אחד מחברי המשלחת. ל. גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, ירושלים תשי"ט, עמ' 41.
33. לפי ציטוט על פי הזכרון של אחד מחברי המשלחת: יעקב גאלדבערג, "בלעטלעך פון קאוונער עלטעסטנראט", פון לעצמן חורבן בעריכת י. קאפלאן, מינכן, מאי 1948, מס' 7, עמ' 39.
34. ביו היתר חתמו על המברק הארכיהגמון י. סקריווצקאס (J. Skriveckas), ההגמון וו. בריזגיס (V. Brizgys), ד"ר ק. גריניוס, ראש עיריית קובנה לשעבר י. וויליישיס

- (J. Vileisis) ואחרים. לפי הקובץ רציחות המוניות בליטא (כנ"ל בהערה 23), עמ' 53.
35. "לבושא היהודי הוקדשו בתזכיר הארוך, המכיל כ-2,300 מלים רק שמונה מלים, היינו, שהעם הליטאי לא רואה ב'עין יפה' את ה'אמצעים' הננקטים כלפי יהודי ליטא, וזה הכל", ל. גרפונקל, "חשבוננו עם הליטאים", יהדות ליטא, ד', תל אביב, תשמ"ד, עמ' 51.
- החתומים על התזכיר היו: הכומר מ. קרופאוויצ'יוס (M. Krupavicius), פרופ' י. אלקנה (J. Alekna), והנשיא לשעבר ד"ר ק. גריניוס (K. Grinius), שהוזכר בהערה הקודמת וכן קודם לכן.
36. A. Spekke, *History of Latvia*, Stockholm 1951, p. 402.
37. Max Kaufmann, "The War Years in Latvia Revised", in: *The Jews of Latvia* (ed. M. Bobe et. al.), Tel Aviv 1971, p. 366.
38. מתוך מכתב מ-30.10.1941 ששלח Carl אל הגנרל-קומיסאר במינסק וילהלם קובה: המכתב סומן במשפטי גירנברג: PS-1104.
39. Sofija Binkiene, *Ir be ginklo Kariai* (חיילים ללא מדים), וילנה, 1966, עמ' 166.
40. זו גם בערך המסקנה, שהגיעה אליה לאחר מחקר ממושך שרה גשמית וסיכמה את מאמרה בסוף: "הצלה בליטא בשנות הכיבוש הנאצי", בתוך: נסינות ופעולות הצלה בתקופת השואה, ירושלים תשל"ו, עמ' 269.
41. אומדנה זו, שנוטה כלפי מעלה, מבוססת על בחינת עשרות רבות של ספרים, מאמרים ואוספי תעודות, הכוללים מידע קונקרטי על מקרי הצלה של יהודים בארצות הבלטיות בתקופת השואה.
42. כך למשל נרצח בעיירה יוסוויין (Josvainiai) על יד קיידאן, ראש משפחת געל. ראה: קיידאן — ספר זכרון, נערך ע"י יוסף כרוסט, תל אביב 1977, עמ' 283. על מקרים דומים באותו זמן ברחבי ליטא ראה: דב ליון, "לבטי שיחרור", שבות 2 (1974), עמ' 55-73.
43. על כך ראה את הפרק *The Hour of Vengeance* בספרו של Aba Geffen, *Unholy Alliance*, ירושלים 1973, עמ' 60-66.
44. רושם רב עשה באותו זמן המאמר הרגשני של פרופסור ליטאי בשם ר. מירונאס (R. Mironas) בביטאון הממשלתי Tarybu Lietvua מ-15 בפברואר 1945. המאמר מסתיים בהאשמה עצמית, על שלא הרים בשעתו את קולו במחאה פומבית לזהות. והמשפט האחרון הוא: "באותם הימים היו לנו לדאבוננו כל כך הרבה חלאת אדם וכל כך מעט אנשים געלים בינינו".
45. במספר מקומות יישוב, בהם נרצחה האוכלוסיה היהודית, הוקמו אנדרטאות לזכרם. אם כי לא על כולן כתוב בפירוש, שמדובר בקרבנות יהודיים, אלא אורחים סובייטיים סתם.
46. מ. קארנובסקי, כאשר עזב ב-1945 את עירו Kedainiai בליטא: "לא היפנית ראשי בעזבי אותך, עיר מכורתי, יהיו ארוכים מר חייד, מעט מן הנחמה בכך, שנדונותם לכיבוש עד סוף הדורות, לא תהיה עוד ליטא עצמאית. המגף הרוסי דרך עליכם והוא ירמסכם, כן יהי רצון". קיידאן — ספר זכרון, עמ' 283.
47. שם, שם. Sheina Sachar-Gertner, *The Trees Stood Still*, עמ' 94.
48. ראה החלטות של Union of Lithuanian Jews in the American Zone of Germany. ועידת הניצולים היהודים מליטא באיזור האמריקאי של גרמניה, מינכן, 15 אפריל 1947, המובאים ב-"*Unser Weg* (München), מס' 109, 22.7.1947.
49. על עמדות העמים הבלטיים לאחר המלחמה ראה במאמר: דב ליון: "המוטיב הסובייטי-קומוניסטי והשלכותיו על נושא השואה בהיסטוריוגרפיה של הגולה הבלטית", בתוך: השואה בהיסטוריוגרפיה (העורכים ישראל גוטמן וגדעון גרייף), ירושלים תשמ"ו, עמ' 195-216.

- J. Lejins, *Latvian Jewish Relations*, published by the World Federation of Free Latvians in Canada 1974, p. 14.
51. מתוך מאמר מערכת של העתון Teviskes Ziburiai מס' 29, מ-15 ביולי 1976 בשם "Kaltinama Tauta" ("אומה מואשמת").
52. על אנטישמיות המשא נגד ה-OSI ראה:
An ADL Special Report: The Campaign Against the U.S. Justice Department's Prosecution of Suspected Nazi War Criminals, New York, 1985, pp. 24—36.
53. מוטיבים אלה מופיעים במאמרו של י. רימקוס Kodel tas nelemtas antisemitizmas (על האנטישמיות הלא-צפויה) בעיתון Teviskes Ziburiai, נובמבר 1981.
54. ההתכתבות בין שני הצדדים פורסמה בכתב העת Forum, אביב 1980, עמ' 111—116.
55. Dr. Juozas Prunskis, *Lithuania's Jews and the Holocaust*, Chicago, III. 1979, pp. 12—16.
56. Dr. St. Sereika, "Opinoju" (על הנושא הרגיש) *Teviskes Ziburiai*, 18.3.1982.
57. Vysk. Vincentas Brizgys, *Kataliku Baznycia Lietuvaje, 1940—1944*, Chicago III. 1977, p. 177.
58. A. Ezergailis, *Latvia: 1940—1941*, מתוך ערך שבאנציקלופדיה של השואה (בדפוס), הוצאת ספרית הפועלים — Macmillan.

יהודי גרמניה בין הגירה לבריחה*

חמישים שנה לפוגרום ב-9—10 בנובמבר 1938

הפוגרום האלים, שפגע ביהודי גרמניה ב-9—10 בנובמבר 1938, הידוע בכינויו "ליל הבדולח", היה לנקודת מיפנה גורלית עבור יהדות גרמניה ככלל וליהודים בגרמניה כפרטים. ביום זה נסתם הגולל על הזיק האחרון של אמונה, שיש ליהודים סיכוי להישרד בגרמניה. גם כיום, חמישים שנה אחר הפוגרום, זוכר כל יהודי, שהיה בגרמניה באותו זמן, את שארע לו באותו יום פרטי פרטים. אנשים, שרבים מהם עברו חוויות קשות בשנים שלאחר מכן, מספרים בהרחבה בעדויות ובזכרונות את הקורות אותם באותו יום, תוך ציון, שזה היה היום הקשה בחייהם.

ליהודי גרמניה, שנותרו בחיים, ביניהם כאלה שעברו את אימי המחנות והמלחמות, היו פיזית ימים קשים יותר, אך נפשית היה זה משבר, ששינה את מהלך חייהם. יהודי גרמניה, שגם לפני כן חיפשו דרך להגר ולעזוב את ארץ מגוריהם, שוב לא בחלו בכל אמצעי למימוש רצונם, והיו מוכנים לצאת לכל יעד אפשרי. למן הפוגרום הפכו השלטונות הגרמנים את הגירת היהודים מגרמניה להגירה כפויה, ליהודי גרמניה הפכה ההגירה לבריחה.

ההגירה מגרמניה לפני הפוגרום

כדי להסביר את הנאמר לעיל, יש להרחיב את הדיבור על הקשר בין המדיניות הגרמנית לבין הגירת היהודים מגרמניה בתקופה שקדמה לפוגרום. בספרי מחקר

* העבודה נעשתה במסגרת הפרוייקט הבינאוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור.

ולימוד בוגרים להביא את מספר המהגרים היהודים מגרמניה לצד האירועים והפעולות, שננקטו כנגד יהודי גרמניה.¹ ההקבלה מבקשת ללמד על מודעותם של יהודי גרמניה לאשר היה צפוי להם בעתיד. לדוגמה: "ההגירה שיקפה את תנודות המדיניות הנאצית"² או, "מספר המהגרים עלה במידת מה באותה תקופה, אלא שההרגעה היחסית של המצב בשנת האולימפיאדה, 1936, גרמה שוב להחלשת תנועת ההגירה".³

רבים מהחוקרים אינם מתעלמים מהקשיים במציאת ארצות יעד ועוסקים בהרחבה במניעי ההגירה ומגבלותיה, אולם, יחד עם ראיית הקשיים, מרבים לקשור ישירות את מספר המהגרים עם הפעולות, שננקטו נגד היהודים בגרמניה גופא.⁴ אין כוונה להתעלם מהשפעת האירועים בגרמניה על מאמצי היהודים להגר, אולם הצגת המספרים כשלעצמם עשויה להטעות את הקורא. על כן נבקש בהמשך להציע קריטריונים נוספים לניתוח המספרים ולבחנת מאמציהם של יהודי גרמניה להגר. המגמה היא להבהיר ולהדגיש את השפעת הפוגרום על היהודים, תוך הבחנה בין תגובת הפרט לתגובת המוסדות היהודיים הרשמיים בגרמניה.

ההבחנה בין מאמצי היהודים להגר לבין המהגרים בפועל, יותר משהיא חשובה לחוקרים, המודעים לה, חשובה לקורא, שאינו עוסק ספציפית בנושא הגדון.⁵ כאשר קושרים את מספר המהגרים לאירועים, מתקבל הרושם המוטעה, שהיקף ההגירה היה תלוי ביהודי גרמניה עצמם. זאת בוודאי אחת הסיבות לדימוי המתלוו ליהודי גרמניה, שהם דבקו בגרמניה, גם לאחר שזו הקיאה אותם מקרבה והיו עיוורים מלראות את הסכנה האורבת להם. בהמשך לאותה גישה מייחסים את הגידול במספר המהגרים בשנת 1939 לכך, שהיהודים גורשו מגרמניה לאחר הפוגרום וממעטים להתייחס למאמציהם לברוח בכל מחיר ובכל תנאי. אין מאמר זה אמור לשנות סטריאוטיפים, שדבקו בקיבוץ יהודי מסוים. אין גם להתעלם מהעובדה, שהדימוי מתבסס בדרך כלל על אמיתות מסוימות, למחצה או לרביע. אולם נראה, שכיום, חמישים שנה לאחר הפוגרום האלים, יש בידינו מידע וכלים, כדי לבחון ולחקור את האירועים, במגמה להציג באור הנכון את מאמציהם של יהודי גרמניה, שניסו להאבק בגורלם.

בין מקורות המידע העומדים לרשותנו יש למנות את המחקרים הרבים הדנים באפשרויות הכניסה לארצות יעד בתקופה הנדונה.⁶ מחקר משווה משותף להגירה מגרמניה, לצד אפשרויות הכניסה לארצות יעד מדי שנה בשנה בתקופה הנדונה, יכול לשפוך אור חדש על הסיבות לירידת מספר המהגרים מגרמניה. מחקר כזה מאפשר גם היבט נוסף. על הקשר בין האירועים בגרמניה וההגירה ליעדים שונים ברחבי תבל.⁷

כדי להבהיר במה דברים אמורים, נביא דוגמה מאירועי שנת 1937. דיון במימדי ההגירה ב-1937 עשוי לתרום בהמשך לעיון בהשפעת הפוגרום על אופיה של הגירת-הבריחה מגרמניה.

המקורות מדגישים כולם, שבשנת 1937 חלה ירידה מסוימת במימדי ההגירה מגרמניה. על פי דיווחי "האיתוח הארצי של יהודי גרמניה" לג'וינט לסיכום שנת 1939 היגרו ב-1936 31,900 יהודים ובשנת 1937 23,500 יהודים.⁸ המספרים אינם זהים בכל המקורות.⁹ אולם כל המקורות מסכימים, שחלה ירידה במספר המהגרים בשנת 1937. חוקרים נוטים לייחס את הירידה "בעקבות השקט המאורגן,

שאפף את המשחקים האולימפיים של שנת 1936.¹⁰ דרך אחרת — לבחון, מה אירע באותה שנה בארצות היעד המקובלות באותו זמן. הדגש הוא על ארצות יעד המקובלות, כיוון שעדיין לא חלה פריצה לארצות יעד חדשות ולשינוי בדפוסי ההגירה.

אשר לעלייה לארץ ישראל — בשנת 1936 פרצה השביתה הכללית של ערביי ארץ ישראל ובעקבותיה החלו מאורעות הדמים. "ביולי 1937 חלו הגבלות על העלייה לארץ ישראל. אושרה זכותו של הנציב העליון לקבוע על פי שיקול דעתו "מקסימום פוליטי". היתה הגדרה מסוימת של קרובים (סוג ד'), ביטול סוג מסוים של עולים בעלי מקצועות חופשיים (סוג א' ב'). מספר רשיונות עלייה לבעלי הון של 1000 לא"י (סוג א'1) (שהיה לפני כן חופשי) נקבע ל-2000.¹¹ מן הראוי לזכור, שדווקא שלושת סוגי הסרטיפיקטים האלה תאמו את נתוניהם של העולים היהודים מגרמניה: סוגים אלה היו לפני כן כמעט חופשיים ובשנת 1937 צומצמה אפשרות העלייה בדרך זו. ואכן הנתונים הסטטיסטיים לעלייה לארץ ישראל מורים, שב-1935 עלו מגרמניה 7447 עולים, ב-1936 — 7896, וב-1937 עלו רק 3680 עולים.¹²

נזכיר כאן מספר נתונים הקשורים במדינות אירופה, אליהן הופנתה בשנים הראשונות מרבית ההגירה מגרמניה.

ההגירה לצרפת היתה בלתי יציבה לחלוטין, כך הממשלה וכל הנוגע ליחסה לפליטים. בשנת 1935 הגביל ממשלו של לוואל את מספר המהגרים לצרפת וקבע מכסות למהגרים. לאחר מכן בזמן שלטון החזית העממית היתה תקופת-מה עדנה לפליטים. יחס זה נתקבל בהתנגדות אנטישמית חזקה בחברה הצרפתית. היחס לפליטים הפך נוקשה, ככל שנחלש מעמדה של החזית העממית. עם עלות דלאדיה לשלטון גברה האנטישמיות ועמה הקו, שמנע כניסת פליטים והיה למדיניות הרשמית בצרפת. התהליך הזה קיבל סימוכין בחוקי מאי ואוגוסט 1938.¹³ כלומר, בשנת 1937 לא חלה עלייה במספר המהגרים לצרפת, והוא הוסיף לרדת. מן הראוי לציין, שבשנים הראשונות לעליית הנאצים לשלטון, היו יהודים רבים מבין אלה, שהיתה להם נתינות פולנית, שהיגרו לפולין במסגרת רפטריאציה. מספר החוזרים לפולין וליתר ארצות מזרח אירופה בשנים 1933—1936 נאמד ב-15,000 איש.¹⁴

הגירת שיבה זו לפולין הסתיימה בעקבות הפגיעות ביהודים, שהלכו וגברו לאחר מותו של פילסודסקי. "המסמכים מאירים את הפרעות והמהומות ותגובתם של הממשלה הפולנית ושל החברה הפולנית על המאורעות הללו בשנים הראשונות לאחר מות פילסודסקי — תאריך, שרואים בו נקודת משבר בפוליטיקה של פולין ובמיוחד ביחס ליהודים ולעתידם באותה ארץ."¹⁵ כלומר, ייתכן מאוד, שלאירועים בפולין היתה השפעה בלתי מבוטלת על מספר היוצאים מגרמניה לפולין.

נזכיר מדינה אירופית נוספת, הולנד. הממשלה ההולנדית הקפידה להגביל את מספר הפליטים הזכאים להיכנס לתחומה. למעשה רק בתקופה הראשונה לעליית היטלר לשלטון התאפשרה הגירה בקנה-מידה גדול למדי. "מאמצע מרס 1934 נפתח שלב חדש, כאשר הממשלה קבעה מדיניות עקרונית, אשר לא נשתנתה באופן ניכר בארבע השנים לאחר מכן: הגבלת הכניסה להולנד והאפשרויות הכלכליות הניתנות בה, אך לא סגירה מוחלטת של הגבול. הדעה היתה, שיש

לעצור מעתה והלאה את זרם הפליטים¹⁶. לענייננו חשובה הפסקה הבאה: "הדעה הקיימת על הנוק הכלכלי, שגורמים הפליטים, הביאה לכך, שתוך זמן קצר לאחר פרסום החוק של ה-16 במאי 1934 וחוזר הפליטים מה-30 בו החלו לחשוב גם על חוק משלים בתחום הקמת המפעלים (זאת אומרת, בתחום העצמאים). הצעת החוק היתה מוכנה בסוף 1936 ואושרה ב-22 באפריל 1937. עיקרו קבע: שזרים ומפעלים זרים אינם מורשים לעסוק באופן עצמאי במקצוע או מפעל, או, בהתאם להחלטתנו, במקצועות או במפעלים מסויימים, בכל הולנד או באיזור של הולנד, שנקבע על ידנו, בלי לקבל רשיון בכתב. ועד הפליטים דאג להביא את תוכנו לידיעת המוסדות היהודיים בגרמניה, מפאת חשיבותו הרבה"¹⁷. כאשר עוסקים בהגירה ולא בבריחה אמורה להיות להוראה כזו השפעה על המבקשים להגר.

בדיון בהגירה לארה"ב אנחנו נתקלים בקושי רב, אין חולקים על כך, שהמכסה, שנועדה למהגרים מגרמניה לא מולאה עד 1939, זאת בגלל ההגבלות הרבות, שליוו את חוקי ההגירה. החקיקה והתקנות התבססו בעיקרן על המצב הכלכלי הקשה וחוסר העבודה¹⁸. ההגבלות הכלכליות והבריאותיות לוו במערכת ביורוקרטיית ענפה.

כדי שהמהגר לא "יפול למעמסה על הציבור", היה עליו לקבל פנייה מקרוב בארה"ב הנוטל עליו את האחריות לקיומו של המהגר. האווירה האנטישמית בארה"ב ואתה היכולת והנכונות של יהודים בארה"ב לשלוח אפידיוויט למבקשים להגר מחד, והפירושים, שניתנו על ידי הקונסולים השונים לקירבתו של מוסר האפידיוויט מאידך, קבעו לא במעט את מספר המהגרים לארה"ב מדי שנה בשנה. ציינו, שיש קושי בקביעת מספר המהגרים ישירות מגרמניה לארה"ב. המספרים המופיעים במחקרים מלמדים על מספר המהגרים, שנכנסו לארה"ב על חשבון המיכסה הגרמנית בשנים הנדונות. כך נמסר, שב-1936 היו 6650 מהגרים וב-1937 11,520 מהגרים¹⁹. זאת מתוך מיכסה של 25,957. לכאורה, כמעט והוכפל מספר המהגרים מגרמניה. כיצד מתיישבת איפוא עובדה זו עם דבריו של דוד ויימן, שרק בראשית 1938 הקלה ארה"ב במקצת על מיגבלות ההגירה, אותם הקשיחה שוב בסתיו 1939.²⁰ דעה זו תואמת את דיווחי האיחוד הארצי של יהודי גרמניה, כפי שנמסרו באוקטובר 1941. בדו"ח הזה נמסר על כ-6000 מהגרים יהודים מגרמניה לארה"ב בשנת 1936 ומספר נמוך במקצת ב-1937.²¹

ההפרשים נובעים מכך, שעל חשבון המיכסה הגרמנית נכנסו לארה"ב בנוסף ליהודים, שהיגרו ישירות מגרמניה, גם: 1. מהגרים מגרמניה שאינם יהודים. 2. מהגרים מגרמניה, שבאו מארצות מעבר. עובדה העשויה לעתים להטעות,

כאשר דנים במימדי ההגירה מגרמניה לארה"ב בשנים הנדונות.²²

ככל שמצבם הכלכלי של יהודי גרמניה נהיה קשה יותר, בעוד שתביעות הקונסולים האמריקאים הפכו לקשוחות יותר, כן הלך והתרחב הפער בין מספר היוצאים מגרמניה למספר הנכנסים על חשבון המיכסה. החשש, שהמהגר "יפול למעמסה על הציבור", הביא לתביעות כספיות הולכות ומאמירות, ביניהן גם ערבון של 2000 דולר. בו בזמן, בשנים 1937—1938, הכבידו השלטונות הגרמניים את ידם ולא איפשרו הוצאת סכומי כסף גדולים מגרמניה. במילים אחרות, תביעות הקונסולים מהמבקשים להגר לא היו ריאליות עבור היהודים, שישבו

בגרמניה.²³ הנסיבות האלו, בצירוף למספר ההולך וגדל של פליטים, שעזבו את גרמניה בשנים 1933—1936 ונמצאו במדינות שונות באירופה, יצרו מצב חדש, שבו רבים מהמגרים לארה"ב על חשבון המיכסה הגרמנית באו מארצות מעבר. נתונים אלה אינם מוצאים דיים ביטויים במחקר. אך בין כך ובין כך אין חולק על העובדה, שבשנת 1937 התדפקו רבים מיהודי גרמניה על דלתות הקונסולים האמריקאים וביקשו לשוא אשרה לארה"ב.

הבאנו כאן מספר דוגמאות האמורות להבהיר, שהיו גורמים רבים, שהשפיעו לא פחות, ואולי אף יותר, על התנדוּת במימדי ההגירה מגרמניה. אין הכוונה להתעלם מיחסם של יהודי גרמניה למסורת הגרמנית ולתרבותה, אולם בשנים הנדונות חדלו היהודים לראות את גרמניה הנאצית כנושאת תרבות. על כל פנים אם אנחנו קושרים את מספר המהגרים מגרמניה ברצונם של היהודים להגר בלבד, אנחנו מסירים ממדינות היעד את האחריות להיקף ההגירה ובכך יש טעות. כלומר, יש לבחון באיזו מידה השפיעה האווירה בקרב יהודי גרמניה על השינויים במספר המהגרים, ובאיזו מידה היתה כאן הקשחה נוספת במדיניות הקליטה של ארצות היעד.

ההגירה מגרמניה אחרי הפוגרום

על אף כל הנאמר לעיל נחזור ונדגיש, שלפוגרום בנובמבר 1938 היתה השפעה מכרעת על הגירת היהודים מגרמניה. ברצוננו להדגיש כאן בעיקר את ההשפעה על דפוסי ההגירה, שהפכה לבריחה. ברור, שהשינוי בדפוסי השפיע גם על מימדי ההגירה היתה גם השפעה לא מעטה לגורמים חיצוניים.

לדוגמה, בריטניה, שעד שנת 1938 נרשמו בה רק 5500 פליטים מגרמניה, קלטה ב־1939 עד פרוץ המלחמה, 19,000 פליטים מגרמניה מהרייך הישן.²⁴ הולנד, שבמשך ארבע שנים כמעט וחדלה מלקלוט פליטים, פתחה לפנייה למשך תקופה קצרה את שעריה.²⁵ בארץ ישראל, שבשנים 1937—1938 צומצם מספר הסרטיפיקטים, שניתנו ליהודי גרמניה, הוגדל מספרם מ־4101 ב־1938 ל־7065 ב־1939.²⁶ זאת מתוך המיכסה המצומצמת, שעמדה לרשות המוסדות. במילים אחרות, נציין כאן את ההשפעה על דפוסי ההגירה של יהודי גרמניה, כי מימדיה לא היו בשליטתם של יהודי גרמניה.

במה דברים אמורים? מדובר, שהשלטונות הגרמנים הפכו את ההגירה לכפויה על־ידי נישול היהודים משארית מקורות הקיום, מאסר רבים במחנות. ריכוז ושחרורם תמורת הגירה מוזרות. הגירה כפויה קשורה גם בהקמת "הרשות המרכזית להגירת היהודים מגרמניה" בטיפולו של ה.ס.ס. ובאחריותו של גרינג, שריכזה את כל ההליכים הקשורים בהגירה מגרמניה. כמו כן מדובר בהפיכת המוסד הוולונטרי המייצג של יהודים בגרמניה לגוף מרכזי ומחייב, "האיחוד הארצי של יהודי גרמניה", שתפקידו העיקרי הטיפול בהגירה. כל הפעולות לכפות על היהודים להגר. אולם הגירה, ותהא אף הגירה כפויה, אינה גירוש. המהגר, גם אם ההגירה נכפתה עליו, חייב לדאוג ליעד להגירה, לאשרת כניסה, אשרות מעבר, כרטיסי נסיעה וכסף, כדי שיוכל להגר. עם זה, ככל שגובר

הלחץ ואפשרויות ההגירה הקונבנציונליות נשארות מצומצמות, חייב המהגר למצוא דרכי הגירה נוספות בלתי שגרתיות, ואז הופכת ההגירה לבריחה. את הבריחה אפשר לאפיין בכמה איפונים: 1. השימוש בדרכים בלתי חוקיות או חוקיות למחצה; 2. הנכונות להגר לכל מקום, בהם מקומות רחוקים ובלתי מוכרים; 3. הנכונות להיפרד מבני משפחה, בעיקר לשלוח ילדים קטנים לארצות רחוקות.

המהגר, אף הבורח, וזה שההגירה נכפתה עליו, אינו יכול להישאר פסיבי, הוא חייב ליוזם, להחליט ולפעול. גם אם לעתים נדמה, שאין אלטרנטיבה, הרי למעשה נותר לבחור בין אלטרנטיבות שונות, אף אם הן קשות ובלתי נסבלות. בכך שונה ההגירה הכפויה מהגירוש.

ההכרעות היו בדרך כלל הכרעותיו של הפרט ויוזמתו. בשנת 1939, עד לפרוץ המלחמה, כאשר עדיין אפשר היה לפעול מגרמניה גופא, היגרו מבין 62,000 המהגרים מגרמניה, למעלה מ-50% בכוחות עצמם ללא עזרת המוסדות היהודיים המרכזיים בגרמניה.²⁷ יהודים אלה נקטו לא פעם צעדים בלתי חוקיים. ביהודי גרמניה דבק דימוי של אנשים שומרי חוק בכל מחיר, אולי גם במחיר המאבק לחרות, וכן של אנשים, שהיו פסיביים בכל הקשור ליציאה מגרמניה. על כן בחרנו להתמקד בצעדים בלתי חוקיים, שיומו ונקטו יהודי גרמניה במודע, זאת כדי להמחיש את השפעת הפוגרום בנובמבר 1938 על רוב רובם של יהודי גרמניה, כמו גם כדי להבהיר, שמן הדין לבחון דימויים לאור הזמן והנסיבות. הכוונה לפעולות יהודי גרמניה כפרטים יותר מאשר למוסדות המרכזיים של יהודי גרמניה. נראה, שליהודי כפרט על פחדיו, הכרעותיו ומעשיו, לא הקדישו את תשומת הלב הראויה עד כה.

כדי להדגיש את ההבדל בין הגירה כפויה לגירוש, יש להזכיר, שעוד לפני הפוגרום, באוקטובר 1938, גורשו אלפי יהודים בעלי נתינות פולנית לעבר הגבול הפולני. נקיטת הקו של הגירה כפויה כקו מנחה במדיניות הגרמנית כלפי היהודים על ידי קבוצת גרינג'היינריך יותר משהיתה עקרונית, היתה פרגמטית, מעשית. המטרה עבור הגרמנים היתה אחת, להרחיק את היהודים מגרמניה. באותה תקופה שלאחר הפוגרום העדיפו קובעי המדיניות בגרמניה את ההגירה הכפויה על הגירוש.²⁸

עבור הגרמנים היה זה הבדל טקטי, מעשי, עבור היהודים היה זה ההבדל שבין אובדן לבין הסיכוי להינצל. היה עליהם לחפש ולמצוא כל דרך אפשרית, כדי לצאת מגרמניה. בין הדרכים, שנקטו היהודים, היו דרכים בלתי חוקיות: בריחה בדרכונים בלתי תקינים.

בריחה

הבריחה מגרמניה היתה לעבר הגבולות. גרמניה גבלה בארצות רבות, פולין, צ'כוסלובקיה, שווייצריה, צרפת, בלגיה, לוקסמבורג, הולנד ודנמרק. היהודים ניסו לברוח לשווייצריה, צרפת, בלגיה, לוקסמבורג והולנד. על בריחות אלה יש לנו עדויות רבות. מן הראוי לציין, שעל אף שישנם מסמכים במשרד החוץ הגרמני

המורים, שהיו בין שוטרי המכס הגרמנים, שעזרו לבורחים, היתה זו בריחה, על כל פנים מנקודת ראותו של הבורח. הבורח הוא שהסתכן, הוא גם זה שנשא בתוצאות בריחתו או כשלונה.

כדי להבהיר כפילות זו נביא מספר נתונים: ב־19.11.1938 נמסר מדוכסות לוקסמבורג, שלאחרונה היו מקרים, שעובדי מכס גרמנים העבירו יהודים גרמנים את הגבול. הדוכסות מבקשת בפנייתה לשגרירות הגרמנית למנוע להבא פעולות מביכות אלו.²⁹

ב־13.12.1938 הודיעו ממשרדו של הימלר, שבזמן האחרון עברו יהודים רבים את הגבול השווייצרי ללא אישור. הימלר הורה לכל תחנות המכס הגרמניות בגבול שווייצריה, להקפיד על ההוראה מה־5.10.1938 בדבר סימון דרכוני יהודי גרמניה, ולא לאפשר להם לעבור את הגבול.³⁰

ב־8.6.1939 הודיעו מהגסטפו, שהבריחה לעבר צרפת גברה מאז דצמבר 1938. אנשים רבים ניסו לעבור את הגבול בעזרת מבריחים. נאמר, שפקידים גרמנים היו שותפים ליציאה בלתי חוקית זו. יש להכחיש בכל תוקף שלגרמנים היה קשר לפעילות בלתי חוקית זו. בהמשך נמסר, שהגסטפו הטיל עונשים כבדים על הבורחים ועל כן נפסקה ההגירה הבלתי חוקית.³¹

לכאורה, אפשר לראות במסמכים אלה ואחרים אות, שהגרמנים נקטו דרך זו, כדי לגרש את היהודים מגרמניה.³² ואכן, כאמור, לא בחלו השלטונות הגרמניים באמצעים, כדי להרחיק את היהודים מגרמניה, לצד הטלת עונשים כבדים על הבורחים. אולם ברצוננו להציג צד שני של אותו מטבע, כלומר, באיזה מידה ראו היהודים את יציאתם כגירוש או כבריחה. במילים אחרות, המאמצים וההסתכנות, להם היו היהודים מוכנים, כדי לברוח מגרמניה, מאחר ואלה גם אלה הוטלו על היהודים עצמם.

את יחס השלטונות הגרמנים להגירת היהודים מגרמניה לאחר הפוגרום בנובמבר 1938 מיטיבה לתאר נורה רוזנטהל. בזכרונותיה היא מספרת על הקשיים, שליוו את משפחתה בהשגת אשרות יציאה מגרמניה ואומרת: "על אף שהם רצו, שנצא מגרמניה, הם הכבידו עלינו על כל צעד ושעל, כאשר הוצאו תקנות חדשות מדי יום ביומו".³³

היו, שלא עמדו בלחץ הנסיבות והתאבדו, כמו אביה ובעלה של נורה רוזנטהל, היו שפנו לקונסולים לרכוש אשרות בלתי תקינות, והיו שניסו לברוח בכוחות עצמם או בעזרת מבריחים.

להלן מספר דוגמאות מסיפורי הבורחים עצמם. ולטר גרסטן ניסה פעמים מספר לרכוש אשרת הגירה לברזיל, אך הדבר לא עלה בידו. ביולי 1939 הוא נואש מלהגר באורח חוקי. ולטר גרסטן נסע לקלן הסמוכה לגבול הבלגי והתקשר שם עם מבריח. סכום הכסף שנדרש ממנו היה גבוה ועל כן התארגן עם מספר יהודים בקבוצה, כדי לברוח יחדיו. הקבוצה נסעה ברכבת לטרייר, בדרך הם עזבו את הרכבת והובלו במשאית לעבר הגבול. במעבר הגבול היו 12 אנשים שניסו יחדיו לעבור באותו לילה את הגבול הבלגי. בעברם את הגבול נתפסו על ידי שוטרים בלגים והובאו למשטרה. ולטר גרסטן מספר, שהוא, זוג קשישים ובתם, הוזמנו למשטרה לארוחה וגורשו חזרה לגרמניה. למחרת הם ניסו לעבור בשנית בכוחות עצמם. הפעם הם הגיעו לכפר בלגי בו טיפלו בהם איכרי המקום.

הם המשיכו לבריטל. ארבע שנים הסתחר ולטר גרסטן בבריטל.³⁴ מן הדין לציין, שמדובר בבורחים מגילים שונים, צעירים ובוזרים. חשוב גם להזכיר את עזרת הבלגים, שוטרים ואיכרים לבורחים. סיפורים רבים מזכירים את המבריחים לבלגיה, שפעלו באיזור קלן. רבים מציינים את סכומי הכסף הגבוהים, שדרשו מהם המבריחים. נזכיר כאן עוד סיפור בריחה אחד מיני רבים. סוניה פראגר, שעלתה מאוחר יותר באונית המוסד לעלייה ב' "הפסטיק", וממניחי חומר הנפץ באוניה "פטריה", מספרת בעדותה על ההברחות והבריחות לבלגיה. קשריה עם המבריחים לבלגיה החלו עוד באוקטובר 1938, כאשר ניסתה להברית את אביה, שהיה בעל נתינות פולנית. סוניה התקשרה עם מבריחים בקלן, אשר העבירו את אביה תמורת כסף רב לבלגיה. הקשרים עם המבריחים התהדקו, כאשר סוניה פראגר פעלה להברחת יתר בני משפחתה. היא עצמה עברה מספר פעמים את הגבול.

לאחר הפוגרום בנובמבר 1938 שהתה בהכשרה באורפלד קבוצה גדולה של חברי "החלוץ". חברי ההכשרה היו חייבים לעזוב את גרמניה ולא היו בידיהם סהטיפיקטים. לא נמצאה להם דרך להגר חוקית. מדריכי הקבוצה, הרברט דוד, שלמה מיזר והשליח מארץ ישראל, פינז גינבורג, החליטו, שיש להברית את הקבוצה מגרמניה. באמצעות קשריה של סוניה פראגר עם המבריחים ברחו 120 חברי הקבוצה לבלגיה. הקבוצה שהתה מספר חודשים באורח בלתי חוקי בבריטל. באוגוסט 1939 עלו כל חברי הקבוצה באנית המוסד לעלייה ב' "דורה" לארץ ישראל.³⁵ היתה זו הקבוצה הגדולה ביותר, שברחה מגרמניה לבלגיה באותה תקופה. רבים ברחו לשווייצריה. נזכיר כאן שתי דוגמאות בלבד.

הורסט ואנגר ניסה תחילה לברוח על אופניו לצ'כוסלובקיה, אך נכשל בניסונו ב-9.12.1938. עלה ללא ייעוץ ועזרה על רכבת שנסעה לשווייצריה. באיזור הגבול ליד שפהאוזן השאיר הורסט ואנגר את כל חפציו ברכבת הגרמנית ועבר דרך השירותים לרכבת שווייצרית. כך הגיע בחוסר כל לשווייצריה. אנשים, שהוא פנה אליהם באורח מקרי, היפנו אותו לקנטון סט. גאלן (St. Gallen). מפקד המשטרה בקנטון זה היה פאול גרינינגר (P. Grueninger), שהוכר מאוחר יותר כ"חסיד אומות העולם". בניגוד לרבים מבין אנשי הרשות השווייצרית, לא התויר פאול גרינינגר איש לגרמניה, אלא ריכז את הפליטים במחנה דיפולדסאן. הורסט ואנגר שהה במחנה זה, עד אשר זכה להגר ב-1940 לרפובליקה הדומיניקנית.³⁶ סיפור נוסף הוא סיפור בריחתה של אליס אופנהיימר עם ילדיה לשווייצריה. משפחת אופנהיימר ביקשה לעלות לארץ ישראל. בקשתם לקבלת סרטיפיקט נדחתה ב"לך ושוב". עד שהגיעו המסמכים, היה הפוגרום האלים ואתו המאסרים ההמוניים. הבעל נאסר באותו יום. תוך כדי המאמצים לשחרר את הבעל נוכחה אליס אופנהיימר, שמשמכיה נלקחו ממנה בעורמה. לאחר מסירת הדרכון התברר לה, שהיא נתונה בסכנה ואין ביכולתה לחכות לשחרור. בעלה, אלא עליה לקחת את ילדיה ולברוח. ידידה נוצריה קנתה עבורה כרטיס ונשאה את חפציה לרכבת. אליס אופנהיימר הצליחה לברוח לשווייצריה ולעלות לארץ ישראל.³⁷

אין בכונתנו לספר את סיפורם של מאות הבורחים מגרמניה לאחר הפוגרום. היו שברחו בדרכים פשוטות, היו שנוקקו לדרכים עקלקלות. יש שברחו בכוחות עצמם, בעזרת ידידים ובאמצעות מבריחים. בין הבורחים היו צעירים ומבוגרים,

משפחות ויחידים. בכל העדויות אין איש מתלבט באשר לנכונותו להזדקק לדרכים בלתי חוקיות. רוב האנשים נדחפו על-ידי החרדה הנוראה, שאחזה בהם. הם לא נזקקו לכך, שאנשי הגסטפו יגרשו אותם, למעשה רוב האנשים כלל לא ידעו, שהגסטפו מעוניין בכך, שהם ייצאו בכל דרך, גם בדרכים בלתי כשירות. הם פשוט ברחו. כדי להבהיר, שעזרתם של שוטרי מכס או פקידי ממשל גרמנים אינה מלמדת בהכרח על מדיניות הממשל, נביא את סיפור מעשיו של הנס ולץ (Hans Walz), שהיה יושב-ראש מפעלי בוש (Busch) בשטוטגרט.

מספר על כך קרל אדלר, ממנהיגי יהדות וירטמברג: "ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה באה אלי קבוצת יהודים, שלא הורשתה לצאת מגרמניה וביקשה עזרה באופן דחוף ביותר. לאחר שנכשלתי עם מוסדות הצבא, המפלגה והמשטרה, ניסיתי את הברירה האחרונה, ביקשתי על חשבוננו מכונית מיוחדת לאסירים, לשם העברת הקבוצה לגבול צרפת. אפשרות זו היתה כרוכה בהוצאות רבות עד שלא היתה אפשרות לבצעה, כיוון שבזמן ההוא רכוש היהודים היה מוחזרם והם יכלו לשחרר רק אמצעים ועומים כל חודש לצורך קיומם. נותר רק מוצא אחד: הנס ולץ. כאשר פניתי אליו ותיארת לי לפני את המצב והצורך לעזור באופן דחוף ביותר, הוא הסכים מיד ללא היסוסים. כבר לאחר שעה הועמד הסכום הנתון לרשותנו... כאשר הפקידים הנאצים ראו, שהסכום הדרוש מוכן, נאלצו למלא אתר ההסכם. תחת משמר כבד של אנשי משטרה ואנשי ס.ס. הביאו את המהגרים היהודים במכונית המיועדת לגבול צרפת. משמר הגבול היכה את היוצאים כ"מתנת פרידה". היוצאים השאירו את מוודותיהם ועברו מהר את הגשר לצרפת."

לכאורה, גירוש יהודים במכונית אסירים אנשי ס.ס. לצרפת, אבל יש גם היבטים נוספים. מוסיף קרל אדלר: הייתי נאלץ לשמור על שתיקה גמורה, כיוון שהפרת השתיקה יכלה לעלות להנס ולץ בחייו. זוהי הסיבה, שאנשים, שנעזרו על ידו, לא יכלו לדעת את מקור הכספים והם אינם יודעים זאת אפילו היום. פרשת הטרנספורט הזה נשארה חרוטה בלבי, כיוון שהוא בוצע בנסיבות די מזורות". על אותו אירוע כתב גם ג'ימס מאי (James May): "מר ולץ, יושב ראש הנהלת רוברט בוש א.ג. בשטוטגרט, עזר להרבה יהודים מוירטמברג להימלט, מבלי להתחשב בבטחונו האישי. ב-30 באוגוסט 1939 בלבד, נמלטו שבעה עשר יהודים, כולל אמי היקרה, אבי ואחותי הצעירה, דרך גשר קוהל — שטרסבורג, הדות למאמציו של מר ולץ".⁸⁸

כל הדיווחים הנזכרים כאן אינם מופיעים בתעודות הקשורות בגירוש יהודי גרמניה, אלא בדיונים על הכרת הנס ולץ כ"חסיד אומות העולם". מתברר, שעל העברת האנשים לצרפת בעזרת ס.ס. ועל פעולות אחרות הוכר הנס ולץ "חסיד אומות העולם". במקרה זה כמו במקרים אחרים ראו היהודים עצמם נמלטים לא מגורשים. קשה גם לקבוע באיזה דרגים נוהל המו"מ, שאיפשר את הבריתה הזאת. דרך בלתי חוקית נוספת אותה נקטו יהודים מגרמניה באותו זמן היתה השימוש באשרות בלתי תקינות.

הנסיעה עם אשרות בלתי תקינות

בשנת 1939 נמצאו על כתריסר אניות בלב האוקיינוס יהודים בעלי אשרות בלתי תקינות. זאת בנוסף ליהודים הרבים, שניסו להיכנס למדינות שונות ללא אשרה, או עם אשרות תייר בלבד. השאלה המוצגת לעתים תכופות, מה היה יחסו של הפרט לנסיעה זו, האם היו אלה אנשים, שלא ידעו את הצפוי להם, האם אפשר לדבר עליהם כאנשים פסיביים, שהוטענו על האניות, או שמא מדובר באנשים, שבהכרה צלולה בחרו להסתכן בדרך זו?

בעוד שביחס ליהודים, שעברו את הגבולות היבשתיים בדרך בלתי חוקית, יש לתהות, האם נציגי השלטון בגבול פעלו על פי הוראה מגבוה אם לא, הרי תהא זו טעות לראות בנסיעה בים גירוש ולא הגירה כפויה. הנסיעה בים אף לאחר רכישת אשרות בלתי תקינות היתה כרוכה ברכישת כרטיסי נסיעה ומציאת מקום באניות, על כן יש לבחון כיצד אלה נרכשו.

המפורסמת בין כל הפרשיות הנזכרות היא פרשת נסיעתה לקובה של האניה סט. לואיס, של חברת הנסיעות הגרמנית "האפאג לויז". עליה נאמר לדוגמה: "מן המפורסמות והידועות לשמצה הוא גורל האניה סט. לואיס, שהגרמנים העלו עליה במאי 1939 למעלה מ-1000 יהודים בטענה, כי מובטחת להם הכניסה לקובה, אף על פי שממשלת האי ביטלה או את אשרות הכניסה".³⁹

או במקום אחר: "מסעה המזועזע של סט. לואיס — שמבחינתם של הגרמנים היה גירוש מוצלח של למעלה מ-900 'לא ארים'..."⁴⁰ בוודאי תאמה הנסיעה את מדיניות ההגירה הכפויה הגרמנית והגרמנים ידעו גם את הסכנות שבנסיעה זו. אולם בשאלת השאלה בעינה, באיזה מידה היה זה אכן גירוש, או שמא יצאו היהודים למסע ביוזמתם ותוך הסתכנות מודעת, מאחר וציינו זאת כהבדל שבין גירוש להגירה-כפויה.

נביא כאן כמה נתונים. במרץ 1939 פירסם "ארגון עזרה" חוזרים רבים, המוסרים נתונים על אפשרויות ההגירה לארצות שונות. בין החוזרים היה גם חוזר, שמסר פרטים על ההגירה לקובה. בחוזר נאמר, שיכולים להגר לקובה אנשים שיש בידם אישור על הפקדה בסך 500 דולר, פרט ל-400 דולר שיושקעו לאחר מכן במקום. עוד נאמר שם, שעל המהגרים לשלם לחברת הספנות 800 דולר. עבור כרטיס נסיעה הלוך וחזור מאחר והאישור אינו מובטח. על אף שנאמר, שכמעט (ההדגשה שלי. ר.ז.) ואין לצפות לקשיים.⁴¹

לא זו בלבד שהספק לא הרתיע את היהודים המבקשים להימלט מגרמניה, אלא שהעיתון היחיד של יהודי גרמניה, "יידישעס נאכריכטן בלאט", מלא באותו זמן במודעות של אנשים המבקשים כרטיסי נסיעה לקובה.⁴² אמת, במשך אותם שבועות, שהאניה עגנה בחופי קובה, עשה השגריר הגרמני בהבאנה מאמצים רבים, כדי שהשלטונות הקובנים יאפשרו לנוסעים לרדת לחוף. מאמציו נבעו, על פי מכתביו למשרד החוץ הגרמני, מכך שאין לפגוע בנוסעי אניה הנושאת דגל גרמני, וכן כדי לאפשר את נסיעתם של 300 גרמנים, שהיו אמורים לשוב באניה להמבורג.⁴³ במכתבו מציין השגריר הגרמני בקובה, שפקיד ממשל קובני הראה לו מסמך המורה, שהן הנוסעים והן נציגי חברת הספנות, היו מודעים לחוק החדש מה-5.5.1939. כמו כן טוענים לדבריו, הקובנים, שפרט

לבודדים, היו בידי הנוסעים אשרות בלתי תקינות.⁴⁴ עבור כל הניירות האלה שילמו המבקשים להגר כסף רב.

יתירה מכך, סיפוריה של סט. לואיס התפרסם בגרמניה לפרטי פרטים.⁴⁵ הפרסומים לא הרתיעו את יהודי גרמניה מלהמשיך ולרכוש אשרות בלתי תקינות אצל סוכני הנסיעות. המדובר לא דווקא בסוכני נסיעות גרמניים. מתוך תריסר האניות, שהסיעו ב־1939 נוסעים יהודים בעלי אשרות בלתי תקינות, היו יותר ממחציתן בבעלות — בריטית, צרפתית וספרדית.

כותב על כך ארתור פרינץ, מי שעבד באותו זמן "באירגון עזרה" בברלין: "הגסטפו היה מעוניין, שהיהודים יהגרו בדרכים חוקיות. דבר זה הביא לכמה תופעות, שמן הראוי להזכיר אותן. סוכנויות נסיעות וחברות ספנות כמו "פלשתין" אוריינט לוי" וסוכנויות צרפתיות הרגישו בכך והשתדלו למצוא קונסולים של הארצות במדינות אחרות, שיהיו מוכנים להנפיק אשרות כניסה. הם מצאו קונסול ארגנטיני בצרפת, שהיה מוכן להוציא מספר גדול של אשרות."⁴⁶

אירגוני הסעד היהודיים, אשר הדאגה למהגרים נפלה בסופו של דבר על כתפיהם, השתדלו למנוע את התופעה. הם הזהירו את חברות הספנות כמו את היהודים עצמם. במרץ 1939 פירסם "אירגון עזרה" בברלין חוזר, בו נאמר: "בזמן האחרון הונפקו אשרות בלתי תקינות בקנה־מידה גדול. דבר זה מחייב את היצ'ים לפרסם את המכתב הבא: המקרים העצובים של המהגרים באניה "קריביה", "קניגשטיין", "קונט גרנדה", ו"ג'נרל סן מרטין", גרמו לתגובות ברחבי העולם. הקשיים, אתם היה על נוסעי האניות להתמודד בנסותם לעלות לחוף בטרינידד, ברבאדוס, הונדורס הבריטית וגויאנה הבריטית, עלו לדיון בפרלמנט. כדי למנוע להבא פעולות אלה של חברות ספנות וסוכני נסיעות המנצלים בלי בושה את מצבם הקשה של המהגרים, קראו היצ'ים, הג'ינט, היאס ואיק"א, לוועידה של חברות הספנות וסוכני הנסיעות. בוועידה הוסבר, שהאירגונים היהודיים מסירים מעצמם בעתיד כל אחריות מוסרית וכספית הנובעת מהיסעי מהגרים, אשר לא יעמדו בחובות כנדרש בחוק."⁴⁷

על אף האזהרות והמידע שהגיע אליהם, המשיכו היהודים לפרסם מודעות בעיתון בחיפוש אחר כרטיסי נסיעה, לשלם כסף ולרכוש אשרות בלתי תקינות. החרדה להישאר בגרמניה והרצון להימלט היו גדולים מהחשש להיקלע ללב ים עם אשרות בלתי תקינות. יש לציין, שגם אירגוני הסעד היהודיים, על אף האזהרות, לא יכלו לעמוד מנגד ועשו הכל כדי לעזור לנמלטים למצוא להם מקלט.

היציאה לארצות רחוקות

בחזרה של "אירגון עזרה" נזכרו ארצות יעד שונות, שבעבר לא היגרו אליהן יהודים ממרכז אירופה. לאחר נובמבר 1938 רבו הנסיונות להגר ולהתיישב בארצות רחוקות ובלתי מוכרות. בשנת 1939 היגרו יהודים מגרמניה ל־70 מדינות שונות. (מהן 21 באירופה). כיום, כאשר צעירים רבים נוטלים תרמיליהם ונוסעים לכל מקום על פני כדור הארץ, אולי קשה לזכור, מה רבה הזרות, אותה הרגישו באירופה נוכח עולם זר ובלתי מוכר זה. לעתים נראה, שכבר קשה לתפוס, מה רב היה האומץ שנדרש מהיחיד, כדי לצאת לשנחאי או למדינות בדרום ומרכז אמריקה. חזרת ועולה השאלה, האם "לחצם של היהודים, שחיו בצל מחנות. הריכוז וביקשו

להגר בכל מחיר, נתן לגסטפו את המנוף לזרו את פעולות השילוח בדרך הים ובמשך החודשים הבאים נחלו הפעולות האלה הצלחה גדולה יותר מפעולות הגירוש דרך היבשה...⁴⁸ ההיתה זו פעולת גירוש מנקודת ראותם של היהודים, או שמא היתה זו החלטה אמיצה, שננקטה במודע על ידי אלה, שרצו להימלט בכל מחיר? למעשה נדרש מהמבקשים לצאת מאמץ רב בהשגת כרטיס וכסף רב למימונו. "הנסיעה עלתה לפליטים הממהרים להגר פי 10 מהמחיר הרגיל, לכן נסעו רוב הנוסעים במחלקה ראשונה".⁴⁹

על אף שהברירות לא היו רבות, היתה זו עדיין הכרעת היחיד לשאת בהוצאות, להתאמץ ולרכוש כרטיס או לחכות. היו שבחרו לחכות, היו שעשו כל מאמץ כדי לרכוש כרטיס. לדוגמה, ב"ידישעס נאכריכטן בלאט" מה-7.2.1939 אנחנו מוצאים עמוד שלם עם מודעות של אנשים, המחפשים כרטיסי נסיעה לשנחאי.⁵⁰ על המאמצים לצאת לשנחאי מספרים רבים בעדויותיהם. אינגה נוסבאום מספרת, שלאחר שאביה יצא ממחנה ריכוז, נאלצה המשפחה למכור את כל רכושה, כדי לרכוש כרטיסי נסיעה לשנחאי. מכרים ניסו להניא את אמה מצעד זה בטענה, שזה צעד מסוכן. האם רכשה כרטיסים ל-11 מבני המשפחה, שנסעו באניית "לויד טריאסטינו".⁵¹

קטה לוינסון כותבת באותו נושא: "במאי 1939 קיבלתי באופן מקרי באמצעות מודעה בעיתון, כרטיס לשנחאי. הכרטיס היה במחלקה ראשונה באניה האיטלקית "ביאנקמנו". כך היגרתי לשנחאי".⁵²

על אף המאמצים שהושקעו, נותרו רבים ללא כרטיסי נסיעה ומבלי יכולת להצטרף אל 10,000 יהודי גרמניה, שיצאו לשנחאי בשנה שבין נובמבר 1938 לאוגוסט 1939. חשוב לציין, שעל אף העובדה, שעד אוגוסט 1939 היתה ההגירה לכאורה בלתי מוגבלת, היתה זו ברירה, שעלתה בכסף רב ולוותה בקשיים רבים בנוסף למאמץ הנפשי, שנדרש כדי להתגבר על הזרות והפחד מהבלתי נודע. ההחלטה היתה פרי הכרעתו של הפרט, שבחר בין אלטרנטיבות קשות, אך עדיין בחר. קצרה היריעה מלהזכיר את החיפושים אחר מקלט במדינות השונות בדרום ומרכז אמריקה כמו גם באפריקה ובמזרח הרחוק. המספרים אינם משקפים את כלל המאמץ אלא את הישגיו בלבד. מבין 68,000 מהגרים, שהיגרו בשנת 1939, היגרו לדרום ומרכז אמריקה 13,530, אסיה (ללא ארץ ישראל) 6,800, אפריקה 900 וניו-זילנד ואוסטרליה 1,600, סך הכל 22,830 מהגרים, כלומר, כשליש מהמהגרים בפועל. לעומת כ-10%, שהיגרו לאותם איזורים ב-1933.

כללית, היגרו מגרמניה מ-1933 עד 1941, על פי דיווחי היחוד הארצי, 352,294 יהודים, מהם: 40.4% למדינות אירופה, 16.3% לארה"ב, 15.2% לארץ ישראל, 15.2% למדינות בדרום אמריקה, 2.8% למרכז אמריקה, 6% לאסיה ואוסטרליה, 4.2% לאפריקה, כלומר, למדינות במרכז ודרום אמריקה, אסיה ואפריקה — 28.2% מכלל הממהגרים.⁵³

שליחת ילדים

ציינו גורם נוסף המלמד, שיותר משהיתה זו הגירה, היתה זו בריחה, שעיקרה הכרעת היחיד. מאמצים רבים נעשו ב-1938 על ידי המוסדות היהודיים, עליית

הנוער, "אירגון עזרה", ומוסדות בארצות הוצ, למצוא מקלט לילדים בארצות שונות. ההכרעה לשלוח את הילד ולהיפרד ממנו היתה עדיין הכרעת המשפחה לא של המוסדות. יתירה מכך, רבים רצו לשלוח את ילדיהם, על אף שלא ידעו אם ישובו להיפגש, ולא נמצאה להם כתובת. ילדים נשלחו גם קודם לכן מגרמניה במסגרת עליית הנוער לארץ ישראל, אולם לאחר הפוגרום נשלחו ילדים בגיל צעיר מבעבר ולארצות, אליהן לא נשלחו לפני כן. בשנה שבין הפוגרום בנובמבר 1938 לפרוץ המלחמה בספטמבר 1939, נשלחו מגרמניה (מהרייך הישן) בלבד כ-10,000 ילדים, מהם 2500 לארץ ישראל. מחצית מבין הילדים היו בגילאי 3 עד 12 שנה. אם נזכור, שבדצמבר 1938 היו בגרמניה 27,500 ילדים עד גיל 14, נוכל להניח שכ-25% מהילדים בגרמניה נשלחו מבתיהם.⁵⁴

הזכרנו כאן מקצת מההכרעות, שהיו פרי בחירה נוראה, שהוצגה בפני כל פרט ופרט. לאחר נובמבר 1938 ברחו היהודים מגרמניה. רבים מיהודי גרמניה רצו לצאת גם לפני הפוגרום האלים, אבל בשנים אלו היה מדובר עדיין בהגירה קונבנציונלית. על אף שאין לראות את מספר המהגרים כתוצאה של מאוויי המהגרים לצאת, הרי היתה זו בעבר הגירה, אם כי כפי שהזכרנו, היו גורמים רבים, שקבעו את מספר המהגרים והיו מחוץ לשליטתם. לאחר הפוגרום כפו על היהודים להגר והם ברחו. דיונונו נסב בעיקר על היהודים כפרטים, מאחר שבתגובת המוסדות היהודיים המרכזיים עסקו במקומות שונים. המוסדות היהודיים המרכזיים רצו גם ב-1939 להמשיך ולתרום לאירגון ההגירה ותכנונה, על אף שלאחר הפוגרום נשמטה הקרקע מתחת לרגליהם.

ב-1.1939 עדיין נכתב בדאגה: "רוב היהודים אינם יכולים להגר ללא עזרת המוסדות היהודיים בכסף ובעצה. ההגירה כיום היא בעיקרה מקרית ובלתי מתוכננת, דבר שמכביד ואיננו מזרו את היציאה. נראה, שעם יתר תכנון ונכונות קליטה אפשר היה לזרז את ההגירה ולהקל על מדינות היעד".⁵⁵ המספרים מורים, שרבים היגרו בכוחות עצמם.

ביולי 1939, עם הקמתו של "האיחוד הארצי של יהודי גרמניה", נתן פאול אפשטיין במאמרו על ההגירה גושפנקא למצב שנוצר, בכתבו: "ההגירה היא קודם כל פרי יוזמה אישית של המהגר. יותר מאשר בעבר חייבים קשרי משפחה להיות גורם מרכזי בהגירה. אירגוני הסעד יעזרו לאלה הפועלים ביוזמתם הם".⁵⁶ יוזמה נוקטים כתוצאה מהגירה כפויה לא מגירוש. אמת, היתה זו מציאות, אשר כדברי גרשון שקד: "משמעה באותה שעה היה, שמעמד "הפליטות" לא העניק חופש פעולה לאב ולבן והעמיד אותם בפני אלטרנטיבות טרגיות ובלתי אפשריות. נגזר עליהם לנדוד ולהמלט בכל תנאי ובכל דרך, משום שכל ההתחייבויות היסודיות והקשרים הבסיסיים נהרסו".⁵⁷

עבור אלה, שהיה עליהם לבחור בין אלטרנטיבות "טרגיות ובלתי אפשריות", אין ההבחנה בין גירוש להגירה כפויה, כמו גם בין הגירה לבריחה, סימנטית אלא משמעותית. זכאים אלה, שעמדו בפני ההכרעות הקשות והתמודדו איתן, שנעשה את ההבחנה הזאת.

ה ע ר ו ת

1. המספרים המובאים מצוטטים מספרו של ברונו בלאו
Bruno Blau — *Die Entwicklung der Juedischen Bevoelkerung in Deutschland von 1800—1945*. New York 1950, p. 223.
 2. לואי דוידוביץ — המלחמה נגד היהודים. תל-אביב 1982, עמ' 203.
במקור האנגלי,
Lucy Dawidowicz — *The War Against The Jews*. New York 1975, p. 189.
 3. לני יחיל — השואה, גורל יהודי אירופה 1932—1945. ירושלים, 1987, כרך 1, עמ' 136.
 4. ראה לדוגמה את מאמרו המקיף של אברהם מרגליות — "התגובה לחוקי נירנברג",
קובץ מחקרים, יד ושם כרך י"ב תשל"ה, עמ' 58 ואילך. או במאמרים על הגירה
מגרמניה —
Herbert Strauss — *Jewish Emigration from Germany. Nazi Policies and Jewish Responses*. *Leo Baeck Year Book*, Vol. 26 1980, p. 330.
 5. כדי להמחיש את ההבדל, נזכיר, שאברהם מרגליות במאמרו שם, עמ' 58, כותב,
שלאחר פרסום חוקי נירנברג בספטמבר 1935 פנו בברלין בלבד מדי חודש 4000
יהודים ל"אירגון עזרה" בבקשת עזרה להגירה. בו בזמן נרשמו ב־1935 27.500
מהגרים. גם הרברט שטראוס במאמרו מדגיש את הקשיים בהם נתקלו המבקשים
להגר.
 6. הדוגמאות רבות ונזכיר כאן רק כמה מהן:
דן מכמן — הפליטים מגרמניה החולני בשנים 1933—1945, דוקטורט ירושלים 1978.
David Kranzler — *Japanese, Nazis and the Jews. The Jewish Refugee Community of Shanghai 1938—1945*. New York 1978.
David Wyman — *Paper Walls — America and The Refugee Crisis 1938—1941*,
Massachusetts 1968.
David Wyman — *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust 1941—1945*. New York 1985.
Michael Blakeney — "Australia and the Jewish Refugees from Central Europe —
Government Policy 1933—1939", *Leo Baeck Year Book*, Vol. 29 1984.
Erich Dreyfus — *Die Schweiz und das Dritte Reich*, Switzerland 1971.
 7. נסיון כזה נעשה לגבי השנים 1939—1941. ראה: רות זרין — הצלת יהודים מגרמניה
באמצעות הגירה, נובמבר 1938—1945, דוקטורט ירושלים 1985.
 8. Leo. Baeck Institute N.Y. (L.B.I.) — (להלן: Max Kreutzberger Collection, Box 16 Fol. 4.
 9. בספרו של ברונו בלאו, שם, נרשמו 24.500 מהגרים ב־1936 ו־23.500 ב־1937. בדו"ח
מצב Lagebericht לסיכום שנת 1938 עמ' 25 ארכיון יד ושם (להלן: אי"ש)
0—51/58 נרשמו ב־1937 — 25.000 מהגרים.
 10. לואי דוידוביץ, שם, עמ' 203. ראה גם הערה 3.
 11. דין וחשבון של הנהלת ההסתדרות הציונית והנהלת הסוכנות היהודית לארץ ישראל.
מוגש לקונגרס הכ"א בני'בה, אלול תרצ"ט, אוגוסט 1939 עמ' 233—236.
 12. ארכיון ציוני 57/970 נמסר ב־1941.
 13. Michael Marrus — "Vichy before Vichy, Antisemitic Currents in France during the 1930's", *Weiner Library Bulletin Vol. 33* 1980, p. 16.
- ראה גם —
- Yehuda Bauer — *My Brother's Keeper*, Philadelphia 1974, p. 237—238.

- יהודה באואר אומד את מספר הפליטים היהודים מגרמניה בצרפת בסוף 1937 ב־7000 נפש.
14. לני יחיל, שם, עמ' 135.
15. יעקב לעשצ'ינסקי — "הפרעות בפולין 1935—1937". דפים לחקר השואה המרד ב' הוצאת בית לוחמי הגיטאות פברואר 1952 עמ' 37—38.
16. דן מכמן, שם, עמ' 30.
17. שם, עמ' 39.
18. David Wyman — The Abandonment of the Jews, *ibid.*
- ארתור מורס — העולם שתק עת ניספו שישה מיליונים, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשל"ב עמ' 105—119, 148—156.
19. Herbert Strauss, *ibid.*, p. 359.
- ארתור מורס, שם, עמ' 156.
20. David Wyman, *ibid.*, p. 5.
21. L.B.I. Kreutzberger Collection, Box 2 Fol. 2.
22. לאחר 1938 כאשר אוחדו המינסות של אוסטריה וגרמניה, נכנס גם גורם זה בחישוב מספר המהגרים. כך מתברר, שב־1939 גרשמו 27.370 מהגרים לארה"ב על חשבון המינסה הגרמנית, בעוד שרק 9600 יהודים מגרמניה היגרו ישירות לארה"ב.
23. Saul Friedlan — *No Haven for Oppressed*, Detroit 1973, p. 24.
24. Norman Bentwich — *They Found Refuge*, London 1956, p. 38.
- L.B.I. Kreutzberger Collection, *ibid.*
25. דן מכמן, שם, עמ' 48—52.
26. א.צ. St/970.
27. הדו"ח המסכם של "האיחוד הארצי" שנערך ב־1.11.1941.
- L.B.I. Kreutzberger Collection, *ibid.*
28. המסמך המרכזי המביע מדיניות זו הוא מכתבו של גרינג לשר הפנים וילהלם פריק ב־24.1.1939, ראה —
- Paul Sauer — *Die Schicksale der Juedischen Buerger*, Baden Wuerttemberg, Stuttgart 1969, p. 119.
29. L.B.I. Kreutzberger Collection, Box 17 Fol. 2.
30. Paul Sauer, *ibid.*, p. 117.
31. L.B.I. Kreutzberger Collection, Box 17 Fol. 2.
32. ראה, יעקב טורי — "מהגירה כפויה לגירוש", קובץ מחקרים יד ושם, כרך י"ז—י"ח, ירושלים תשמ"ו.
33. L.B.I. Nora Rosenthal, M.E., p. 66.
34. L.B.I. Walter Gersten, M.E.
35. ראה: המכון ליהדות ומגו באוניברסיטה העברית בירושלים, המדור לחינוך בע"פ. עדות טוניה פראגר 2272, וכן עדות יצחק ספירשטיין מהעולים באותה קבוצה, איו"ש 03/877.
36. L.B.I. Horst Wagner, M.E.
37. L.B.I. Alice Oppenheimer, M.E.
38. איו"ש M31/497.
39. לני יחיל, שם, עמ' 172.
40. יעקב טורי "מהגירה כפויה לגירוש" קובץ מחקרים, יד ושם כרך י"ז עמ' 93.
41. א.צ. St/905.
42. ראה במדורי המודעות ב"יידישעס נאכריכטן בלאט" (Jüdisches Nachrichten-Blatt — להלן: ייד.נ.ב.) בחודשים פברואר עד אוגוסט 1939. העתונים בארכיון יד ושם, כמו גם בספריה הלאומית בירושלים.

43. ראה במיוחד את מכתבו המפורט של השגריר מה־2.6.1939.
L.B.I. Kreutzberger Collection, Box 17, Fol. 1.
44. שם.
45. ראה ב־ייד.נ.ב. מה־27.6.1939 מס' 51.
46. ארתור פרינץ — "הגסטפו אויב ואוהד להגירת יהודים". קובץ מחקרים יד ושם כרך ב' תשי"ח, עמ' 197—199.
47. א.צ. S7/905
48. יעקב טורי, שם, עמ' 91.
49. D.Kranzler — *The History of the Refugee Community of Shanghai 1938—1945* (Yeshiva University 1971) p. 3.
50. ייד.נ.ב. שם.
51. איגנה גוסבאום, מדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות ומגנו, האוניברסיטה העברית 1987.
52. מכתב של קטה לוינסון מבית אבות "רעות" בחיפה ב־1981.
53. המספרים על פי דיווחי "האיחוד הארצי" בארכיון האיחוד:
L.B.I. Kreutzberger Collection, Box 2, Fol. 2.
54. כל המספרים, שם.
55. ייד.נ.ב. — 6.1.1939, עמ' 1.
56. שם, 14.7.1939, עמ' 2.
57. גרשון שקד, "ימיו של איש צעיר בתקופת החרדה". מעריב 13.11.1987, ספרות טופרים וספרים, עמ' 2.

ניצולים מיהודי פולין בשטחים שסופחו לברית-המועצות בספטמבר 1939*

במאמר זה יסופר על יהודים ניצולים, שנמצאו בשנת 1944 בחבל ארץ שבין הנהר בוג ובין הגבול שהיה קיים בין ברית המועצות ופולין עד ל-17 לספטמבר 1939, ועל דרכי עזיבתם את השטחים האלה בתקופה שבין פברואר 1944 וסיום הרפטריאציה. אגב תיאור הרקע הכללי של האירועים תבוא לביטוי מיוחד התייחסות בעלי האוריינטציה הציונית שבין הניצולים לבעיות שנוצרו או לפני כניסת הצבא הסובייטי לפולין בחודש ספטמבר 1939 מנתה אוכלוסיית שטחים אלה בערך 13,000,000 נפש. בתוך זה יהודים: הבעלות על השטחים האלה עברה את הגלגולים הבאים:

(1) 17 בספטמבר 1939 — 22 ביוני 1941 — השלטון הסובייטי.

(2) 22 ביוני 1941 — עד אביב 1944 — השלטון הגרמני.

אדמות אלה הלכו והשתחררו החל מפברואר 1944 בעקבות ההתקפה של הצבא האדום על גייסות הגרמנים. העיר רובנה שוחררה ב-2 בפברואר; עד מחצית אפריל שוחררו ברודי, טרנופול וקולומיה; וילנה שוחררה ב-13 ביולי ולבוב בין 26 ל-29 ביולי.

המצב הכללי

ממשלת ברית המועצות צרפה שוב את השטחים המשוחררים על ידה לרפובליקות הסובייטיות האוקראינית, הביילורוסית והליטאית ומצבם חזר לזה, שהיה קיים מספטמבר 1939 ועד יוני 1941.

* המאמר הוא מעין מבוא למחקר על תולדות התנועה "איחוד הנוער הציוני עקיבא", בפולין העממית.

ב-27 ביולי 1944* נחתם הסכם בין ממשלת ברית המועצות ובין הממשלה הפולנית החדשה, שנקראה "הוועד הפולני לשחרור לאומי" (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego), פ.ק.ו.ג., על ההכרה בקו קירסון, כגבול בין שתי המדינות. בתוקף ההסכם הנ"ל נשארו "חוקית" בידי ברית המועצות האדמות שסיפחה אליה בשנת 1939. הפ.ק.ו.ג. כיהן אז בתפקידו כשבוע ימים בלבד. כדי למנוע היווצרות מיעוט לאומי ברפובליקות הסובייטיות הנ"ל תיכננה עתה מוסקבה להעביר את בני הלאום הפולני מכאן לפולין. בתקופה הנדונה על ידינו טיפלה ממשלת ברית המועצות פעמיים בסוגיית העברת אוכלוסיה פולנית מתחומה לפולין, אף על פי שכמעט כל האוכלוסיה הזאת היתה באותו הזמן בעלת אזרחות סובייטית.⁴ ממשלת ברית המועצות כרכה את העברת האוכלוסיה הפולנית לפולין במתן זכות בחירה לאנשים הנוגעים בדבר — בין האזרחות הסובייטית ובין האזרחות הפולנית. במינוח המשפטי נאמר, שניתנה להם זכות ל"אופציה".⁵ הודגש גם, שנעשתה על-ידי כך מחווה מיוחדת כלפי הפולנים.

בתקופה הנדונה ניתן פעמיים לקבוצות פולנים מוגדרות — זאת אומרת לא לכל הפולנים — להשתמש בזכות זו וזה לרגל האירועים ההיסטוריים הבאים:

(1) ב-22 ביוני 1944, כאשר הצבא הפולני עמד לעבור לשטחי פולין החדשה, פירסמה מוסקווה תקנה מיוחדת "על הזכות לקבלת אזרחות פולנית, שלה זכאים אנשי הצבא הפולני ב.ס.ס.ר. ואלה שעוזרים לשחרור פולין ומשפחותיהם".⁶ בלי שהדבר צויין, היה ברור שהזכות חלה לא רק על הפולנים אלא גם על יהודי פולין, ששרתו באותו הזמן בצבא הנ"ל.

(2) ב-9 בספטמבר 1944 נחתמו הסכמים בין פ.ק.ו.ג. והממשלות של אוקראינה, ליטא וביילורוסיה (עם כל אחת בנפרד), על האוקואציה של האוכלוסיה הפולנית מהרפובליקות האלה.⁷

במסמך כתוב, שאת הבקשות (בטקסט הפולני כתוב "הצהרות המבטאות משאלה") לקבלת אזרחות פולנית יש להפנות לוועדה "לענייני קבלה, ויתור ושליטת האזרחות של ב.ס.ס.ר." שעל-ידי הסובייט העליון. אפשר להגיש בקשות באופן בלתי אמצעי או דרך הפיקוד של הצבא הפולני ב.ס.ס.ר.

בצבא הפולני לא התקיימו כל פעולות לשינוי אזרחותם של המשרתים בה, לא על האדמות המערביות של הרפובליקות הסובייטיות, האוקראינית והביילורוסית ולא לאחר מכן על אדמות פולין. עם תום המלחמה, לאחר סיום השירות הצבאי, הלך כל אחד מהחייילים המשוחררים לסניף משרד הפנים בעיר מגוריו בפולין וקיבל תעודת זהות מתאימה.

בזמן פירסום הצו שרתו בצבא הפולני 8130 יהודים בכל הדרגות; עליהם התווספו 1096 ניצולי השואה בשטחים האלה.⁸ מן הראוי לשים לב לכך, שעל הזכות לקבלת אזרחות פולנית החליטה במקרה הנ"ל ממשלת ברית המועצות, בלי לשתף בכך כל גורם פולני. לנציגי ז.פ.פ. (איגוד הפטריוטים הפולניים) ניתנה הזכות להשתתף כתברים בוועדה, שאותה הזכרנו לעיל.

כחידוש מפתיע יש לראות את העובדה, שכבר במשפט הפתיחה של ההסכמים כתוב, שהוא חל על כל "הפולנים והיהודים, שירצו לעבור לפולין...". בכל

זאת הוגבלה זכות ה"אופציה" לאלה מהאוכלוסיה, שהיו בזמן חתימת ההסכם בשטחים אלה, ושהיתה להם אזרחות פולנית ב-17 בספטמבר 1939. על ידי הכללת יהודי פולין בזכות לרפטריאציה ביטלה ברית המועצות בבת אחת את כל ההגבלות, שהטילה על יהודי פולין בעניין חזרתם לארץ מוצאם. ההסבר ההגיוני להתנהגות זו כלפי היהודים, המתבקש כאן, הוא, שבסתי 1944 ערכה ממשלת ברית המועצות מתקפת הסברה כלפי יהדות המערב, שמטרתה היתה לרכוש את דעת הקהל הזה לטובת השלטון החדש בפולין. בהצגת הפ.ק.ו.ג. כמסוגל להשיג יציאת יהודים מברית המועצות, דבר שהממשלה הפולנית הגולה נכשלה בו קשות, היה נימוק חשוב, שעשוי היה לשכנע את המערב לתמוך בשלטון החדש בפולין.⁹ האווקואציה היתה צריכה להתחיל ב-15 באוקטובר 1944 ולהסתיים ב-1 בפברואר 1945. למוסקוה היה חשוב ביותר, שבדייונים שבין שלוש המעצמות, שעמדו להתקיים ביאלטה בראשית פברואר 1945, שבעניין הגבול שבין פולין וברית המועצות,¹⁰ ייווצר מצב, שאין חזרה ממנו. כי הנה לא רק שיש הסכם על תוואי הגבול, אבל לא תהיה כבר בחודש פברואר אוכלוסיה פולנית משמעותית בצד הסובייטי של הגבול. בפועל התנהלו העניינים די בעצלתיים ורק בחודש נובמבר יצאו הרכבות הראשונות עם הרפטריאנטים לפולין. האווקואציה לא הסתיימה בתאריך המתוכנן. פולין המשתחררת לא יכלה לקלוט בין הבוג והוויסלה אוכלוסיה בגודל זה: ברית המועצות מצדה לא ראתה כל סיכון לתוכניתה, אם תהיה האטה בהעברה הכללית. הפיגוי נמשך לאורך כל שנת 1945 והגיע לשיאו עם צירוף אדמות המערב עד לנהר אודר לפולין.¹¹ לא היתה כל הקפדה על סוג המסמכים, שהעתידים לצאת לפולין חייבים היו להציג בפני הרשויות המוסמכות ועל הביקורת שלהם. לפי ונדה ושילבסקה יכול היה במשך זמן מסויים כל אחד לצאת מאוקראינה לפולין. מספיק היה, שאמר במוסד המטפל בכך, שהינו פולני: יצאו, אפוא, גם אנשים, שאף פעם לא היו אזרחים פולנים.¹²

הרשימות לאווקואציה כללו את הפרטים הבאים: שם המשפחה, שם האב, תאריך הלידה, לאום, מצב משפחתי, מקום המגורים הנוכחי — המעשי (כתובת מדוייקת), מקצוע ועוד. הנסיעה לפולין התקיימה על סמך רשימות אלה. עורכי ההסכם התחשבו באופי החקלאי של רובה של האוכלוסיה המיועדת לרפטריאציה והרבה מהסעיפים בו עוסקים בהבטחת חנאי חייה של זו בעתיד, כגון: בגודל המשק, שאפשר לקבלו בארץ, שאליה עוברים; בסוג האיננוטר החי והכלים, שמותר לקחת איתם, ועוד. רק במקום אחד דובר על אוכלוסיה לא-חקלאית, שעליה יחול ההסכם, ובו צויין שלרופאים, למהנדסים, לבעלי מלאכה ולדומים להם מותר יהיה לקחת כלי-עבודה הנחוצים להם לעבודה במקצועם. האוכלוסיה הפולנית היתה במצב עלוב מאוד לקראת הרפטריאציה. המלחמה השאירה את סימניה הקשים בציבור זה. הגיוס לצבא הפולני בקיץ 1939 הוציא את הגברים ממשפחותיהם ולרוב לא חזרו עוד לבתיהם. השלטונות הסובייטיים ערכו בשטחים המסופחים גירושים ומאסרים של פולנים רבים וגם אלה לא חזרו. הכיבוש הגרמני השאיר את אותותיו, בהתאם לאופיו. ועל הכל התווספו רדיפות קשות, פרמננטיות, מצד השכנים האוקראינים, שלעתים נשאו אופי של פרעות. המראה הכללי של האוכלוסיה היה מיעוט גברים, פרט לזקנים ולנכים,

הרבה נשים וילדים וכולם במצב תזונה ירוד ובריאות רופפת. בכל זאת נשאר בה, המבנה המשפחתי ואצל האיכרים הריכוז סביב למשק. מכוח ההסכם הנ"ל היו אמורים לעבור לפולין למעלה מ-2,000,000 איש. רובם חקלאים, אוכלוסיה, שגרה במקומות אלה מאות בשנים. היתה זאת המסה האנושית הגדולה ביותר, שהיתה צריכה להכנס לפולין ממזרח. בשנת 1944, התנהלה הרפטריאציה רק מאוקראינה והיא הקיפה 117,12 נפש בלבד.

היהודים הניצולים. ראשית כל, שתי הערות על הקשיים בטיפול בנושא, לו לא מצאתי, פרט למה שנוגע לעיר לבוב,¹⁸ כל מקורות רשמיים, אובייקטיביים, להערכת מספרי היהודים, שניצלו באיזורים, בהם אנו עוסקים. המקורות לנושא זה הם לרוב עדויות של הניצולים עצמם. חשיבותם היא לאין ערוך להכרת התחומים החווייתיים של האנשים, כגון הבדידות והאנטישמיות, תיאור ההרס בערים ובסביבתן ובכלל זה של כל מה שהיה קשור בחיים התוססים של היהודים, שחיו כאן במשך דורות. רוב העדויות, בפרט אלה הנמצאות בארכיונים בישראל, ניתנו על-ידי אנשים בעלי אוריינטציה ציונית. תוך עיון בהן מתקבל לעתים הרושם, שרוב הניצולים היו ציונים, דבר שעדיין טעון בדיקה. כמו כן יש לנקוט זהירות, כאשר מגסים ליצור תמונה על כלל הצעירים בעלי האוריינטציה הציונית; יש לזכור, שמוסרי העדות דיברו בעיקר על קבוצתם הם ולא התעכבו מספיק על משקלם המספרי והרעיוני של אחרים. וכך קרה, שהתמונה, שהתקבלה מהם, לא שיקפה בהכרח את המציאות, כפי שהיתה קיימת לאמיתה.

משך הזמן בו שלטו הגרמנים באדמות אלה היה שלוש שנים בלבד ולא מעבר לחמש שנים, כפי שהיה באיזורים אחרים של פולין. הגרמנים החלו כאן מיד עם השתלטותם בפעולות אינטנסיביות להשמדת יהודים — והאוכלוסיה המקומית, בפרט האוקראינים שבה, היו מבצעים גלגלים של מדיניות ההשמדה. ואומנם בזמן הנסיגה של הצבא הנאצי מכאן נראה, שעם צאתו הסופית תהיה הארץ "נקייה מיהודים".¹⁴

עד כמה השלטונות הסובייטיים האמינו בכך, תעיד העובדה, שמיד אחרי השחרור הם חשדו במעט הניצולים שפגשו, שנשארו בחיים הואיל ושיתפו פעולה עם הגרמנים. היו ניצולים, שנעצרו בחשד זה ונחקרו קשות על כך. גם אם לא חשדו ביהודי הניצול חשד הכבד מכל, עוררה הופעתו פליאה. במכתב מהעיר לבוב מאוגוסט 1944, שהופיע בבילטין של הסוכנות היהודית, אנו קוראים, ש"אין לך סנסציה יותר גדולה מזו של מראה יהודי ברחוב".¹⁵ בזמן חתימת ההסכם על העברת האוכלוסיות, עדיין לא היתה בידי החותמים, כנראה, הערכה נכונה של מספר היהודים הניצולים.

הופעת היהודים הניצולים היתה מקבילה לשחרור האדמות מידי הגרמנים. הישרדותם היתה מקרית, יהידים בלבד מכל אלה, שניסו להינצל בדרך זו או אחרת. היו ביניהם כאלה, שהתנסו כבר בלוחמה נגד הגרמנים בגיטאות ונסגו לאחר מכן ליערות; לעתים הם העדות היחידה למרידות יהודים נגד משמדיהם במקום מסויים. היו ביניהם פרטיונים יהודים והיו כאלה, שעברו את רובו של הכיבוש הגרמני במחנות משפחתיים ביערות — תופעה, שלא היתה קיימת בשאר

חלקי פולין הכבושה. היו ביניהם אנשים, שהצליחו לעבור את תקופת הרוע בזהות "ארית"; אחרים, שהסתתרו במרתפים, בעליות גג ובבורות שבאדמה. סיפורם של רבים מהם מתחיל במלים דומות והן, שביום שחרורם חשבו, שהם היהודים היחידים, שנשארו לפליטה.

היהודים, שניצלו בערים קטנות, בכפרים ובכל מיני מקומות מיסתור, כולל אלה ששהו ביער ללא נשק, לא נשארו במקומות אלה. הם החלו מיד בנדודים. הנדידה היתה לתופעה דומיננטית בין הניצולים וזה עוד טרם ידעו על הסכנות האורבות להם מידי פורעים למיניהם. הם עברו ממקום למקום, כדי לחפש אחרי משהו מעברם הם וקיוו למצוא קרובים, או ידידים, אולי מכרים או לפחות מזכרת משפחתית אחת כלשהי. היו צעירים, שהתגייסו לצבא הפולני, כדי להיות בין הנלחמים נגד הגרמנים ולראות במפלתם, וגם כדי להתנקם בהם על הרע, שעוללו ליהודים. היו גם, שרצו לנצל את הזמן ללימודים עד להחלטה מכרעת על צורת החיים בעתיד. מי שרצה לעבוד בינתיים, יכול היה לקבל עבודה מכל סוג. העיסוק במסחר שחור היה נפוץ מאוד.

על אותם הימים סיפרה חנקה אזייב, שמיד אחרי השחרור ב־1944 עברה לעיר לבוב. היא המשיכה לחיות בזהות ארית, כמו רבים אחרים; נרשמה לאוניברסיטה ולמחיייתה עבדה כמתרגמת מרוסית לפולנית במערכת עיתון, שהחל להופיע בעיר זו. שם גם פגשה במקרה ברחוב את דוד מלר, שהכירה עוד לפני פרוץ המלחמה ואת נוח גריס, שהיה מיד לאחר השחרור מורה בבית הספר בעיר רובנה.¹⁶ יש לחזור ולהדגיש, שהאנטישמיות, שמיד אחרי השחרור רק הפתיעה את הניצולים, ליוותה עתה את היהודים בכל צעדיהם ואילצה אותם לנהל אורח חיים מותאם לנסיבות.

לפיכך המשיכו רבים לחיות בזהות ארית. בזהות זו הם הרגישו יותר ביטחון בתוך הסביבה העוינת, ולא רק בביטחון החיים מדובר, אלא גם בבעיות יום-יומיות, כמו מציאת דוור, עבודה, יחסי שכנות ועוד. מסיבות אלה בחרו יהודים שניצלו להצטייד בכל מיני דרכים בניירות אריים גם בהיותם אנשים חופשיים. פתאום הופיעו כאן יהודים בודדים, שניצלו במעמקי ברית המועצות. כאשר הגיעה אליהם השמועה על שחרור עיר מוצאם כתבו לשם, קיבלו תשובה, כפי שקיבלו ולא מצאו מרגוע לנפשם, עד שלא הגיעו אליה וראו במו עיניהם את חורבותיה וחוו במקום את האבל הגדול של אובדן המשפחה. לעתים עברו יותר מ־1000 ק"מ לשם כד.¹⁷

באותו זמן היתה מורגשת כאן מאוד נוכחותם של חיילים יהודיים רבים, ששרתו בצבא הפולני ובצבא האדום. אלה, במידה והשירות איפשר להם זאת, היו נוסעים למקומות, ששמעו, ששם נמצאים ניצולים יהודים, ואלה שמוצאם ממקומות אלה, חיפשו שאריות ממשפחתם ושרידים מבתיהם.

קרה וכוודים ערקו מהצבא, במטרה לנצל אפשרות של בריחה אל מחוץ לגבולות בריה"מ; בראש מעיינם של רבים היתה הנקמה בגרמנים, לכן היתה השתייה בצבא חשובה להם; היו גם כאלה, בפרט אנשי השמאל, שהנאמנות לברית המועצות חייבה אותם מבחינה מצפונית להמשיך בשירות; לגבי כל המשרתים בצבא המלחמה טרם הסתיימה, ותוכניותיהם האישיות חייבות היו להידחות עד לסיום המלחמה, וזה כמובן בתנאי, שיישארו בחיים אחריה.

וכך, בשטחים אלה, התקיים המיפגש הראשון בין היהודים המעטים, שעברו את השואה במקומות השלטון הגרמני ושרדו אחריו, לבין אלה, שהשהייה בכרית המועצות הצילה אותם מגורל זה. לאלה ולא לה היה זה מיפגש בין אבלים. כאן הוחלף ביניהם הידע על הסבל והשכול מצד אחד ועל הנסיון של חיים במשטר הסובייטי מצד שני.

לו רצינו לסווג את הניצולים לפי התנהגותם אחרי השחרור, נחשבו הפרטיזונים היהודים כ"עילית" בתוך הציבור, וזה גם בגלל האחריות הציבורית, שנטלו על עצמם. להלכה היה עליהם להצטרף לצבא האדום או הפולני ולהמשיך במסגרת הצבאית עד תום המלחמה. יש והלכו בדרך זו ויש שקיבלו שחרור מהפיקוד הצבאי, איתו היו להם קשרים הדוקים, כדי למלא תפקידים ראשוניים של הגשת עזרה ליהודים הניצולים.

כך היה בעיר רובנה, ששחררה ב־2 בפברואר 1944. קבוצת פרטיזנים בהנהגת אליעזר לידובסקי, אחיו אברהם, יצחק רייכמן ובצלאל קק, קיבלה על עצמה הגשת עזרה ראשונה לניצולים, קבורת מתים יהודים, שהתגוללו עדיין בעיר, שיקום בית הכנסת ועוד. רוב האנשים האלה השתייכו לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה לתנועות ציוניות. רובנה היתה העיר הראשונה, שבה נוצרה מיד עם השחרור נציגות יהודית מוכרת על-ידי השלטונות.¹⁸

בין שחרורה של העיר רובנה ושחרורן של הערים וילנה ולבוב עברו כחמישה חודשים. בין אלה, שחזרו לעיר וילנה, היו שרידי הנוער, שמאחוריו היה כבר נסיון של התנגדות לגרמנים בתוך וילנה בימי קיום הגיטו ולאחר מכן בשהייה בין הפרטיזנים בערות. היו אלה אבא קובנר, ויטקה קמפנר, רוזיקה קורצ'ק ("מ"השומר הצעיר"), ניסן רוניק ואשתו יהודית ("מ"הנוער הציוני"), יצחק קובלסקי וחיים לזר¹⁹ ("בית"), חנן מגיד ("פועלי ציון"), אברהם סוצקבר, שמרל קצירגינסקי, ד"ר שמואל אמרנט ועוד. העבר המשותף הקל על ההידברות ההדדית ביניהם בתחומים, שעמדו אז במרכז חייהם.

גם אלה החלו בעבודה ציבורית בעיר: אספו את השאריות המפורזות של גנזי התרבות היהודית בעיר, אספו מה שעלה בידיהם לאסוף וניסו להסדיר מחדש. אברהם סוצקבר קיבל משלטונות המקום רשות לארגן מוזיאון יהודי לאמנות. מתוך דאגה לנוער יהודי אורגנו בי"ס ופנימייה; הוקם גם משרד לחיפוש קרובים. את שהייתם בעיר זו ואת עיסוקם בה ראו כעניין זמני. זו היתה פעילות עכשווית, שהזמן דרש מהם.

מבלי להיות מאורגנים ובלי להתחלק בתוכניותיהם עם יהודים שמחוץ למעגל החברים הקרובים, הפכו הציונים לגורם הדומיננטי בסביבה. בגלל עיסוקם בצרכי הציבור הכירו אותם יותר מאשר את האחרים והם היו היחידים מבין הניצולים, שהיה להם מסר ברור לעצמם ולסביבה.²⁰

וכך מתאר את הימים האלה ניסן רוניק: "חלק מהפרטיזנים, שחזרו לוילנה, החליט להתגייס לצבא האדום ולהתקדם איתו וללחום עם הגרמנים. חלק התמסר לעבודה בחרושת ביטחונית. התחלנו לחפש דרך לבריחה. כך החלה הבריחה הגדולה. פשוט לא יכולנו, שרידי הלוחמים בערות, להמשיך לחיות ולהתהלך בבתי הקברות. בעצמנו התחלנו להתארגן ולאסוף את הנוער סביבנו. כוונתנו היתה לארגן את הנוער, להגן עליו בפני הפקרות ועשינו זאת לא על רקע

מפלגתי. חשבנו, שפעולתנו זו רצויה ועתידה להביא פירות".
בעיר לבוב ניצלו יותר יהודים בהשוואה לערים גדולות אחרות. ב"אייניקייט" נמסר על 1600 יהודים במקום. ההיסטוריון פיליפ פרידמן, שהיה בעצמו בין הניצולים כאן, מסר, שבסוף ספטמבר היו רשומים בוועד היהודי בלבוב כ-3400 נפש. כמובן, לא כולם היו תושבי עיר זו לפני בוא הגרמנים לכאן. מתושבי העיר עצמה נותרו כ-600—700 איש. בבית הכנסת היחיד שנותר בעיר, ברחוב ונגלובה (Weglowa) החל לפעול ועד יהודי להגשת עזרה מיידית לנצרכים בביגוד, נעליים ובארוחות חמות. הקבוצה הגדולה מבין הניצולים היו אלה, שניצלו הודות לזהות ארית. לעיר החלו להגיע ניצולים מהסביבה. בערים בוריסלב, דרוהוביץ, סטניסלבוב וטלוסטה, שבהן ניצלו יהודים יותר מאשר במקומות אחרים, נוצרו ריכוזים קטנים שלהם.²² העיר לבוב, הן בגלל היותה הגדולה מבין הערים שבשטחים, הן בגלל ריכוז מוסדות השלטון בה, הפכה במהרה למרכז משיכה ליהודים.

הבריחה והרפטריאציה

אף אחד מהניצולים לא קשר את עתידו בהישארות באחת הרפובליקות הסובייטיות שבגבולה של פולין. מיד הסתמנו שתי אפשרויות ליציאה מכאן: א) "הבריחה" שפירושה היה יציאה מיידית מגבולות ברית המועצות עליידי הברחת הגבול לרומניה או לפולין; ב) הרפטריאציה, כלומר ישיבה ארעית במקום עד שזו תתאפשר. בין הבוחרים בשתי האפשרויות היו ציונים ולא ציונים. אנו נעסוק במאמר זה בעיקר בבריחה הציונית.

א) הבריחה: מיד אחרי צירופה של העיר צ'רנוביץ לברית המועצות ביולי 1944, החלו יחידים, שלגביהם להיות ציוני פירושו ללכת בכל דרך שנראתה כמקרכת אותם לארץ ישראל; לשם כך החלו בנסיונות לעבור את הגבולות, כפי שהוזכרו לעיל.

זו היתה תנועה ספונטנית. הם הלכו בשניים או בשלושה ובדרך היו מעבירים ביניהם ידיעות על כתובות ללינת לילה, מחירים שמקבלים המבריחים המקצועיים, העוזרים במעבר הגבול, ועל האפשרות להעזר לשם כך בחיילים ובקצינים סובייטיים, שמוכנים היו גם הם לעסוק בעד שוחד בהברחת המסתכנים בכך אל מעבר לגבול. בסוף אוגוסט או בתחילת ספטמבר 1944 הגיעה לכאן השמועה על הימצאות משלחת מארץ ישראל בבוקרסט ועל עלייה מסודרת מרומניה לארץ ישראל. השמועה הראשונה היתה נכונה, אך לא השנייה. אומנם היתה "עלייה" מסוימת, אבל בוודאי שלא היתה מסודרת.²³ השמועות הוסיפו עידוד לאלה שחשבו על יציאה לדרך. וכך קרה, שהקבוצות הציוניות בוויילנה, בקובנה וברובנה החלו כמעט במקביל לחשוב על מציאת תוואי, שדרכו יהיה אפשר לכוון חברים נוספים, אחרי שהראשונים יעברו את הגבול. כאשר ניגשו לתכנון "הליכה", לא היו להם, לדברי ניסן רוניק,²⁴ קשרים עם ארץ ישראל או עם אירגון ציוני אחר.

התעניינותם עתה היתה בעיקר נתונה למציאת חברים נוספים מהעבר המשותף, ואם ניצלו כאלה, למצוא יחד דרך למימוש הרעיון המסוכן במשטר הסובייטי.

להתקשר עם חברים נוספים, פירוש הדבר היה, להגיע אליהם בדרכים מסוכנות לערים רחוקות ולשוחח אתם ישירות. לשם כך הגיעה רוז'קה קורצ'ק לקובנה, זלדה טריגר לביאליסטוק, ניסן רוניק לפינסק ולרובנה, וחייקה גרוסמן מביאליסטוק לוילנה, והיו עוד. שיחותיו של רוניק ברובנה הביאו ליצירת הידברות בין הריכוזים העיקריים שבוילנה ורובנה על התחלת תווה משותפת ומבוקרת בכיוון הגבולות הדרומיים.

במטרה למצוא דרך למעבר הגבול יצאו ב־6 בנובמבר רוז'קה קורצ'ק וד"ר שמואל אמרנט את וילנה. אליהם הצטרף ברובנה אברהם לידובסקי. הם הגיעו לבוקרסט ב־1 בדצמבר. רוז'קה ולידובסקי הגיעו לא"י ב־12 בדצמבר 1944.²⁴ על הפגישה בין המשלחת מא"י ובין רוז'קה קורצ'ק ואליעזר לידובסקי העיר לאחר מכן דוד צימנד:²⁵ "אנחנו ידענו על קבוצת פרטיזנים בסביבות פולטיה, ידענו, שהיו פרטיזנים בביילורוסיה, ידענו, שבסביבות וילנה היו פרטיזנים. התחלנו לחשוב, כיצד להגיע לשם, והנה בטרם מצאנו... קיבלנו במפתיע תשובות לשאלות שלנו... ישבנו עמה (עם רוז'קה) ללא הגומה לילה שלם, אגמי ואני... העובדה (שהם) יכלו להגיע לגבול שלנו, עוררה בנו מחשבות".

הפגישה הנ"ל היתה הראשונה, שבה נפגשו נציגים מוסמכים מטעם צעירים ציוניים שניצלו בפולין, עם נציגים רשמיים מטעם המוסדות בא"י. ללא קשר למשלחת הנ"ל המשיכו קבוצות קטנות לנוע על דעת עצמן בכיוון הגבול הדרומי.

על גדידה של קבוצת בנות בדרך זו מספרת מאשה גאיל (היום ירון).²⁶ היא התעכבה במיוחד על השהייה בעיר לבוב, שם עזר להם רבות צבי רנד.²⁷ איש מקומי שניצל שם. הוא דאג להן למקום מגורים זמני ולקשרים בהמשך הדרך. גם פסח מיורז'ק (חבר הנוער הציוני) ואחרים, ששהו בלבוב באותו הזמן, סיפרו על העזרה, שהושיט להם אותו האיש.²⁷ הקבוצות האלה ואחרות לא הצליחו כבר לעבור את הגבול לרומניה. בדצמבר 1944 עלו אנשי נ.ק.ו.ד. על עקבות גונבי הגבול בצ'רנוביץ וערכו מספר מאסרים. ההליכה הציונית לקראת גבול זה הופסקה ואז גדלה הנהירה לצד הגבול הפולני.

לדברי צימנד,²⁸ שהיה מקבל בצד הרומני את הבורחים, אין לדבר על גל של בריחה באותם הימים. מספרם של האנשים, שהגיעו לבוקרסט, היה מועט. בהגיעם לבוקרסט, לא יצרו כל ריכוזים, לו גם קטנים, לצורך מגורים וגם לא קיבוצים גדולים יותר. כל אחד מהם היה מקבל את קצבתו ומסתדר באופן פרטי. הקבוצה היחידה, שחיי חיי קיבוץ באותו הזמן בעיר זו, היתה של "הנוער הציוני" מזוגלמביה, שחבריה לא היו קשורים בפולין המזרחית.

ועל אופי הבריחה הוא אומר:²⁹ "...השמועה, שישנה עליה מרומניה, הגיעה לכל פינה בארצות מזרח אירופה, במקום שיהודי השתחרר מן הגרמנים... והתוצאות נראו מיד... הבריחה אינו מפעל, שאורגן מבחץ. הבריחה אורגנה על-ידי יהודים, צעירים בעיקר, שנדחפו לכל מקום עליו שמעו, שממנו יש איזה אות או תקווה להגיעה ארצה... היוזמים של הבריחה היו קודם כל העולים עצמם... ואני רוצה, שהדבר הזה יודגש פעם, מכיוון שיש הרבה מאוד יהודים ובחורים טובים, שהם כאילו רוצים לשים על ראשם את כתר יוזמי הבריחה... הכוח היוזמה לא באו מהם".

בסיום הנאמר לעיל ברצוני להקדיש מספר מלים לאנשים נוספים, שהיו בין הגוברים את הגבול הזה. היו אלה יחידים, שבאו ישר מברית המועצות, שהיתה בהם ההעזה להגיע לכאן עם הצבא האדום, לנסות לעבור עם הצבא את גבולות ברית המועצות ולהתקדם בעקבותיו מערבה או דרומה. לכך צריך היה האיש להיות לא רק נועז אלא גם בעל אמצעים כספיים, כי השלמונים, שקיבלו אנשי הצבא עבור עזרה בהרפתקה זו, היו גבוהים מאוד. אלה, שהצליחו במשימתם, יכלו לאחר מכן לספר על מסעם, שהיתה בו הליכה על פני תהום הסכנות במשך ימים ולילות. את מספרם של האחרים, שנעלמו מבלי להשאיר עקבות על דרכם, לא נדע לעולם.

הצדדים הטכניים של הברחת הגבול לפולין היו דומים לאלה של הבריחה לרומניה, אבל הדרך הזאת היתה קשורה עם התמודדות מתמדת עם אנטישמיות בשני צידי הגבול. אי לכך היו ההולכים בדרך זו עושים זאת לרוב בעזרת ניירות אריים. כך עברו את הגבול מווילנה לפולין בדצמבר 1944 ניסן רוניק, אבא קובנר ואחרים.³⁰ ישנו גם סיפורו של יצחק לוויין על הבריחה לפולין בזהות של נזיר אוקראיני³¹ וישנם עוד רבים כאלה.

(ב) הרפטריאציה. על חזרה לפולין והישארות בה חשבו בעיקר בעלי הכרה קומוניסטית, שרצו להשתלב בבניית פולין החדשה; יהודים, שהיו מעורבים בתרבות הפולנית וראו עצמם חלק ממנה; כאלה, שנרתעו אחרי כל מה שעבר עליהם בזמן המלחמה מנדידה חדשה ברחבי העולם; כאלה, שמוצאם היה משטחי פולין שכבר השתחררו, או שעמדו להשתחרר בעתיד הקרוב, כי חשבו, שאולי ימצאו במקומות, מהם באו, שרידים ממשפחותיהם ומביתם.

על-פי סיפוריהם של יהודים, שלקחו חלק ברפטריאציה, רובם דאגו מיד אחרי שניתן פירסום עליה לסדר לעצמם זכות להיכלל בה, אבל לא מיהרו לממש אותה. עובדה שנייה, שיש לשים לב אליה, היא, שלמרות שהחוק הבטיח ליהודים מפולין זכות שווה לפולנים בתהליך זה, היהודים העדיפו, מסיבות שבגללן עדיין חיו בניירות אריים, להמשיך בצורת חיים זו בזמן הרפטריאציה. היו רק מקרים, שבעלי זהות אוקראינית חייבים היו לרכוש לעצמם זהות פולנית, כי לראשונים אסור היה לעבור לפולין.³²

הסיבות להשתיית היציאה לפולין היו רבות ומורכבות. הרי משך הזמן של היותם אנשים חופשיים נמדד בימים, בשבועות ועד חצי שנה בלבד. הזמן הזה עבר עליהם בחיים אינטנסיביים מאוד. היו בו החוויות של השחרור, של הכאב על אובדן משפחה, הצורך בהתבוננות מהירה בעולם החדש, התנהגות במציאות החדשה ועוד. ההכרח לקבל החלטה גורלית במהירות מול אפשרות הרפטריאציה יצר אצלם מצב של לחץ. לכן נהגו כפי שנהגו. בנוסף לכך, פחדו להגיע בחורף לסביבה חדשה שמעבר לגבול.

הם גם ידעו, שלמרות שהרכבות היו עמוסות מעבר ליכולת קיבולן בגלל פירוט המטען שעמדו לקחת אתם, הרי בזמן שיחליטו לנסוע, יצליחו למצוא מקום ברכבת. שאלת המיטען, שיותר היה לכל אחד מהעוברים לפולין לקחת איתו לא נגעה להם. בדרך כלל היו להם הבגדים שעל גופם בלבד. למעטים, שמוצאם מאדמות אלה, היו שאריות מהונם, שנותר להם, לאחר ששילמו לנוצרים בעד עזרתם. לעתים רחוקות יותר היו בידיהם כלי בית או כלי עבודה אחרים, שרכשו

אחרי השחרור והשתמשו בהם במקום מגוריהם הזמני. על החזרה לפולין ברפטריאציה סיפרה חנה אזייב³³: "במקרה פגשתי ברחוב בלבוב את דוד מלר, שהכרתי אותו עוד לפני המלחמה, ואת נוח גריס. הם הציעו לי להצטרף אליהם ברפטריאציה ללובלין. הסכמתי. כל אחד מהרפטריאנטים דאג למעט אוכל לזמן הנסיעה. נסענו בזהות פולנית. לפני חג המולד היינו בלובלין".

לפי דברי משה זונשיין³⁴ מראשי ה"איחוד" בלובלין באותו הזמן, הגיעו ב"בריחה" וברפטריאציה בשנת 1944 כ-3000 יהודים מהשטחים, שלא חזרו לפולין. הצעירים הציונים נתנו תנופה מיידית לתנועת הבריחה מכאן.

אומנם היציאה של היהודים מהשטחים, שעסקנו בהם, היתה בעיקר בשנת 1945 ויש שנמשכה גם ב-1946, אבל מתחילת תנועה זו היה ברור, שלאחר סיומה לא יהיה עוד מה לספר על "קורות היהודים בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה".

הערות

1. B. Weinryb, "Poland" in: *The Jews in the Soviet Satellites*, Syracuse University Press, 1953, p. 329. (להלן: ויינריב)
- רומן ברטיש, "פוזרות יהודי פולין במלחמת העולם השנייה", גלעד ב, (תשל"ד); עמ' 251—298.
2. על התקדמות הצבא האדום ראה: קלמן נוסבאום, "והפך להם לרועץ" — היהודים בצבא העממי הפולני בברית המועצות, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ד עמ' 150. (להלן נוסבאום) וכן פיליפ פרידמן, "חורבן יהודי לבוב", ספר לבוב באנציקלופדיה של הגלויות, עמ' 727 (להלן: פרידמן).
3. Dokumenty; Materiały do Stosunków Polsko-Radzieckich VIII W-a, 158—159. 174. (הלן דוקומנטים, VIII).
4. ויינריב, עמ' 329.
5. ראה:
Wolna Polska, Organ Związku Patriotów Polskich, nr 25, Moskwa, 8 lipca 1944.
כמו כן ראה:
Kersten Krystyna, Repatriacja ludności Polskiej po II Wojnie światowej W-a, 1974, p. 96.
6. שם.
7. ראה: דוקומנטים VIII, עמ' 221—227. במסמך עצמו קראו השלטונות ליציאת הפולנים בשם "אוקואציה", ההיסטוריוגרפיה בפולין היום משתמשת במונח "רפטריאציה", שהיה בשימוש באותם הימים במקביל לאוקואציה.
8. נוסבאום, עמ' 128.
9. על דרכי מתקפת זו ראה: ח. שלומי, "פעילות יהודי פולין למען חידוש חיי היהודים במדינה, ינואר-יוני 1945", "גלעד", מאסף לתולדות יהדות פולין, תשמ"ח—1987, עמ' 208—209.
10. על נושא פולין בוועידת יאלטה, ראה: יוחנן כהן, "אומות במבחן", הוצאת מערכות, תשמ"ה, 1985, עמ' 269—288.
11. Jan Czerniakiewicz, "Repatriacja ludności polskiej z ZSRR, 1944—1948, W-a, 1987, p. 135. (להלן צ'רניאקיביץ')

- כמו כן ראה יוסף ליטבק, "פליטים יהודים מפולין בברית המועצות 1939—1946", עמ' 293.
12. Wspomnienia Wandy Wasilewskiej, 1939—1944, in Archiwum Ruchu Robotniczego, VII, Warszawa, 1981, p. 416—417.
13. ראה: פרידמן, עמ' 727—728, וכן "אייניקייט" מיום 24 באוגוסט 1944. "אייניקייט" ביטאון הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי.
14. תיאור השמדת יהודים באיזורים אלה הביא בין היתר דוד מלר, מראשי ה"איחוד" בפולין, בפני הוועדה הציונית הראשונה אחרי מלחמת העולם השנייה, שהתקיימה בימים 5—13 לאוגוסט 1944. על כך ראה: הארכיון הציוני המרכזי S25/1906 (להלן: אצ"מ).
15. ראה ביולטין של הסוכנות היהודית מפרברואר 1945, אצ"מ S24/1247.
16. ראה ראיון עם חנה (הנקה) אזייב מיום 10 לנובמבר 1984. הנקה אזייב יצאה לאחר מכן במאי 1945, בשליחות ה"איחוד", לברית המועצות, כדי ליצור קשר עם חברי התנועה באסיה הסובייטית. נוח גריס היה ממייסדי הוועדה ההיסטורית היהודית, שקמה בלובלין, ומחשובי חוקריה.
17. עדותה של חנה כוכבי על נסיעתה מקוסטן לעיר רוקיטנה ראה "דפי עדות", קיבוץ לוחמי הגיטאות ע"ש י. קצנלסון, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשמ"ד, עמ' 364—366, וכן סיפורו של משה גולדברג, שנסע חודש ימים עם אישה וילד מטשקנט לרובנה. ראה ספר זכרון רובנה, הוצאת ילקוט והליון בעריכת אריה אבטיחי, תשי"ז, עמ' 577.
18. על העיר רובנה והימים הראשונים לאחר שחרורה ראה: אליעזר לידובסקי, "לא כצאן לטבח, מפנקסו של פרטיזן". ת"א, 1982; וכן שלמה קלס, "פעילות ציונית של פליטים יהודים בברית המועצות בשנים 1941—1945 וקשר הישוב היהודי בא"י עמס" (חיבור לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, בהדרכת פרופ' מרדכי אלטשולר, האוניברסיטה העברית ירושלים, נובמבר 1985. (להלן: קלס). עמ' 265—266.
- 18*. בתקופה הנדונה על ידנו שהה לזר בריפוי במוסקוה; הקשר בינו ובין חבריו נשמר גם אז.
19. על העיר וילנה והימים הראשונים לאחר שחרורה ראה:
- (1) רוז'קה (רייזל) קורצ'ק, "להבות באפר", מורשת (מהדורה שלישית מורחבת), 1965, עמ' 301—304.
- (2) עדותו של ניסן רוניק, "התנועה בגיטו וילנה וביערות ליטא, משואה א', 1973 (להלן רוניק).
- (3) שיחות עם אבא קובנר ביום 28 לאפריל, 1984. ראיון אתו מיום 5 במרץ 1962 (המראיון יהודה באואר). מרכז המידע ע"ש שאול אביגור, הפרויקט הבינ-אוניברסיטאי לחקר ההעפלה.
20. רוניק, עמ' 65.
21. ראה הערה 2.
22. על השמועות האלה ראה: דוד צימנד, "בשליחות הצלה", משואה ד, תשל"ו (1976), עמ' 101 (להלן צימנד). חברי המשלחת היו משה אורבנד-אגמי, יוסף קלרמן ודוד צימנד. המשלחת הגיעה ב-1 בספטמבר 1944 לבוקרסט בניסה כעיתונאים אמריקאים.
- הפירסום ב"משואה" הוא לפי ראיון מוקלט עם דוד צימנד הנמצא במכון ליהדות זמננו, המדוד לתיעוד בע"פ שעל יד האוניברסיטה העברית. צימנד היה מראשי התנועה בפולין ולאחר מכן בא"י.
23. רוניק, עמ' 45.
24. על פירוט דרכם ראה: קלס, עמ' 265—267.
25. צימנד, עמ' 106.
26. שיחה עם מאשה גאילירון מיום 31 לאוקטובר 1988.
27. רנד עלה לישראל בשנת 1945 ועבד בבנק המזרחי.

28. צימנד, עמ' 109.
 29. כנ"ל, עמ' 105.
 30. ראה קלס, עמ' 230, וכן שיחה עם ניסן רוניק מיום 7 לנובמבר 1988.
 31. יצחק לוי, "עלייתי מספציה", עם עובד, תש"ז, עמ' 191—194.
 32. ראה שיחה עם צלינה קנינסקה (תושבת תל-אביב), מיום 30 באוקטובר 1980.
 33. ראה הערה 16.
 34. ראה ראיון עם מ. זונשיין מיום 5 באוגוסט 1975 (ארכיון המכון לחקר התפוצות
 .(INV 46

סיפורה של מאשה גאיל, ניצולת העיר קובנה

(נספח למאמר מאת חנה שלומי)

הפירסום נעשה מתוך הנחה, שגם אם הסיפור הוא אישי, הריהו מהווה תבנית קורותיהם של צעירים רבים, שהלכו בימים ההם באותה הדרך. מאשה נתבקשה לבנות את סיפורה סביב שלוש נקודות, והן: (1) אופי הקבוצה; (2) תוואי הנסיעה; (3) פגישות עם אנשים שונים בדרך והתנהגותם כלפי הנוודים. השנה שנת 1944. קובנה שבליטא השתחררה מעול הנאצים כבר ב-1 באוגוסט. שארית הפליטה של הנוער היהודי מתחילה להתקבץ ומתחילים להתאסף פליטים מכל הסוגים. כל הנוער הציוני שניצול, ללא הבדלי השתייכותו הפוליטית לשעבר, מתארגן וקמה הקואורדינציה. מאחד אותו דבר אחד: רצון עז לעזוב בהקדם את הארץ, בה עברו עליו שנות זוועה ולהתקרב בדרך לא דרך לארץ ישראל. מתקרב חג החנוכה, הראשון מאז השחרור. הנוער היהודי חוגג בצניעות את המאורע, את חג האורים. משתתפים בחגיגה לא רק הצעירים. בפעם הראשונה מתאספים כ-200 ניצולים ביחד. השמחה, השירה, הבכי והדמעות מאחדים את כולם. מחליטים לצאת לדרך מיד אחרי החג. בין היוצאים לדרך היו שתי דעות לגבי כיוון ההליכה ועזיבת תחום השפעתה של ברית המועצות. דרך אחת, שנראתה פחות מסוכנת, היתה לעבור את הגבול הפולני בכיוון ביאליסטוק, או על-ידי הברחת הגבול, או לחכות לרפטריאציה מליטא לפולין, ומשם לעבור את הגבול בדרום. דרך שניה היתה לעבור מצפון לדרום עד צ'רנוביץ, ומשם לגנוב גבול מסוכן, שמור על ידי צבא סובייטי, ולנסות להגיע לבוקרסט. ומרומניה — כך סברו — היתה כבר הדרך פתוחה לארץ ישראל.

למען הביטחון התארגן הנוער בקבוצות קטנות. הקבוצה, בה יצאה מאשה גאיל, כללה את אחיה איסר, את גיטה מזיא ואת חיים-יהושע פלד. לכל אחד מהם היו ניירות אריים מזוייפים. בידה של מאשה היה מסמך, המציין, שהיא ילידת רומניה ושהיא חוזרת למולדתה. לגיטה מזיא, שעברה את המלחמה כפרטיונית, היו ניירות, שציינו, שהיא נוסעת לצ'רנוביץ לביקור חולים. חיים יהושע פלד היה לבוש מדי חייל רוסי. היה לו בחיקו אוצר גדול — צילומים מן הבית, עליהם שמר בעקשנות בחיבה מיוחדת. לאחיה של מאשה, איסר,

היתה הפניה מהשלטונות בקובנה לנסוע לקנות תשמישי קדושה בשביל בית כנסת בקובנה ולחזור אתם לעיר. הקבוצה היא "מוזרה" — היא נוסעת לרומניה בכל מיני תירוצים מבלי לדעת את שפת הארץ. מובן, שהם מיעטו לשוחח ביניהם או עם נוסעים אחרים.

תנאי נסיעתם היו קשים מאוד. החורף בעיצומו, הארץ מושלגת כולה והקור מציק מאוד. הפליטים שבקבוצה היו לבושים, יחסית, די טוב, אך תנאי הנסיעה בקרונות של רכבות-משא היו קשים משוא.

הפליטים נאלצים להחליף לעתים קרובות את הרכבות בהתאם לכיוון הנסיעה, הרצוי להם. מובן, שכל החלפת רכבת כרוכה בהמתנה ארוכה, בלי לדעת כמה זמן היא תימשך. הצפיפות הרבה והקור העז הוסיפו על סבלם. באמצע הקרון של רכבות משא אלו עמד תנור בוער, עליו שמרה אשה זקנה. רוב הנוסעים היו מתרכזים סביב התנור, אך קבוצת הפליטים היתה מתפורת בכניסה לקרון, כדי שלא לעורר תשומת לב בין הנוסעים.

לא נזכיר את כל התחנות, בהן עברו הרכבות עם הפליטים, נתעכב רק על התחנות הזכורות למאשה בגלל חוויות מיוחדות.

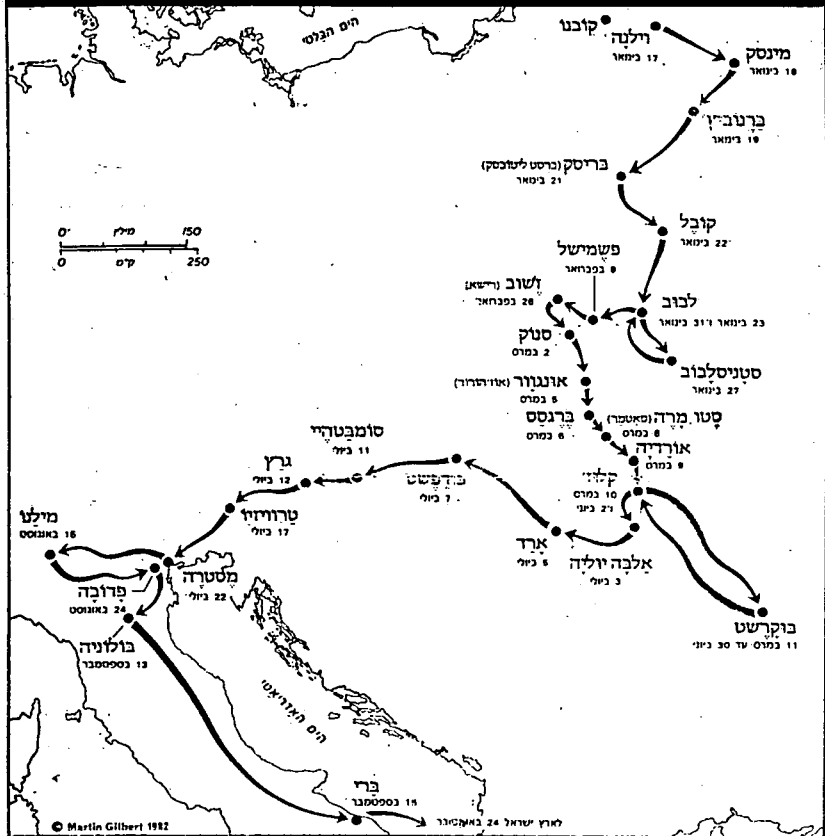
כיוון נסיעתם של הפליטים היה בדרך כלל: קובנה, וילנה, מינסק, ברנוביץ', קובל, לבוב, ריישה וכו'. (ראה מפה מס' 313 מתוך האטלס של מרטין גילברט (עברית), הר"ב).

באחת התחנות, ששמה אינו זכור למאשה, עברה עליה חוויה מצחיקה. היא היתה בתורה צעירה ויפה וזכתה להצלחה. היא שמה לב, שאחד החיילים מביט בה בעקביות, אינו גורע עין ממנה, אך אינו מעז להתקרב. לפתע ניגש אליה, פתח את תיקו ותחב לידה חבילה. מאשה המופתעת פתחה את החבילה ומצאה בה... דג מלוח.

בתחנה בעיר קובל הורידו את כל הנוסעים מהקרונות וריכזו אותם בצריף קטן שהתמלא במהירות בנשים וילדים קטנים. למאשה הפריע מאוד המחנק בצריף והיא הסתובבה בחוק, כדי לשאוף קצת אוויר צח. חייל רוסי עקב אחריה והתחיל בשיחה איתה. התברר, שהוא יהודי, בנו של חזן ממינסק ומשרת כעיתונאי בצבא. הוא סיפר לה רבות על מה שראה בקרבות ובמיוחד על הריסת ורשה. מאשה מסרה לבן שיחתה, שבקהל נמצאים עוד שלושה יהודים. בן רגע הצטרפו בני לווייתה לשיחה עם החייל. פתאום נשמעה קריאה ברמקול והחייל הרוסי נקרא למפקדה המקומית. האשימו אותו, שדיבר עם מרגלים. הקבוצה חזרה לצריף, שם החלה לאור לפידים ביקורת מסמכים.

המצב היה מסוכן לפליטים. הם השתמשו מהביקורת על-ידי יציאה לשירותים. בכל זאת בדקו את המסמכים שלהם וכל הקבוצה נעצרה. כולם שוחררו פרט למאשה. מצאו פגם במסמכיה, כיוון שהיתה בהם רק חותמת, אך חסרה חתימת המאשר. מאשה נעצרה לחקירה. בחקירה שאלו אותה על שפת הדיבור בבית הוריה. במסמכים שלה צויין, שעיר מולדתה חוסיין שברומניה, אך מאשה לא דיברה רומנית וטענה, שדיברה עם הוריה יידיש. נראה, שהחוקרים לא נתנו אימון לדבריה, אך ויתרו לה. דרשו רק לבדוק את חבילותיה. להפתעתם הגדולה מצאו בתוך מטלטליה ראש של דג מלוח, שארית מתנתו של החייל. החקירה נגמרה בהתפרצות צחוק. עוד מכשול אחד מאחוריהם. הפליטים המשיכו בנסיעתם

מסעו של ארם אחר 17 בינואר - 24 באוקטובר 1945

מפה 313 מתוך "אטלס השואה" של מרטין גילברט, עורך המהדורה העברית.
 ד"ר שלמה נצר, ת"א, 1986.

הערה: משך זמן הנדידה היה משתנה, בתוואי בדרך כלל לא חל שינוי.

המייגעת ובהתקרבתם דרומה פגשו יותר ויותר פליטים, וביניהם יחידים, שחזרו ממצעקי רוסיה. בינואר 1945 הגיעו סוף סוף ללובוב. ידעו, שבלובוב ישנם כבר מעין מוסדות יהודיים וחפשו אותם. מצאו מעון לפליטים וקיבלו בו מחסה לכמה ימים, אך רכשו שם גם כינים וברחו מהמעון. מצאו ספריה יהודית, בה פגשו את צבי רנד. צבי רנד נשאר יחיד ממשפחה יהודית ענפה ועשירה מאיזור לובוב. רנד טיפל במאשה בחיבה מיוחדת ואמר לה, שהיא מזכירה לו את בתו היחידה, שמתה כילדה. לו היתה בחיים היתה בוודאי בגילה של מאשה. הודות לעזרתו של רנד איפשרו להם לישון כמה לילות בספריה, אך התנאים

שם היו קשים ובעיקר הציק להם קור עז. לבסוף הצליחו למצוא מחסה אצל משפחה יהודית, שנתנה להם מקום לינה. עוברים ימים וחבורת הפליטים נשארת תקועה בלבוב. הגבול בין צ'רנוביץ ורומניה נסגר ומספר פליטים, שניסו לעבור אותו, נאסרו. האפשרויות להתקדמות היו קלושות. רנד הרגיש אחריות כלפיהם וחיפש מוצא. לבסוף הצליח להפגיש אותם עם מבריחים, אך הפעם לא לרומניה אלא לפולין. המבריחים הציעו להחליף את המסמכים שלהם למסמכים, המצביעים, שמוצאם מביאליסטוק, זאת אומרת, שהם פולנים ולא רומנים. החבורה המשיכה בדרכה. מעתה הופיעו כפליטים פולניים. הפליטים התכוונו להגיע לעיר הגבול פשמישל. אך עוד לפני הגיעם לתחנה נאלצו מסיבות ביטחון לקפוץ מהרכבת ואת כברת הדרך העירה עשו ברגל. מפשמישל הגיעו לריישה (Rzeszow). גם בריישה חוזרת על עצמה בעיית הדויר, אך פה שיחק להם קצת מזלם. בריישה נכנסו לדירה, בה גרו שתי אחיות נשואות לשני אחים, פליטים מקטוביץ. הדירה היתה מרווחת ובעליה התפרנסו מהשוק השחור. הפליטים ביקשו רשות להיכנס וללון בדירתם, אך הדיירים סרבו להכניסם. נשארו אפוא שוכבים על הרצפה בפרוודור הקר. למחרת בבוקר נכמרו רחמיהם של הדיירים על קבוצת הצעירים והזמינום לדירתם. המארחים התגלו כאנשים חביבים ותרבותיים ונקשרה ביניהם מערכת יחסים ידידותית. הפליטים גילו למארחיהם, שמטרתם לעבור את הגבול הפולני ולהגיע לארץ ישראל.

פתאום הגיעה לריישה קבוצה גדולה של אסירים יוגוסלביים, ששוחררו ממחנה עבודה בצ'נסטוחוב ובדעתם היה לעבור את הגבול הדרומי של פולין בדרכם למולדתם. זו היתה אחת מקבוצות האסירים המשוחררים, שנדדו בכיוון ארץ מוצאם. בראש הפליטים שלנו עלה רעיון להצטרף לקבוצת היוגוסלבים ולעבור איתם את הגבול. והנה שוב — זו הפעם השלישית — היה עליהם ללכת למשטרה ולהחליף את ניירותיהם לניירות יוגוסלביים. אחיה של מאשה קיבל מהיוגוסלבים בהשאלה ז'קט של אסירים, כדי להידמות יותר לפליט יוגוסלבי. מאשה הופיעה בפני מפקד המשטרה וסיפרה לו, שהיא יוגוסלבית, שברחה אל הפרטיזנים. אך הגרמנים תפשו ואסרו אותה ואחרי שגילו שהיא יהודיה, שלחו אותה למחנה עבודת כפייה בצ'נסטוחוב. סיפורה של מאשה לא היה משכנע ביותר והחזיקו בה במשטרה יום שלם. לבסוף היא נחקרה על-ידי קצין רוסי, בעל דרגה גבוהה, שדיבר איתה יידיש והחליט לשחררה.

באותו זמן נקשר קשר בין הפליטים ובין הקואורדינציה, שעברה מווילנה ללובלין. אבא קובנר, שהה אז בלובלין והוא התנגד, שהפליטים מתנועות-הנוער יעברו את הגבול באופן בלתי-מבוקר, כפי שתוכנן על ידם, והורה להם להגיע ללובלין. אך מאשה וחבריה לא שינו את תוכניותיהם.

בריישה פגשו רב ואת מאיר פינפר (היום בארץ), שעזרו להם לזייף את הניירות מחדש, כדי שתהיה להם האפשרות לעבור את הגבול בהרי הקרפטים. השגת מטרה זו היתה קשורה במתן שוחד למפקד המשטרה. הם יצאו לאזור הגבול. בינתיים הלכו והתווספו למתכים להזדמנות זו יותר ויותר פליטים. המשאיות של הצי'כים היו מיושנות והתנהלו בעצלתיים בשבילים המושלגים של הקרפטים. המשאיות היוו שיריה די ארוכה. מאשה נסעה במשאית האחרונה. ככל משאית היו 3—5 איש. בדרך היו תקלות ומכשולים ומסע המעבר של

הקרפטים ערך כמעט שבוע. בפברואר 1945 הגיעו לגבול. משמר של רוסים בדק את המסמכים ברשלנות. רובם היו שיכורים והתעניינו בעיקר בבנות הצעירות. הם רצו לתת רשות מעבר לגברים ואת הנשים רצו להשאיר לעצמם. הפליטות ניצלו מידי השיכורים הודות להתערבותו של מפקד צ'כי, שאיים לירות בחיילים הרוסים. כך מצאה הקבוצה את עצמה בהונגריה.

בעיירה הונגרית ראשונה, אליה הגיעו, היה ראש-העיר יהודי. נמצאו שם 11 גברים יהודים, ניצולי השואה, שהיו באים לכל רכבת, שנעצרה בתחנת העיר, בתקווה שנסותיהם תחזורנה. אחד הגברים לקח את הפליטים לביתו, שם זכו ליחס לבבי. האיש דאג ללבושם, למרחץ חם ולאוכל.

הקבוצה המשיכה בדרכה לבוקרסט.

באחת העיירות בהונגריה שיכנו אותם במעון פליטים, שהיה מלא כינים. הכינים הציקו עד כדי כך, שמאשה, התפשטה ערומה והתגלגלה כולה בשלג כדי להיפטר מהם. כתוצאה מכך הצטננה, קיבלה חום גבוה ולבוקרסט הגיעה כבר חולה מאוד. בבוקרסט היתה זקוקה לאישפוז דחוף בבית חולים. הטיפול בבית החולים היה גרוע. הרופאים היו משוכנעים שמאשה לא תחלים והתייחסו אליה כאל מקרה חסר תקווה. יחסם של הרופאים השתנה, ברגע שבבית החולים הופיע ד"ר פלדמן, שנשלח לשם על-ידי דוד צימנר, שהיה או שליח הישוב בבוקרסט. הוא הקדיש דאגה מיוחדת לכל הניצולים, וכלפי מאשה היה לו יחס חם במיוחד, כיוון שהכיר את אחיה בארץ.

(הראיון נרשם על-ידי סופיה לוסטיג וחנה שלומי)

רשימת הנמלטים מהאיזורים, שנדונו במאמרה של חנה שלומי *

גוטפרשטיין-גולוב פרידה	אקסלרוט-פורט גרוניה
גולומב שולמית (ילדה)	בורוסון-מקבי לאה
גולומב-תורי אברהם	בורוסון-קאופמן נחמה
גולומב-תורי פנינה	בורוסון שלמה
גלבטרונק-יצחקי מיכאל	בורק רעיה
דויטש-בן-מנחם שמואל	בלומן-אביתר צדוק
וולברשטיין משה	ברגר זאב
וינק-שטול מטלה	גאיל איסר
ורוצלבסקי בלומה	גאיל-ירון מאשה
ורוצלבסקי גרשון	גאיל-ספקטור אסתר
זומין-אקרלינג-שפורר שושנה	גאיל-רבינוביץ מרים
ילין משה	גוטפרשטיין-בן-יהודה מלכה

* הרשימה אינה מכילה את שמות כל הפליטים. המחברת מקווה, שהקוראים, שיש להם מידע נוסף בנוון, יביאוהו לידיעתה לשם השלמת החומר לספרה.

פרידמן-גולני אסתר
פרידמן זאב
פרידמן-יצחקי דבורה
פריזומה שרה
פרציקוביץ-פרץ אהרון ד"ר
צ'רני-פרמינגר סוניה
קגנוביץ סימה
קולומבוס פאני
קופפרברג אריה
קופפרברג ריטה
קורליאנסקי דבורה
קורליאנסקי רעיה
קורלנצ'יק-גולן אלימלך
קורלנצ'יק דבורה
קורלנצ'יק רעיה
קמלגורן-קפלן אהובה ליובקה
קריספין הלה
רוגל-פפר מרים
רוזנצווייג זרובבל
רלסקי-גרינבאום משה
שטול יאנק

כהן דבורה
כהן חיים
כהן פאני
לבזובסקי-גאל פנינה
לבזובסקי-גליקר הניה
לוי עזריאל
לוין חיה
לוין משה
לוין צבי
לייבסון-בנימיני שרה
מאובר בלה
מורבצ'יק-מור ליטמן
מוזיא-פלך גיטה
מזריץ פסח
מרוקו חיים
פגלסון אריה
פגלסון אלחנן ז"ל,
נפל במלחמת השחרור
פלד חיים יהושע
פלד טובה
פינקלשטיין-זוהר לייקה
פרידמן אליהו

בעיית שירותם של יהודים פולניים בצבא הפולני בגולה במלחמת העולם השנייה*

הד"ר יצחק שחורצברט, מנהיגם של יהודי פולין וציר לסיים הפולני האחרון לפני מלחמת העולם השנייה מטעם מפלגת הציונים הכלליים, היה הנציג היהודי היחיד במועצה הלאומית הפולנית הגולה בפריס ובלונדון החל מדצמבר 1939. בפברואר 1942 צורף למועצה יהודי נוסף — שמואל זיגלבוים, כנציג ה"בונד". אחרי התאבדותו של זה במאי 1943 לאות מחאה על אדישותו של העולם לשואת היהודים צורף למועצה הלאומית הפולנית הבונדאי שרר. שחורצברט שימש בתפקידו במועצה עד לפירוקה במרס 1945.

ביומנו, בו התייחס בפרוטרוט לאירועים של הימים ההם — בהם גם עניינים שוליים וחסרי חשיבות — הקדיש מקום נכבד ביותר לבעיית השתתפותם של יהודים במערכה נגד הצבא הנאצי. כנציגם של יהודי פולין דגל בגיוסם לצבא הפולני הגולה, מתוך אמונה, שעם שיקומה של פולין אחרי הניצחון על היטלר ייחשב הדבר לזכותם ויבסס את מעמדם כאזרחים שווי זכויות של המדינה הפולנית החדשה. לפיכך גם התנגד להתגייסותם ליחידות יהודיות בצבא הבריטי ובהמשך לבריגדה הארצישראלית. המאמר שלפנינו עוסק בהשתלשלות העניינים בנושא זה, כפי שהדבר מוצא את ביטוי ביומנו של שחורצברט.

העורך

* פרק מתוך "בין עיקר לספל ביומן שחורצברט בשנים 1940—1944" — עבודת גמר לקראת התואר "מוסמך האוניברסיטה במדעי הרוח" מטעם החוג לתולדות ישראל של אוניברסיטת תל-אביב.

הדיון סביב ארגון החיילים היהודים — פיזורם בין ייחודות פולניות, או ריכוזם ביחידות יהודיות

הנושא שהעסיק את המנהיגות הפולנית היה דרך אירגונם של חיילים יהודיים. האם ישרתו כייחידים, המפורזים בין היחידות הפולניות, או ביחידות לאומיות יהודיות נפרדות.

בראיון עם שר ההגנה הלאומית, הגנרל מריאן קוקיל (Marian Kukiel) ועם הרב-סרן ליסיביץ' (Lisiewicz) טען האחרון, שיצירת יחידות יהודיות נפרדות בצבא הפולני תתאים לעמדה הציונית, השואפת לאמן חיילים יהודים בצבאות זרים, שבבוא היום יעמדו לרשות המדינה היהודית בארץ-ישראל. שוורצברט זיהה בדבריו את נימוקי הנהלת הסוכנות היהודית ובעיקר את עמדתו של בן-גוריון.¹

בהקמת יחידות יהודיות נפרדות בצבא הפולני תמך גם ברודצקי, יושב-ראש ועד שליחי הקהילות בבריסטניה. ליסיביץ' הוסיף וטען, כי הוא תומך ביצירת יחידות יהודיות נפרדות מחוץ לצבא הפולני, כי יש חייבי גיוס שאינם מעוניינים לשרת בו, ויש שאינם בקיאים בשפה הפולנית מפאת שהותם הממושכת מחוץ לגבולות פולין. דומה, כי מתוך דבריו ביצבץ ועלה הרצון להיפטר מחיילים יהודיים, בדומה לשימוש שעשתה הממשלה הפולנית בתכנית האווקואציה של הרוויזיוניסטים.

גם בנושא זה שוורצברט נאמן לשיטתו. הוא שלל הקמתן של יחידות צבאיות נפרדות המורכבות מחיילים יהודים במסגרת הצבא הפולני, כי משמעותן — יצירת גיטו והנצחת הבדלנות היהודית. מאידך, הדיון בהקמת יחידות יהודיות מחוץ לצבא הפולני אינו מעשי בהווה, כי יחידות כאלה אינן קיימות, ולכשתקומנה, תהיינה רצויות רק בארץ-ישראל. שוורצברט שלל את האנלוגיה, שעשו המפקדים הפולנים בין שירות היהודים בצבא הפולני לבין השירות של הסקוטס, הוולשים והאירים בצבא הבריטי, שגם הוא כביכול על טהרת "המוצא". ריח של אנטישמיות עולה מתוך להיטותו של הרב-סרן ליסיביץ' להקים יחידות יהודיות נפרדות בצבא הפולני.

הפולמוס של גיוס היהודים לצבא ועל השתמטותם מהשרות

נשאלת השאלה: האם המטכ"ל הפולני והדרג המדיני היו מעוניינים בגיוס-היהודים לצבא הפולני?

את הבסיס החוקי לגיוס היהודים לצבא הפולני היווה ה־Allied Powers Act המפורט בחוקים ובצווים הבאים:

Allied Powers / War Service Act 1942, 6.8.42.

Statutory Rules and Orders 1943 Nr. 381.

The Allied Powers / War Service Order / 1943.²

חוקים אלה חייבו כל אזרח בגיל הגיוס במדינות בעלות הברית לשרת בצבא. החובה הזאת הלה גם על יהודים אורחיים-המדינות. ברוח החוקים האלה ערכו

השלטונות הפולניים רישום של אזרחי פולין בבריטניה ונתברר שיש כ-13,000 חייבי גיוס בגילאים 18—40 ועוד 18,000, שאזרחותם מפוקפקת. הוחלט, שהגיוס ייעשה על-ידי קריאה ברדיו ובעתונות. אלה, שלא יתייצבו במועדים הנקובים, יעברו החל מה-1.6.43 לטיפול השלטונות הבריטיים, שיעבירום ל-Pioneer Corps. הקונסול פוזנסקי היה סבור, שגם עריקים וגם כשירי גיוס, שטרם התייצבו, יוכלו להתגייס לצבא הפולני ותינתן להם חנינה. חייבי גיוס אזרחי פולין, המתגוררים בבריטניה תקופה ממושכת, או אלה שאינם דוברי פולנית — יוכלו להתגייס לצבא הבריטי, על-פי בקשתם. מחייבי גיוס, שלא יתגייסו לצבא הפולני — לא תישלל אזרחותם להלכה, אך למעשה, בשוכם לפולין בתום המלחמה, יועמדו לדין. כמשוער, היו כ-400 אזרחים כאלה.

הגנרל דוך (Duch), אשר עמד לצאת לקנדה בראש משלחת צבאית, שמטרתה היתה לגייס ציוד, מזון ולבוש עבור 9,000 חיילים פולנים למשך ארבעה חודשים, הביע משאלה, שיהודי פולין המתגוררים שם יתגייסו לצבא הפולני. כמרכן הזכיר, שבדיביזיה, שהיתה תחת פיקודו בצרפת, שרתו 300 יהודים, ביניהם כאלה שהצטיינו בקרב, ואף זכו מידו באותות הצטיינות "וירטוטי מיליטרי" (Virtuti Militari) ו"צלב הלוחמים".⁴

אולם למרות חובת הגיוס והבעת משאלה של הגנרל דוך לא מיהרו השלטונות הפולנים לאכפו על היהודים באנגליה. לא נמסרו צווים, המבטלים אזרחות פולנית בגין השתמטות מהצבא ומשרד החוץ הפולני סירב להוציא רשימה מעודכנת של יהודים משתמטי גיוס, שמספרם עלה באביב 1941 ל-288⁵ (חובת הגיוס חלה על-פי חוקי בנות הברית רק החל מ-6.8.42). השר קוט (Kot) נימק את המדיניות הפולנית של אי גיוס יהודים בסיכוי להיווצרות יחידות יהודיות, בהן יאפשרו ליהודים לשרת כאזרחי פולין. הצעת השר קוט לא היתה נטולת יסוד ריאלי, שכן, עם עליית ממשלת צ'רצ'יל לשלטון ב-10.5.40 נדונה האפשרות להקמת יחידות יהודיות במסגרת הצבא הבריטי. הסוכנות היהודית לחצה על הקמת יחידות אלה. צ'רצ'יל תמך, אולם רבים בממשלתו התנגדו, כגון שר המושבות הלורד לויד, ואנתוני אידן, שר החוץ. ב-13.9.40 נערכה פגישה בין וייצמן לבין נציגי הממשלה הבריטית לדיון על גיוס מקסימלי של יהודי ארץ-ישראל ליחידות יהודיות. הצעת א. וינגייט היתה לארגן יחידת מדבר ניידת, אך גם יחידות מבין יהודי בריטניה ומבין יהודים אזרחי מדינות אחרות בשביל החזית במזרח התיכון ובשביל כל הזית אחרת, לפי הצורך. יחידות אלה יאומנו בבריטניה, קציניהן ייבחרו על-ידי הסוכנות היהודית באישור משרד המלחמה וסמלן יהיה "מגן דוד". לצורך ביצוע הרעיון נתמנה קצין קשר בין משרד המלחמה לבין הסוכנות היהודית. בינואר 1941 רמז הציר הבריטי בארה"ב, לורד האליפקס, על התכנית וממשלת לונדון לא התכחשה לה. אולם בפברואר 1941 מת הלורד לויד ובמקומו נתמנה הלורד מוין. הוא החליט לעכב את ביצוע התכנית ולהכשילה. לשם כך הפעיל לחץ על צ'רצ'יל, שהסכים לדחותה. ההודעה לד"ר וייצמן אמרה, כי הקמת הצבא היהודי נדחתה לשישה חודשים נוספים "מחמת חוסר ציוד". הלורד מוין הדגיש בהודעתו, כי "הדחיה איננה בשום פנים ביטול ההחלטה הקודמת לטובת הצעתכם".⁷

שוורצברט, אשר עקב אחר המו"מ בין הסוכנות היהודית לבין הממשלה הבריטית

וידע על האפשרות להקמת יחידות יהודיות מבין אורחי מדינות אחדות, במסגרת הצבא הבריטי, הציג שאם אמנם יתבצע הדבר — תישאר בידי יהודי פולין הייבי גיוס האלטרנטיבה לבחור בין השירות בצבא הפולני לבין השירות בצבא הבריטי, בתנאי, שהממשלה הפולנית תוציא צו, לפיו ייחשב השירות בצבא הבריטי כשירות בצבא הפולני. אבל הממשלה הפולנית לא מיהרה להוציא צו כזה, מה גם, שעד הקמת הבריגדה ב-20.9.44 לא קמו יחידות יהודיות טהורות בצבא הבריטי.

התנדבות המוני יהודים ליחידות פולניות, שהוקמו בקנדה, עוררה מורת רוח בחוגי הצבא ואפילו סיקורסקי גילה סימנים של אי שביעות רצון מהתופעה.⁹ אי אכיפת חובת הגיוס קיבלה ביטוי מעשי במחנה הפליטים הצבא בפולהם (Fulham) סמוך לאחר הקמתו ב-7.7.40. מזכיר הוועד האורחי לעזרה לפליטים בלינסקי (Balinski) הודיע לחיילים היהודים, שלא חלה עליהם החובה לשרת בצבא הפולני באנגליה. ידוע לו חוסר הרצון של היהודים לשרת את הענין הפולני, אלא אם כן ישנו הפולנים את יחסם ליהודים. אי לכך מתבקשים היהודים לבחון מחדש את יחסם לפולין.¹⁰

מדיניות קצינים פולנים בצבא הפולני בארץ-ישראל מאמתת את ההנחות על העדר הרצון בשירותם של היהודים. הקצינים מהדיביוזה הראשונה של קופנסקי (Kopanski) בארץ-ישראל קראו ליהודים לעבור לצבא היהודי.¹¹ הקונסול פוננסקי טען, שיש להעמיד קצינים אלה לדין צבאי בעוון הפצת תעמולה לעריקה מהצבא, אבל דומה, כי היתה זאת עמדה אפולוגטית יותר ממדיניות עקבית. מהיחס לגיוס היהודים באנגליה, בקנדה ובארץ-ישראל, אפשר להסיק, שלמעצבי המדיניות הפולנית היה יחס דו-ערכי לשאלת הגיוס: רשמית ופורמלית תמכו בגיוס היהודים לארמיה הפולנית, מעשית עשו את שירותם לבלתי נסבל. על רקע זה חלה התנגשות בין שוורצברט לבין הממשלה הפולנית מחד, ובין שוורצברט והחיילים והמוסדות היהודים מאידך.

מה היתה מדיניותו של שוורצברט בשאלת הגיוס?

שוורצברט צפה את נצחונה של בריטניה ואת תקומתה של פולין העצמאית.¹² הפוליטיקה היהודית חייבת אפוא להתחשב בעובדה, שבפולין העתידה יקומו חיים יהודיים אינטנסיביים. לכן צריך לכוון את המדיניות לאפשרות של דו-קיום פולני-יהודי, שאחד מביטוייו הוא השירות בצבא, המהווה זכות ותנאי לשיוויון זכויות בעתיד. הסירוב לגייס יהודים הוא המצאה אנדקית, המכוונת לשלילת זכויותיהם הפוליטיות בפולין. שוורצברט מדע לעובדה, שגילוי פטריוטיזם אינו ערובה להבטחת קיומם, כפי שהוכיחו דוגמאות מן העבר; יהודי גרמניה והונגריה היו פטריוטים גדולים, אולם לא ניצלו משנאה. מכאן, שאין קשר בין התנהגות היהודים לבין מדיניות הממשלה והחברה. אבל ברור, שאם המדיניות היהודית תהיה אנטי-פולנית היא תזמין ללא ספק תגובה אנטישמית. על המנהיגים היהודים לבחור בין שתי אפשרויות: לא להתגייס לצבא הפולני בגלל האנטישמיות, או להתגייס למרות האנטישמיות ולהיאבק בה מבפנים. שוורצברט גרס, כי האלטר-נטיבה השניה היא הפוזיטיבית.

אחד מאמצעי מימוש מדיניותו היתה הצעתו במרעצה הלאומית הפולנית, שעיקרה חינוך החיילים לאתווה ולסובלנות ביחס למיעוטים. במשך 3 שנים, שחלפו מאז

הצעתו, הנושא לא קודם. יתרה מזאת, הארמיה הפולנית מפיצה בקרב האוכלוסיה הסקוטית את האנטישמיות וזו משפיעה לרעה על היחסים בין היהודים והסקוטים. לכן הציע שוורצברט תכנית מפורטת לחינוך חיילים פולניים לטובלנות ולהומניזם ביחס לכלל המיעוטים, תוך הדגשת המיעוט היהודי. בהצעת החינוך שלו ביקש להדגיש את ההיבטים הבאים:¹³

א. בקרב המיעוטים רק היהודים נאמנים ביותר לפולין. הצירים היהודים במועצה הלאומית הפולנית והאירגונים הפוליטיים הם ראייה לכך.

ב. התעמולה האנטישמית בצבא משתמשת בנימוק של התנהגות יהודית בלתי לויאלית בתקופת הכיבוש הסובייטי של פולין. האשמות אלה אינן מבוססות. יתכן שיחידים בגדו, אך גם חלקם של מיעוטים אחרים לא נגרעו. לעומת זאת עובדות רבות מוכיחות את ההיפך. מאות אלפי יהודים נידונו לנדודים ולעינויים בברית-המועצות, רק משום שסירבו לקבל דרכונים סובייטיים בשאפם להחזיק באזרחות הפולנית. היהודים מתגייסים בהמוניהם לצבא הפולני בברית-המועצות והם שואפים לבטוש את המדינה הזאת יחד עם הארמיה הפולנית. אלה העובדות המפארות יהודים כאזרחים. לעומתן מתגמדות התופעות האחרות. אולם יד זדונית משתיקה את גילויי הפטריוטיזם ומבליטה את הוסר הנאמנות והבגידה.

ג. שלטונות הצבא לא הדגישו את הסבל המשותף של שני העמים במלחמה, את ההגנה המשותפת על ורשה ואת השירות בדיבוייה הראשונה בצרפת בנארוויק ובטבורוק.

ד. את קציני החינוך יש לבחור בקפידה, ביחוד בדרגים הנמוכים, כי רבה השפעתם על החיילים ומהימנותם למנהיגות הפולנית ולתירגום מדויק של מדיניותה קובעים את אופיו האידיאי של הצבא. כך קציני חינוך בעלי מגמות פשיסטיות — טוטליטריות ואנטישמיות ימצאו דרך לעוות חוק דמוקרטי ביותר. ה. במסגרת האוניברסיטה לחיילים יש לבנות תכנית מתאימה של שיחות וערבי קריאה לתפוצה רחבה של רעיונות הטובלנות והאחוזה למיעוטים.

תוכניתו החינוכית של שוורצברט היא ביטוי לתום, לאמונה ולאופטימיות. נראה, ששוורצברט לא ראה, או לא רצה לראות את המציאות הסייבת אותו במלוא אכזריותה. קשה להניח, שעל-ידי הצעת תכנית חינוכית תמימה, שאיש לא התייחס אליה ברצינות ולא התכוון לממשה, ניתן לשנות מציאות של שנאה בת אלף שנים. שוורצברט עצמו ייחס לתכניתו חשיבות רבה וחזר עליה בהודמנויות שונות. נאמן למדיניותו, סירב שוורצברט להתערב למען שחרורם של יהודים אזרחי פולין מחובת השירות הצבאי.¹⁴ במרירות ציין, כי הנוער היהודי משתמש מגיוס ועוטף אותה באיצטלה אידיאולוגית.¹⁵ הוא דרש בתוקף את הישארותם של חיילים יהודיים בצבא הפולני.¹⁶ החיילים היהודים צודקים בנימוקיהם, אבל לא במסקנותיהם. העריקות ממוטטות את מפעל חייו, את עתיד היחסים היהודיים — פולניים לאחר המלחמה.

מדיניותו של שוורצברט עוררה התנגדות עזה בקרב החיילים היהודים ומחאה של מוסדות יהודיים באנגליה, כגון הסניף הבריטי של הקונגרס היהודי העולמי, וועד שליחי הקהילות. חיילים יהודים הצביעו נגד שוורצברט ברגליהם. 60 עריקים נמלטו מסקוטלנד ללונדון ועוד 20 נתפסו ונכלאו. הממשלה הפולנית החליטה להעמידם למשפט בעוון עריקה ובגידה.¹⁷

ב'17.1.44 נתקיימה בלונדון אסיפת מחאה של עריקים יהודים בחסות הקונגרס היהודי העולמי וועד שליחי הקהילות. מהקונגרס היהודי העולמי נכחו טרטקובר, שאך זה הגיע מארצות הברית, איסטרמן ובארו. מוועד שליחי הקהילות נכחו ברוטמן, פרנקל ופלדמן. החיילים ביטאו את שנאתם לשלטונות הפולניים האנטישמיים ולשוורצברט הדורש מהם שיתוף פעולה עם מדכאיהם למען רעיונות ערטילאיים של שיוויון-זכויות בעתיד הלזט בערפל. היטיב להטיח בפניו חייל בשם פומרנץ: "יש לך סדר עדיפויות משלך ואנחנו סובלים".¹⁸ חייל אחר שלה מכתב תלונה לברודצקי, בו הוא מתאר את מדיניותו של שוורצברט כ"חסרת אחריות ואגואיסטית" ומבקשו להשפיע על שוורצברט, שיחדל מדרישותיו בדבר שירותם הצבאי של יהודים.¹⁹ חייל אחר כתב, כי מבסו בלבד ערקו 136 יהודים, עובדה המדברת בעד עצמה.

המנהיגות היהודית באסיפה נחלקה בדעותיה באשר לעמדה, שיש לנקוט בשאלת העריקים.

נציגי הקונגרס היהודי העולמי, איסטרמן וברוא ונציג ועד שליחי הקהילות ברוטמן, תמכו בפומבי בעמדתו של שוורצברט (להפתעתו, כי עמדתם העקרונית היתה אחרת) וקראו לחיילים לשוב לשורות הצבא הפולני. זליג ברוצקי, יושב-ראש ועד שליחי הקהילות, הדגיש בנאומו, שלדעתו יסכימו הבריטים לגייס את החיילים היהודים לצבאם, בהסכמת הפולנים.

טרטקובר, חבר הסניף האמריקאי של הקונגרס היהודי העולמי ויושב-ראש נציגות יהודי פולין בארה"ב, שלא מכבר הגיע ללונדון (ינואר 1944), הכריז בפני החיילים, כי הוא תומך ב"פתרון רדיקלי" של שאלת הגיוס. החיילים הבינו זאת כהבטחה לשחרורם מהצבא הפולני ולגיוסם לצבא הבריטי. לבסוף הודיע, שיש להעביר את פתרון בעיית החיילים היהודים בארמיה הפולנית לוועד שליחי הקהילות ולסקציה הבריטית של הקונגרס היהודי העולמי. שוורצברט רשם, שטרטקובר הושפע מהחייל רייסמן הרוויזיוניסטי.²⁰

בעיני שוורצברט הצטיירה פעילות באי-כוח האירגונים היהודיים כמאבק כוח פוליטי על כתר המנהיגות בעולם היהודי. התחרו עליו הקונגרס היהודי העולמי, ועד שליחי הקהילות ושוורצברט כנציגם של יהודי פולין במועצה הלאומית הפולנית. באסיפה הזאת זכה טרטקובר ביתרון קל כ"יהודי טוב", זקוף קומה, הנלחם לשחרורם של חיילים יהודים מהצבא הפולני האנטישמי, ואילו שוורצברט היה ל"יהודי רע" ומלחך פנכה של הממשלה הפולנית. עוד לפני האסיפה חש שוורצברט, שהוא יהיה "השעיר לעזאזל" של האירגונים היהודיים ושהמרצא היחיד הוא להתפטר מהמועצה הלאומית.²¹ עוד לפני 3 שנים הוקיע את צביעותם של חברי הקונגרס היהודי העולמי — וייז וטרקטקובר, שהתרפסו לפני סיקורסקי בעת ביקורו בניו-יורק. הם כינו את השיחות עימו "מדיניות גבוהה" ואת מדיניותו של שוורצברט כ"אופורטוניזם" וכנעדרת אופי.

את אי-התפטרותו מהמועצה הלאומית הסביר בפטריוטיות הפולנית שלו. הסתלקותו תתפרש כאקט הפגנתי נגד פולין, ובגידה בתקופה הקשה ביותר בתולדותיה, כשהיא נתונה בסכנה של סובייטיזציה. שלא כחיילים היהודים בחר הוא להישאר בתפקידו, נאמן לשליחותו, אותה הבין כנאמנות לפולין מחד ולציבור היהודי מאידך,²² מבלי לראות סתירה בין שני התפקידים. למקרא הדברים אין

מנוס מן התהייה, האם אין עמדתו של שוורצברט כשל מדינאי הדבק בכל מאודו בכסא, כשהשלטון הוא הערך העליון. כדי להישאר בתפקידו ולצאת מהמבוך אליו נקלע, היה עליו לבחור באחת משתי הדרכים: לנתק את עצמו מטרטקובר ובכך מהקונגרס היהודי העולמי, או לסיים את הפרשה בשקט ולמנוע שערוריה. שוורצברט העדיף פשרה. הוחלט, שהוא, שרר (נציג הבונד אחרי התאבדותו של שמואל זיגלבוים) וטרטקובר, כיהודי פולין, יטפלו בחיילים היהודים ויציעו לקונגרס היהודי העולמי ולוועד שליחי הקהילות דרכי פעולה. אולם שרר סירב לשתף פעולה וטרטקובר תמך בעריקים יהודים.

התייחסותו של שוורצברט לביקורת על מדיניותו לבשה אופי אמוציונלי; טרטקובר היה בעיניו חסר עקביות, שכן צידד בשרותם של חיילים יהודים בצבא פולני מחד, ועודד עריקתם מאידך. החיילים היהודים הם כפויי טובה ואינם מוקירים את העבודה העצומה והמייגעת, שהשקיע בענינם: "זה הפרס שאני מקבל עבור יסורי על הגנת החיילים היהודים ועל שיש לי האומץ לפעול על-פי מצפוני ולהתנגד לתופעת העריקה".²²

החיילים היהודים נתפסים על ידו כ"כנופיה אגואיסטית האדישה לחלוטין לגורל שארית יהדות פולין",²³ וכ"יצורים שפלים, שמאוייהם נתונים אך ורק לשחרור מהצבא".²⁴ הפרשה הקיזה את דמו והוא חש כטובע. אך לבסוף אינו מתפטר, לא רק משום נאמנותו היתרה לפולין, בה הוא רואה את מולדתו, אלא משום שחש נקי מאשמה.²⁵

למרות גישתו האמוציונלית לנושא מסוגל שוורצברט לבחון את פרשת היחסים היהודים — פולנים בעין אובייקטיבית: קיים מעגל קסמים של יחסים. אין רוצים להתגייס לצבא בגלל האנטישמיות ומכיון שאין מתגייסים — גוברת האנטישמיות. על כך ישלמו היהודים בפולין. בעתיד. אורחותם תישלל ויאבדו סיכוייהם להשתלב בחברה הפולנית.

פרשת הקרע בין החיילים היהודים לבין הממשלה הפולנית ותלונותיהם על האנטישמיות הגיעו לאוזני צירים בבית הנבחרים. החיילים הופיעו אישית בפניהם ותיארו את הסבל, שהיה מנת חלקם בבסיסי הצבא.²⁶ תיאוריהם עוררו בצירים אחרים, במיוחד בצירי הלייבור, שאט נפש ודרבנו אותם לפעילות בבית הנבחרים נגד הממשלה הפולנית. צירת הלייבור הוותיקה א. רתבון (E. Rathbone) רצתה להגיש שאילתא הנוגעת לאנטישמיות בצבא הפולני.²⁷

שוורצברט ניסה פעמיים להניאה בהסבירו, שהשאלות מזיקות לפולין בעולם החופשי ביוצרן לה דימוי של מדינה פשיסטית-אנטישמית. הן בלתי מעשיות, שכן אין סיכוי לגינוי הממשלה הפולנית על-ידי הממשלה הבריטית בשל היותן בנות ברית בתקופת מלחמה. הברית חשובה יותר מהאנטישמיות הפולנית. השאלות מעוררות את איבת הפולנים נגד היהודים והציבור היהודי ייצא נפסד בסופו של חשבון. נראה, ששוורצברט מילא את תפקידו כפולני, כציר במועצה הלאומית על הצד הטוב ביותר, אך האם שרת היטב את הציבור היהודי? את החיילים היהודים? דומני, כי בנסיונו לטאטא את האנטישמיות הפולנית מתחת לשטיח עשה בזמנו שירות דוב לעמו. על כל פנים הצליח לשכנע את א. רתבון שלא להגיש שאילתא ואף זכה לשבחים בתארה את גימוקו כ-"common sense".

שלושה צירים נוספים ביקשו להגיש שאילתות — טום דרייברג (Tom Driberg), שטראוס (Strauss), ו. פ. מק (W.P. Mack), (שנתמנה לאחר מותו של י. דגניווד לציר במקומו מטעם הלייבור). שוורצברט ראה בכך מסמר נוסף בארון המתים של היחסים הפולניים-יהודיים ומניעת כל סיכוי להידברות יהודית-פולנית בעתיד, על כן רשם ביומנו: "החלטתי למנוע זאת בכל מחיר".²⁸ הציר טום דרייברג היה פעיל במיוחד בשאלת החיילים היהודים. הוא הציג לסגן שר החוץ, ריצ'רד לו (Richard Law) אולטימטום, שכלל את הדרישות הבאות:

א. שיבוצם של העריקים היהודים ביחידות חדשות, לבל יסבלו ביחידותיהם הקודמות.

ב. ויתור על העמדתם לדין בעוון עריקה.

ג. הענקת רשות להעברת החיילים לצבא הבריטי.

במילוי דרישות אלה היתה את הימנעותו משאילתא ומהטרדת הממשלה הבריטית בנושא האנטישמיות בצבא הפולני.

טום דרייברג התקשה לעכל את הסניגוריה, שלימד שוורצברט על הממשלה הפולנית. לנוכח התנגדותו לשאילתות בבית הנבחרים ענה לשוורצברט, כי הממשלה הפולנית הגולה היא פשיסטית. אל ליהודים לחשוש בפולין העתידה בגלל השאילתות בהווה, שכן הממשלה, שתקום בה בעתיד, תהיה דמוקרטית, או סובייטית ובשני המקרים שונה לחלוטין מהרכבה הנוכחי. בגין יחסו האוהד לחיילים יהודים הוחשד דרייברג על-ידי פרופ' הייצמן, מנהל המחלקה המדינית של המשרד להגנה לאומית, במוצא יהודי. הייצמן אף הביע תמיהה על העדר כוח השפעה של שוורצברט על משרד החוץ הבריטי, לשנות את האולטימטום של דרייברג. שתי האבחנות אופייניות לאנטישמים: האחת מאמינה, שכל התומך ביהודים הוא בהכרח ממוצא יהודי והשנייה, אמונה מיסטית בכוח השפעתם של היהודים על מהלכים מדיניים. על אף התנגדותו לשאילתות וטירפוד הנושא בבית הנבחרים ידע שוורצברט בתוך תוכו את האמת על הממשלה הפולנית. הוא ציין, שהממשלה הפולנית משחקת משחק כפול: מחד מעוניינת להיפטר מהיהודים בצבא ובשל כך הופכת את שירותם לגיהנום, ומאידך גיסא מעמידה פנים כנפגעת בשל עריקתם ומכריזה על נכונותה לקלסם בצבא.²⁹

מודעתו לא השפיעה על שינוי מדיניותו. הוא המשיך בעקשנות ללחוץ על צירי הלייבור, לבל יגישו שאילתות ואף הצליח. הצירים נמנעו.³⁰

הוועדה לענייני חוץ של ועד שליחי הקהילות — Joint Foreign Committee — ניהלה מדיניות שונה. היא החליטה:

א. לתאם מדיניות עם נציגות יהודי פולין וקבלת החלטה עקרונית, שלחיילים אסור לערוק מהצבא הפולני.

ב. להתערב בתקיפות אצל הממשלה הבריטית למען תלחץ על ממשלת פולין לשנות את מדיניותה ביחס לחיילים היהודים.

ג. להמליץ בפני הממשלה הבריטית לאפשר לחיילים היהודים לבחור בין השירות בצבא הבריטי לבין השירות בצבא הפולני.

הרוח החיה של הצעות אלה היה ברודצקי, יושב-ראש ועד שליחי הקהילות. הוא טען, שכל העובדות מדברות נגד מדיניות שוורצברט.³¹

עם זאת מדיניותו לא גונתה בפומבי מחשש לערעור מעמדו במועצה הלאומית-

הפולנית, מה גם, שצירי המועצה הלאומית לא היו בלתי תלויים מבחינה פוליטית; מינוייהם נעשו על-ידי הנשיא בהמלצת ראש-הממשלה, מאין יכולת לקיים בחירות חופשיות בפולין הכבושה, וכך גם פיטוריהם.³² חברי הבורד היו מודעים לתופעה זאת, אשר בוטאה לא אחת ב-"Jewish Chronicle".

שוורצברט היה בודד לחלוטין בדרכו הפוליטית. ועד שליחי הקהילות התנגד לו ואף דרש ממנו להתפטר על רקע משבר החיילים היהודים. ברודצקי הודיע לו בגלוי על אי שביעות רצונו ואף אמר לו בגסות, שלכשתחלף הממשלה הפולנית יציע מועמד יהודי אחר למועצה הלאומית, אשר ייצג את ציבור הציונים הכלליים — את יצחק גרינבוים. יושב-ראש הוועדה לענייני חוץ של ועד שליחי הקהילות סירב לשתפו בישיבות מתוך חוסר אמון וזלזול. הרחוב היהודי והעתונות היהודית ניהלו מסע השמצות נגדו. במדור מכתבים למערכת של ה-"Jewish Times" כתב העריק סוסנוביץ' מכתב תוקפני, התובע את התפטרותם של שוורצברט ושרר מהמועצה הלאומית.³³ אף ה-"Workers Circle" החליטו ברוב קולות — תשעה לעומת שבעה — לדרוש את התפטרותו, אלא ששמונה מתוך התשעה היו קולות של קומוניסטים והתשיעי של איש פועלי-ציון. הקומוניסטים היהודים הכניסוהו לרשימה שחורה, פוצצו ישיבה, בה נטל חלק. שוורצברט חש, שנפל קורבן על מזבח מדיניות "הממשלה שלנו" (קרי, ממשלת פולין), שהקדיחה את התבשיל ודעת הקהל היהודית אינה מוכנה לסלוח.

למרות הסערה התבצרה הממשלה הפולנית בעמדותיה בנוקשות וההליטה לנהוג בעריקים יהודים ביד קשה; 30 מהם נידונו למאסר מ-3 שנים ומעלה (על-פי הודעת הרדיו הפולני מ-24.4.44 בשידור של 06.30). גם התגייסות האירגונים היהודיים — חברי הקונגרס היהודי העולמי וועד שליחי הקהילות לא הועילה — שכן מיקולייצ'יק לא היה מעונין לשנות את הפסיקה המשפטית.³⁴ מחוץ את קשיות ערפם של הפולנים. דומה, כי שוורצברט התנהג כשתדלן גלותי, החרד לפייס את הפריץ המשתולל.³⁵

דווקא בימים אלה זכתה הממשלה הפולנית ליתרון פוליטי בשל הודעתו של סגן שר החוץ הבריטי, ריצ'רד לו, בפרלמנט, ש"אין הוא יודע, מה יכולה הממשלה הפולנית לעשות נגד האנטישמיות ולא עשתה עדיין".³⁶ את נצחונה הקטן מיהרה לפרסם בשידור ה-B.B.C, אבל שוורצברט נערך למיתקפה: הוא דרש מהמפקד העליון:

- א. שההיית כל פסקי הדין, היות שאין בסיס חוקי לכתב האישום.
- ב. שימוש בסמכות החנינה על-ידי השופטים.
- ג. הענשה מיידית של מפיצי האנטישמיות.³⁷

במשך שלושה ימי המשפט, שהתקיים ב-Galashiels בסקוטלנד התנהל "מסע צלב" פרוץ נגד החיילים היהודים. מיכלית דלק נסעה בין היחידות השונות החונות בסקוטלנד ועליה כתובת ענק "הכה ביהודי... יהודי רוצח... יהודי בוגד". אירוע זה חיזק את טענת העריקים על אי-יכולתם לשרת בצבא באוירה של פוגרום. שוורצברט חזר על דרישות אלה בפני הדרג המדיני — ראש הממשלה סטניסלב מיקולייצ'יק והשרים קוקיל, רומר, בננצ'יק והנשיא רצ'קביץ', אולם נענה, שהכדור הוא עתה בידי הנאשמים. אילו הצהירו על נכונותם להישאר בצבא הפולני,

היו משהים את פסקי הדין. כמוצא אחרון לסכסוך הציע שוורצברט למועצה הלאומית לכנס ישיבה מיוחדת, דחופה, שתדון בהקמת ועדת חקירה לבדיקת גורמי הסכסוך.³⁸ הוא השיג 13 קולות (כלומר רוב) אולם יושב-ראש המועצה סט. גרבסקי, סירב להקימה מטעמי סודיות. "האיוולת הפוליטית של החוגים הפולניים אינה יודעת גבול",³⁹ רשם שוורצברט. למרות החלטת מועצת השרים על השהיית כל פסקי הדין סירב מיקוליצי'ק לאשרה, עובדה המצביעה על אחריותו ומעורבותו האישית. בסופו של דבר אושרו עשרה פסקי דין ועשרה הושהו. החיילים, שעונשיהם הושהו ורשאים היו להשתחרר מהכלא — סירבו לנטשו, כנראה מתוך סולידריות עם הנענשים.

מה היו סיכוייהם של החיילים היהודים לעבור לצבא הבריטי?

בפברואר 1944 פנה המשרד להגנה לאומית (M.O.N) למשרד המלחמה הבריטי (War Office) באמצעות גנרל גראסט ולמשרד החוץ באמצעות ג'ורץ (Javerz) בדבר העברת חיילים יהודים, שהביעו רצונם בכך מהארמיה הפולנית לצבא הבריטי. הגנרל גראסט שיער, רשמית למחצה, שמשרד המלחמה יסכים. ג'ורץ הבטיח לפעול במשרד החוץ.⁴⁰

שוורצברט לא ראה בעין יפה מגעים אלה והטיל את האחריות על המשרד להגנה לאומית לסילוק החיילים מהצבא הפולני "הקפיטן נייץ (Niec) לא צלצל אלי, כנראה, מתוך בושה ביחס לעמדה, שנקט המשרד להגנה לאומית".⁴¹

גם חבר הקונגרס היהודי העולמי איסטרמן וחבר ועד שליחי הקהילות ברוטמן ניהלו מגעים עם משרד החוץ הבריטי. הול, מזכירו של ר. לו, ביקר בחריפות את המדיניות הפולנית ותמך בעמדת העריקים היהודים. פקידים מספר במשרד החוץ הבריטי היו תמימי דעים עם הול,⁴² לפיכך נתגבשה החלטה לקבל קבוצה של עריקים יהודים לצבא הבריטי ליחידות ה-Pioneer Corps.

עד מאי 1944 עדיין לא נתבהרה הקונצפציה של הממשלה הבריטית בדבר קליטת חיילים, יהודי-פולין, לצבא הבריטי. ברוטמן מוועד שליחי הקהילות טען, שמשרד המלחמה הבריטי לא יקבל עריקים יהודים, ואילו הצייר טום דרייברג טען, שאכן יתקבלו. נראה, שחוסר הודאות נבע מהעדר עמדה מגובשת על אופיין של היחידות היהודיות במסגרת הצבא הבריטי..

ב-5.8.44 אישר קבינט המלחמה הבריטי את הקמתה של הבריגדה היהודית (חי"ל) וב-20.9.44 הודיע על כך רשמית משרד המלחמה הבריטי.

שוורצברט הוטרד מן העובדה, שקרוב ל-3,000 עריקים יהודים מהארמיה הפולנית במזרח הקרוב ירצו להיכנס לבריגדה. הוא נפגש ב-28.9.44 עם משה שרתוק, המזכיר המדיני של הסוכנות היהודית במטרה לשכנע את הסוכנות היהודית:

א. להגיע להסדר עם השלטונות הפולניים על גליוציה של גיוסם של העריקים לבריגדה.

ב. להסיר את איום אבדן האזרחות הפולנית מהעריקים.

ג. להשיג אישור רשמי מהממשלה הפולנית עבור עריקים יהודים, שמשרתים בצבא הבריטי.

ד. הסוכנות היהודית צריכה לשלול מחיילים יהודים המשרתים בצבא הפולני ביהידות קרביות את זכותם להתגייס לבריגדה. עידוד הגיוס לבריגדה יפגע

בסיכויי השיקום בעתיד של יחסים יהודים-פולנים בפולין. אם הסוכנות היהודית תכריע בשאלת הגיוס בלונדון, עליה להיוועץ תחילה בשוורצברט ורייס, יושב-ראש נציגות יהודי פולין בארץ-ישראל, שהגיע ללונדון. אם תוכרע השאלה בארץ-ישראל, על הסוכנות להיוועץ בנציגות יהודי פולין שם. הגיוס לבריגדה איננו שאלת ארץ-ישראל בלבד, כי אם שאלת הפוליטיקה היהודית-פולנית.

ה. ביחס לחיילים המשרתים ביחידות לא קרביות בארמיה הפולנית — יש להשאיר את היוזמה בידי החיילים עצמם, אולם הסוכנות אינה צריכה לעודד חיילים אלה לעבור לבריגדה, שהיא קודם כל שאלה ארץ-ישראלית ופתרון עבור חסרי אזרחות.

ו. את היהודים, אזרחי פולין, שאינם כשרים לשרות צבאי, או עריקים יש לקבל לבריגדה, אם יתנדבו.⁴³

מדרישותיו של שוורצברט נושבת רוח אופטימית ביחס לאפשרות שיקומם של חיים יהודיים בפולין אפילו בספטמבר 1944. הבריגדה איננה פתרון ליהודי פולין בעלי אזרחות פולנית (סעיף ה'), כי יש להם דואג וגואל — הממשלה הפולנית. דומני, ששוורצברט מביא עד אבסורד את קונצפצית הקיום של חיים יהודיים בפולין לאחר המלחמה.

משה שרתוק אינו מוכן להתייחס ברצינות לתביעותיו של שוורצברט. שאלת מעמדם החוקי של העריקים היהודים מהצבא הפולני איננה מטרידה אותו. כל הנושא שולי וחסר-חשיבות, פניותיו של שוורצברט קטנוניות ולא עניניות ומעל לכל אנכרוניסטיות. ב-1944 הוא פוטר בחוסר סובלנות: "הסוכנות היהודית אינה מתכוונת בינתיים לפנות לממשלה והיא משאירה זאת ליהודים שמתנדבים לבריגדה היהודית".⁴⁴

סדר העדיפויות של משה שרתוק שונה מזה של שוורצברט. בראש מעייניו עומדת העשייה הציונית, הקמת מסגרות למדינה שבדרך, שהבריגדה היא פן אחד שלה. ולכן "הסוכנות לא תטרק את הדלת לבריגדה בפני איש".⁴⁵

ה ע ר ו ת

הסימוכין בהערות הם תיקי ארכיון ידושים, חטיבה M-2, תיקים 744—756 (יומן שוורצברט) ותיקים 511—513 (מוסדות יהודיים באנגליה). בהערות צויין מספר התיק בלבד. 1. ב-24.8.1940 נפגש שוורצברט עם בן-גוריון, שהגיע לביקור בלונדון, בשיחה טען בן-גוריון, שיש להקים צבא יהודי וכל יהודי צריך לשרת בו. את דרישתו של שוורצברט לשירות חיילים יהודיים בצבא הפולני הגדיר כ"אסימילטורית" (תיק 745, ע' 78).

2. תיק 752 עמ' 51, 10.4.43, שיחת שוורצברט — פווננסקי, קונסול פולין בלונדון.

3. תיק 747 עמ' 98, 17.3.41, שיחת שוורצברט — דק. במשלחת נכלל יהודי בשם גוטליב, שבסופו של דבר לא יצא, כי כנראה ראש המטה, הגנרל קלימצקי לא היה מעונין בהשתתפות יהודי. תיק 748 עמ' 191.

3. באות הראשון זכו שלושה לוחמים, אך לא ברור, אם שניים מהם אמנם היו יהודים. באות השני זכו תשעה יהודים.

5. תיק 748 עמ' 120, 18.4.41.

6. ח. וייצמן, מסה ומעש, ת"א 1959, עמ' 413 ואילך.

7. "ספר ההתנדבות", עמ' 49 מכתבו של מוין לוייצמן, 28.8.41.
 8. תיק 746 עמ' 295, 9.12.40.
 9. תיק 750 עמ' 6, 9.1.42.
 10. תיק 745 עמ' 43, 7.7.40. ד"ר דוגילבסקי מסר לשוורצברט את עדותו של החייל קליינוצ'ר, על דברי בלינסקי. האחרון התכחש לדבריו במחנה בפולהם ואמר: "קליינוצ'ר משקר".
 11. כך לדוגמא סגן משנה קצ'מרק במחנה עלייד ת"א. תיק 752 עמ' 84A, 8.6.43, שיחה עם הגנרל קוקיל.
 12. תיק 745 עמ' 63, 6.8.40, שיחה שוורצברט — ברודצקי — ברוטמן.
 13. תיק 752 עמ' 84 A-C, תזכיר שוורצברט לשר ההגנה הלאומית, הגנרל מ. קוקיל.
 14. תיק 745 עמ' 52, 23.7.40, שוורצברט הצדיק את סרובו של הוועד היהודי הפולני לענייני פליטים להעניק סיוע ל-70 צעירים יהודים משחמטי גיוס. תיק 746 עמ' 258.
 15. תיק 745 עמ' 69, 11.8.40.
 16. תיק 747 עמ' 54, שיחה עם סא"ל ליביצקי, מ"מ ראש-המטה. בעקבות השיחה העיר שוורצברט, כי ניכר בו, בליביצקי, שאינו משתוקק לשירות היהודים בצבא הפולני, בהדגישו, שהמפקד העליון מתיר ברצון כניסת יהודים לצבא הבריטי.
 17. תיק 754 עמ' 23, שיחה שוורצברט — הייצמן.
 18. תיק 754 עמ' 20—22, 17.1.44.
 19. תיק 754 עמ' 50, שיחה עם ברודצקי.
 20. תיק 754 עמ' 14, 10.1.44, שיחה עם טרטקובר וברל לוקר.
 21. תיק 744 עמ' 9, 26.1.40.
 22. תיק 754 עמ' 50.
 23. תיק 754 עמ' 36, 16.2.44.
 24. תיק 754 עמ' 52.
 25. תיק 754 עמ' 52, 23.3.44.
 26. כך החייל מ. ז'לונגורה שוחח עם צירת הלייבור א. רתבון, תיק 753 עמ' 116, 21.7.43.
 27. תיק 753 עמ' 116, 124, 24.7.43, שיחה שוורצברט עם א. רתבון.
 28. תיק 754 עמ' 28, 29.1.44.
 29. תיק 754 עמ' 38, 28.2.44.
 30. תיק 754 עמ' 38.
 31. תיק 754 עמ' 63, 27.4.44 —
- "All the facts are against your policy".
32. תיק 754 עמ' 59, 23.4.44, נאומו של חבר הבורד, לוונברג: "We should undermine the position of the Jewish representatives for the time being".
 33. תיק 754 עמ' 63, 27.4.44.
 34. תיק 754 עמ' 63, 27.4.44 בארו לשוורצברט.
 35. תיק 754 עמ' 60.
 36. תיק 754 עמ' 60, 24.4.44.
 37. תיק 754 עמ' 71B, 6.5.44, שיחה שוורצברט — הרמטכ"ל סוסקובסקי.
 38. תיק 754 עמ' 62, 26.4.44.
 39. שם.
 40. תיק 754 עמ' 33, 1.2.44, שיחה עם קפיטן ניין.
 41. תיק 754 עמ' 39, 29.2.44.
 42. רוברטס (Roberts) ואלאן (Allan).
 43. תיק 755 עמ' 116A.
 44. תיק 755 עמ' 116A, 28.9.44.
 45. שם.

"הפונקט הגדול" — 12.8.1942 *

הגירוש ההמוני של יהודי זגלמביה

1. הבעיה

הפילוסוף עמנואל קנט קבע בשעתו, כי:
"כל עניינה של תבונתי (העניין הספקולטיבי וכן העניין המעשי) מצטרף לידי שלוש שאלות אלו:

- (1) מה יכול אני לדעת?
 - (2) מה אני רשאי לעשות?
 - (3) למה אני רשאי לקוות?"
- ומאוחר יותר, הוסיף לכך שאלה רביעית:
(4) מהו האדם?

שאלת התגובה היהודית לתהליך ההשמדה, ניתנת להעמדה על שאלות היסוד הקאנטיאניות. שכן, ניתן להתמודד עם השאלה הנוראה של התנהגות היהודים במצבי קץ, רק על ידי פירוקה לשלוש השאלות הבאות:

- (1) מה יודעים היהודים?
- (2) כיצד הם מתנהגים?
- (3) למה הם מקווים?

שלוש שאלות אלה ממוקדות בשלושת ההיבטים המרכזיים של ההווה האנושית ומשום כך גם היהודית. השאלה הראשונה ענינה במישור הקוגניטיבי. היא מופיעה ברגיל בספרות כשאלה, מה ידעו היהודים על מדיניות הגרמנים ובפרט על תכנית ההשמדה. השאלה השנייה ממוקדת במישור החווייתי וההתנהגותי. היא

* פרק 9 מתוך עבודת הדוקטור של המחבר (בהכנה): "יהודי זגלמביה בתקופת השואה 1939—1943".

עולה כשאלת התגובה היהודית לפעולה הגרמנית. ואילו השאלה השלישית ענינה באמונה והיא עולה כשאלת התקווה המאפשרת או לא מאפשרת ליהודים להמשיך במאבק ההשרדות שלהם. באשר לשאלה הרביעית יש לנהוג בדרכו של קנט ולהשאירה פתוחה. כך או כך, שאלות אלה, יש לזכור, הן עבור ההיסטוריון שאלות תיאורטיות.

ואילו עבור יהודי זגלמביה היו ב-12 לאוגוסט שנת 1942 השאלות שלמעלה שאלות קיומיות מדרגה ראשונה. ה-12 באוגוסט שנת 1942 היה עבור יהודי סוסנוביץ, בנדין ודומברובה-גורניצ'ה מסוג אותם ימים, בהם כל ההיסטוריה מלפני תאריך זה ואחריה מתרכזת ביום אחד, בשעה אחת, ברגע אחד. באותו יום כונסו כל יהודי קהילות אלה, כ-50,000 במספר, בארבע נקודות ריכוז מיוחדות ולאחר מיון המוני נשלחו כעשרת אלפים מתוכם לאושוויץ.

לכאורה, היה זה עוד גירוש המוני, אחד מרבים. אך המפנים הדרמטיים שאפיינו את מהלכיו, היותם מרוכזים בהרף עין היסטורי, התרחשותם בערי מגוריהם של היהודים, מכלול החוויות שעבר כל פרט ופרט, ההחלטות הגורליות שהיה עליו לקבל ערב הכינוס, במהלכו ולאחריה, אופיה הקולקטיבי של החוויה, בה קיבל כל פרט את החלטותיו והתנהגה בדרך שבחר בנוכחותם הקרובה של בני משפחתו, רעיו ומכריו, ולבסוף, אסונם הפרטי של אלפי יהודים, שאיבדו ביום זה את בני משפחותיהם הקרובים ביותר ואסונן הקולקטיבי של שלוש קהילות, שאיבדו כחמישית מבניהן — כל אלה הפכו יום זה לנקודת-ציון בלתי נשכחת בתולדות הקהילה. קהילה יהודית שלמה חוותה באופן קולקטיבי את חוויית המיפגש הבלתי-אמצעי עם תכנית ההשמדה.

ערב הכינוס היה על כל פרט ופרט בקהילה זו להחליט על יסוד ידיעותיו ועל יסוד הערכת התגובה להחלטתו — האם יתייצב או לא יתייצב לכינוס. במהלך הכינוס היה עליו לקבל שורה של החלטות גורליות, הנוגעות להמשך הישרדותו והישרדות בני משפחתו, היה עליו להחליט כיצד לנהוג. ואילו לאחר הכינוס, עם צאת רכבות המגורשים לאושוויץ, היה עליו לשוב ולהאמין בדבר-מה. ללא זאת היה העולם הופך עבורו לאבסורד וממילא היה עליו לוותר על המשך מאבק ההישרדות.

איש מיהודי זגלמביה ששרד, לא שכח על כן את אירועיו של ה-12 באוגוסט 1942. זכר חווייה קולקטיבית זו צויין לימים אף בשם מיוחד: "הפונקט הגדול", על שם "פונקט", נקודת הריכוז, משם הובלו היהודים לגירוש. בגירושם קודמים היה מספר המגורשים קטן יותר, ואילו באותו יום היו שם כולם. ועל כן הפך ה"פונקט" להיות "לגדול". אחדים מהם אף היו מונים מאז את הזמן, בהפרידם בין דברים, שהתרחשו לפני "הפונקט הגדול" ובין אלה, שהתרחשו אחריו.

בשל כך מתועד ה-12.8.1942 בעשרות תעודות, מרביתן עדויות ומיעוטן מסמכים. אירועי ה"פונקט הגדול" הונצחו בלמעלה מ-10 ספרים ועוד במספר רב של עדויות בע"פ, רבות מהן עדויות-משפטיות. שתי קבוצות של עדויות חשובות במיוחד לענייננו: האחת זו של בנות שתי קבוצות נתיני-בריטניה, שהוחלפו בנתינים גרמניים ואשר הגיעו מזגלמביה לארץ ישראל בנובמבר 1942 ובפברואר 1943, כלומר, חודשים ספורים בלבד לאחר התרחשות האירועים, עליהם. דווחו² השניה, קבוצת העדויות ממשפטו של צבי (הירש) ברבנבלט,

סגן מפקד המשטרה היהודית בבנדיון, שנערך ב"א בשנת 1964, ואשר הדיון באירועי ה-12.8.1942 היה אחד מנקודות המפתח שלו. למרות מרחק הזמן הגדול, המפריד בין משפט זה לבין ההתרחשות ההיסטורית, הרי שהמידע, שמסרו העדים והנוגע על-פירוב לעצמם ולבני משפחותיהם, שניספו או ניצלו, מצטיין במידה רבה של בהירות וחדות. בס"ה מסתמך המחקר בפרק זה על למעלה מ-50 עדויות, המתארות אירועיו של יום גורלי זה.

באמצעות עדויות אלה יכול ההיסטוריון לשחזר את אירועי ה-12 באוגוסט כ"מקרה מבחן", המאפשר לבחון במרוכז את השאלות המרכזיות שלפניו. ה-12 באוגוסט 1942 הוא עבור ההיסטוריון מיקרוקוסמוס של השואה כולה. כבסרט קולנוע, שמהלכו הואט, ניתן לבחון את שאלות הידיעה, התגובה והאמונה, שעה-שעה ורגע-רגע, תוך ניתוח השונות של הגורמים החברתיים הפעילים.

אלא שאין ההיסטוריון יכול להתמודד עם שאלות אלה מנקודת מבט, המתיימרת להיות "אובייקטיבית". אירועי ה-12 באוגוסט, שהוא נפגש עימם באמצעות המסמכים והעדויות, אינם עברו בבחינת אוסף של עובדות פוזיטיביות בלבד, אלא יותר מכך: אלה הם דיווחים על רגשות, תחושות ותובנות של פרטים, אשר תפסו בצורה שונה את מהלך האירועים. עליו לקחת איפוא בחשבון את נקודת המבט הסובייקטיבית של האנשים, שחוו בפועל את החווייה ההיסטורית ורק דרכן לשוב ולשחזר את המציאות ההיסטורית. הגישה הפוזיטיביסטית-אינדוקטיביסטית, המקרה בלתי כיום בחקר השואה, מבוססת על הנסיון להפריד בין העובדות הפוזיטיביות-כביכול, המדווחות על ידי העדים, לבין המטען האמוציונלי וההיבטים הסובייקטיביים, הטמונים בהן — ועל ראיית הראשונות כבר והשניות כמוץ. אך הבעיה היא, שדווקא מטען סובייקטיבי זה הוא-הוא המאפשר את הבנת האירוע ההיסטורי, כפי שנתפס על ידי המשתתפים בו. כפי שנראה מיד, לא ניתן להבין את התגובה היהודית ללא סיגול מתודולוגיה המניחה מראש, כי כל "עובדה" חברתית-היסטורית היא טעונת משמעויות סובייקטיביות. בפרט כאשר המדובר הוא בהתנהגות אנושית במצבי קץ. ואגב, למרבה האירוניה, דווקא שיחזור נקודת המבט הגרמנית הוא-הוא הקרוב ביותר לתיאור פוזיטיבי של מהלך המאורעות. שכן, עניינם של הגרמנים היה בפעולה לכשעצמה. עניינם של היהודים היה דווקא במשמעותה הרת הגורל. מבנה המחקר מתבסס על השאלות המרכזיות, שהוצגו קודם ועל ההנחות המתודולוגיות, שפורטו כאן. הוא יתחלק לשלושה חלקים. בחלק הראשון יידונו ההכנות לקראת הכינוס הגדול וענייניו בקשר, שבין המידע שבידי היהודים ובהחלטתם להתייצב או שלא להתייצב לכינוס. בחלק השני יידונו אירועי הכינוס והימים הסמוכים לו וענייניו בהתנהגות היהודים. בחלק השלישי תידון התגובה ארוכת הטווח על אירועי הכינוס והאמונה הנגזרת ממנו. מבנה זה ייתוך בחלוקה צולבת, זו של נקודת המבט של הגורמים החברתיים הפעילים: הגרמנים, המנהיגות היהודית (היודנראט), תנועות הנוער, הציבור היהודי הרחב. שיחזור מהלך המאורעות ייעשה, איפוא, בצמידות מירבית לנקודת המבט של העדים עצמם.

מבנה זה, אינו שם, איפוא, את ההיסטוריון מעל לנחקריו, בהתייחס לשאלת האמת האובייקטיבית. יש לו רק חסרונות ויתרונות יחסיים. חסרונו הוא בכך, שאינו נושא עימו את החווייה הבלתי אמצעית של האירוע ההיסטורי. יתרונו הוא ביכולתו לארגן את כל פיסות המידע שבידו לתמונה כוללת ולהשקיף עליה

ממרחק של זמן. בהקבלה לספרות ניתן, איפוא, לראותו כ"היסטוריון יודע כל" במשמעות האירונית של מושג זה. הוא יודע את סוף הסיפור אך אינו יכול להיותו.

2. ההכנות : מה הם יודעים. מדוע הם מתייצבים

הגרמנים : השמדה סלקטיבית וטכסיסי הונאה

להוציא מסמך אחד הסרים אנו דוקומונטציה על ההכנות הגרמניות לקראת ה-12.8.1942. אך יכולים אנו להסיק עליהן על יסוד מהלך האירועים, שקדמו ליום זה.

גל הגירושים הראשון לאושוויץ בשלזיה העילית המזרחית (Ostoberschlesien), היחידה האדמיניסטרטיבית, לה השתייכה זגלמביה בתקופת הכיבוש הנאצי) בחודשי מאי-יולי 1942 נערך על בסיס סלקטיבי. לאושוויץ גורשו רק היהודים, שנחשבו כבלתי-יהיוניים למערכת הגרמנית. יש להדגיש בהקשר זה, כי שלזיה העילית המזרחית נחשבה כחלק מאיזור-מפתח בכלכלת המלחמה הגרמנית, איזור, שכלל גם את האגן התעשייתי של קטוביץ (Katowice) וחוזוב (Chorzow) ובו מרוכזים היו אוצרות הפחם והתעשייה הכבדה של פולין הכבושה. יהודי האיזור, כ-95,000 בשנת 1941, נוצלו על ידי הס"ס לצורך השתלבות אירגון זה בתנופת הפיתוח האדירה, שידע האיזור תחת הכיבוש הגרמני. זאת בשתי צורות: במסגרת מחנות העבודה של הס"ס, בעיקר בבניית כבישים ומפעלי-ענק; וכן בתעשייה קלה בסדנות ("שופים"), שהוקמו בפיקוח הס"ס בערים המקומיות (בעיקר טקסטיל והנעלה). על כן, בגל הגירושים הראשון לאושוויץ, נשלחו למוות רק אותם יסודות יהודיים, שנחשבו מנקודת מבט גרמנית לבלתי-פרודוקטיביים: נתמכי-סעד, משפחות מרובות-ילדים, זקנים ואנשים מבוגרים, שאינם עובדים במפעלים מאושרים.⁴

בתחילה הטילו הגרמנים על אנשי היודנראטים את הכנת רשימות המיועדים לגירוש. שיטה זו הופעלה בבנדן ובסוסנוביץ בשני הגירושים הראשונים בין ה-10 ל-12 במאי 1942. אלא שהשיטה לא פעלה לשביעות-רצונם של הגרמנים. היודנראטים המקומיים פירסמו אמנם את הרשימות כנדרש, אך הציבור היהודי בפרט בסוסנוביץ לא מיהר להיענות להם. היהודים חשו, שמשהו אינו כשורה בפקודות החדשות. מזה כשנה וחצי היו צעירים יהודיים נקראים להתייצב לקראת שילוחם למחנות עבודה ב"רייד". אך הפעם הוגדרה מטרת ההתייצבות כשילוח ל"יישוב מחדש" (Umsiedlung) ואילו האוכלוסיה, שנכללה ברשימות, נראתה כמתאימה פחות מכל לפעילות זו. הרשימות כללו בעיקר שמות של זקנים, חולים, נכים, נתמכי סעד ומשפחות מרובות ילדים. לאור זאת התייצבו רק מאות ספורות של יהודי סוסנוביץ מתוך 5,000, שנכללו ברשימות. על כך הגיבה הגסטאפו בהפעלת כח מהירה ובהקיפה מספר בתים גדולים, לכדה בצורה שרירותית יהודים רבים, כדי להשלים את המיכסה. מעט מאוחר יותר נערכה פעולה דומה גם בבנדן. בסך הכל נשלחו בבנדן וסוסנוביץ בגל הגירושים

הראשון כ-6,000 יהודים. אך מספר זה היה עדיין קטן מהמיכסה הראשונית שנקבעה.⁵

יתכן כי לאור לקחי האירועים בטוסנוביץ, או אולי באופן בלתי-תלוי, הופעלה במקביל שיטת-גירוש נוספת, שנוסתה לראשונה בכז'אנוב (Chrzanow). ב-30.5.1942 נצטוו כל יהודי העיר, כ-8,000 במספר, להתייצב בשלוש נקודות ריכוז. בנקודות אלה נערכה סלקציה ויהודי כז'אנוב חולקו לשלוש קבוצות. קבוצה אחת (בעיקר של עובדים במפעלים חיוניים) נשארה בעיר; קבוצה שנייה של צעירים נשלחה למחנות עבודה; ואילו קבוצה שלישית בת כ-3,000 איש, בעיקרם זקנים, חולים, נשים וילדים, שולחה לאושוויץ.⁶

נראה, כי השיטה פעלה לשביעות רצונם של הגרמנים. בחודש יוני ובתחילת יולי הם המשיכו לנקוט בה בעיירות נוספות בשלזיה העילית-המזרחית: אולקוש (Olkusz) — 10¹⁵.6.1942; טשביניה (Trzebinia) וסוחה (Sucha) — סוף יוני 1942; ואדוביצה (Wadowice) ואנדריכוב (Andrychow) — 2.7.1942; וקלו-בוצק (Klobucko) — 22.6.1942. זאת בהבדל אחד: חלק מאותן קהילות חוסלו סופית ועל כן לא נשארו במקום גם אנשי הקבוצה הראשונה (של העובדים החיוניים), אלא רוכזו באחת מ-10 הקהילות היהודיות הגדולות, שנשארו לפי שעה בשלזיה העילית המזרחית.

בחודשים אלה התגבשה, איפוא, שיטת הסלקציה ההמונית כדרך העיקרית לטיפול באוכלוסייה היהודית של שלזיה העילית המזרחית. בדרך זו הושגו מביחנת הגרמנים מספר מטרות מקבילות: גיוס המיכסות הנדרשות להשמדה; גיוס המיכסות הנדרשות למחנות העבודה בשלזיה העילית והתחתית; הבטחת המשך הייצור התקין ב"שופים" ובמפעלים החיוניים; חיסול הקהילות הקטנות וריכוז העובדים החיוניים במספר קהילות גדולות. על כן לא מקרה הוא, כי סלקציות המוניות אלה נוהלו מתוך שיתוף פעולה הדוק בין שתי זרועות ה"ס"ס הדומיננטיות באיזור: אנשי הגסטאפו, שענינם היה בהשלמת מיכסות הגירוש לאושוויץ — ואנשי "הממונה המיוחד", (האירגון הכלכלי, שהיה אחראי לעבודת היהודים באיזור), שענינם היה בהבטחת המשך הייצור התקין ב"שופים" ובהגברת הגיוס למחנות העבודה.⁸

מהסטטיסטיקה, שנצברה לגבי האיזור, ניתן ללמוד, כי עד תחילת יולי 1942 כמעט השלימו הגרמנים את תהליך הגירושים הסלקטיביים באיזור. מתוך כ-95,500 יהודים בשלזיה העילית המזרחית בשנת 1941 גורשו לאושוויץ כ-17,000. במחנות העבודה מצויים היו עתה כ-6,500 צעירים יהודיים, ואילו כ-67,000 יהודים מרוכזים היו מעתה ב-10 ערים לאחר חיסולן של 22 קהילות קטנות ובינוניות. אך התהליך לא הושלם: בהשוואה לשיעור ממוצע של כ-30% מגורשים לאושוויץ מכלל האוכלוסייה היהודית במרבית ערי האיזור, הרי ששיעור המגורשים בשלוש הערים הגדולות: בנדין, סוסנוביץ ודומברובה-גורניצ'ה, עלה אך במעט על 10% מכלל האוכלוסייה היהודית בשנת 1941. הגם שבערים אלה פעלו ה"שופים" הגדולים ביותר, עדיין חיו בערים אלה יהודים "בלתי-חיוניים" רבים מנקודת מבטה של המערכת הגרמנית. לפי ההערכה באוגוסט 1942 נמצאו בבנדין ובסוסנוביץ כ-24,000 יהודים בכ"א, ובדומברובה-גורניצ'ה מעט יותר מ-3,000, ואך כשליש מתוכם נחשבו כעובדים חיוניים מנקודת המבט הגרמנית.⁹

יתרה מזו. מאותה נקודת-מבט, צריך היה אף שיעור נמוך זה של מגורשים להיתפס ככשלון של המערכת הגרמנית. בבנדן, סוסנוביץ ודומברובה לא הופעלה שיטת הסלקציה ההמונית. מאידך הם היו המקומות היחידים, בהם הופעל כוח גרמני בצורה משמעותית לצורך אכיפת הגירושים. לעומת זאת, באותם ריכוזים יהודיים בינוניים דוגמת כו'אנוב, זאוויירצ'יה ויאבו'ז'נו הוכיחה שיטת הסלקציה ההמונית את עצמה כשיטה אפקטיבית ומהירה למיון היהודים. נראה, כי על יסוד שיקולים אלה גמלה בתחילת אוגוסט ההחלטה במוסדות הגרמניים להפעיל את שיטת הסלקציה ההמונית בבנדן, סוסנוביץ ודומברובה-גורניצ'ה. בהיותם מודעים לתסיסה, שעורר גל הגירושים הראשון בסוסנוביץ ובבנדן, נקטו הגרמנים מספר תכסיסי הטעיה והרתעה. המרכזי בהם היה הצגת המבצע כבדיקת מצב התעסוקה בערים אלה והחתמת תעודות היהודים. היהודים נקראו להתייצב במספר נקודות ריכוז מרכזיות, מקום שם ייבדקו תעודותיהם ויוחתמו בהותמת הגסטאפו. ערב המבצע הופיעו בחוצות שלוש הערים מודעות מטעם היודנראט, שבהן נמסר ברוח זו על מבצע ההחתמה. הדעה מה-8.8.1942 בחתימתו של חיים מרין, יו"ר היודנראט בסוסנוביץ, פותחת במילים הבאות:

"לפי הוראת תחנת המשטרה החשאית (גסטאפו) בקטוביץ ושל "הממונה המיוחד" חייבים להתייצב כל התושבים היהודיים בסוסנוביץ (מועסקים ובלתי-מועסקים) עם בני משפחותיהם ביום 12.8.1942 בשעה 7.00 במקומות הרשומים למטה לצורך החתמת תעודות-הצילום ולצורך בדיקת מצב תעסוקתם. יש להביא את כל המסמכים הדרושים".

להלן פירוט ההודעה שמות 7 פירמות, שעובדיהן ובני משפחותיהם אמורים להתייצב במקום עבודתם: הלד, סקופאק, גורצקי, בראון וכו'. על שאר היהודים להתייצב באותה שעה במיגרש הספורט הגדול ברחוב יאן. בסיום נמסר ליהודים על הסנקציות, שיינקטו נגד המתחמקים מהתייצבות:

"כל מי שלא יתייצב בזמן שנקבע לכך במקומות הריכוז, לא יורשה לעבור את הביקורת ויאבד את הזכות להתגורר בשלזיה העילית המזרחית. אנו מזהירים את האוכלוסייה היהודית להישמע ללא-תנאי להוראות אלה של הרשויות"¹⁰.

נוסח המודעה נשא אופי מפתה ומאיים כאחת: מחד מדובר על "החתמת תעודות" ולא על "יישוב מחדש". והרי הותמות הרשויות הגרמניות הן הן המגינות מפני הגירוש. מאידך, האנשים שיתחמקו מהתייצבות — מתחייבים באיבוד זכותם למגורים באיזור, שנחשב בתקופה זו למוגן ביותר מבין כל איזורי פולין הכבושה. אלא שהפיתוי והאיום לא הספיקו. עם פירסום המודעות החלה תסיסה-רבתי בבנדן ובסוסנוביץ. הגרמנים, שידעו על התסיסה, נקטו על כן טכסיס נוסף, שנועד להרגיע את הרוחות. ב-11.8.1942, יום אחד לפני המועד שנקבע לכינוס הגדול, ערכו הגרמנים מבצע-אמת של החתמת-תעודות בעיירה צ'ילאדו, השוכנת מצפון לסוסנוביץ. בעיירה זו ישבו אז כ-700 יהודים. אלה כונסו בנקודת ריכוז,

אנשי הגסטאפו הטביעו חותמות על תעודותיהם, והיהודים הורשו לחזור לבתיהם. מספר עדויות מייחסות מבצע-החתמה זה לעיירה מודוויוב.¹¹ במסגרת הערכתם למבצע, לא גייסו הגרמנים כוחות משטרה או ס"ס גדולים. ככלות הכל מדובר היה רק בסלקציה ובגירוש חלקי. יחידות שיטור מקומיות — ה"שופו" של סוסנוביץ ובנדין, בצירוף אנשי הגסטאפו ואירגון-שמלט, אמורים היו להספיק לביצוע הסלקציה ההמונית. תפקיד כינוס היהודים בנקודות הריכוז ושמירה על הסדר בתוכן הוטל, כרגיל, על היודנראטים והמיליציות היהודיות שברשותם.

מרין: מידע מצטבר ו"ריאל-פוליטיק"

בראשית אוגוסט 1942 היתה בידי משה מרין, יו"ר היודנראט המרכזי בשלזיה העילית-המזרחית, כמות מידע מספקת, כדי לעמוד על כוונות הגרמנים לקראת הכינוס הגדול ב־12.8.1942. עדויות רבות מצביעות על נוכחותו האישית של מרין במרבית הגירושים, שנערכו עד אז באיזור. אך בפרט היה מרין נוכח באותם גירושים שהוזכרו, בהם הופעלה שיטת הסלקציה ההמונית. מרין ומוכירתו צ'ארנה נכחו ב־30.5.1942 בכז'אנוב, בסוחה (סוף יוני 1942) ובוואדוביצה (2.7.42). פאני צ'ארנה נכחה בסלקציה באנדריכוב (2.7.42). מרין וצ'ארנה לא היו בבחינת משקיפים פאסיביים בסלקציות. באנדריכוב היתה זו צ'ארנה, שקראה את הודעת הגירוש. בוואדוביצה התמקח מרין עם הגרמנים וניסה לצמצם את מספר המגורשים. במקומות אלה, כמו גם בסוחה ובאולקוש, הפעילו מרין ו/או צ'ארנה את אנשי המשטרה היהודית, שהובאו מבנדין ומסוסנוביץ.¹² על כן ניתן לקבוע, כי ערב הכינוס הגדול כבר הכיר מרין היטב את שיטת הסלקציה ההמונית.

אך מרין הכיר לא רק את שיטת הפעולה הגרמנית אלא גם את דרך התקדמותה. כיו"ר היודנראט המרכזי באיזור מופקד היה על הרישומים המדויקים של תנודות האוכלוסיה היהודית בשלזיה העילית המזרחית. היהודי הממוצע בבנדין ובסוסנוביץ, לא היה אמור לדעת את הפרטים המדויקים על אירועי כז'אנוב, ואדוביצה או קלובוצק המרוחקות. אך מרין, בתוקף הפקודות הגרמניות, מופקד היה על הרשימות הסטטיסטיות המדוייקות של מספרי היהודים באיזור. טבלאות מדוייקות של תנודות דמוגרפיות של יהודי האיזור צריכות היו להיות לנגד עיניו, מעודכנות בידי אנשי מחלקת הסטטיסטיקה של ה"צנטראלה".¹³ בעיון חוזר בטבלאות אלה היו אמורות לקפוץ לעיניו של מרין מספר מסקנות:

א. קהילות קטנות, או לחליפין כאלה, בהן לא הועסקו היהודים ב"שופים" או במפעלים חיוניים אחרים, חוסלו. שארית יהודיהן רוכזה ב־10 קהילות בינוניות וגדולות, בהן פעלו "שופים".

ב. שיעור המגורשים מבנדין, סוסנוביץ ודומברובה-גורניצה נמוך בהרבה משיעורם הממוצע בשאר קהילות שלזיה ע"מ.

ג. סלקציה המונית נערכה במרבית הקהילות הגדולות, להוציא את שלוש הקהילות שלמעלה.

האם יכול היה מרין "המדינאי המפוכח", כפי שדיבר על עצמו בתקופה זו, לקוות על יסוד מסקנות אלה, ששיטת הסלקציה ההמונית, שהוחלה על קרוב

למחצית האוכלוסיה היהודית באיזור, תפסח דווקא על שלוש הערים הגדולות? השיקול ההגיוני מורה, כי לא היה מקום לתקווה זו. לטענת עדות אחת הודה אמנם מרין ברבים לאחר יום "הפונקט הגדול", כי ידע את מטרתו מלכתחילה.¹⁵ לא נמצא אישור לעדות זו ממקורות אחרים.

מה ידע מרין בראשית אוגוסט 1942 על מטרת הגירושים? אין בידינו עדויות המשיבות בצורה חותכת לשאלה זו, אך העדויות הנסיבתיות מצביעות, כי בשלב זה היה על מרין לדעת גם על אודות מטרת הגירושים. בבגדין הסתובב סיפור, שתיאר במדויק את חלמנו עוד בחודשי החורף של שנת 1942. את הסיפור הביא מיכאל לאסקר, פעיל מרכזי ביוזגראט של בגדין.¹⁶ בחודשי הקיץ, אושפו בבית החולים היהודי של סוסנוביץ' אסיר, שברח מאושוויץ. האיש טופל בידי הד"ר ליברמן, מנהל מחלקת הבריאות של ה"צנטראלה".¹⁷ אך באוגוסט 1942 היו בידי מרין גם ידיעות מדויקות על ההשמדה בחלמנו ועל ההריגות בפונאר, שהביאו מוורשה מרכזי אנילביץ'. אנילביץ' הגיע מוורשה עוד בסוף מאי 1942 וככל הידוע, נפגש עם מרין עוד לפני אירועי ה-12.8.1942.¹⁸ כל אלה אמורים לשמש בסיס מספיק למידע על תכנית ההשמדה. בנוסף לכך, הסתובבו באיזור סיפורים נוספים על ההשמדה, שהביאום פליטים מהג"ג וכן ידיעות על אושוויץ, שהביאו פועלים פולנים, שעבדו במחנה. ואמנם במשפט ברנבלט העיד הנאשם בשבועה, כי בשעת גירוש אולקוש ביוני 1942 כבר ידע, כי מטרת הגירוש היא השמדה.¹⁹ מה שידוע היה לסגן מפקד המשטרה בבגדין, צריך היה להיות ידוע גם לראש ה"צנטראלה". מידע זה מכל מקום לא הועבר הלאה ומרין אף דאג להרגיע את הרוחות. לאחר גל הגירושים הראשון הודיע מרין, כי מאחר ויהודי זגלמביה נחשבים כבר ל"פרודוקטיביים, לא ייערכו עוד באיזור גירושים ל"יישוב מחדש".²⁰

אך נראה, כי לא בכמות המידע ובמידת בהירותו היה העיקר. ערב הגירוש הראשון בסוסנוביץ', עוד במאי 1942, כינס מרין את פעילי היוזגראט הבכירים באיזור והציג לפניהם את השאלה, האם על היוזגראט להיות מעורב בביצוע סוג הגירוש החדש, שהוצג על ידי הגרמנים כ"יישוב מחדש" (Umsiedlung). למרות הסתייגויות מספר, ששמעו בישיבה, הכריע אז מרין בחיוב, בטענה, שעליו לנהוג כמדינאי, שבפניו הועמדה הברירה לשחרר את הקהילה מיסודות חסרי-תועלת, או להניח לגרמנים לעשות את המלאכה, דרך, שתוביל לאכדנם של המעולים באנשים. היתה זו מדיניות של "ריאל-פוליטיק", אשר באמצעותה ניסה מרין להציל את חלקה האחד של הקהילה על ידי הקרבת חלקה האחר (והחלש יותר). מרין זכה לגיבוי לעמדתו מצד כמה מחברי היוזגראט וכן מצד כמה מהרבנים המרכזיים באיזור.²¹ מרין הכריע, איפוא, כבר במאי את הכרעתו המרכזית, בהאמינו, כי בכך הוא נוהג כ"מדינאי רציני ונבון".²² באוגוסט לא נראתה כל סיבה חדשה לשינוי מדיניותו. מנוי וגמור היה עימו לבצע את הוראות הגרמנים ולמתן ככל האפשר את פגיעתם הרעה.

ברוח זו ניגש מרין לארגן את הכנת הכינוס הגדול. הוא לא הסתפק רק בזימון היהודים אל נקודת הריכוז, אלא פעל במרץ לשכנוע האוכלוסיה המהססת. בדומה למדיניותו בשלבים קודמים ניסה להשיג תמיכה ציבורית רחבה ככל האפשר לצעדיו. על רקע ההכנות לאירוע אף התפתחו שיטות הפעולה שלו כמנהיג בשלב

נוסף. שוב לא הסתפק בפנייה אל שכבת המנהיגות, כפי שעשה ערב הגירושים הראשונים. הוא פנה ישירות אל הציבור באמצעות אסיפות עם:

"הוא (מרין, א.ר.) פנה לאנשים בעלי השפעה על חוגי ציבור שונים וניסה לשכנע אותם בצדקת עמדתו בעניין חובת ההתייצבות. הוא קרא לאסיפות פקידים ונאם לפנייהם ובסוף גם קרא לאסיפות עם והשתדל לשכנע את ההמונים. טענתו היתה, שאין יסוד לחשדות, שהרי אין הגרמנים מפחדים לדבר במפורש על גירוש. ואילו כוונתם היתה לכך, היו אומרים זאת בגלוי ולא היו עוטפים את הדבר במעטה של החתמה. הוא תבע מן הנאספים, שיוסיפו לבטוח בו והוא יובילם בדרך הנכונה ללא מכשולים..."²³

גם מעדויות נוספות אנו יודעים, כי "ראשי מועצת היהודים, שהיו אחראים לביצוע הפקודה, השתדלו בכל כוחם להרגיע את האוכלוסיה היהודית"²⁴ וכי "מרין עצמו נאם נאומים ודרש, שהקהל יביא איתו את הילדים והחולים לאחת משבע הנקודות"²⁵. יתרה מזו, כדי להתגבר על החששות הכבדים של האוכלוסיה היהודית נתפרסמו כרוזים מיוחדים ביידיש, שעל כל היהודים להתייצב בבגדים נקיים בפני הביקורת וכי בשביל הילדים מותר להביא קצת אוכל לשלוש שעות, שכן הביקורת לא תארך יותר.²⁶

לא ניתן לקבוע בוודאות האם תוכן נאומים ומודעות אלה היה ביזמתו של מרין או ביזמת הגרמנים. אך לפי העדויות מצטייר מרין, כמי שנוקט בכל דרך אפשרית להרגיע את הקהל ולהבטיח השתתפות מלאה ביום הכינוס, לרבות זקנים, ילדים וחולים. מדוע? ההסבר היסודי להתנהגותו של מרין בגל הגירושים הראשון היה תקף גם באוגוסט. מרין האמין, כי אפילו אם יגורשו אותם יהודים לא חיוניים, עדיין יעלה בידו למנוע את הרעה משאר קהילתו המשולבת במשק המלחמה הגרמני. לעומת זאת, אם לא יתייצבו היהודים מרצונם, יחמר מצבה של הקהילה כולה. אך לכך צריך להוסיף הסבר נוסף: מרין נראה בעליל, כמי שמתמודד עם הצורך לשכנע לא רק את הציבור הנבון, אלא גם את עצמו. יותר משהאמין, כי הכל ייגמר בשלום, רצה להאמין בכך.

מולצ'דסקי בבנדין: פיסות מידע ודיסונאנס

פעילותו של חיים מולצ'דסקי, יו"ר היודנראט בבנדין, לקראת הכינוס היתה דומה לזו של מרין. לפי תיאורו של דוד ליור בספרו "עיר המתים" נערכו בבנדין מספר פעולות הכנה: ב-8.8.1942 כינס מולצ'דסקי את נכבדי העיר בנוכחות הרבנים גרוסמן ולוין והודיע, שהגסטאפו החליטה לערוך רשימה של כל האוכלוסיה היהודית. הוא ביקש מהנוכחים לנהל תעמולה בקהילה, "לבלי שאר חלילה איש בביתו ביום הרישום". מולצ'דסקי הבטיח, כי כל רע לא יאוונה למתכנסים. ב-10 בחודש אסף מולצ'דסקי את פקידי הקהילה ותבע מהם התייצבות מלאה עם בני משפחותיהם. "עליהם לשמש דוגמה ומופת לאחרים ולהתייצב הראשונים". מולצ'דסקי אף איים, כי העובדים, שיימצאו בדירותיהם לאחר השעה 5.00 — יפוטר. יום לאחר מכן התפרסם כרוז בחתימתו של מולצ'דסקי:

"יהודים, ליבשו בגדי חג ומהרו בשמחה אל מקום הריכוז. בל יישאר איש בבית, כי כל מי שיישאר בביתו, לא יוכל אחר כך להישאר באיזור זגלמביה."²⁸

עדויות נוספות מאשרות את דבר התעמולה, שניהל מולצ'דסקי. ראנץ מדגיש, כי טיעונו המרכזי של מולצ'דסקי היה, כי הנשארים בבתייהם עלולים לסכן את כל האוכלוסייה היהודית.²⁹ ואילו פקידת היודנראט בבנדין סיפרה, כי —

"במשך כמה ימים התנהלה תעמולה מיוחדת, שכל היהודים יצייתו ויתייצבו במקום הריכוז. יחד עם זה פירסמה המועצה היהודית הוראות, שהכל יבואו רחוצים ולבושים כהוגן, כדי לעשות רושם טוב על המבקרים הגרמנים."

כרוזים מטעם המועצה היו נוסעים בעגלות ברחובות היהודים ומודיעים על כך בראש חוצות. בבנדין אף נאסר על התושבים להביא חבילות, חוץ ממעט מזון לארוחת בוקר. לפי התכנית היתה הביקורת אמורה להסתיים תוך מספר שעות.³⁰ האם ידע מולצ'דסקי על שיטת הסלקציה ההמונית, שהופעלה בחודשים הקודמים בעיריות האיזור? מולצ'דסקי לא היה איש ה"צנטראלה", אך הוא היה איש אמונו של מרין. יתרה מזו, חלק משרידי הקהילות, שגורשו, רוכזו בבנדין (יאבוז'נו, אולקוש ועוד) כאמור, בסלקציה, שנערכה באולקוש, השתתפה קבוצת שוטרים יהודיים מבנדין בראשותו של ברנבלט. מהלכים אלה אי אפשר היה לבצע ללא מעורבותו של יו"ר הקהילה היהודית הגדולה באיזור. מותר להניח, כי חלקים גדולים מתמונת הגירוש באיזור, שהיתה פרושה לפני מרין, היו פרושים גם לפני מולצ'דסקי ובהתאמה גם הפרטים על ההשמדה. מאידך, מולצ'דסקי, כפי שתואר בדיעבד על ידי העדים, היה תמים יותר ממרין. עדויות, שיוצגו בהמשך, מתארות אותו ואת חבריו להנהגת היודנראט בבנדין כמופתעים ונבוכים לנוכח מהלך המאורעות. יתכן כי אמנם לא ידע על מטרת הכינוס הגדול שנקבע ל-12.8.1942³¹

תנועות הנוער: מידע מוורשה וחוסה אונים

בראשית אוגוסט 1942 היו אנשי תנועות הנוער הגורם המעודכן ביותר בקרב יהודי זגלמביה באשר לתכנית ההשמדה הגרמנית. בתקופה זו כבר שהה מרדכי אנילביץ' במחיצתם כחודשיים וחצי. המידע המפורט, שהביא אנילביץ' על ההשמדה בחלמנו ובפונאר, נתפס כמידע אמין ומדויק. אנילביץ' אף עמד בקשר עם חבריו, שנשארו בוורשה ובזגלמביה ידוע היה בתקופה זו על גל הגירושים הגדול המתחולל בוורשה.³² למעשה כבר נמצא אנילביץ' בתקופת שהותו בזגלמביה צעד נוסף מעבר למודעות להשמדה. בהשראת נסיונות ההתגוננות הראשונים בוורשה היה מדבר כבר על רעיון ההתגוננות.³³ ועם זאת, ככל הידוע, לפני ה-12.8.1942 עדיין לא ניסה אנילביץ' ליישם תכנית אופרטיבית להקמת מחתרת בזגלמביה. לבד מהידעות, שהביא עימו אנילביץ', היו לתנועות-הנוער מקורות מידע נוספים. מיולי 1942 שהתה בקיבוץ "דרור" בבנדין חנצ'ה פלוטניצקה, פעילת

"החלוץ" בוורשה. לפי אחת העדויות ביקרה במקום בקיץ 1942 גם אחותה, פרומקה פלוטניצקה. המידע, שהיה בידי חנצ'ה ופרומקה, הפך לזה, שהיה בידי אנילביץ' ואולי אף עלה עליו: פרומקה היתה אחת מהקשריות המרכזיות של "החלוץ" בוורשה, ובין השאר ביקרה באיזור וילנה לאחר הטבח ההמוני שם. כפי שהעיד לימים אברהם פישל, איש קיבוץ "דרור" בבנדין: "האמנתי לפרומקה, שמטרת הטרנספורטים היא מוות". גם לפי עדויות חברי "דרור" ופועלי ציון צ"ס (המפלגה האם של "דרור"), היו בידיהם בתקופה זו ידיעות בדוקות על ההשמדה.³⁵ אנשי "הנוער הציוני" מסוסנוביץ, הגוף הגדול והחזק בקרב תנועות הנוער, היו מעודכנים אף הם. הם נפגשו לא אחת עם מרדכי אנילביץ', ובמקרים מסויימים אף שימשו כשומרי ראשו. את הידיעות על הגירושים ותכניות ההתגוננות בוורשה הפיץ אנילביץ' גם ביניהם. מעט לפני אוגוסט 1942 הגיע לידי אנשי "הנוער הציוני" מידע ממקור נוסף, שהוזכר למעלה. אחדים מהם טיפלו באסיר הצי'ני, שנמלט מאשוויץ ומסר מספר פרטים על המתרחש במחנה. אלא שמקור זה היה עמום למדי. הצי'ני גסס, ומקץ ימים אחדים נפטר.³⁶ אך בדומה למרין ומולצ'דסקי, העיקר לא היה בכמות המידע, שהיה בידי אנשי תנועות הנוער. העיקר היה, וזאת בניגוד למנהיגי היודנראט, בדרך, בה נתפס מידע חדש זה ביחס לתכניות הגרמנים. עדותה של אחת מחברות השוה"צ הנציחה תגובה טיפוסית למידע, שמסר אנילביץ':

"לא אשכח את הוויכוח הראשון, כאשר מרדכי סיפר על פעולות הגרמנים. אני זוכרת, שהוא סיפר לנו, שאוספים יהודים באוטו משא ומשם מובילים אותם לטרבניקי וגובניקי. הגרמנים זורקים ציקלון לתוך האוטו וכך נספים האנשים. אני זוכרת, שאינה (גלברד, א.ר.) קמה וטענה: לא יתכן דבר כזה, שיקחו אנשים צעירים ובריאים ובצורה כזאת ימיתו אותם. היינו כולנו צעירים. לא יכולנו לתאר לעצמנו דברים כאלו. אמרנו: "כיצד יתכן דבר כזה, שיקחו אנשים צעירים ובריאים, כשהם נחוצים לעבודה, כיצד יתכן, שיהרגו אותם". אז מרדכי קרא בשמות אנשים מוכרים לנו והוכיח במספרים ובעובדות את נכונות דבריו. החלטנו או, שאם בלאו הכי צריך למות, צריך לתת טעם טוב למוות שלנו".

תגובתה של העדה פלה כ"ץ מצביעה בדיעבד על המכשול הקוגניטיבי, שעמד לא רק בפני חברי השוה"צ, תנועתו של אנילביץ', אלא גם בפני מרין והיהודים בכלל. אין אדם יכול לתפוס, כי מותו נגזר. אלא שפלה וחבריה, למרות הפקפוקים, נכונים היו להאמין. לפנייהם עמד אדם, שהכירו ובטחו בו ואף יכול היה להוכיח את אמיתות דבריו. לאנשי תנועות הנוער לא היה רק מידע רב יותר. הם תפסו את משמעותו של מידע זה. לפי העדות שלמעלה משימתם היתה עתה לשכנע את הציבור בנכונות הידיעות, שהיו בידיהם:

"התפקיד הראשון, שמרדכי הטיל עלינו היה: לעבור בין היהודים ולהסביר להם, שהאקציות מובילות את היהודים לא להמשך החיים אלא לסופם המר..."³⁷

כתבה פלה כ"ץ בהמשך עדותה. אלא שמשימה זו לא היתה קלה. הם מצאו עצמם עומדים פנים אל פנים מול תעמולת היודנראט, שהיתה מכוונת לחיזוק האמונה שהתפוררה, שיש אפשרות לחזות מראש את מגמת המדיניות הגרמנית. יתרה מזו: הציבור היהודי, שגילה הערכה כלפי פעילות תנועות הנוער עד כה, ראה בהם למרות הכל צעירים בלתי-מנוסים, הסומכים על מידע, שהובא ממקומות מרוחקים על ידי אנשים בלתי-מוכרים. תגובות אלה יידונו בהמשך.

פעילותם העיקרית של אנשי תנועות הנוער היתה בעיקרה פעולת מחאה. בזמן האסיפות ההמוניות, שערך מרין בסוסנוביץ, קראו מספר אנשי "הנוער הציוני" קריאות ביניים, לכל יולך שולל את הציבור.⁸⁷ פעולה משמעותית יותר היתה זו של הפצת כרוזים, הקוראים ליהודים שלא להתייצב. את הכרוזים הדפיסו יאנק צימרמן ("הנוה"צ"), וצבי דונסקי ("השוה"צ") מסוסנוביץ. הכרוזים הסבירו את גורל המגורשים, הזהירו מפני מסירה מרצון בידי הגרמנים והסתיימו בקריאה; "לא להתייצב!" הכרוזים הופצו בסוסנוביץ ובבנדין ואף הגיעו לידיעת מרין. באסיפה הבאה יצא מרין כנגד הכרוזים:

"בני הנוער המומי המוח יביאו עלינו שואה. הם יקרכו את הקץ, שאני משתדל לדחותו... הנוער אינו מתמצא ואינו יודע, איך לנהוג בגרמנים. אם הכרוזים יגיעו לידי הגרמנים, נשלם מחיר גבוה. התאמינו לפחוזים מחוסרי האחריות? בזכות מאמצי והשתדלויותי, בזכות הפוליטיקה שלי נמצאים אתם כאן. מה הוא המעשה, שהוכחתי לכם לא פעם את יכולתי?"⁸⁸

פעולת הכרוזים השיגה אך אפקט מועט. למרות התסיסה לקראת יום הכינוס מצאו את עצמם פעילי התנועות במיעוט מבוטל. היהודים בחרו להאמין למרין. ערב הכינוס הגדול, ב-11.8.1942, התכנסו נציגים של הנהגות תנועות הנוער, כדי להחליט על מעשיהם ביום הכינוס. באסיפה נכח גם אנילביץ, שדיבר בתוקף כנגד ההתייצבות. אך נציגי התנועות מצאו את עצמם חסרי אונים נוכח המצב. ברור היה, כי מרבית האוכלוסיה היהודית תתייצב בזמן ובמקום שנקבעו. מאידך, באי-התייצבות היו אנשי תנועות הנוער עלולים לסכן לא רק את עצמם, אלא גם את בני משפחותיהם, שיגורשו במקרה כזה. זאת ועוד. גם במקרה של גירוש סביר להניח, כי הם, כאנשים צעירים, הנחשבים לעובדים חיוניים, יעברו אותו בשלום. בדרך זו או אחרת דבק גם בהם אותו אופטימיזם זהיר, שירד על כלל הקהילה בהשראת תעמולת היודנראט. ככלות הכול, אמרו אחדים מהם, "ייתכן שבאמת לא יתרחש כל רע". באותו יום בוצעה פעולת ההטעיה בעיירה צ'לאדזו, וכך למרות ההתלבטות, ולמרות נוכחותו של אנילביץ, נפלה החלטה להתייצב עם המשפחות.⁸⁹ בראשית אוגוסט 1942 לא האמינו עוד אנשי תנועות הנוער, לא בגרמנים ולא ביודנראט. אך היו חלשים מכדי לארגן פעולת התנגדות, שתקיף למיצער את המעגל המצומצם שלהם.

האוכלוסיה היהודית: עמימות, מבוכה והשתכנעות

הימים שלפני ה-12.8.1942, היו ימים של מבוכה, חששות כבדים ותסיסה לכלל האוכלוסיה היהודית בבנדין ובסוסנוביץ. אילולא כן — לא היו צריכים מרין

ומולצ'דסקי להשקיע מאמצים כה ניכרים בשכנוע ההמונים להתייצב ביום הכינוס. ערב הכינוס היה על כל פרט להכריע: האם להתייצב כנדרש או להימנע מהתייצבות. באותו זמן היתה זו שאלה מעשית, שהתשובה עליה היתה נעוצה במידת האמון, שנתנו היהודים בגרמנים וביודנראט. בדיעבד הפכה שאלה זו גם לשאלה קיומית ראשונה במעלה. על ההתלבטות השפיעו מספר גורמים. דומה, כי הראשון שבהם הוא החוויות האישיות מהעבר הקרוב, שנשאו עימם רבים מתושבי בנדין וסוסנוביץ. הגירושים הראשונים של מאי ויוני היו עדיין בבחינת פצעים פתוחים. ממשפחות אחדות גורשו בני משפחה זקנים, חולים, או נתמכי סעד. יהודים רבים חיים היו מזה שבועות אחדים ללא יקיריהם הקרובים ביותר. מידת האמון, שנתנו מאז בהבטחות הגרמנים והיודנראט, היתה נמוכה. מאידך, הנסיון הקרוב גם לימד, שבמקרה של אי התייצבות תגובת הגרמנים היא פראת וברוטאלית. זכר המצודים, שערכה הגסטאפו ככיתור השרירותי של מספר בתים וגירוש תושביהם, טרם נמחה מלב.

מספר גורמים או מעגלים חברתיים השפיעו על התלבטות זו. שני הראשונים שבהם נדונו בפירוט למעלה: מנהיגות היודנראט ותנועות הנוער. לצידם ניתן לזהות עוד מספר מעגלים חברתיים. למרות שלא נמצאו עדויות מספקות לכך, מותר להניח, כי אחד ממוקדי התסיסה היה בשכבות הדלות, אשר היו הקרבן העיקרי בגל הגירושים הראשון. עדויותיהם המרירות של אנשים דוגמת אברהם פישל וחיקה קלינגר, חברי תנועות-נוער, שמוצאם משכבות אלה, מצביעות בדיעבד על מוקד תסיסה זה.⁴⁰

מעגל חברתי אחר, בעל התייחסות משמעותית להתלבטות זו, היה זה של הפליטים. בעריה הגדולות של זגלמביה נמצאו בתקופה זו שלוש קבוצות של פליטים. אלה של הגירושים המוקדמים משלויה הפולנית (1940) ומאושווינצ'ים (אושוויץ) (1941); שרידי קהילות קטנות באיזור, שלאחר חיסולן הובאו לבנדין וסוסנוביץ; וכן מספר פליטים בודדים מהג'ג. את מספרם הכולל של הפליטים ניתן להעריך בלמעלה מ-7,000 יהודים.⁴¹ עבור פליטי ה"גנרל גוברנמנט" היתה שאלת ההתייצבות שאלה תיאורטית בלבד. בהיותם מחוסרי תעודות זיהוי, ריחפה עליהם סכנת גירוש בכל מקרה של ביקורת. אנשים אלה מנוי וגמור היה עימם שלא להתייצב.⁴² על הקבוצה השנייה נמנו פליטי הקהילות הסמוכות, כמו אולקוש ויאבונו, שידעו זה עתה את טעם הגירוש. אנשים אלה, האמינו אך במעט להבטחות הגרמנים והיודנראט. כך למשל, פ.ר., שאך לפני כחודש וחצי גורשה מאולקוש, החליטה שלא להתייצב.⁴³ פליטי הגירושים המוקדמים היו חשדנים אף הם, אם כי במידה פחותה. העדה פורטגאנג מאושווינצ'ים ידעה מנסיונה, כי גיוס כזה כרוך תמיד ב"גירושים, מעשי שוד ויריות", ולא היה בדעתה להתייצב.⁴⁴ נראה, כי גורם חברתי זה, לצד אנשי תנועות הנוער, היה אחד ממוקדי התסיסה, שאליהם כוונה תעמולתם של מריץ ומולצ'דסקי. הסכנה לא היתה רק באי התייצבותם של הפליטים, אלא גם בהשפעת סיפוריהם על שאר האוכלוסיה.

טיפוסית להתלבטות היתה גם החלטתם של מספר זקנים, שלא להתייצב כנדרש. בהגדרת המצב שלהם היה האיום, כי ייתפסו בבתיהם, שווה לאיום של זיהויים כבלתי-מועסקים. חותמת-הגסטאפו ממילא לא תוטבע בתעודותיהם. על כן העדיפו אחדים מהם להישאר ביום הכינוס בבתיהם.⁴⁵ אלא שאלה היו בבחינת

מיעוט. מרבית האוכלוסיה הקשישה היתה רגילה לציות לפקודות הרשות באשר היא רשות.

נגד השפעת התסיסה בקרב תנועות הנוער, השכבות הדלות והפליטים פעל במישור החברתי גורם ממתן: האדמיניסטרציה של היודנראט. יש לזכור, כי אדמיניסטרציה זו הגיעה באותה תקופה לכ-1,200 פקידים לרבות כ-400 שוטרים. אדמיניסטרציה זו, גם אם נדבקה באווירת החשדות הכללית, מחוייבת היתה על-פי הוראות מרין ומולצ'דסקי להתייצב ראשונה, במועד הכינוס. זאת ועוד, בתוקף משרתם אף הובטחה להם חסינות מפני גירוש.⁴⁶

גורמים חברתיים אחרים לא הצטיינו בעמדה מיוחדת לגבי יום הכינוס. אופייני הוא בהקשר זה, כי אין העדויות מאזכרות כינוס מפלגתי כלשהו, בו נדונה שאלה זו. בהקשר זה יש להדגיש, כי להוציא חלק מפעילי מפלגות השמאל, מרבית העסקנים הצעירים של המפלגות הציוניות היו חברי היודנראט. הרבנים מצידם, אנשי "המזרחי" ואנשי "האגודה", תמכו בפעילויותיו של מרין עוד מיוני 1942. באחת מהאסיפות הפומביות אף הכריז אחד הרבנים ביחס למרין, כי "ממשה ועד למשה, לא קם כמשה (מרין)".⁴⁷

מה ידע היהודי ברחוב על מטרת הגירושים? המשלוחים ל"יישוב מחדש", שנערכו בחודשי מאי-יוני, עוררו חרדה רבה לא רק בשל סוג האוכלוסיה שגורשה אופיים האלים של הגירושים, אלא גם משום שמהמגורשים לא התקבלה שום ידיעה. גסיונות קרובי המשפחה לברר את גורל יקיריהם נכשלו, זאת בניגוד למידע, שהגיע על המגורשים למתנות העבודה. העמימות לא התבהרה. למרות קרבתו היחסית של מחנה אושוויץ: למעשה רק עשרות ק"מ ספורות הפרידו בין אושוויץ וסוסנוביץ. בסוסנוביץ אמנם הילכו שמועות, שהרכבות הגיעו לאושוויץ, אך לא היה ברור. מה קורה שם. המידע, שהביאו פליטי העיירה, הגם שכלל פרטים מסמרי שיער על המתרחש במחנה, עדיין לא כלל פרטים על השמדה שיטתית. יהודי אושווינצ'ים גורשו כמעט כשנה לפני התחלת הפעלתם השיטתית של תאי הגזים.⁴⁸ מצד שני, קיימים היו בוגלמביה באותה תקופה מקורות מידע אחרים: ח.ו, איש פועלי ציון צ"ס, שמע על ההשמדה מפי שליחי "החלוץ"; מ.ב.ק., לשעבר בעל מפעל מזון, ידע מפי הגרמני הממונה על מפעלו "כי היהודים הנשלחים הולכים השמימה דרך הארובה". הוא סיפר את הידיעה לאחרים; למשפחתה של ציפורה בת ה-16 הגיעה תעמולת תנועות הנוער "אשר הלכו בין האנשים ואמרו לא ללכת, כי זאת תהיה הליכה למוות"; לעדה אחרת, הגיעו שמועות על גירוש ורציחת יהודים בערים שונות בפולין.⁴⁹ אלא שריבוי הידיעות וגיוונן לא פיזר את מעטה המסתורין סביב מטרת הגירושים ל"יישוב מחדש". רבים קיבלו את הידיעות על תנאי, כשמועה בעיקר. חסרה היתה הוכחה ודאית. פקידת היודנראט בבנדין, על אף קרבתה למקורות המידע, ציינה, כי לאחר הגירוש במאי —

"שום איש אצלנו לא העלה או על דעתו, שהאומללים מובלים לאי שם לכיוון בלתי ידוע וזכר לא יישאר להם".⁵⁰

גם ה.ג., תושבת בנדין, טענה, כי במאי 1942,

"אף אחד עוד לא ידע את האמת, לאן לוקחים את הזקנים והחולים... אז אף אחד לא חשב עדיין, שלוקחים אותם למוות".

לפי דבריה עולה, כי מצב זה נכון היה גם לראשית אוגוסט 1942. ז.ל., אז ער בן 18, חבר הנועת "הנוער הציוני" בבנדין, זכר:

"...דיברו על אושוויץ כמחנה ריכוז עוד לפני מיגרשי הספורט, אך עדיין לא במשמעות של השמדה המונית... למשל, ההורים שלי, לפני הריכוז במיגרש 'הכוח', לא האמינו, כי אושוויץ פירושה השמדה".⁶²

במקרים מסויימים אף זכתה תעמולת תנועות הנוער ליחס חשדני ועויין. כאשר הודיע שמואל רוזנצוויג, איש "השומר הצעיר", לאביו של חברו, כי "גם אני וגם אתה נידונים למוות", זכה בתגובה לסטירת-לחי. הרחוב, העם, סירב להאמין לידיעות אלה על-פי אותה עדות.⁶³ בסטירת לחי זו טמון היה דבר מה נוסף: את הידיעות העיקריות הפיצו אנשים, שנתפסו על ידי הציבור, כמו על ידי מרין, כצעירים חצופים ובלתי מנוסים, הזורעים בהלת-שווא בציבור. בבחירה המעשית למי להאמין — למנהיגות או לצעירים, בחרו מרבית היהודים לשים את מבטם במנהיגי היודנראט. למרות כל מה שאירע, עדיין נתפסה מנהיגות זו כשקולה ואחראית.

ואכן, במצב זה של עמימות היתה לתעמולה, שניהל היודנראט ולטכסיס ההטעייה הגרמני בצילאדו' השפעה דומיננטית על קבלת ההחלטה הסופית. שאר הגורמים היו שקולים ויצרו ערפל של חוסר וודאות. מכאן — זכר הגירויים הראשונים במאי וביוני, וכנגדם — זכר תגובתם האלימה וההחלטית של הגרמנים במקרה אי התייצבות. מכאן — השמועות העקשניות בדבר גורלם של הנשלחים לגירוש, ומנגד — אי הודאות של שמועות אלה. אך תכסיס ההטעייה בצילאדו' והעובדה, שהיודנראטים הטילו את מלוא כובד משקלם בזכות ההתייצבות, הכריעו את הכף. ככלות הכול, אם היודנראט קורא לבוא בבגדי חג, מיעץ, שלא להצטייד במזון, ובפרט שולח את פקידיו ראשונה — סימן הוא ואות, כי אנשי היודנראט מאמינים אף הם, שהכל יסתיים בשלום. משה זילונקה, איש בית"ר בסוסנוביץ, ניסה לשכנע את הוריו, שלא יתייצבו:

"אולם הם ככל היהודים לא רצו להסתכן, בהיותם משוכנעים, שיחזרו לביתם — כפי שהבטיחו העסקנים בנאומיהם".⁶⁴

ויכוח דומה התעורר בבית מאיר פרדלסקי בסוסנוביץ, שהציע לאמו להסתתר עד יעבור זעם. למרות שהאב נלקח למחנה עבודה אך לפני מספר חודשים, חזקה היתה דעת האם להתייצב, כשלעזרתה נחלץ אף השכן.⁶⁵ ואילו פרדקה אוקסנהדלר (לימים מויא), בסכמה את תגובת הציבור לאסיפות שערך מרין, רשמה:

"...הציבור — בני אדם נבוכים, שחיפשו להם דבר מה להיאחו בו — האמינו (למרין, י.ר.), רצו להאמין".⁶⁶

בדבריה של פרדקה טמון לדעתנו המפתח להבנת התייצבותם של יהודי בנדין וסוסנוביץ ב־12.8.1942. בדומה למרין עצמו, יותר משהאמינו היהודים, שהכינוס יעבור בשלום, הם רצו להאמין בכך. תהליך השכנוע העצמי פעל עתה על הקהילה כולה. דווקא משום שהחששות היו כה כבדים, כפי שהעידו גם אנשים שעדיין לא האמינו, כי אושוויץ פירושה מוות, זקוקים היו לחיזוק אמונתם, שהכל יעבור בשלום. בלבשם בגדי חג, כשבידיהם אך מזון מועט, דמו לבני שבט קדמון, המנסים לרצות אל אכזר ונורא, שאת כוונותיו לא יכלו להבין.

ההיסטוריון. סיכום ביניים

בעצור עתה לרגע, את תיאור מהלך האירועים, כדי להציג מספר מסקנות חלקיות, הנוגעות לשאלה המרכזית של חלק זה: האם ידעו או לא ידעו היהודים על כוונות הגרמנים בנסיבות הנחונות?

א. ביחס לשאלה שלמעלה יש להפריד בעקבות הפסיכולוגיה הקוגניטיבית בין שני מושגי יסוד: מידע ותובנה.⁶⁶ דבר אחד הוא לצבור קטעי מידע שונים המתייחסים לפעולה הגרמנית ודבר אחר הוא לעמוד על משמעותו של מידע זה, לרכוש תובנה (Insight) לגביו. מקורות המידע בוגלמביה בשלב זה של הגירושים הם רבים ומגוונים, הן בשל הקרבה לאושוויץ, הן בשל נוכחותם של פליטי הג'ג, השליחים מוורשה ושמעות וסיפורים, שהסתובבו באיזור. בפרט נכונים הדברים לגבי מנהיגות היודנראט. בכל זאת על פי רוב לא מצטרפים קטעי מידע אלה לתובנה חדשה, זאת להוציא את אנשי תנועות הנוער.

ב. מתיאור מהלך האירועים וההכנות לכינוס ב־12.8.1942 מסתבר, כי הצטברות (אקומולאציה) של כמות גדולה של מידע פוזיטיבי על כוונות פעולת הגרמנים אינה מבטיחה מעבר אוטומאטי לתובנה, המארגנת מידע זה בסכימה קוגניטיבית חדשה. ושוב, בהתייחס לפסיכולוגיה הקוגניטיבית ואף לפילוסופיית-המדע של קוֹן,⁶⁷ ניתן לטעון, כי ההכרה האנושית אינה עוברת בצורה מכאניסטית מסכימה אחת לשנייה על יסוד הצטברות כמות מסויימת של מידע. העיקר אינו בהצטברות המידע אלא בהבנתו. בפרט נתקלת ההכרה במכשולים קשים, כאשר המדובר הוא בתובנה, שפירושה הכרה בקרבתו של מוות בלתי-נמנע. עדותה של פלה כ"ץ וסטירת הלחי, שספג חברה, מצביעים על כך יותר מכל.

ג. המכשול העיקרי במעבר לתובנה החדשה מוסבר על ידי תיאוריית "הדיסו-נאנס הקוגניטיבי". על פי תיאוריה זו מיסודו של פסטינגר,⁶⁸ אדם, המחזיק באמונות ועמדות, שאינן מתיישבות זו עם זו או עם המציאות, מתנסה במתח נפשי ואי נוחות, שמהם הוא מנסה להשתחרר. אחת הדרכים המקובלות יותר להשתחררות היא חיזוק אחת העמדות, הנמצאות בדיסונאנס. ערב הכינוס הגדול שרוי מרין בדיסונאנס קוגניטיבי והוא מושך אליו את כל בני קהילתו. מרין נמצא במצב של ערעור אמונתו ביכולתו לשכנע את הציבור היהודי, כי ביכולתו להנהיגו בביטחה לחוף מבטחים. אמונה זו מתערערת לאור אימי הגירושים הראשונים. מרין חש, כי אמון הציבור היהודי בו נחלש והולך. כדי לצאת מהדיסונאנס הקוגניטיבי אליו נקלע, מחזק מרין את עמדתו הקודמת. בדרישתו להופיע בבגדי חג ובהבטחה, כי הכינוס לא יארך זמן רב, שיכנע מרין את

הקהל ואת עצמו, כי הכינוס יסתיים ללא גירוש. יותר משהאמין בכך מרין, רצה להאמין בכך. במצב דומה לזה של מרין ובפרט לאחר התעמולה המאסיבית של האחרון וטכסיס ההטעיה הגרמני נמצאים גם מרבית היהודים. מרביתם בוחרים להאמין, במה שהם רוצים להאמין, ונסחפים בדיסונאנס הקוגניטיבי, המאפשר להם להחזיק בעמדותיהם הקודמות.

ד. גורם נוסף, שהשפיע על היהודים, היא האמונה במנהיגותו של מרין. מרין הוכיח את עצמו עד לתקופה זו כמנהיג שנוי במחלוקת אמנם, אך אפקטיבי ביותר בכל הקשור להשרדות היהודים ותנאי חייהם. ושוב, בהתייחס למחקרים בפסיכולוגיה חברתית, שנערכו בצבא האמריקני לאחר מלחמת-העולם השנייה ובצה"ל בשנים האחרונות, הוכח, כי יכולתו של החייל לעמוד נפשית בפני מצבי-לחץ מותנית בשני גורמים עיקריים: האמון במפקד והליכוד החברתי של היחידה.⁶⁶ עד אוגוסט 1942, ערב הכינוס, סיפק מרין למרבית יהודי זגלמביה מנהיגות, שניתן לתת בה אמון.

ה. מאידך, יכולתם של אנשי תנועות הנוער להתגבר על מכשול קוגניטיבי זה ולהגיע לתובנה החדשה מוסברת מכוח האמון, שנתנו באנילביץ' ובשאר שליחי "החלוץ". מה שהיה מרין עבור יהודי זגלמביה, היה עוד הרבה יותר אנילביץ' עבור אנשי תנועות הנוער: מנהיג אהוד ונערץ. ועוד, כפי שידוע גם ממקרים אחרים, כוחה של עדות ראייה המובאת מפי אדם מוכר, הוא הוא שהכריע ביכולת המעבר לתובנה חדשה זו, שפירושה הכרה בעובדת ההשמדה.⁶⁶ העיקר לא היה בכמות המידע שבידי אנילביץ' ומהימנותו, שכן מידע זה הועבר גם למרין, אלא באמון שניתן באנילביץ'.

ו. ועוד מסתבר, כי לא בכל מקרה יש קשר ישיר בין הידיעה על שתי רמותיה (כמידע פוזיטיבי, או כתובנה) לבין ההחלטה להתייצב או לא להתייצב. מרין, בין אם הוא מבין, בין אם אינו מבין את כוונת הגרמנים, מנוי וגמור עימו, כי על היהודים להתייצב. בכך הוא סבור, שיציל את מרבית הקהילה. אנשי תנועות הנוער, למרות תובנתם ולמרות תעמולת-הנגד שניהלו, מתייצבים אף הם, אם בשל תחושת חוסר-האונים, אם בהנחה, שהם כצעירים יישרדו. מאידך, לגבי הציבור היהודי הרחב ניתן לומר, כי ההחלטה הסופית על ההתייצבות היא שאלה קיומית-אישית, שעמיה מתמודד כל פרט ופרט מיהודי זגלמביה. גורמים חברתיים שונים, כגון פעולת ההטעיה הגרמנית, תעמולת היהודנראט, תעמולת-הנגד של תנועות הנוער, יוצרים אמנם לחץ חברתי מכיוונים שונים. אך הכרעתו של כל פרט ופרט היא אישית. זו אינה התנהגות של עדר. זהו תהליך רציונלי של קבלת החלטות, של חיפוש אפשרות הפעולה האפקטיבית ביותר בנסיבות הנתונות. החשש, כי מי שלא יתייצב, יגרוש; כי אי-התייצבות מסיבית תביא לפעולת עונשין אלימה של הגסטאפו; האחריות לבני המשפחה, העשויים להיפגע במקרה של אי התייצבות — כל אלה הם שיקולים פרקטיים, העומדים בשורש ההחלטה להתייצב.

3. ה"פונקט": 12.8.1942

5.00 בבוקר. בנדין וסוסנוביץ: התייצבות

כבר בשעת בוקר מוקדמת החלו יהודי בנדין, סוסנוביץ ודומכרובה לעזוב את דירותיהם ולצעוד למקומות הכינוס. שעת הכינוס נקבעה אמנם רק ל-7.00, אך תושבים רבים ביקשו להקדים. לימים תיאר ק. צטניק את המחזה שניגלה לעיניו בסוסנוביץ, ("מטרופולי" ככינויה בספריו), במילים הבאות:

"השכימו אמהות יהודיות לחפוף ראשי ילדיהן, הלבישו מחלצות שבת את כל בני המשפחה ונטלו עמהן שיירי אוכל. הבתים נסגרו, ומשפחות משפחות גהרו היהודים ברחובות. הורים גשאו פעוטות בזורעותיהם, הדפו תינוקות בעגלותיהם. אבות, בידם האחת בקבוק חלב ליונקים והשניה מוליכה סב קשיש, ששוב אינו תופס מה טיבה של הליכה זו."⁵⁷

בבנדין התגלתה תמונה דומה לעיניה של פקידת היודנראט:

"...כבר בשעה 5.00 בבוקר התחילו היהודים נוהרים לשם, כדי שלא לאחר הלילה. אף אני מהרתתי לשם, כדי שלא לאחר, ויחד אתי הלכה אמי הזקנה בת ה-65. התנועה היתה עצומה. אמהות סחבו את פעוטיהן בעגלות ילדים, זקנים וחולים הובלו בכרכרות ובעגלות. הכל היו לבושים במיטב בגדיהם, כאילו היו הולכים למיפקד חגיגי. בלב כל אחד ואחד לחוד קינן היגון. רבים אמרו בגלוי, שכאן מושכים את כל היהודים לתוך הפח ואף על פי כן הלכו כולם."⁵⁸

לפי אותה עדות קיבל היודנראט הנחיות מהגסטאפו, שהתירו אי התייצבות חולים בעלי אישור רפואי מתאים. אלא שהחולים חששו להישאר, שמא ימצאו אותם אנשי הגסטאפו ויחסלו אותם במקום כיסוד בלתי פרודוקטיבי. לדבריה "באופן כזה אפשר להגיד, שכל הרובע היהודי שבבנדין נתרוקן באותו יום ונראה כמת."⁵⁹

בין ההולכים בסוסנוביץ נמצאה הילדה רבקה קליינר, בת השמונה. לידת תל-אביב היתה, והגיעה יחד עם אמה ואחותה לביקור משפחתי בקיץ 1939. עם פרוץ המלחמה נתקעו בסוסנוביץ ועתה צעדו עם כולם. אתמול בערב הגיעה האם מעבודתה ואמרה, שמחר תיקח את רבקה ואת אחותה בת ה-11 לבית החרושת, לביקורת:

"מ'אמעש" לא פחדה כלל. היא היתה עובדת מצוינת והמפקח הגרמני היה מרוצה ממנה... בשעה ארבע לפנות בוקר העירה אותנו אמא, רחצה פנינו וחפפה את ראשינו עוד יותר טוב מאשר בערב הפסח לפני "הסדר". ואת השמלות היפות לבשנו, כדי שנהיה נקיות ויפות בשעת הביקורת והגרמנים לא ימצאו בנו כל פגם."⁶⁰

גם ש. פורטגאנג, פליטת אושווינצ'ים, צעדה שם, עם אמה בת ה-62. בבוקר התנהל ויכוח בין השתיים. הבת חששה, פן לא תעבור האם את הבדיקה ולא רצתה להוליכה לכינוס. אך זו התעקשה והודיעה, שתלך בלעדיה. עכשיו הן שתיהן כאן.⁶¹

בבנדין התייצב ל. ק. בן 19, איש "דרור". הוריו גורשו עוד באחד הגירושים הראשונים. בתחילה לא ידע לאן, אחר כך שמע מפני הרשל שפרינגר וברוך גפטק, ראשי התנועה המקומית, כי המגורשים נלקחו לאושוויץ. עכשיו היה כאן עם אחותו בת ה-10.⁶² מ. ב. ק. איש פועלי אגודת ישראל התייצב עם אשתו ובנו הגדול. חשדני היה לאור המידע שבידיו. ערב הכינוס שאל את מולצ'דסקי, מדוע צריכים להתייצב גם זקנים וילדים. מולצ'דקי השיב, שזוהי פקודה של הגרמנים. קליינמן החליט להסתכן והשאיר את הבן הקטן בבית.⁶³ גם חיקה קלינגר מ"השומר הצעיר" נמצאה שם. עוד אתמול התלבטו יחדיו נציגי תנועות הנוער, כיצד ינהגו —

"אלא שמכל הצדדים שיכנעו אותנו, כי דבר לא יקרה. גדולי הפסימיסטים טענו, כי לכל היותר ייערך גיוס לעבודה. איש לא העלה בדעתו, כי יתכן גם גירוש. אני הייתי בטוחה, כי יפילו אותנו בפח".⁶⁴

ההחלטה היתה להתייצב, וכך נהגה אף היא. אלא שאת אביה בן ה-60, קטוע רגלו האחת, ציוותה להישאר בביתו.⁶⁵

7.00 טוסנוביץ, 8.00 בנדין ודומברובה : רישום

הגיע הזמן, שנקבע לתחילת הרישום. בשעה 7.00 מרוכזים היו כ-2,000 יהודי טוסנוביץ במיגרש הספורט העירוני ברחוב יאן ובשבעה "שופים" גדולים. בשעה 8.00 מכונסים היו גם כ-22,000 יהודי בנדין בשני מיגרשי ספורט: מיגרש "הכוח" ומיגרש "סרמציה". בדומברובה גורניצ'ה, התאספו 3,000 יהודים לפני בנין הקהילה, אף הם לבושים בגדי חג "כלפגישת רעים וידידים".⁶⁶

בבנדין החלו עובדי היודנראט ברישום הבאים מיד עם כניסתם למיגרשי הספורט. בכניסה למיגרש ניתן לכל אחד מספר סידורי ובאמצע המיגרש עמדו שולחנות קטנים שם נרשמו היהודים על ידי עובדי היודנראט. רק מעט גרמנים נראו במקום. על הסדר שמרו אנשי המשטרה היהודית. היה בוקר יפה וילדים השתעשעו על הדשא. פני הדברים נראו כשורה.⁶⁷

עתה הגיעו אחרוני המתייצבים. ר.ו. בן 10, גר בסמוך למיגרש "הכוח". בכל שעות הבוקר צפו הוא ובני משפחתו בורם ההולכים למיגרש. תחילה חשבו לא ללכת. עתה נראו שוטרים יהודים עוברים בין הבתים, לאסוף את המאחרים. וקסלמן האב נטל את ראובן ואחיו ופנה אל המיגרש.⁶⁸ גם ח.ו. כבן 31 הגיע עתה. עמו אשתו ושלושת ילדיו. ו. עבד כצבע בבנין הווילה של ד"ר דרייאר, מפקד הגסטאפו. אתמול הגיע לשם דרייאר בחברת מספר אנשי יודנראט. דרייאר התעניין לדעת, מתי תושלם העבודה. הפועלים, שלושים במספר, ענו, שהכינוס למחרת, עלול לגרום לעיכוב. דרייאר אמר להם להכין כרזה ולהתייצב ב-8.00

כנדרש. הוא יגיע ב-9.00 וישחררם. דבריו של דרייאר סתמו את הספיקות בלב הפועלים. אחדים מהם חשבו קודם שלא לבוא. עתה נשתכנעו. עמדו שם עם הכרזה והמתינו לבואו של דרייאר.⁶⁹ הירש ברנבלט, סגן מפקד המשטרה היהודית בבנדין וכ-50 שוטרים שמרו על הסדר. ברנבלט הופיע אף הוא עם משפחתו, כנדרש מפקידי היודנראט. בסוסנוביץ ובדומברובה. פני הדברים דומים. אלפים עומדים וממתנים בסבלנות לתחילת הרישום בידי הגרמנים.⁷⁰

9.00 בנדין : ציפיה

שמש חמה של יום אוגוסט עמדה כבר במרומי הרקיע. התחיל להיות חם. אלה שזכרו להצטייד בשתייה, הוציאו בקבוקים ושחו. אנשים התיישבו על הדשא וחיכו לבאות.

בבנדין הסתיים הרישום של היודנראט. התברר, כי למעלה מתשעים אחוז של היהודים התייצבו. מרבית היהודים, לרבות הפליטים, התייצבו.⁷¹ פליטים אחדים בחרו להסתתר. בעיקר פליטי ה"גנרל גוברנמנט" וערים שכנות לבנדין, שזכרון הגירושים ומסרתם היה עדיין טרי בנפשם. בין המסתתרים גם מרדכי אנילביץ', שהתחבא בביתה של עדה נויפלד, חברת "השומר הצעיר" בבנדין. לא התייצבו גם מספר זקנים וחולים, ביניהם אברהם מגלה, בנו בן ה-20 של סגן יו"ר היודנראט, שהיה חולה באותו יום. רק גרמנים מועטים נראו בשטח היה ונראה בעליל, כי לא יערכו חיפושים אחר המסתתרים.⁷²

גם בסוסנוביץ ובדומברובה התייצבו מרבית היהודים. ידוע אך על מקרים בודדים של פליטים וזקנים, שבהרו שלא להתייצב.⁷³

10.00 דומברובה : תחילת המיון ; סוסנוביץ ובנדין : עצבנות

בדומברובה החל המיון.⁷⁴ אסתר קמינסקי בת 15, חניכת "השומר הצעיר", ראתה כי :

"פתאום הופיעו אנשי ס"ס מזויינים. החלו דחיפות, צעקות ואיומים ברצח; חלקו אותנו לארבע קבוצות: הראשונה היתה מיועדת ללכת הביתה, בשניה היו צעירים, שהיו מיועדים למחנות עבודה, ובשלישית לקחו גם עם "זונדר-קרטה" (תעודת העובד של "הממונה המיוחד", א.ר.), גם צעירים וגם מבוגרים, לפי ראות עיניו של איש הס"ס. בקבוצה הרביעית היו קשישים, שמיד נשלחו לאושוויץ."⁷⁵

לפי דוד אייזנברג, שאף הוא היה במקום, ניהל את המיון קוצ'ינסקי, נציג ה"ממונה המיוחד". תושבי דומברובה, כפי שראה אייזנברג, סווגו לשלוש קבוצות.⁷⁶ בסוסנוביץ הורגשה מתיחות. כאן לא ידעו עדיין על המתחולל בדומברובה, אך הגיעה הוראה להביא את המתייצבים מנקודות הריכוז בבתי החרושת למיגרש הספורט. אנשי המשטרה היהודית נשלחו לבצע את ההוראה. בנות משפחת

קליינר, שהמתינו מזה שעות ארוכות, כשהן עומדות על רגליהן, פנו ללכת יחד עם 500 איש, שהיו מרוכזים בבית החרושת. הדרך היתה ארוכה ורגליהן כאבו.⁷⁷ במיגרש הספורט הבחינו בשורות הארוכות של עובדי ה"שופים", שהתקברו למקום. הצפיפות והעצבנות גברה. גם מעלות החום עלו:

"השמש קפחה בלי רחם על ראשי האנשים. ילדים התרוצצו צמאים ועיצבנו את הוריהם בדרישותיהם. הרחש והתנועה גברו והלכו."⁷⁸

גם בבנדין גברה המתיחות. אל דוד ליורר במיגרש "הכוח" הגיעה שמועה כי משמרות מזויינים של פלוגות ס"ס ואנשי משטרה הקיפו את המיגרש. אין נותנים לאיש לצאת, אפילו לא לאנשי היודנראט. בבנדין לא היה ידוע עדיין על המתרחש בדומברובה. יוחנן ראנץ, איש "דרור", השגיח אף הוא בשומרים החמושים. אם עברו בו קודם הרהורי ספקות באשר להתייצבותו, הרי עתה ברור היה לו, כי מאוחר מדי להתחרט.⁷⁹

12.00 בנדין : חששות

לפי התכנון המוקדם היו הכל אמורים בשעה זו כבר לחזור לבתיהם, ועדיין לא קרה דבר. האנשים שרועים היו על הדשא בחום מעיק. הצמא מייסר. לאנשי היודנראט הגיעו שמועות מדומברובה. מספרים, שנערך שם מיון לשלוש קבוצות ומשחררים את הצעירים, בעלי תעודות העובד. מנלה, איש "המזרחי" וסגן יו"ר היודנראט בבנדין, הודה עתה בפני ליורר כי "הגסטפו רימתה אותנו". חושש היה עתה לגורל הנשים והטף, שנאספו במיגרש. לאנשי היודנראט בבנדין היה ברור עתה, כי גם בבנדין ייערך מיון המוני. השאלה היא רק, מי ינהל את המיון: דרייאר, איש הגסטאפו, או קוצ'ינסקי נציג ה"ממונה המיוחד". קיוו שהאחרונים, שאם כן, אוי המדובר במחנות עבודה, לא בגירוש.⁸⁰

13.00 בנדין, מגרש "הכוח": סלקציה⁸¹

למיגרש הגיע קוצ'ינסקי ואנשי "הממונה המיוחד" בלוויית מספר עוזרים. אחדים מהגרמנים לבשו מדים, השאר היו לבושים אזרחית. מצב הרוח השתפר מעט: בכל זאת אנשי "הממונה המיוחד" ינהלו את הפעולה. באמצעות מספר אנשי ס"ס ושוטרים יהודיים רוכזה כל האוכלוסיה היהודית במיגרש ה"כוח" (כ-12,000), בחציו האחד של המיגרש. במרכז המיגרש הוצבו מספר שולחנות ולידם התיישבו קוצ'ינסקי וקרונאו ומספר פקידי יודנראט יהודים. נראה, שמולצ'ינסקי היה אחד מהם. היהודים החלו לעבור על פני השולחנות. פקיד היודנראט זיהה אותם בשמם ובהתאם להחלטת קוצ'ינסקי סווגו לשלוש קבוצות שונות, שהתרכזו בחציו השני של המיגרש. היהודים הממתינים בתור הבחינו, כי בקבוצה הראשונה סווגו עובדים בעלי תעודת עובד; לקבוצה השנייה נשלחו בעלי משפחות קטנות, חלקם בעלי תעודת עובד; בקבוצה השלישית נכללו יהודים זקנים ומשפחות מרובות ילדים.⁸² לפקידת היודנראט הממתינה לתורה היה ברור, כי סיווג זה מפריד בין:

1" סוג המועילים, שתעודותיהם תיחתמנה מיד ;

2) מסופקים, שגורלם ייקבע אחר כך ;

3) "מיותרים", שיגורשו מיד.⁸³

לאחרים נראית החלוקה אחרת: ראנץ, איש "דרור", סבור, כי הקבוצה הראשונה של צעירים אמורה להיות מגורשת למחנות עבודה; הקבוצה השניה של בעלי כרטיס העובד, שיישאר במקום; ואילו השלישית תישלח להשמדה באושוויץ.⁸⁴ לברנבלט, היה נראה, כי היהודים סווגו לארבע קבוצות: קבוצה 1, ישוחררו לבתיהם. קבוצה 2 כללה אנשים בריאים, שיועדו כנראה למחנות עבודה. קבוצה 3, קשישים ובעלי משפחות, שיועדו לגירוש. קבוצה 4, אנשים מסוגים שונים, שיועדו למיון מחדש.⁸⁵

ל.ק. הגיע אך בקושי אל שולחן המיון. הדוחק היה רב. ליד השולחן הופרד מאחותו בת ה-10. הוא עצמו נשלח לקבוצת הצעירים, בעלי תעודת העובד. אחותו נעלמה מעיניו.⁸⁶ עדה נויפלד הופרדה מאמה, שנלקחה לקבוצת הקשישים ובעלי המשפחות.⁸⁷ משפחת ר., אב ואם כבני 44, הבן א. ואחותו בת ה-13, הופנו על ידי קוצינסקי לצד ימין. המשפחה היתה מצויידת בכרטיסי עובד והיתה סבורה, שעברה את המיון בשלום. בעלי משפחות אחרות הופרדו מילדיהם.⁸⁸ הירש ברנבלט, ניגש אף הוא בחברת בני משפחתו: הוריו ואשתו. הם הראו את גיירותיהם וכוונו לקבוצה מספר 1 ושוחררו לבתיהם מיד אחר כך. ברנבלט עצמו ליווה אותם ליציאה מן המיגרש, אחר כך שב לבדו.⁸⁹ הוא ואנשיו עסקו בשמירת הסדר במיגרש, ולפי דברי עדים רבים אמורים היו להשגיח במיוחד, לבל יתערבבו הקבוצות השונות.⁹⁰ אי-פה, אי-שם, החלו היהודים להבין את משמעות המיון וניסו בחשאי להתחמק מקבוצה לקבוצה.

15.00 סוסנוביץ: שמועות על סלקציה

בסוסנוביץ כבר עברו שבע שעות מהמועד, שנקבע לתחילת הרישום ודבר לא אירע. המתיות הגיעה לשיא. לחום ולצמא נוסף עתה הרעב. התברר, כי הרוב צייתו לפקודת היודנראט ולא הצטיידו בדברי אוכל. בהשתדלות היודנראט הוסכם להביא למקום מעט לחם. שוטרים יהודיים נשלחו לביצוע המשימה. משהגיע הלחם, התחוללה מהומה. שוטרי הס"ס נטלו אותו בידיהם, סידרו את היהודים בשורות והיכו באלות גומי את המתקרבים לקבל את הלחם. נראה, כי ידיעות על המתרחש בשעה זו בבנדין ובדומברובה הגיעו גם לסוסנוביץ. בקהל רוחשות השמועות. אמרו, שכנראה מיועדים יהודי סוסנוביץ לגירוש, אלא שבשעה זו מטלפנים בעלי ה"שופים" הגרמנים לברלין ומנסים להעביר את רוע הגזירה. אחר כך סיפרו, שהגיעה תשובה מברלין: "היהודים, שהגרמנים זקוקים להם ביותר — ישוחררו".⁹¹

15.00 בנדין ודומברובה: התקדמות הסלקציה

בבנדין ודומברובה התקדמה הסלקציה. במיגרש "הכוח" נראה היה לראנץ, כי קוצינסקי עומד כפסל וצורח לעבר הקורבן: אחת, שתיים או שלוש. לרוב —

שלוש. ברגע שאנשים ניסו להראות לו תעודות בנסיון להציל את חייהם, היה בועט בהם כמשוגע. לפני כשעה ביקר במקום דרייאר, ראש הגסטאפו, להיווכח, כי הכל מתנהל כשורה. לעומת קוצ'ינסקי הגס והאלים, בלטה דמותו המעודנת של האיש בעל תואר הד"ר. פקידת היוזנראט השגיחה, כי יחד עמו הגיעה למגרש קבוצת גברות גרמניות אלגנטיות. הגברות "נהנו ביותר למראה ההמון היהודי הנבהל וטיילו כאן להנאתן שעה ארוכה, כשהן צוחקות בקול".⁹² ח.ו., שציפה לדרייאר משעה מוקדמת, ניגש עתה והזכיר לו את הבטחתו. דרייאר הורה לו להצטרף לתור, ו. ניגש בחששות כבדים. שלושה ילדים היו לו והוא חשש, שיישלח לקבוצת הגירוש. ליד השולחן ראה את קוצ'ינסקי ומולצ'דסקי. הוא פנה למולצ'דסקי. זה חבר מפלגתו ואולי ישתדל למענו אצל קוצ'ינסקי. מולצ'דסקי ניסה את מזלו, אלא שבאותו רגע הביאו בחור, שנחפס בהתחזות לשוטר יהודי. האיש עסק בהברחת אנשים מקבוצה לקבוצה. קוצ'ינסקי כעס והחליט לשלוח את ו. ומשפחתו לקבוצה 2, קבוצת המסופקים.⁹³

ככל שהתקדמו השעות, כך גדלה הקבוצה השלישית, זו שהכל יודעים עתה, כי היא כוללת את המיועדים לגירוש. בפילות שונות של המיגרש התחילה מהומה. ילדים, שהופרדו מהוריהם, ביקשו לשוב אליהם. אמהות חיפשו את ילדיהן. לעתים היה על הגרמנים להפריד בין המשפחות בכוח הזרוע תוך שימוש בקתות הרובים. מספר אמהות נסחבו בשערותיהן על האדמה. נשמעו יריות ראשונות. השוטרים היהודים במבוכה: עליהם לשמור על הסדר, ובפרט למנוע את המעבר מקבוצה לקבוצה. אחדים מהם מעלימים עין, אחרים מונעים בכוח את התחמקות היהודים. חיקה קלינגר השגיחה באם, שהסיעה עגלת תינוק, אשר הצליחה להתחמק לקבוצה, שהיתה אמורה להשתחרר: "שוטר יהודי רץ אליה והעיף את העגלה באויר. התינוק נפל על האדמה ומת מיד". חיקה החליטה לשמור את שם השוטר בליבה.⁹⁴ סביב חיקה ודוד היתה מרוכזת קבוצה של אנשי "השומר הצעיר". הצעירים הביטו מתוסכלים במתרחש ונשכו שפתותיהם בועם: "חייבים אנו לעשות משהו" אמרו למדריכיהם. הכיכרות היו אמנם מוקפות בגדר וחילים גרמניים שמרו עליהן, אך ההמון יכול היה למעוך שומרים אלה בידיים ריקות. למדריכים לא נמצאה תשובה. למרות הדיבורים על מחתרת לא הוכן עדיין דבר. להתחיל בידיים ריקות אי אפשר, אף לא לסמוך על ההמון. "לעולם אינך יודע, כיצד יגיבו. כל איש מהם חושב לו: אולי אהיה בר-מזל, אולי אצא".⁹⁴

16.00 סוסנוביץ: פאניקה

במיגרש בסוסנוביץ החלה לפתע מהומה. אנשי ס"ס נראו מקיפים את מיגרש הספורט. בשרשרת ארוכה. המשטרה היהודית קיבלה פקודה לרכו את כל האנשים בחצוי האחד של המיגרש. השוטרים היהודיים הסתדרו בשורה ולחצו את הקהל המבהל לכיוון הנדרש:

"ההמונים, תקופי פחד מוות, החלו לדחוף ולהידחף בעצמם, להתרוצץ ולהסתובב כבתוזית מערבולת. אמהות איבדו את ילדיהן, בעלים הורחקו מנשיהם, משפחות נתפרדו ונעלמו זה מזה ללא מצוא. צללו בים הסוער.

נשים תלשו שערן, יללותיהן פילחו את האוויר, זועקות, שיחזירו להן את ילדיהן, ילדים גדולים נתלכטו מתחת לרגלי הגדולים והללו דרכו עליהם ורמסום⁹⁵."

רבקה קליינר בת ה-8 זכרה, כי זרם האנשים הפרידה מאמה. היא החלה צובטת את האנשים ברגליהם לבל ירמסוה ולנשוך אותם בידיהם. איש לא שם לב אליה. אנשים ראו את המוות לנגד עיניהם. לבסוף נפלה ואנשים דרכו עליה. חשבה, שתישאר כבר כך ולא תוכל לקום עוד. איש אחד הרים אותה, תפסה בזרועותיו וקרא: "הצילו את הילדה!". לאחר זמן זיהתה את דודתה וזו הביאה אותה אל אמה. ילדות אחרות לא היו בנות מול כמה — הן נרמסו למוות.⁹⁶

עתה החלה הסלקציה. היא נוהלה בתחילה על ידי דרייאר, כשלידו עוזר לינדנר, נציגו הבכיר של "הממונה המיוחד". במקום היה נוכח גם מרין. דרייאר תואר, כמי שעומד במרכז המיגרש ומקל קטן בידי הנתונות בכפפות לבנות. כולו היה חיידק ושביעות רצון. למרות המהומה הראשונית התנהל המיון לשביעות רצונו. במקלו הקטן הורה לאנשים לאיזה צד עליהם לפנות. הוא בדק אך מעט מאוד את תעודותיהם.⁹⁷ כאן בסוסנוביץ ראו הכל, כי היהודים חולקו ל-4 קבוצות. בקבוצה הראשונה נראו פקידים רבים של היודנראט וכן אנשי מיליציה יהודית ופועלים נחוצים במיוחד. בקבוצה השנייה נראו בעיקר צעירים, גילאי 16—28. בקבוצה השלישית — אנשים מסוגים שונים, לרבות בעלי תעודת עובד. בקבוצה הרביעית היה רב מספר הזקנים והילדים. ההשערה היתה, כי קבוצה אחת תשוחרר לביתה, מספר שתיים — למחנות עבודה, מספר שלוש — המסופקים, וארבע — המגורשים.⁹⁸

עתה חזרו המחזות של דומברובה ובנדין. משה זילונקה הצעיר, עבר את המיון בשלום אך הופרדו ממנו אביו, אמו ואחותו, שהועברו לקבוצה מספר 4. עיניו של מאיר פרדלסקי חשכו, משמצא את עצמו עם אמו בקבוצה הרביעית. בקבוצה 3 — מצאה את עצמה משפחת קליינר, שהתאחדה זה עתה. הילדה זכרה, כי היה זה מספר רע — לחקירה נוספת, אך גרוע ממנו היה מספר 4 — למוות.⁹⁹

באחת מפינות המיגרש התכנסו אנשי "הנוער-הציוני". חברם יאנק צימרמן שולח למרות גילו לקבוצה מספר 4. הם ראו בכך את נקמתו של מרין. הוחלט להתארגן. פרדקה אוקסנהנדלר ושרה ברגמן לבשו את סיגורי האחיות שלהן והחלו לעבור בין הקבוצות. בן ציון (בולק) קווינד לבש כובע של שוטר יהודי, ופנה אף הוא להסתובב בקהל. פרדקה הגיעה לקבוצה מספר 4 ואיתרה את יאנק. היא העבירה אליו את סרט המגן דוד המיוחד של האחיות, ובחסותו הוא התחמק לקבוצה מספר 1.¹⁰⁰

21.00 בנדין, סוסנוביץ ודומברובה: פסק זמן

חשיכה ירדה על עיירות זגלמביה. מיד לאחר מכן החל לרדת גשם סוחף. מרבית היהודים היו עדיין מכונסים בארבע נקודות הריכוז. עתה היה עליהם לשאת גם את יסורי הקור, הרטיבות והבוץ. לתהפוכות תקוותם המתנדנדת

חברו עתה תעתועי הטבע.

במגירש "הכוח" בבגדין הופסקה פעולת המיון. קוצ'ינסקי וחבריו מיהרו לתפוס מחסה. בשטח נשארו רק השומרים החמושים. ההערכה בקהל היתה, כי רק כ-4,000 יהודים שוחררו עד כה לבתייהם. שומרי הס"ס הפעילו זרקורים, ופקדו על היהודים לרדת מהספסלים ולשבת על הארץ:

"זקנים תשושים השתטחו ברפש, אמהות השכיבו את עולליהן בתוך הבוך, אנשים, שהיו קרובים להתעלף בצמא, התחילו גומעים את מי השלוליות המזוהמים. כל רגע התעלף מישהו אחר. "סניטרים", "עזרה", "הצילו" — נשמעו בלי הרף צעקות. המבוגרים כאילו קפאו ואיש לא בכה. אפילו הפחד עצמו כבר לא היה קיים, שהרי הרע מכל כבר התרחש".¹⁰¹

אנשי הס"ס בעזרת המשטרה היהודית היו אמורים לשמור, על שלוש הקבוצות, שנשארו במגירש: המסופקים, שגורלם טרם הוכרע; המיועדים להישלח למחנות העבודה; והנידונים לגירוש. בחסות החשיכה החלה התרוצצות ונסיונות מעבר מקבוצה לקבוצה. מ. ב. ק., ששוחרר קודם לכן, חזר עתה למגירש. גיסתו נשארה במגירש והוא ניסה לחלצה משם. הוא פנה אל ברבנבלט וזה הפנה אותו אל השוטרים היהודיים, ששמרו במקום. ביניהם הכיר אחד קאופמן מוינה. ק. הוציא כסף מכיסו והחל פודה אנשים. המחיר — 50 זלוטי לנפש. בין המשוחררים היו גם מספר ילדים.¹⁰² ל. ק., ניסה אף הוא להגיע אל אחותו העצורה במגירש, אך בשל החשיכה לא הצליח.¹⁰³ אחיו של ר. ו., שהיה עצור בקבוצת המיועדים למחנות עבודה, ניסה להתחמק. באמצע הדרך נתקל בברנבלט ומספר שוטרים יהודיים. ברנבלט עצר בו והחזירו למקומו. מאוחר יותר בלילה הצליח האב להשיג חלוק לבן. מקצועו היה רוקח וידוע היה גם כחובש. בחסות החלוק הגיע אל הבן וחילצו מהמגירש.¹⁰⁴ בפינה אחרת המתין לגורלו ה. ו., עם אשתו ושני ילדיו. את בתו הקטנה הצליח להוציא מהמגירש באמצעות אחות יהודיה, שלקחה אותה אל הוריו. במקרה של ביקורת נוספת, תחשב עתה משפחת ו. כמשפחה קטנה.¹⁰⁵ גם פקידת היודנראט חיכתה בסבלנות לבורק. היא ידעה, כי בשל תפקידה עתידה היא להשתחרר. רבים מפקידי היודנראט כבר עזבו את המגירש. אך מה יהיה על אמה, על קרוביה, על שאר היהודים?¹⁰⁷

גם בסוסנוביץ נפסק המיון. עוד בשעות הערב שוחררו לבתייהם אנשי הקבוצה הראשונה, פקידי היודנראט ובני משפחותיהם. בתשע החלו לשחרר את הגברים מקרב הקבוצה השלישית, בעלי תעודת העובד ב"שופים" המקומיים. בקבוצה הרביעית, זו האמורה להיות מגורשת פרצה מהומה. רבים ניסו לעבור לקבוצה השלישית, קבוצת המסופקים. במיוחד ניסו להעביר ילדים מהקבוצה הרביעית לשלישית. נשמעו יריות, ומהלומות ירדו על ראשי האנשים. ש. פורטגאנג, שנשלחה לקבוצה זו, זכרה, כי אחד מאנשי הס"ס קפץ במהלך המהומה לתוך עגלת תינוק ורמס למוות את התינוק שבתוכה.¹⁰⁶ את הקבוצה השנייה, זו המיועדת למחנות עבודה, הובילו בסך, תחת משמר חיילים גרמניים, ל"דולאג". אך רבים היו עדיין מחכים לתורם.

עתה ניתך מטר גם בסוסנוביץ. דרייאר ואנשיו מיהרו להתעטף במעילי גשם,

אך עד מהרה נמאס להם הענין. הם ריכזו את אנשי קבוצות שלוש וארבע יחד עם אלה, שעדיין חיכו לתורם, הפקידו עליהם שמירה והסתלקו מהמקום.¹⁰⁸ בלילה לא פסק הגשם. הגרמנים כיוונו זרקורים לכל צד, שאיש לא יוכל לברוח. נשמעו יריות. הילדה רבקה קליינר ראתה, כי:

"ילדים רבים רבצו ברפש ולא העיזו לבכות או לצעוק בקול. בכו בלחש. ואז אמר מישהו: "ישמע אלוהים את בכי הילדים!" אנוכי לא יכולתי להרדם ואז ישבה "מאמעשי" בתוך הרפש ולקחה אותי בזרועותיה. בכל פעם היתה מעירה אותי ושואלת: "רבקה'שי, את ישנה?" — פחדה, שמא אתעלף מרעב ומצמא, כי ילדים רבים וגם מבוגרים התעלפו."¹¹⁰

רק עם עלות השחר הבחינו, כי יש ביניהם ילדים מתים, שנרמסו תחת כיפת השמים.

בדומברובה היה המצב דומה. כאן אמנם כבר הסתיים המיון, וכמחצית היהודים שבו לבתיהם. אך כ־1,500 יהודים, שיועדו לגירוש, עשו את לילם בחוץ. הגשם השוטף שירד גרם לבהלה ולנסיון מנוסה כללי, אך הגרמנים עצרו בעד הבורחים. עתה המתינו כאן לבוקר.¹¹¹

למחרת, 13.8.1942

8.00 בנדין וסוסנוביץ: גמר הסלקציה

בבנדין התחדש תהליך המיון. קוצינסקי חזר לפעולה. חלק מאלה, שנמנו עם קבוצת המסופקים, שוחררו לבתיהם. הרב לוין, שנמצא במגרש עם בני משפחתו, שוחרר בהתערבות היודנראט. הרב גרוסמן שוחרר עוד אתמול. הביקורת נערכה עתה במהירות רבה יותר. שוב לא טרחו הגרמנים לבדוק כראוי בתעודות ועבדו על פי טביעת עין.¹¹² קבוצת המיועדים לגירוש גדלה בהתמדה.

מבין המשוחררים לא הלכו רבים באותו יום לעבודתם. חלקם הסתגרו בבתיהם, חלקם ניסו להציל את קרוביהם. בשעות הלילה התארגנו קבוצות של תנועות הנוער ועתה יצאו לפעולה. כמה מאנשי "דרור" אספו סביבם קבוצת ילדים, שהוריהם זנחום, כדי שלא יסווגו לגירוש. נמצאו שם גם ילדים מבית היתומים. לפי סימן של אחד מאנשי "דרור" פתחו הילדים בריצה ומרביתם הצליחו להתחמק מאנשי המשטרה היהודית ומאנשי הס"ס החמושים. נשמעו יריות, אך רוב הילדים הצליחו לצאת מהמיגרש. חברי תנועות נוער אחרים השיגו כובעים של משטרה יהודית ובחסותם הגיעו אל קבוצת המגורשים. בהעמידם חוות קשוחה, זחפו אלה בבעיטות ובמכות מספר אנשים מקבוצה זו לקבוצה אחרת.¹¹³

בסוסנוביץ לא התחדש המיון. למקום הגיע מרין ונשא נאום. הוא הודיע, כי לבקשתו לא יגורשו היהודים. הנמצאים במיגרש סודרו בשמיניות והובלו בסך אל 4 בתים ברחוב טארגובה וקולונטאיה, שהתרוקנו מיושביהם. בדרך ניצלו אחדים הודמנויות שנקרו להם וברחו. אנשי הס"ס פתחו באש ומספר

אנשים נהרגו.¹¹⁴ בדיווח לנשיא המשטרה בסוסנוביץ הודיעו אנשי מיפקדת ה"שופו" על הריגתה של יהודיה אחת בסביבות השעה 8.45 ושניה בסביבות השעה 11.00. השתיים נורו בשעת נסיון בריחה.¹¹⁵ אנשי "הנוער הציוני" התארגנו להמשך פעולות ההצלה. חמישה מהם קיבלו כעובדים סניטריים של היודנראט רשיון כניסה לארבעת הבתים, בהם היו מרוכזים היהודים, שהובאו ממיגרש הספורט. בטארגובה 4 נכנסו שניים מהם, פרדקה אוקסנהנדלר והיפק גליצנשטיין, אל מקום הריכוז. האנשים בבית היו דחוסים וצפופים. הסרחון נורא. בכל חדר היו דחוקים עשרות אנשים בלי יכולת לזוז. אחדים עשו את צרכיהם במקום. כשביקשה פרדקה לפתוח חלון, עצרו בעדה. "הגרמנים יורים במקרה של פתיחת חלונות."¹¹⁶

12.00 בבנדין וסוסנוביץ: פעולות הצלה

בבנדין הסתיים המיון. בקהל נפוצו שמועות על מספר המיועדים לגירוש. דוד ליור העריך את מספרם ב־10,000. חיקה קלינגר ב־8,000.¹¹⁷ את המיועדים לגירוש הובילו אל שלושה בתים גדולים: בית היתומים של היודנראט; מעון המטבח העממי ברחוב קטוביץ 28 (לשעבר משרדי "אגודת ישראל"); ובית היודנראט. ההערכה היתה, כי בשל הגירוש שנערך, באותה עת בסוסנוביץ ובדומברובה, חל שיבוש בסידורי התהבורה. על כן החליטו הגרמנים לשמור לעת עתה על המגורשים במבנים סגורים. במקום היתה נוכחת יחידת ס"ס, שנועדה ללוות את המגורשים לקרונות.¹¹⁸ עם פינוי המגרש יצאו ממנו מספר עגלות מכוסות בברונט. קהל של יהודים הצטופף סביבן. ליבם ניבא להם רעות. חיקה קלינגר ניגשה והרימה את הברונט. העגלות עמוסות היו גוויות. השוטרים היהודים פיזרו את הקהל. גם לפקידת היודנראט נודע, כי כ־7–8 מתים נשאר מוטלים על הקרקע. ואילו דוד ליור מנה למחרת כ־30 מתים, אותם קבר בחברת בנו בן ה־13.¹¹⁹

במטבח העממי ברחוב קטוביץ, בו רוכזו מרבית המגורשים, שררה צפיפות נוראה. על הבית הופקדו משמרות חזקים ובתחילה לא ניתנה רשות להכניס לשם אוכל ועזרה רפואית. למרבה המזל נמצאה במטבח כמות של צרכי אוכל ומנהלת המטבח, הדסה פראגר, ניסתה לבשל מרק בסיר הענקי, שתכולתו היתה כדי 2,000 מגות. אחת מן המגורשות הפילה את עצמה לתוך הדוד, נכוותה ומתה. שמה לא נודע, כי היתה מן הפליטות. אירעו מקרי התאבדות נוספים: אשה קפצה מהקומה השלישית וגבר צעיר חתך את ורידיו.¹²⁰

בחוץ הסתובבו באותן השעות מרבית תושבי העיר וחיפשו דרכים להקל על מצוקת המגורשים, אך בעיקר לנסות לחלצם. אנשי היודנראט השיגו לבסוף היתר להכניס מזון ועזרה רפואית למגורשים, הכלואים בשלושת הבנינים. לעגלות הלחם הסגורות נמצא בדרכן החוצה יעוד נוסף: באמצעותן הוברחו יהודים המיועדים לגירוש. בנות "השומר הצעיר" פנו אל אנשי היודנראט וקיבלו באמצעותם היתר להיכנס לריכוז בבית היתומים ולהגיש שם עזרה רפואית. הבנות לבשו סיגרים לבנים ונכנסו לבנין. ניחמו, הרגיעו, חבשו את הפצועים. את הסיגורים פשטו והחליפו עם נידונים לגירוש. אלה יצאו ושלחו את הסיגורים

בחזרה. ליד השער, ניהלה אירקה פסתון מהנהגת השה"צ פעילות שוחד עניפה. לאחד תקעה שעון זהב בידו. כלפי השני העמידה פנים של תום:

"צעירה היא אך נסיונה רב. גבוהה, תמירה, גמישה, מחייכת יפה לעומת הגרמנים. אילו ניתן לה לחנוק אותם. עוד תגמול להם על חיוכה המאונס".¹²¹

דוד קוזלובסקי, אף הוא איש "השומר הצעיר", מצא מוצא אחר. הוא הגיע לעליית הגג הסמוכה של אחד הבנינים, בהם רוכזו המגורשים. הוא החל להלום בקיר, ואחרי זמן מה הצליח לפרוץ תור קטן. הוא קרא לנער והעמידו לשמור מפני הגרמנים והמשטרה היהודית. כשהחור היה גדול דיו, קרא לאנשים לצאת. ראשית, להורים של חברי התנועה. המגורשים בפנים, העמידו פני חולים, וכתואנות שונות התחמקו אל הגג, ומשם החוצה. מבפנים סייעו להם המטפלות, לבושות הסינורים הלבנים. בעליית גג שניה נפרצה הדלת ואנשים יצאו בהסתר לביתם. פעילות דומה ניהלו גם אברהם מנדורבסקי וישראל גרוסואלד, אנשי "דרור".¹²² במקום אחר בבית היודנראט, פעלו שרגא פרוכטצווייג ושלמה צימרמן, ראש קן "גורדוניה". שלמה צימרמן, שעבד כמחסנאי במקום, ניסה לנצל את מקום עבודתו, כדי להציל מספר יהודים. הם גררו קרשים, שמאחוריהם אמרו להסתיר כמה יהודים. אלא שלמקום נודמנו אנשי ה"צנטראלה" מסוסנוביץ, ביניהם פאני צ'רנה. צ'רנה הפסיקה את עבודתם וגערה בהם: "עוד יהיו לנו הרבה צרות בגללכם!"¹²³

דוד ליוור ומספר אנשי "גורדוניה" ניסו בשעות אלה לנקב מנהרות ודרכי מעבר דרך הבתים, שגבלו עם בית היודנראט והמטבח הציבורי. מספר גיכר של אנשים הצליחו לצאת בדרך זאת, לפני שהדבר נתגלה בידי המשטרה.¹²⁴ בבית היתומים השתכללו בינתיים השיטות. כאן פעלו לצד אנשי "השומר הצעיר" מספר מאנשי "דרור". הם מצאו "פיילות" גדולות מלאות אשפה. בשעה שהשומר הגרמני בחוץ היה פונה אל הצד הנגדי, היו יוצאים שלושה אנשים, נושאים את האשפה. הם היו מגיעים לערימת האשפה שליד הגדר, ושם היה קופץ האחד מהם החוצה ונעלם. בתיאום עם מולצ'דסקי הוכרחו יתומים יהודיים בעגלות הלחם הסגורות.¹²⁵ בבנין אחר המשיך דוד קוזלובסקי בפעילותו העיקשת. חבוש כובע שוטר יהודי היה נכנס לבנין ויוצא מתוכו. הסתובבתו עוררה חשד בעיני הגרמנים. ביקשו תעודה, וכשזו לא נמצאה, נטלו ממנו את הכובע והסרט והכניסו אותו לקהל המגורשים. בקושי התחמק ומיד חזר אל הבנין:

"היה שם חדר תינוקות בלבד. השאירום ללא כל טיפול. קשה לתאר את המתרחש בחדר ומה היה מראה התינוקות. "נציל את התינוקות", קרא דוד כמטורף. ארבעים יונקים הובאו מהכיכר. הוריהם התייצבו לבדם ונטשום, שכן ידעו, כי המביא עמו תינוק, מתחייב בגירוש. נכנסו לבנין בנות לבושות סינורים ובידיהן מזון לילדים. הכניסו לחדר והן התחילו לרחוץ את הילדים ומסלקות את הגויות. החדר נמצא בראש הבנין ותלונותיו צופים החוצה. בסורגי החלונות היו רווחים גדולים. היו ה"אחיות" מוציאות את התינוקות בעד הסורגים. רבים הוצאו כך. לפתע השגיח

שוטר יהודי, כי גרמני ראה את הנעשה. נבהל מאוד. קרב לחלון ודהף חזרה
תינוק, שכבר הוצא למחצה. הגרמני בא בריצה אל השוטר, סטר על
פניו, חטף את כובעו והטילו לארץ.¹²⁶

בסוסנוביץ, נוהלה באותן השעות פעולת הצלה דומה על ידי אנשי "הנוער
הציוני". חמש אנשי הצוות הסניטרי, שחדרו למקומות הריכוז (היפק גליצנשטיין,
יעקב לנדאו, לאלה צימרמן, שרה ברגמן ופרדקה אוקסהנדלר), פעלו בשיטות
דומות לאלה של חבריהם בבנדין. הבנות החליפו סיגורים עם נשים מבין הכלואים
ואלה יצאו לחופשי. בשעות הערב הובאו למקום סירי מרק גדולים. בתוך סירים
אלה הוחבאו ילדים והוברחו החוצה. היפק גליצנשטיין גילה, שקיר אחד הבתים
גובל בבית, שלא הופקדה עליו שמירה. הוא גייס מספר אנשים ונפתח פתח
בקיר. במשך הלילה הצליחו לעבור בו אנשים רבים. אלא שהשמועה נתפשטה
והצטופפו שם המונים ונאלצו לסתום את הפתח בקיר. יהודים אחרים ניסו
להתחמק דרך הארובות ומחלונות הקומות העליונות.¹²⁷

16.15 בנדין

עובדה "פוזיטיבית" דווחה על ידי מפקדת ה"שופר" לנשיא המשטרה בסוסנוביץ:
וואכמיסטר של ה"שופר", ששמר על היהודים, פצע בבטנה יהודיה בשעת
נסיון בריחה. איש הגסטאפו הרג את היהודיה ביריית אקדח ברקה. שמה של
היהודיה לא נודע.¹²⁸

היממה השלישית 14.8.1942

8.00 המשך פעילות ההצלה

היממה השלישית מאז הכינוס הגדול. העצירים חיכו עדיין כלואים במקומות
הריכוז. בסוסנוביץ גברה המצוקה. האוכל, שסיפק היודנראט, היה מועט מדי.
הרעב גבר. בכי הילדים לא פסק אף לרגע. ברחוב טארגובה 4 אירעו שלושה
מקרי התאבדות: שתי נשים וגבר אחד קפצו מהקומה הרביעית.¹²⁹

בחוק נמשכו מאמצי החילוץ בכמה מישורים. נודע, כי בעלי ה"שופים" הגרמנים
וכן מספר "נאמנים" ומפקחים גרמנים עושים מאמצים לשחרר את פועליהם.
הצלחתם היתה מועטה בלבד: בראון, בעל ה"שופ" לסנדלרים בבנדין, הצליח
לשחרר מספר אנשים, אך רוזנר, בעל ה"שופ" הגדול ביותר, נכשל. הופרכה
הסברה, כי פועליו של רוזנר חסינים מפני הגירוש. לעומת זאת שוחררו מספר
יהודים, שהועסקו בניקוי הרחובות בקטוביץ. בסוסנוביץ היה דרייאר מופיע
לעתים, עורך מיפקד מודיע שמותיהם של כמה בודדים, ששוחררו בהשפעת
בעל ה"שופ" שלהם.¹³⁰

מאמצי הצלה מסוימים נערכו גם מצד היודנראטים בבנדין ובסוסנוביץ. פקידת
היודנראט ראתה, כי אנשי המועצה היהודית התרוצצו כמטורפים וניסו להציל

לפחות חלק מהאומללים.¹⁸¹ מאידך נראה, כי מאמציהם היו מוגבלים. משניגש שרגא פרוכטצוויג אל מולצ'דסקי בבקשה, שיסייע להוריו, שנמצאו בין המגורשים, מצאו במצב רוח קודר. נראה היה לשרגא, כי אף מולצ'דסקי הולך שולל. האמין בהבטחות הגרמנים או אולי בכוחו של מרין. מולצ'דסקי ניאות לתת בידי שרגא פתק אל אנשי המשטרה היהודית, אלא שאלה סרבו לשחרר את ההורים. בדיעבד הסבירו את הדבר ב"אי הבנה".¹⁸² אף מרין שיחרר אנשים רק במקרים ספורים. האחד מהם אירע, בשעה שנתפסו היפק גליצנשטיין ומספר אנשי "הנוער הציוני" בשעת הברחת אנשים ממקום מעצרם. דרייאר, שהיה במקום העמידם אל הקיר וכיוון אליהם את אקדחו. מרין הופיע באותו רגע והסיט את תשומת ליבו של דרייאר והחבורה ניצלה.¹⁸³ מרבית דאגתם של אנשי היודנראט נתונה היתה בהגשת סיוע לעצורים, הממתינים לבוא רכבות הגירוש. סיוע זה התבטא בעיקר בהספקת מזון ועזרה רפואית. בחסותם של אלה המשיכו חברי תנועות הנוער בפעולות החילוץ וההצלה. בבנדין בלבד, לפי הערכתו של דוד ליוור, הצליחו בפעולות ההצלה להתחמק כ-5,000 איש. הערכתה של חיקה קלינגר היתה צנועה יותר — 2,000. אך גם הערכות אלה נראות מוגזמות. מספר הניצולים הגיע כנראה רק למאות אחדות.¹⁸⁴

12.00 בנדין וסוסנוביץ: גירוש

הפלוגה המיוחדת, שנועדה לפינוי הגיעה. הוחל בגירוש היהודים מנקודות הריכוז אל תחנת הרכבת. הלאנדראט (מושל המחוז מטעם משרד הפנים הגרמני) של בנדין, ישב אותה שעה לסעד צהרים עם אשתו. מחלון דירתו יכול היה להשקיף אל הרחוב הראשי, המוליך אל תחנת הרכבת:

"...לאזנינו הגיע רעש של צעקות ופקודות. חשבתי כמעט, שפרץ מרד. מיהרתי לרחוב... ראיתי שם תמונה מזעזעת: לרחוב הגיע מצעד נורא של יהודים מסודרים עשרה בשורה; להערכתי, כ-1,000 איש. הם הובלו על ידי שוטרים יהודים משלהם, אשר בכל מקרה הפעוט ביותר התגפלו במקלות עץ על הסוטים מהשורה. בראש המצעד הלכו שני פקידי משטרה. המצעד היה מורכב מנשים, גברים, ילדים ותינוקות, שנישאו על ידיים. על גופם היו חבילות. מראה מזעזע! חזרתי לביתי וצלצלתי לנשיא המשטרה בסוסנו-ביץ. שאלתי: "האר וודטקה (Woedtke) מה הולך פה?" "אל תכניס את אפך, האר ק. זוהי פקודה של רייכספיהרר הס"ס. כל היהודים יגיעו לרפובליקת היהודים ברוסיה". בתקופה, בה התקדמו צבאותינו לסטלינגרד, נשמע לי הרעיון על רפובליקת היהודים, אמין.¹⁸⁵

הלאנדראט המסכן. לכולם אמרו ורק לו, למושל המחוז, שכחו להגיד. מבוהל אץ הלאנדראט אל המובלים לגירוש וניסה להציל לפחות את חצרנו האישי היהודי, לייב פלויס. הנסיון עלה יפה והלאנדראט התוודה פעמיים בפני החצרן עד כמה מזעזע הוא מכל זאת. נראה, כי למרות הכל לא האמין הלאנדראט, כי תהלוכת היהודים המוכים תסתיים בהקמת רפובליקה יהודית ברוסיה. לטענתו

שלו, אירועי אוגוסט אלה עמדו בשורש החלטתו להתפטר מקץ זמן קצר מתפקידו ולצאת כקצין אל החזית הרוסית.¹³⁶ ואילו המחזות, שראו יהודי בנדין באותו יום, היו קשים עוד יותר. מבעד לחרכי חלונות מוגפים חזו המאושרים, שעברו את המיון בשלום, בשיירות האומללים, העושות את דרכן לתחנת הרכבת:

"אנשים רבים דעתם נטרפה עליהם ועשו עוזיות משונות ורקדו משמחה. אחרים מזוהמים ומלוכלכים, השליכו מעליהם את בגדיהם והלכו עירומים למחצה. הילדים החולים והמלוכלכים בסחי הונחו על מכוניות משא יחד עם גופות המתים. כדי לשוות חגיגות מיוחדת לתהלוכה זו לא חדלו הס"ס מלירות באויב. בילדה אחת, פליאך, פגע כדור וגופה המלוכלך מדם הועבר גם הוא לרכבת הגירוש הכללית."¹³⁷

ליזור הבחין, כי בסוף המסע שרכו את דרכם הילדים, שהושארו על ידי הוריהם, בתקוה כי ינצלו מהגירוש. שני אנשי גסטאפו, פרייטאג ופייקארט, פקדו להביא להם שקים, שמו בהם את התינוקות שביניהם, והטילו אותם לקרונות.¹³⁸ מאמצי ההצלה של תנועות הנוער נמשכו עד לרגע האחרון. אך אתמול נתפסו יוחנן ראנץ ומרכוס פוהרילה בשעת נסיון חילוץ של הורי חברים. בבוקר זה הובלו לתחנת הרכבת, כדי לצרפם לקהל המגורשים. משהתמהמהו להגיע, פנה איש ה"ס, ששמר עליהם בדרכו חזרה. הבחורים ניצלו את ההזדמנות והתחמקו.¹³⁹ חברי "השומר הצעיר", שמוזה שלושה ימים ניסו לשווא לאתר את אמה של עדה נויפלד, הצליחו עתה לזהותה. קראו בשמה, אך היא לא הצליחה לשמוע וגסחפה בזרם ההולכים.¹⁴⁰ מספר המזבלים לגירוש באותו יום מוערך ב־5,000.¹⁴¹ עתה הגיע לבסוף גם תור מגורשי סוסנוביץ. אחרוני הנחלצים מהגירוש, יצאו אתמול. משפחת קליינר, האם ושתי בנותיה, הולצו בידי גרמני הנאמן על הגטאפו, "טרויהנדר" מקומי. טרויהנדר אחר, חילץ את ש. פורטגאנג. היא, שהיתה בחברת אמה, לא אבתה לצאת בלעדיה. איש הגסטאפו במקום איים לירות בה, אם לא תצא. הבת אמרה, כי מוטב לה להיירות מאשר לעזוב את אמה. איש הגסטאפו נתרכך והבטיח, שהאם תשחרר למחרת. עתה, משהגיע יום הגירוש והיהודים הובלו אל הרכבות, התרוצצה הבת כמטרפת בנסיון אחרון להציל את האם. דבר לא הועיל. הרכבות שמורות היו במשמר חזק ולא ניתן להתקרב אליהן.¹⁴² גם כאן בסוסנוביץ חזרה ונשנתה התמונה שבבנדין:

"תהלוכה ארוכה של צללים מלוכלכים וקרועים נמשכה ברגלים כושלות אל התחנה, כשהגרמנים מזרזים אותם במכות ובצעקות. כשהגיעו לרכבת, שכבר עמדה הכן, התחילו האנשים לרוץ אליה, כדי לתפוס מקומות. דחקו איש את רעהו. בכוחות אחרונים לחמו על מקום ברכבת המוות, כדי לנוח קמעה, כדי שיוכלו לשבת ולא יצטרכו לעמוד על הרגלים הנפוחות."¹⁴⁴

כשלושה ימים ארכו המשלוחים מסוסנוביץ ולפי אומדן זהיר גורשו לאושוויץ כ־4,000 יהודים. אך יש המעריכים את מספר המגורשים ב־8,000.¹⁴⁴

אין ידיעות מדוייקות, באיזה יום נשלחו המגורשים מדומברובה לאושוויץ. אך ידוע, כי לפני העברתם לאושוויץ רוכזו מגורשי דומברובה בבית היתומים בבנדין. דבר זה ניתן לבצע רק לאחר גירוש יהודי בנדין ב-15.8.42. כמו כן ידוע, כי יומיים לאחר מכן יצאה רכבת מגורשים נוספת מבנדין לאושוויץ. הדעת נותנת, כי ברכבת זו נכללו מגורשי דומברובה. את מספרם העריך ד"ר מיטלמן, איש דומברובה, ב-1,500. מספר דומה צויין על ידי דוד ליוור.¹⁴⁵ אירועי "הפונקט הגדול" נסתיימו ב-18 באוגוסט 1942.

ההיסטוריון : סיכום ביניים

ושוב, ככל שמרשה לנו תיאור מארעות טרגי זה, יש להפסיק לרגע את מהלכו השוטף ולציין מספר מסקנות ביניים.

א. תיאור מהלכי "הפונקט הגדול" חושף את מיגוון התגובות היהודיות לפעולה הגרמנית: ציות; הימנעות; הלם ופאניקה; התחמקות (בריחה); שגעון; התאבדות; הצלה. הסרונה של תגובה אחת בולט לעין — התנגדות. אך היא תופיע בחלק הבא, כאחת מהתגובות ארוכות-הטווח ל"הפונקט הגדול".

ב. שנית, בניגוד לקלטיפיקציה של "רפואי תגובה" נוסח הילברג¹⁴⁶ מצביע המינון של תגובות אלה על כך, כי מרבית התגובות הן תגובות אקטיביות בעיקרן. הגם שמרבית היהודים מתייצבים לכינוס, אין לראות בכך אקט של ציות גרידא, אלא, כפי שנאמר קודם, הכרעה רציונלית על יסוד הנסיבות הנתונות. אי-התייצבותם של מספר זקנים, פליטים וחולים — כלומר, פרטים, שעלולים להינזק יותר מההתייצבות מאשר מאי-התייצבות — אך מבליט היבט זה.

נסיונות ההערמה על הממיינים; נסיונות ההתחמקות מקבוצה לקבוצה; ובפרט פעולת ההצלה הנרחבת של תנועות הנוער — מצביעים על התמודדות יהודית אקטיבית עם גור דינם — באמצעות הכלים העומדים לרשותם. מקרי השגעון וההתאבדות, שדווחו, הם בבחינת יוצא מן הכלל, המעיד על הכלל. למרות שהעולם איבד את שפיותו, מגיבים מרבית היהודים בהמשך מאבק ההישרדות האישי.

ג. המנהיגות היהודית, היודנראט, נתונה במילכוד, אליו הובילה את עצמה. במצב הנתון, בו כל היהודים כבר מכונסים במיגרשי-הספורט, שוב אינה יכולה לחזור בה מהחלטתה לקחת חלק פעיל באירגון הכינוס. כל שנשאר לה לעשות הוא לרכך את רוע הגזירה, בין על ידי הספקת מזון לגידונים לגירוש; חילוך של מספר פרטים — או לנסות להערים מעט על המערכת הגרמנית. מבחינתה של המנהיגות היהודית גם התפקיד האומלל של שמירת-הסדר, אותו מבצעים השוטרים היהודים, הוא חלק מהמאמצים לרכך את התהליך ולמנוע אסון גדול יותר. יתרה מזו. להצדקת התנהגותם יכולים היו לטעון בדיעבד, כי הודות לסדר היחסי בסלקציה, גורשו לאושוויץ אך כחמישית מבני הקהילה. כפי שנראה מיד, זו היתה אמנם טענתם המרכזית של אנשי היודנראט.

ד. פעולת ההצלה של אנשי תנועות-הנוער היא אקט מרשים של תגובת-נגד מאורגנת לפעולה הגרמנית. בפרט ניכרת יכולתם של צעירים אלה לנצל את התקלות האירגוניות בפעולה הגרמנית ואת השהות הארוכה למן סיום המיון ועד לביצוע הגירוש. היום הראשון של המיון מוצא את אנשי התנועות נבוכים

וחסרי אוניום. אך כשניתנת להם שהות להתארגנות ולפעולה, הם מנצלים אותה עד תום. פעולה זו התנהלה ביזמה ובכוחות מקומיים בלבד ובאופן מפתיע לא נזכרה, ולו בעדות אחת, פעילותו של מרדכי אנילביץ' לאחר תום המיון. עם זאת היו מגבלותיה של פעולת-הצלה זו ברורות: אפשר היה לבצעה רק כל עוד המערכת הגרמנית מתפקדת שלא כהלכה, וכן בסביבה מוכרת ובטוחה יחסית. אך בסיכום היא מוכיחה, כי גם בתנאי נחיתות ניתן לנהל פעולת הצלה מאורגנת ואפקטיבית.

4. לאחר מעשה

ה ג ר מ נ י ם

אין בנמצא מסמך גרמני, המסכם את אירועי ה-12.8.1942, אך לא קשה להסיק את עמדות הגרמנים מרצף האירועים. הסלקציה הגדולה בבנדין, דומברובה, וסוסנוביץ, סיימה לפי שעה את תהליך המיון באיזור. מעתה אמורים היו להימצא בשלויה ע"מ רק יהודים פרודוקטיביים וחלק מבני משפחותיהם. להשמדה נשלחו בחודשים מאי-אוגוסט כ-28,000 יהודים, כ-10,500 מתוכם מ"הפונקט הגדול". במחנות העבודה נמצאו באותה עת עוד כ-9,000 יהודים. בערי שלזיה ע"מ נשארו עתה כ-49,000 יהודים. ואילו סך כל היהודים באיזור, לרבות אלה שבמחנות העבודה, הגיע לאחר סיום המיון לכ-¹⁴⁶58,000.

הסלקציה הגדולה הבליטה את כוחו של "הממונה המיוחד". נציגיו, קוצ'ינסקי ולינדנר, הם שניהלו את הסלקציה בשיתוף פעולה עם דרייאר, איש הגסטאפו. בבנדין ובדומברובה מילא דרייאר תפקיד של פיקוח בעיקר, בסוסנוביץ היה פעיל יותר בתהליך המיון. אך ההצגה היתה של אנשי ה"ממונה המיוחד": העקרון, שעמד מאחורי המיון, היה השמדת היהודים מחוסרי-התועלת וברירת הפרודוקטיביים, וזאת היתה משימתם. התמונה המצטיירת מהעדויות היא, כי דווקא חלקו של דרייאר לקה בחסר. נראה, כי כוחות המשטרה, שגויסו לשמירה, לא היו מספיקים. למרות העדויות על שמירה גרמנית הדוקה מעידים מקרי הבריחה הרבים שארעו, כי הגרמנים לא הצליחו להשתלט על כל המתרחש במיגרשים ובבניינים, ששימשו מקומות מעצר זמניים. כן נראה, כי ההשתהות הארוכה בין ביצוע הסלקציה לבין יציאת הרכבות לאושוויץ היתה פרי תקלות בלתי מתוכננות. על פי ידיעות שהגיעו למולצ'דסקי, היה מחסור בקרונות בשל ההובלות לחזית. על רקע זה נוצרו קונפליקטים בין אנשי הס"ס והנהלת הרכבת המקומית.¹⁴⁷ כך או כך, מנקודת מבט גרמנית היתה ההשתהות בת שלושה ימים בבחינת תקלה, שבעטיה הצליחו לברוח יהודים רבים.

אך הביטוי העיקרי לכוח אנשי "הממונה המיוחד" לא היה טמון בכשלון האירגוני של אנשי הגסטאפו, הממונים על המשלוחים. מעט לאחר הגירוש, באוקטובר 1942, נודע בבנדין מפי היודנראט, כי מעתה ייערכו עוד גירושים מבנדין וסוסנוביץ, שכן מעתה נחשבה כלל האוכלוסייה היהודית באיזור ככפופה ל"ממונה המיוחד". ואכן, מתקופה זו אמנם פסקו הגירושים ההמוניים באיזור. להוציא שילוחים

של קבוצות קטנות (כ-10 יהודים בד"כ), שנערכו אחת לשבוע, כאשר מרבית המגורשים הם יהודים, שנתפסו בעבירות שונות או פליטים מה"גנראל גוברנמנט", וכן גירוש כז'אנוב (פברואר 1943) — לא נערכו גירושים המוניים מהאיזור עד יוני 1943.¹⁴⁸

היודנראט : "עבודה למען הצלה"

על פי העדויות הצטייר מרין, כמי שמבין עתה את מטרות הגרמנים. למרות זאת, הצדיק בדיעבד את פעולותיו לקראת הסלקציה הגדולה ובעת ביצועה. בפרט טען, כי מדיניות ה"ריאל-פוליטיק" שלו הוכיחה את עצמה. למקורביו אמר :

"...אני מרגיש את עצמי, כקברניט, אשר אנייתו קרובה לטבוע בים ורק על ידי השלכת חלק גדול של המשא יקר הערך לתוך הים אפשר להציל את השאר ולהגיע לחוף מבטחים".¹⁴⁹

ואילו בבנדין, לשם הגיע לפגישה עם נכבדי הקהילה, דיבר על הנס הגדול שאירע. לדבריו, רצו הגרמנים לחסל את כל העיר, אבל הוא השפיע עליהם, שישלחו רק את קבוצת המגורשים. הוא הבטיח לנוכחים, שבכך נגמרו הגירושים והנשארים יכולים לחזור בשקט לעבודתם.¹⁵⁰ בעיר, אף נפוצו שמועות, כי מרין

"ידע על הברירה בין המגורשים והגורל המר הצפוי להם... מסתבר, שקיווה, שהשארית סופה להינצל ולהישאר בחיים עד תום המלחמה".¹⁵¹

מרין לא הראה, איפוא, אף צל של חרטה על פעילותו והבטחותיו ערב הכינוס. בדיעבד אף טען, כי בכך מנע אסון כבד עוד יותר. לטענתו, כי הוא שהשפיע על הגרמנים לצמצם את מיכסת המגורשים, אין הוכחות. להיפך, כפי שראינו, בעדויות המעטות, בהן נזכר שמו של מרין במהלך-אירועי "הפונקט הגדול", הוא הופיע כחסר אונים, או כמי שמפזר הבטחות-שווא גם במהלך הסלקציה עצמה. את העובדה, שבעמדותיו של מרין לא חל שינוי יסודי והן אף התחזקו, — לא ניתן להסביר רק כהונאה עצמית נוספת, או כמניפולציה גרידא של פוליטיקאי משופשף. הדעתו, כי מעתה יפרוש "הממונה המיוחד" את חסותו על יהודי האיזור וכי הגירושים ייפסקו, היה בה ממש. עובדה היא, כי תהליך ההשמדה מצא את יהודי זגלמביה משולבים חזק בכלכלת המלחמה הגרמנית. ול"ס"ס היה עדיין אינטרס להשאיר בחיים את היהודים הנחוצים לו. תפיסתו של מרין, קיבלה למרבה האירוניה חיזוק מ"המציאות" עצמה. על כן, לא עבר מרין תהליך של "התפכחות", הגם שלאחר "הפונקט הגדול" שוב לא טען, כי אין הוא יודע את גורל המגורשים. להיפך. דווקא על יסוד ידיעה זו פיתח מעתה מדיניות חדשה, שנודעה לימים בשם: "עבודה למען הצלה". מבחינתו הוכיחו אירועי "הפונקט הגדול", כי אמנם הגרמנים מגרשים רק את היהודים "הבלתי-פרודוקטיביים". על כן, אם רק יעבדו היהודים כראוי, כך סבור היה מרין, ישרדו קהילות זגלמביה הנותרות.¹⁵²

נסיונו של מרין להצדיק את עצמו היה כרוך גם בזעם האוכלוסייה היהודית. היהודים לא שכחו את דבר הכינוסים ההמוניים והבטחותיו של מרין. מרין נתפס על ידי רבים, כמי שאחראי להונאה לא פחות מהגרמנים. במקרה מסויים, כאשר עבר במרכבתו בחוצות סוסנוביץ, אף נזרקו עליו אבנים.¹⁵³ אלא שחלק גדול מהזעם הופנה גם כלפי המשטרה היהודית. מעשי אכזריות מצד שוטרים יהודיים, סירובם של רבים מהם לסייע בפעולות הבריחה, מניעת המעבר מקבוצה לקבוצה — יצרו תחושת מרירות ושנאה כלפי השוטרים היהודיים. מרין, שגיסה בתחילה להגן על אנשי המשטרה היהודית, ואף שיבח את התנהגותם, היפנה בהמשך את המרירות כנגדם. בסמוך לסיום הסלקציה ההמונית, ערך מרין ראורגניזציה במשטרה היהודית בבנדין ובסוסנוביץ. במשך כשבועיים חדלה המשטרה היהודית לתפקד, וכשאורגנה מחדש, הועמד בראשה רומק גולדמינץ.¹⁵⁴ כמניפולטור משופשף, שב מרין והציג את עצמו, כמי שעומד כביכול מעל לאירועים "שטח".

בעמדותיו הבסיסיות של מרין לא הל איפוא שינוי, אם כי היה עליו לתמרן מעתה ביותר תיחכום בקרב אוכלוסייה יהודית כאובה וזועמת. אך ככל שנקפו החדשים ואמנם לא התבצע גירוש גדול נוסף, התבצר מעמדו של מרין מחדש. מידיעות, שהביאו פליטים מהג"ג ובפרט מוורשה, התברר, כי עד חודשי החורף כבר היו כל ארבעה מתוך חמישה יהודי פולין הכבושה בין המתים. בזגלמביה מאידך, היו חיים בחורף 1942 שנים מתוך כל שלושה יהודים ב-10 ערי-הריכוז וכמעט שלושה מתוך כל ארבעה יהודים יחד עם אנשי מחנות-העבודה.¹⁵⁵

לגבי מולצ'דסקי בבנדין שונה היה המצב במעט. במהלך הסלקציה הגדולה הצטייר מולצ'דסקי כשרוי במצב רוח קודר ומאוכזב. כאמור, לפי מספר עדויות אף נמסר, כי הגם שלקה חלק פעיל בתהליך המיון, סייע מולצ'דסקי בהצלת מספר יהודים ובפרט ילדים.

ביודנראט בבנדין לא נותרו עתה אשליות בדבר גורל המגורשים. פקידת היודנראט, שבגירושים הקודמים מחקה את שמות הנשלחים לעבודות כפיה, קיבלה הפעם הנחייה להשמיד את כרטסת המגורשים. ועם זאת, על פי אותה עדות, ניסו אנשי היודנראט בבנדין להתעניין בדבר גורל המגורשים. התשובה, שנתקבלה מפי פקיד נמוך בגסטאפו, היתה: "מוטב שתשאלו מה יהיה גורלכם, גורל היהודים הנשארים". ידיעות, שהגיעו ממקורות אחרים מסרו, שהרכבות הגיעו לאושוויץ,

מקום שם הופנו למסילת ברזל צדדית המובילה אל "בית משרפת המתים".¹⁵⁶ אך אם עבר על מולצ'דסקי, הנאיבי ממרין, מעין תהליך התפכחות, הרי שסימניו לא הורגשו בתקופה הקרובה. גם הוא, כמרין, האמין, כי חסות "הממונה המיוחדת" תמנע מעתה גירושים נוספים. על רקע זה לא היה מקום לשינוי מדיניות. העיקר היה לחזור לעבודה תקינה מהר ככל האפשר.¹⁵⁶ בקרב המנוהגות היהודית לא התחולל תהליך של שינוי-עמדות או הערכה מחדשת של מדיניותם עקב אירועי "הפונקט הגדול". להיפך, עמדותיהם מלפני האירוע אף התחזקו.

האוכלוסייה היהודית: הנהירה אל ה"שופים"

הימים שלאחר צאת רכבות המגורשים תוארו על ידי רבים כימים של אָבל כללי. כך למשל כתב ראנץ:

"שתיקת מוות נפלה על הקהילה היהודית לאחר הכינוס במיגרשי הספורט
ההלם שבגירוש אנשים צעירים כה רבים שיתק את אלה שנשארו. מוחותיהם
לא יכלו לעבוד באופן תקין לזמן מה לאחר המתח הבלתי נסבל של אותם
שלושה ימים במיגרש. אנשים ישבו בבתיהם והתאבלו על הקרובים וידידים,
שנלקחו בטרנספורט. הם גם ביכו את תקוותיהם, כי יוכלו להתקיים בגיהנום
הנאצי תוך ניהול חיים נורמליים.¹⁶⁷

פקידת היודנראט מסרה, שבקרוב היהודים שררה תחושה, כי אותו קץ איום
מחכה לכולם. היה ברור לכל, כי אם הגסטאפו נקטה שיטות כאלה, "כולנו אבחים".¹⁶⁸
אף לא ניתן עוד להשתעשע בתקוות שווא לגבי גורל המגורשים. מ"הפונקט
הגדול" והלאה היה ידוע בזגלמביה, כי הרכבות מגיעות לאשוויץ ושם מומתים
היהודים בגאזים.¹⁶⁹ מיום "הפונקט הגדול" ואילך ניתן לומר, כי יהודי זגלמביה
היו מודעים לעובדת ההשמדה.

מודעות חדשה זו היתה נעוצה בעוצמת החוויה, שעברו יהודי זגלמביה. חוויית
האסון היתה חוויה טוטלית: בבנדין, סוסנוביץ ודומברובה לא היה איש, שלא
איבד בן משפחה, ידיד או מכר. חוויית ההתלבטות, ההתייצבות, ההמתנה, ובפרט
חוויית המיון והגירוש, הציבו כל אדם כפרט בפני תחושת קץ. יתרה מזו.
היתה זו גם חוויה קולקטיבית, בה עברו על יהודי זגלמביה רגעייהם הקשים
ביותר בצוותא עם בני עירם ובריחוק של מאות מטרים מבתיהם. העולם, ששמר
עד כה על מידה מסוימת של יציבות ובטחון, התמוטט באחת מתחת לרגליהם.
הוא התגלה כעולם אשלייתי. תיאור קרבנו האחרון של "הפונקט הגדול", ממחיש
זאת יותר מכל:

"הקרבן האחרון של הגירוש היה הרב ר' מנדל לוויין מבנדין. עינויי הגוף
הנפש במשך יום וחצי במיגרש-הריכוז ערערו את מצב בריאותו. קשות
הציקוהו רגשי-חרטה ומצפוניו נקפו על אשר נתפתה להאמין לידנראט
ואף דיבר על לב היהודים, שיתיצבו במקום הריכוז. שבור ורצוף היה
בגופו וברוחו — ושוב לא חזר לאיתנו. נוהג היה לשבת דומם לפתח
ביתו, שקוע ומרוכז בתוך עצמו, מבלי להוציא הגה מפיו ומבלי לענות
לאיש, אכול צער ונכאים..."¹⁶⁰

ועם זאת, לא זו היתה תגובתם של מרבית היהודים. תוך זמן קצר חזרו מרביתם
לעבודתם ב"שופים" ואף פועלים חדשים נוספו לאלה הזותיקים. החיים חזרו
כביכול למסלולם הרגיל. המודעות החדשה לא שינתה באופן יסודי את ההתנהגות
היומיומית. דווקא משום שהאוכלוסיה היהודית כיוונה מעתה את התנהגותה לפי
תודעת המוות המרחף עליה, נצמדה ביתר שאת לאותם מוסדות, שנראו כמבטיחים
את אפשרות הישארותם בחיים.

מאירועי "הפונקט הגדול" למדו, כי ההשמדה היתה סלקטיבית לפי שעה. יהודי
זגלמביה היו ערים לכך, כי במגרשי הספורט לא התבצע בשלב זה אקט של
השמדה מוחלטת. למוות גורשו האנשים, שלא הצליחו להוכיח את חיוניותם
למערכת הגרמנית. מרבית התושבים אכן חזרו לבתיהם. השאלה היתה, האם

זהו שלב ראשון לקראת השמדה סופית, או שזהו שלב סופי של השמדת הבלתי מועילים. רבים ביכרו להאמין באפשרות השניה.¹⁶¹ מכאן נגזר, כי אם ברצון היהודים להמשיך ולשרוד, עליהם להוכיח את עצמם כחיוניים עבור הגרמנים. ועל כן, מה"12 באוגוסט ואילך נהרו היהודים בהמונים לשערי ה"שופים" והמפעלים החיוניים. העבודה בהם נתפסה מעתה כתעודת ביטוח לא רק בפני הגירוש למחנות, אלא גם בפני הגירוש למוות. כרטיסי העבודה, שחילקו אנשי "הממונה המיוחד", הפכו לתעודות הרשאה-לחיים. עד למאי 1943 כבר היו מועסקים כ"פועלים חיוניים" כ-12,000 מתוך כ-18,000 מיהודי בנדין, ששרדו עדיין בעת ההיא. כלומר, שניים מתוך שלושה יהודים. בסוסנוביץ היו השיעורים דומים. אפייני הוא, כי עתה התרחבו שורות המועסקים וכללו גם זקנים וילדים כבני עשר. כך למשל הילדה קליינר, שעדותה צוטטה למעלה, הפכה לאחר אירועי "הפונקט הגדול" לפועלת בבית חרושת לייצור צעצועים.¹⁶² הגירוש למחנות עבודה נעשה עתה אף הוא לביטוח מסוים, מפוקפק אמנם בהשוואה לזה הקודם. מספר צעירים יהודיים התיצבו מרצונם למשלוחים למחנות העבודה בהנחה, ששם, למרות התנאים הקשים, יהיו סיכויי ההישרדות שלהם גדולים יותר.¹⁶³ בכך, בין השאר, יש להסביר את התחזקותו המחודשת של מעמדו של מרין. בתקופה הקרובה ל"פונקט הגדול" נחלש בעיני רבים מעמד היודנראט. רבים שנאוהו ממש. מרין נתפס, כמי שהונה את הציבור לפני האירוע ואילו התנהגות המשטרה היהודית בזמן האירוע נדרשה על פי רוב לרעה.¹⁶⁴ אך כאמור, ככל שעבר הזמן וגירושים נוספים לא התבצעו, ואילו יהודי זגלמביה, שנתרתו הפכו להיות ל"יהודים של הממונה המיוחד" — חזרה אמונת הציבור, כי מדיניותו של מרין עשויה אולי להצילם.¹⁶⁵ ככלות הכל הם ביצעו הלכה למעשה את מדיניות "העבודה למען הצלה", לה הטיף מרין.

תנועות הנוער: הקמת מחתרת

שינוי משמעותי חל בתגובת תנועות הנוער. עמדותיהן הבסיסיות לגבי הגרמנים והיודנראט כבר התגבשו ערב ה"פונקט הגדול". אך עתה הפכו עמדות אלה לתכנית פעולה אופרטיבית. ערב "הפונקט הגדול" כבר החלו פעילי התנועות בסוסנוביץ ובבנדין לפעול כגרעין התנגדות ליודנראט, וכמי שקוראים לאי ציות לגרמנים. אך כשלוש פעולות התעמולה והחלטתם להתיצב עם כולם יצרה תחושת תסכול וחוסר אונים אף בקרב המיליטנטים שביניהם. תחושה זו התגברה לנוכח אירועי הסלקציה ביום הראשון. מאידך, יכולים היו להסיק גם מספר לקחים מעשיים מפעולת ההצלה הנרחבת, שניהלו במהלך ימי הסלקציה. לראשונה נוכחו לדעת, כי ביכולתם לפעול במלוכד גם נגד הגרמנים ובמנוגד למדיניות היודנראט. פעולות אלה, ראוי לציין, נעשו בהשראה מקומית בלבד למרות נוכחות המשמעותית של אנילביץ. עדויות, שציינו שמות רבים של חברים, שלקחו חלק פעיל בהצלה, לא איזכרו את שמו של אנילביץ.

מצב הרוח בקרב אנשי התנועות לאחר הסלקציה הגדולה היה למרות זאת קודר. מספר היהודים הגדול, שניצלו בזכותם, לא היווה פיצוי על אבדן אלפי המגורשים. אחדים מהחברים איבדו למרות הכל בני משפחה קרובים. כך למשל

התאספה בערב שלאחר הגירוש קבוצת פעילי "הנוער הציוני" בסוסנוביץ. במשך שעה ארוכה ישבו שותקים ולבסוף אמר יאנק צימרמן:

"חלשים אנו ומחוסרי מגן. ובכל זאת איננו רוצים להכות למוות בחיבוק ידיים. יש בנו די שנאה ורצון נקמה והתקוממות. לא עת היום לעבודה חינוכית ולרכישת השכלה. אלה לא יצילו ממות. עלינו להחליף מטרותינו ודרכינו"¹⁶⁶

באותו ערב הוחלט לבחור הנהלה מצומצמת מתוך חברי ההנהגה: יוזק קוזוץ, יאנק צימרמן וליאון בלאט. על השלושה הוטל להכין תכנית פעולה חדשה. מכל מקום היה ברור, שעל העבודה החינוכית הישנה בא הקץ.¹⁶⁷ גם בקיבוץ "דרור" בבגדן השתררה אווירה דומה. אווירת האבל, ששררה בעיר, שרתה גם על חברי הקיבוץ. ראנץ זכר, כי גם לאחר הגירוש היה על אנשי "דרור" לעמוד בוויכוח עם אנשי העיר, שהיו סבורים, כי ככלות הכל אין פני הגרמנים להשמדה כללית. לאנשי "דרור" שוב לא היו ספיקות: היה להם ברור, שעליהם להגיב באחת משתי הדרכים: הגנה או הצלה.¹⁶⁸ ב"שומר הצעיר" בבגדן עוררה הסלקציה הגדולה תחושה של מרירות וחוסר אונים. הזרעים, שזרע מרדכי אנילביץ' עוד לפני הגירוש, נבטו עכשיו: לחברי "השומר הצעיר" היה ברור, כי עליהם לעבור לפעולות הגנה.¹⁶⁹ מספר ימים לאחר אירועי "הפונקט הגדול" התכנסו בחווה 25 פעילים מרכזיים של תנועות הנוער בוגלמביה. על הפרק היתה הרצאתו של מרדכי אנילביץ' ודיון בהצעתו להקמת מחתרת מזויינת בוגלמביה:

"מרדכי אנילביץ' גולל בדין וחשבון של שעתיים את פרשת ההכנות להתגוננות של הנוער העברי בוורשה, ביאליסטוק ווילנה. החברים בוילנה החליטו הראשונים להתקומם נגד הגרמנים ונשקם בידם, אולם ההחלטה היתה, מסר אנילביץ', שהמרד יפרוץ בעת ובעונה אחת בכל המקומות. גם הנוער היהודי בבגדן, שנציגיו מכונסים כאן, חובה עליו לקבל במעמד זה החלטה בענין ההגנה."¹⁷⁰

הפעילים, שמזה זמן רב כבר פעלו כמנהיגות הנוער החלוצי בוגלמביה, קיבלו אמנם החלטה ברוח דבריו של אנילביץ'. מבחינת תנועות הנוער זו היתה התשובה למצב הדברים, כפי שראוהו לאחר "הפונקט הגדול":

"...דרכנו כבר היתה ברורה לנו. הגנה — השם לא התאים. אין אנו רוצים להגן על עצמנו, כי כבר לא נצליח להתגונן, אך למות בכבוד, כאנשים... אנו, הסתדרות הנוער, הבנויה על אמונה באדם כי טוב, אנו האוהבים את העולם ואת האנשים, אנו האופטימיסטים, אנו היינו לעורבים שחורים, לפסימיסטים, המנבאים את כלייתו של עמנו... שום תנועה מהפכנית של נוער, בשום זמן, לא נעמדה עוד בפני בעיות כאלו — כמונו, בפני עובדה ברורה של השמדה. בפני המוות. אנו נעמדנו עין בעין בפניו. ומצאנו

את התשובה. נמצאה הדרך. עוד צעדנו בה כסומים, אולם את הדרך מצאנו —
פרטיוזקה והגנה".¹⁷¹

ההיסטוריון : סיכום

עניינו של חלק זה הוא כאמור התקווה והיא המסכמת את שתי הפרשיות הקודמות. השאלה היסודית העולה ממנו היא, מדוע אין היהודים משנים את התנהגותם בעקבות אירועי "הפונקט הגדול" ולמרות התובנה החדשה, שיש להם עתה על כוונות הגרמנים.

א. במהלך אירועי "הפונקט הגדול" הפך עולמם של יהודי זגלמביה לאבסורד. במרחק של פסיעה מבתיהם, כאשר הם מכוונים עם קרוביהם וידידיהם לבושי בגדי-חג, התמוטט העולם עליהם. מקרי השיגעון וההתאבדות שהופיעו, היו בבחינת תגובה לאבסורדיות של העולם. למעשה, יותר משניתן לתמוה על הופעתם, יש לתמוה על מיעוטם היחסי:

"...בעולם, שניטלו ממנו פתאום האשליות והמאורות, אדם מרגיש את עצמו זר. גלות זו אין לה תקנה, מפני שהיא חסרה את זכרונות המולדת האבודה או את תקוות הארץ המובטחת. פירוד זה בין האדם לבין חייו, בין השחקן לבין התפאורה שלו, הוא תחושת האבסורד... יש קשר ישיר בין הרגש הזה לבין השאיפה אל האין".¹⁷²

ב. אך בעולם שהפך לאבסורד לא ניתן לחיות. שכן, בעולם זה אין אדם יכול לדעת דבר, אינו יכול לנהוג בדרך רציונלית, ובעיקר, אינו יכול לקוות לדבר. מרבית היהודים לא השתגעו ולא התאבדו: הם בחרו להמשיך במאבק ההישרדות. על כן היה עליהם לבנות מחדש את עולמם באמצעים, שהיו בידיהם ולכוון את התנהגותם לפי תקוותם להמשיך ולשרוד.

ג. על כן, התובנה החדשה, שרכשו מרין וכלל הציבור היהודי, אינה משפיעה בהכרח על שינוי בדפוסי התנהגותם. החזרה למהלך החיים התקין אינה בבחינת הדחקת כל מה שקרה, אלא נסיון גואש לבנות את העולם מחדש. להפכו מעולם של אבסורד לעולם, שניתן להבינו רציונלית. מרין ומרבית הציבור היהודי ביקשו להאמין, כי אם יחזרו החיים למסלולם, יידחה גור-דינם פעם נוספת. בהיצמדם ל"שופים", בונים היהודים מחדש את עולמם, שהפך לאבסורד. וכך, למרות שהתובנה השתנתה, לא השתנו במקביל גם דפוסי ההתנהגות הבסיסיים, אלא דווקא התחזקו.

ד. ובכל זאת, למרות שדפוסי התגובה עצמם אינם משתנים, הרי משמעותם משתנה. העבודה ב"שופים" הופכת מעתה להיות מאמצעי הישרדות גרידא, לאמצעי-הצלה ראשון במעלה. היוצא מכך, כי אותה פעולה חברתית עצמה, כאשר הגדרתה (ועל כן משמעותה) החברתית משתנה, הופכת להיות לפעולה חברתית אחרת. ה. רעיון ההגנה הוא אמנם התגובה הדרמטית והאמיצה ביותר, אך בוודאי אינו התגובה האדאקוויטית היחידה למציאות, כפי שהיא נתפסת מעתה. נשים את ליבנו לאופי הציטטה שלמעלה בדבר משמעות רעיון ההגנה. המרחק בינה

לבין "הכמיהה אל האין" הוא קטן מאוד. ההבדל הוא רק בכך, שכאן מדובר במוות, שיש עימו כבוד. מוות, שהוא בעל משמעות לכשעצמו. בדרכו שלו שימש רעיון ההתגוננות לנערים כנקודה הארכימדית ליציאה מעולם האבסורד ובנייתו המחדשת של עולם בעל משמעות. רעיון ההתגוננות, לא היה בבחינת אקט המכוון לשינוי המציאות ההיסטורית המיידית, אלא אקט המכוון לעתיד, להיסטוריה. ככזה הוא היווה בסיס ליצירת משמעות החיים בהווה המיידית. באורח פרדוקסלי הפך עתה המוות להיות לצידוק החיים.

הערות ומראי מקומות

1. עמנואל קאנט: "בקורת התבונה הטהורה", תרגמו: שמואל הוגו ברגמן ונתן רוטנ-שטרייך, ירושלים תשמ"ג, ע' 396.
 2. העדויות מרוכזות בעיקר בארכיון יד ושם (להלן: איו"ש). באגף העדויות 012; על קבוצות אלה והתפקיד שמילאו, ביצירת המודעות לשואה בארץ ישראל, ראה דינה פורת: "הנהגה במילכוד; היישוב נוכח השואה 1942—1945", ת"א 1986. וכן אביהו רונן: "שליחותה של הלינקה", ב"ילקוט מורשת" מ"ב, דצמבר 1986, ע' 55—80.
 3. חיק פלילי 15/63, בית המשפט המחוזי בתל אביב, (להלן: "משפט ברנבלט"), בארכיון "מורשת" D.1.5366.1.
 4. בעבודת המחקר שלי: "יהודי וגלמביה בתקופת השואה 1939—1943", מוקדשים פרקים 7 ו-8 לניתוח מקיף של הקשר בין ניצול עבודת הכפיה של היהודים באיזור שלזיה העילית המזרחית לבין מדיניות ההשמדה הסלקטבית, שהופעלה באביב 1942. בניתוח קשר זה התבססתי על תעודות גרמניות, הנמצאות בין השאר בארכיון יד ושם בקבצים (מיקרופילמים) JM 2702; JM 3801; JM 3856 — וכן על תעודות, הנכללות בין השאר בקבצים הבאים:
 - "Dokumenty i Materialy", Lodz 1946.
 - Jüdisches Historisches Institut Warschau: "Fascisms Ghetto, Massenmord", Berlin 1961.
 - "Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunal" IMT, Case X, "The Krupp Case"; IMT, Case VI, "The I.G. Farben Case", Washington D.C. 1947—1952.
- וכן על מקורות ארכיוניים יהודיים, וספרי עדות כגון:
- דוד ליור: "עיר המתים", תל אביב, תש"י;
 - פרדקה מזיא: "רעים בסער", ירושלים, 1964;
 - חיקה קלינגר: "מיומן בגיטו", מרחביה, 1959;
 - Ranz J.: "In Nazi Claws", 1976.
 - Pawel Wiederman: "Płowa Bestia", Monachium 1948.
5. עדות פקידת היודנראט, איו"ש 012/3, ליוך, ע' 65—69; מזיא 73—82; Sztternfinkel Natan: "Zagłada Żydów Sosnowca", Katowice, 1946.
- הנתונים המספריים, שנמסרו עפ"י מקורות אלה, אינם חופפים תמיד. ההערכה הסופית של מספר המגורשים: געשתה על ידי שימוש במקורות סטטיסטיים נוספים ובפרט בהסתמך על הפריטים הבאים:
- איו"ש 06/16
 - "Jüdische Fürsorge in Ostoberschlesien", 25.3.1941.
 - איו"ש JM 2701: צילומי מסמכים מארכיון עיריית בנדון 1940—1943.

- Jerzy Jaros: "Grabież Mienia Żydów przez władze hitlerowskie w świetle akt Urzędu Powierniczego w Katowicach", in "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", Warszawa, 1961, NR. 38.
- Wasiatynski B.: "Ludność Żydowska w Polsce w Wiekach XIX I XX, 1930.
6. "ספר כושאנאוו", רעדאקטארמ. באכנער, מינכן 1949, ע' 287.
"פנקס הקהילות", פולין, כרך ג' (בעריכת א. וייס, וא. וייץ), ע' 275.
 7. "ספר זכרון לקהילות ואדוביצה, אנדריכוב, קלווריה, מישלניץ, סוכא", (להלן: "ספר ואדוביצה") בעריכת דוד יעקובוביץ, ת"א, 1967. 194—197, 289—292, 442; "קהילת טשביץ", חיפה 1969, א'—ט'; "ספר זכרון לקהילת קלובוצק", ת"א 1960; עדות ברבנט ב"משפט ברנבלט"; "ספר זכרון אולקוש", ע' 49.
 8. "הממונה המיוחד" הוא קיצור שמו של האירגון שנקרא: "הממונה המיוחד של רייכספיהרר הס"ט וראש המשטרה הגרמנית לכוחות עבודה בני עמים זרים בשלזיה העילית:
Dienstelle des Sonderbeauftragten des RFSS und Chef der Deutschen Polizei für Fremdvolkischen Arbeitseinsatz in Oberschlesien).
- במסמכים גרמניים, הוא מכונה לעתים בשם "אירגון שמלט" (Schmelt Organisation) על שם קצין הס"ט, שעמד בראשו. פרק 7 בעבודת המחקר שלי הוקדש בין השאר גם לגיתוח פעילותו והשפעתו של "הממונה המיוחד" על חייהם של יהודי וגלמביה. לפי מסקנות פרק זה, כבר באביב 1942 שלט "הממונה המיוחד" שליטה מלאה בכוח העבודה היהודי באיזור ולפחות כ-17,000 יהודים (כלומר מרבית המפרנסים) הועברו על ידו בצורה ישירה (במחנות העבודה) או בצורה עקיפה (במסגרת ה"שופים"). תיאור האירגון נמצא גם במאמר:
Alfred Konieczny: "Die Zwangsarbeit der Juden in Schlesien im Rahmen der "Organisation Schmelt", 1988.
- על חשיבות האירגון ניתן ללמוד מאיזכורו ב"דו"ח קורהר", הדו"ח הסטטיסטי המסכם אודות השמדת היהודים בשנת 1942, שהוגש להימלר בתחילת 1943 ("ומנים" 8, אביב 1982, ע' 84—97).
9. החישובים הסטטיסטיים פורטו באמצעות טבלאות בפרק 8 של עבודת המחקר שלי. הם מסתמכים בעיקר על המקורות, שפורטו בהערות 7,6,5 למעלה, וכן על מכתב שמאוסר ללשכת הימלר 20.4.1942, No. 1386, ספרית וינר; "ספר סוסנוביץ" והסביבה בזולמביה", בעריכת מ.ש. גשורי, ת"א 1974, כרך א'; "פנקס בנדין" בעריכת א.ש. שטיין, ת"א 1959; "ספר קהילת דומברובה גורניצ'ה וחורבנה", תל אביב 1974.
 10. "Dokumenty o likwidacji gett na Slasku", DOK. 1, "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", NR. 38, 114.
חלק מקבוצת מסמכים גדירה, שנשמרה והודפסה בפולין.
 11. ליור תש"ו, ע' 73; אהרן גלברט, ב"ספר סוסנוביץ" ב', ע' 121; מויא, 85; פקידת היודנראט, איו"ש 012/3.
 12. "ספר כושאנאוו", שם; "ספר ואדוביצה", ע' 195, 289; עדות פ.ר. במשפט ברנבלט. (למרות היות המשפט פומבי, ייתכן ויהיו בין העדים כאלה, שלא ירצו בפרסום שמם המלא. לכן תצוין ההפנייה לעדותם בראשי תיבות בלבד, זאת להוציא את עדותו של ברנבלט, ועדויות של אנשים, שמסרו עדויות גם במקומות אחרים).
 13. הסקרים הסטטיסטיים בתקופת הכיבוש הגרמני בוצעו בידי אנשי מחלקת הסטטיסטיקה של היודנראט המרכזי. נשמרו שני סקרים מקיפים, המתתייחסים לתקופה זו. האחד מה-5.5.1940 מצוטט במאמרו של Jaros; השני מה-25.3.1941 כלול במסמכי איו"ש 06/16. לפי עדות פקידת היודנראט ניתן להבין, שהמעקב אחרי התנועות הדמוגרפיות של יהודי האיזור היה צמוד ומעודכן לאורך כל התקופה וגם לאחריה.
 15. "בגיסו בנדזין: פרוטוקול". אסתר גוסמן (הרצברג) ב"משואה", א', 1973, ע' 175.
עדות זו נגבתה לכל המאוחר בראשית ספטמבר 1943.

16. קלינגר 1959, ע' 53–54.
17. מזיא, ע' 84.
18. מרדכי אנילביץ הביא דו"חות מדוייקים על חלמנו (על יסוד דו"ח גרוינבסקי), ועל פונאר (על יסוד דיווחי השליחים מהמזרח). אדם: "בגיטאות ווארשה וצ'נסטור" כובה, ע' 43–44; קלינגר 1959, ע' 60; ישראל גוטמן: יהודי ווארשה 1931–1943; גיטו, מחתרת, מרד, ירושלים 1972, ע' 193–203.
19. עדות ברנבלט ב"משפט ברנבלט".
20. ליוור, ע' 69; איר"ש 012/26.
21. ליוור, ע' 67; Wiederman 98–96.
22. שם שם; שם שם.
23. מזיא, ע' 65.
24. עדות פורטגאנג, איר"ש 012/4.
25. עדות באניט, איר"ש 012/11.
26. פורטגאנג, שם.
28. ליוור, ע' 72–73; ובצורה דומה גם: Ranz, p. 50.
29. שם שם.
30. עדות פקידת היודנראט, איר"ש 012/3; ראיון עם עדה בלחש, 1987, בידי המחבר.
31. ראיון עם שרגא פרוכטצווייג, 1985, בידי המחבר.
32. ראיון עם אברהם מגלה 1987, בידי המחבר; קלינגר 1959, ע' 69–71 (תיאור מפורט של מכתבו האחרון של יוסף קפלן, שהגיע עבור אנילביץ בוגלמביה, כנראה עוד בתחילת אוגוסט 1942).
33. קלינגר 1959, ע' 60–61; שמואל רון: "נדודים ומרי", ב"ספר סוסנוביץ" ב', ע' 178.
34. "חנצ'ה ופרומקה", ת"א 1945, ע' 100, 136; עדות אברהם פישל ב"משפט ברנבלט". למרות שהעדויות הן עצמאיות, אין ודאות שפרומקה ביקרה בבגדן לאחר חזרתה מהמזרח. בפרט בהעדר מקורות ורשמיים בלתי תלויים. לגבי שהותה של חנצ'ה בבגדן יש מידה רבה יותר של בטחון.
35. ליאון בלאט, בעדות קולקטיבית של הנוה"צ, "מורשת" 0.5.3.1.7; מזיא, ע' 84.
36. עדות פלה כ"ץ, "מורשת", A.470. העדה עירבבה כנראה מספר קטעי מידע, שמסרו אנילביץ' ואנשים אחרים בפרקי זמן שונים (השמות טרבניקי וגובניקי מתייחסים כנראה לתקופה מאוחרת יותר; על השימוש בציקלון לא היה ידוע אז; ואילו השמדת יהודים באמצעות גז התרחשה בחלמנו). אך בכך אין להטיל ספק באוטנטיות ובמהימנות של עדות חשובה זו: גם לפי עדויות נוספות היה אנילביץ', מי שמסר לראשונה בוגלמביה מידע בדוק על ההשמדה השיטתית. שמואל רון, ע' 178; חיקה קלינגר, שם.
37. שם שם; ע' 86.
38. שם, ע' 87; עדות דוד ליוור ב"משפט ברנבלט".
39. ליוור, ע' 73; יומניה המקוריים של חיקה קלינגר 1943, "מורשת" C.36 (להלן: קלינגר 1943); ראיון עם אברהם מגלה, 1987, בידי המחבר.
40. העדים בני שכבות העוני לא הודוּוּ עפ"י רוב ככאלה מטעמים מובנים.
41. הערכת מספרי הפליטים נעשתה עפ"י חישובים בפרקים 3 ו-7 בעבודת המחקר שלי: כ-4,000 פליטים משלונסק, כ-5,000 מאושווינצ'ים, בהפחתת היעורר הממוצע של מגורשים. מה"גנרל גוברנמנט" הגיעו עד לתקופה זו רק פליטים בודדים.
42. ראיון עם שמואל רון, 1985, בידי המחבר; עדות שמואל רון ב"משפט ברנבלט".
43. עדות פ.ר. ב"משפט ברנבלט".
44. עדות פורטגאנג, איר"ש 0.12/4.
45. "ספר דומברובה גורניצה", ע' 412; ברכה חבס: "ילדים מוצלים", ת"א, 1945, ע' 127; ראיון עם שמואל רון, 1985, בידי המחבר.
46. פקידת היודנראט, איר"ש 012/3.
47. ליוור, ע' 70.

447. פקידת היודנראט, שם; איר"ש 012/26.
48. עדות פורטגאנג, שם; עדות באניט איר"ש 012/11; מויא, ע' 80.
49. עדות ח.ו. ב"משפט ברנבלט"; עדות מ.ב.ק. ב"משפט ברנבלט"; עדות ציפורה בנאי, "מורשת" A.142; איר"ש 012/26.
50. עדות פקידת היודנראט, איר"ש 012/3.
51. עדות ח.נ. ב"משפט ברנבלט".
52. עדות ז.ל. ב"משפט ברנבלט".
53. שמואל רון ב"ספר סוסנוביץ" ב', ע' 178.
54. משה ירקוני (ז'ילונקה) ב"ספר סוסנוביץ" ב', ע' 238.
55. מאיר פרדלסקי ב"ספר סוסנוביץ" ב', ע' 236—246.
56. מויא ע' 88.
- 56א) בפרט עמדו על הבחנה זו אנשי פסיכולוגיה ה"גשטאלט" (התבנית) וממשיכיהם. ראה למשל:
- Richard E. Mayer: "Thinking, Problem Solving, Cognition", N.Y. 1983, pp. 33—66.
- 56ב) מושג ה"סכימה החברתית", שקנה לו מהלכים בשנים האחרונות בפסיכולוגיה הקוגניטיבית, נראה פורה במיוחד לגיתוח תהליכי מחשבה אלה, גם כאשר הם מתרחשים בצורה קולקטיבית. הסכימה החברתית היא תבנית מחשבתית, אשר באמצעותה נקלטים, מפורשים ומאורגנים נתוני החושים וידע קודם. האדם שופט את סביבתו החברתית ולמעשה בונה אותה באמצעות הסכימות. אך כיוון שהוא מאמין, שהסכימה מייצגת את העולם, כפי שהוא באמת (כלומר את האמת האובייקטיבית), הוא מתקשה לעבור מסכימה נתונה לסכימה חדשה. ראה:
- Susan F. Fiske & Shelley E. Taylor: "Social Cognition", N.Y. 1984, pp. 139—181.
- תומאס קון הראה, כי תהליכים כאלה מתרחשים גם ובעיקר בתחום המדע, בפרט כאשר המדענים נדרשים להחליף סכימה קוגניטיבית מקובלת ("פאראדיגמה מדעית") בסכימה חדשה. תומאס קון: "המבנה של מהפכות מדעיות", מאנגלית יהודה מלצר, ת"א 1977.
- Festinger L.A.: "A Theory of Cognitive Dissonance", Stanford, 1957. (256)
- 75ד) ראה למשל, ס.א.ל. מרשל: "אנשים מול אש"; עברית עוזי גריקס, ת"א 1956.
- Reuven Gal: "A Portrait of the Israeli Soldier", 1986.
- 56ה) בפרט מאלפת בהקשר זה פרשת ההכרה בעובדת ההשמדה בארץ ישראל בנובמבר 1943, אשר למרות הידיעות על ההשמדה, שהתפרסמו בעתונות, חדרה לתודעת היישוב רק עם בוא קבוצת הנתינים המוחלפים הראשונה. יואב גלבר: "העתונות העברית בארץ ישראל על השמדת יהודי אירופה 1941—1942", ב"דפים לחקר השואה והמרי", סדרה שניה, מאסף א', תשל"ל, ע' 45.
57. ק. צטניק: "סלמגדרה" (להלן ק. צטניק), ע' 77.
58. פקידת היודנראט, שם.
59. שם, שם.
60. ברכה חבס, ע' 127.
60. ברכה חבס, ע' 127.
61. עדות פורטגאנג, איר"ש 012/4.
62. עדות ל.ק. ב"משפט ברנבלט".
63. עדות ב.ק. ב"משפט ברנבלט".
64. קלינגר 1959, ע' 76—77.
65. עדות רון, 1985, בידי המחבר.
66. הערכת מספר המתיישבים לפי ליור, 73; עדות פקידת היודנראט, איר"ש 012/3; איר"ש 012/26; "ספר דומברובה גורניצה", ע' 395, 397. וכן חישוב מספר היהודים שנזכר קודם.

67. ליור, ע' 73; פקידת היודנראט, איר"ש 012/26.
68. עדות ר.ו. ב"משפט ברנבלט".
69. עדות ח.ו. ב"משפט ברנבלט".
70. עדות ברנבלט במשפט ברנבלט; ק. צטניק, שם.
71. ליור, ע' 73; פקידת היודנראט, איר"ש 012/26.
72. עדות עדה הלפרין (נויפלד) 1985, בידי המחבר.
73. חבס, שם; "ספר דומברובה גורניצה", ע' 412.
74. "ספר דומברובה גורניצה" ע' 395. העדות אינה מציינת את שעת ההתחלה המדויקת, אך מציינת, שהחלה לאחר ציפיה של שעות בחום כבד. מכל מקום, עפ"י עדותו של ליור, התלה הסלקציה בדומברובה לפני תחילת הסלקציה בבנדין. ראה בגוף המאמר בהמשך.
75. "ספר דומברובה גורניצה", ע' 389.
76. שם, ע' 411—415.
77. חבס, 127—128; איר"ש 012/26.
78. מזיא, ע' 89.
79. ליור, ע' 73; Ranz, p. 51.
80. ליור, שם.
81. מעתה יתייחסו העדויות, אם לא יצוין אחרת, למגרש "הכוח". האירועים במגרש השני, בו לא נכח ברנבלט, לא תועדו באותה רמה של פירוט.
82. עדות ברנבלט, ב"משפט ברנבלט"; Ranz, p. 52.
83. עדות פקידת היודנראט, איר"ש 012/3.
84. Ranz, Ibid.
85. עדות ברנבלט, ב"משפט ברנבלט".
86. עדות ל.ק. ב"משפט ברנבלט".
87. קליינר 1959, ע' 80; ראינו עם עדה הלפרין (נויפלד), 1986, בידי המחבר.
88. עדות א.ר. ב"משפט ברנבלט".
89. עדות ברנבלט, ב"משפט ברנבלט".
90. עדות ר.ו. ב"משפט ברנבלט".
91. עדות פקידת היודנראט, איר"ש 012/3; איר"ש 012/26.
92. Ranz, p. 54; פקידת היודנראט, איר"ש 012/3; עדות ח.ו. ב"משפט ברנבלט".
93. קליינר 1959, ע' 77.
94. שם שם.
95. לגבי שעת תחילת הסלקציה בסוסנוביץ קיימות גירסאות שונות ואין ביטחון, שהחלה אמנם ב־16.00 של ה־12.8.1942. תיאור המהומה: ק. צטניק, ע' 77—78.
96. רבקה קליינר בחבס, ע' 127; איר"ש 012/86.
97. מזיא, ע' 89.
98. עדויות אנונימיות, איר"ש 012/11; מזיא, ע' 90.
99. משה ירקוני ב"ספר סוסנוביץ" ב', ע' 303; רבקה קליינר בחבס, ע' 127.
100. מזיא, ע' 90—91.
101. פקידת היודנראט, איר"ש 012/3.
102. עדות ב.ק. ב"משפט ברנבלט".
103. עדות ל.ק. ב"משפט ברנבלט".
104. עדות ר.ו. ב"משפט ברנבלט".
105. עדות ח.ו. ב"משפט ברנבלט".
106. עדות ח.ו. ב"משפט ברנבלט".
107. עדות פקידת היודנראט, איר"ש 012/3.
108. מזיא 91—92; איר"ש 012/26; עדות פורטגאנג, איר"ש 012/4. לדבריה של מזיא, נמשך המיון עד חצות. אחרים טוענים, שנמשך כל הלילה.
109. מזיא שם.
110. רבקה קליינר בחבס, ע' 128.

111. "ספר דומברובה גורניצה", ע' 387, 397-8.
112. ליור, ע' 75; פקידת היודנראט, איו"ש 012/3.
113. Ranz, p. 55.
114. איו"ש 012/26.
115. Dokumenty o Likwidacji Gett na Slasku, Dok. 2, 114—115.
116. מזיא, ע' 93.
117. ליור, ע' 75; איו"ש 012/3.
119. קלינגר 1959, ע' 78. פקידת היודנראט, שם.
120. שם, ע' 79—80; שם שם.
121. קלינגר 1959, ע' 142;
122. קלינגר, 79—78; Ranz, p. 57.
123. ראיון עם שרגא פרוכטצוויג, בידי המחבר.
124. ליור שם.
125. Ranz, p. 57.
126. קלינגר 1959, ע' 80; אסתר הרצברג, שעבדה כאחות בבית היתומים, מסתייגת מתיאור זה. לטענתה, הילדים לא ניטשו בידי הוריהם, אלא הופרדו מהם. ראיון עם טוסיא הרצברג, 1988, בידי המחבר.
127. מזיא, ע' 97; איו"ש 012/26.
128. Dokumenty o Likwidacji Gett na Slasku, Dok. 3, Ibid. 115.
129. עדות פורטגאנג, איו"ש 012/4.
130. קלינגר 1959, ע' 80; עדות פורטגאנג, איו"ש 012/4; מזיא, ע' 94.
131. עדות פקידת היודנראט, איו"ש 012/3.
132. עדות שרגא פרוכטצוויג.
133. מזיא, עמ' 94.
134. ליור, ע' 75; קלינגר 1959, ע' 79. לדעתה של אסתר הרצברג מופרזים מאוד המספרים שנקטו בהם ליור וקלינגר. לכל היותר ניצלו מאות אחדות, אולי כ-150. עם זאת מן הריון לציון, כי דיווחיהם של קלינגר וליור נכתבו באופן עצמאי עוד ב-1944 וב-1945 בהתאמה וכי ההערכות המספריות הרבות, שנקט בהם ליור במקרים אחרים, נתגלו כמהימנות לאחר השוואתם למקורות אחרים. ליור, שהיה מקורב הן לתנועות הגזע, הן לחוגי היודנראט, היה בעל מקורות מידע רחבים במיוחד ועפ"י רוב לא נטה להגזמות. חיקה קלינגר מהנהגת "השומר הצעיר" היתה מעורבת באופן פעיל בפעולת הצלה זו ואף היא היתה בעלת מקורות-מידע רבים.
135. על פי מקור גרמני- (אוטנטי) פרטי, הנמצא בידי המחבר.
136. שם שם.
137. ליור, ע' 76.
138. שם שם.
139. Ranz, p. 60.
140. קלינגר 1959, ע' 80.
141. ליור ע' 76; פקידת היודנראט, איו"ש 012/3.
143. רבקה קליינר, בחס 128; עדות פורטגאנג, איו"ש 012/4.
144. מזיא, ע' 94—95.
- 144א. עדות גולדבלום, אצ"ם S/26/1159; Sztternfinkiel.
145. "ספר דומברובה גורניצה", ע' 386; ליור ע' 76.
- 145א) הילברג מונה חמישה דפוסי-תגובה יהודיים: (Resistance), ריקון (Nullification), התחמקות (Evasion), שיתוק (Paralysis) וכניעה (Compliance). קטיגוריות אלה הן צרות ובעלות משמעות פסיבית. בפרט אין הגדרות אלה לוקחות בחשבון את הגדרת המצב היהודית, כלומר הדרך בה תופסים היהודים את מצבם.

- R. Hilberg: "The Destruction of the European Jews", N.Y. 1985, p. 1030.
146. לפי סיכומים שהוזכרו כבר. וכן עדות גולדבלום, ארכיון ציוני מרכזי (אצ"ם) S/26/1159; עדות אסתר גוטמן (הרצברג) ב"משואה", שם; דו"ח קורהר, שם.
147. Ranz p. 60.
148. ליור, ע' 78; דו"ח קורהר ב"זמנים" 1982, ע' 84-97; עדות גולדבלום, אצ"ם Szternfinkiel; S/26/1159.
149. "ספר סוסנוביץ" ב', ע' 135.
150. עדות אריה ליור ב"משפט ברנבלט".
151. עדות אסתר גוטמן (הרצברג), בארכיון משואה ע' 2/34.
152. עדות אריה ליור ב"משפט ברנבלט"; עדות לרכנפלד, איו"ש 03/1168.
153. עדות רחל באניט, איו"ש, 012/11.
154. Wiederman, pp. 250-255.
- 154א. ראה הערה 146, ובפרט "דו"ח קורהר".
155. עדות פקידת היודנראט, איו"ש 012/3.
156. שם שם.
157. Ranz, p. 62-63.
158. פקידת היודנראט.
159. בכל העדויות, שאוזכרו מקבוצת איו"ש 012, כבר מוזכר אושוויץ כמחנה השמדה. עדויות אלה ניתנו כזכור בא"י, בנובמבר 1942 ובפברואר 1943.
160. ליור, ע' 77.
161. נתן עק: "התועים בדרכי המוות", י"ם חש"ך, ע' 185.
162. קלינגר 1959, ע' 83.
165. בכך ניווכח בעיקר בפרק הבא.
166. מויא, ע' 95.
167. שם שם.
169. Ranz, p. 61.
170. קלינגר 1943, ע' 108-109.
171. שם, ע' 91.
172. אלבר קאמי: "המרד של סיויפוס: מסה על האבסורד", תרגום צבי ארד, תל אביב תשל"ח, ע' 16.

יהודי בולגריה במאבק בכובש הנאצי *

1. לבטים והחלטות של הנוער הציוני בבולגריה ; מקומו במאבק האקטיבי

בני הנוער היהודיים, שהיו מאורגנים בתנועות נוער חלוציות והתחנכו על ערכיה של הציונות, עמדו בפני בעיה אידיאולוגית: להצטרף לשורות הפרטיזנים עם נשק ביד, כלומר, לתנועה הקומוניסטית, שגישתה לציונות שלילית, או לשמור אמונים לציונות ולהימנע ממאבק אקטיבי.

למעשה לא היתה כל תנועת התנגדות יהודית והיהודים פעלו במסגרת ההתנגדות הכללית. הקומוניסטים היהודים היו נוקשים ביותר בוויכוחיהם עם חברים מתנועות הנוער הציוניות, שרצו לשמור על הזיקה לעם היהודי ולארץ ישראל.¹

כאשר הוקמו הקבוצות הפרטיזניות הראשונות ב-1941, הצטרפו אליהן רבים מקרב אנשי "השומר הצעיר" ו"מכבי הצעיר", שעזבו את תנועותיהם ועברו למחתרת הקומוניסטית כיחידים.²

תנועת הנוער בית"ר מקבלת ב-1940 הוראה מהארץ להקים קבוצת מודיעין בבולגריה, המתחילה לפעול ב-1941. היא עוסקת במעקב אחרי תנועות הצבא הגרמני בבולגריה, חימושו, סימני יחידותיו ואף מנסה לגנוב ממנו נשק. עם פרסום הצו לפירוק התנועות הציוניות במסגרת "החוק להגנת האומה" התפזרו רוב אנשי בית"ר בין מחנות העבודה, אך המשיכו לקיים קשר ביניהם ועם התנועות הציוניות האחרות, שלא הצטרפו למפלגה הקומוניסטית. קבוצת המודיעין פעלה במחתרת בהצלחה ודיווחה על כך לוועד ההצלה בקושטא. קבוצה זו עסקה בגניבת תעודות זהות בולגריות עבור חבריה. מידע, שהעבירה לקושטא לנציג האצ"ל שם, שימש את הבריטים לצורך עיקוב אחר תנועות הצבא הגרמני בבולגריה.³

* פרק מתוך הספר "הצלת יהודי בולגריה בתקופת מלחמת העולם השנייה" — חיבור לקבלת תואר מוסמך של אוניברסיטת תל-אביב.

השפעתם של הקומוניסטים על הנוער היהודי היתה גדולה. יהודים, שלא הצטרפו לתנועה הקומוניסטית, תרמו חלקם בכסף ובאמצעים חומריים שונים וחלקם הצטרפו לתנועה הפרטיזנית ולקבוצות של "חזית המולדת".

היהודים הצטיינו במעשי הגבורה. הם לקחו חלק בתעמולה האנטי־פשיסטית, בפעולות שונות: גיוס לוחמים למחתרת, הפצת כרוזים, גיוס כספים, קשר בין ריכוזי לוחמים, פיצוץ מתקנים צבאיים של הנאצים, חבלה אקטיבית ופסיבית במקומות עבודה ואיסוף אמצעים ועזרה לאסירים פוליטיים וליושבים במחנות מעצר, איסוף נשק והשתתפות במאבק הפרטיזנים. משנת 1940 ועד שנת 1944, התגייסו כ־260 יהודים לפרטיזנים, מהם נהרגו 125. ידוע, שמתוך 40 פרטיזנים יהודים מקהילת פלובדיב, נהרגו 25. אחוז היהודים בקרב הפרטיזנים היה גדול, אם ניקח בחשבון כי סך הכל מנו הפרטיזנים 2500 נפש.

מספר האסירים הפוליטיים היה 460 איש, נידונו למוות 29 איש. שאר היהודים נשפטו לתקופות מאסר ממושכות. הוצאו להורג 17 איש. במחנות מעצר היו למעלה מ־1000 איש, מתוכם מתו 12. נוסף למספרים אלה היו 14,000 יהודים במחנות עבודה.⁶

מתחילת שנות המלחמה ובהמשך שנת 1941, היה מצב הפרטיזנים קשה. מספרם היה קטן, הנשק היה בעל איכות ירודה, אך בשנת 1942 גדל מספרם ועלה כוחם.

2. הגברת הפעילות לאחר הניצחון בסטלינגרד

לאחר הניצחון בקרב סטלינגרד, בה נחלה מפלה ארמיה בת 330,000 גרמנים, מתגברות פעולות ההתנגדות המזוינות נגד גרמניה. מספר ההתקפות על אובייקטים גרמניים וצבאיים בבולגריה עולה מ־12 ל־280 תוך כמה חודשים.

פעולות אלו כוללות התקפות על מחנות עבודה של יהודים בלובק, איכטימן, דופניצה ומקומות אחרים במטרה לבצע פעולות עונשין על מפחדי מחנות וסוהרים, הנהגים באכזריות ביהודים. מתאפשרת בריחת יהודים מהמחנות. חלק מהם מצטרפים לקבוצות מחתרת, הלוחמות בסופיה, וחלק מצטרף לפרטיזנים. ללוחמים בסופיה ולפעולותיהם הד רב, כי הם מכים באישים חשובים. תוך מספר שבועות מוצא להורג הגנרל לוקוב — אחד ממנהיגי תנועות הנוער הפאשיסטיות, איש נאמן לגרמנים ומועמד לתפקיד ראש ממשלה לעתיד. מוצא להורג הפולקובניק פנטב — מנכ"ל המשטרה, סוטיר יאנב — ציר פשיסטי באסיפה הלאומית ונאמן לגסטאפו. קוטוזה — פרובוקטור, שהצליח לחדור לשורות המפלגה הקומוניסטית וגרם למפולת באירגונה המחתרת.

לניצחון סטלינגרד יש תפקיד חשוב מאוד בהתגברות המאבק האנטי־פשיסטי, בחינוך ביטחון הלוחמים ובערעור בטחונם של השליטים. שרים וצירי פרלמנט חוששים להסתובב ברחובות ומבטחים את בתיהם על ידי הגברת השמירה. חלק מהם אף עוזבים את סופיה. הממשלה עורכת מספר פגישות בצ'מקוריה המרוחקת מסופיה. גם בוגדן פילוב, ראש ממשלת בולגריה, כותב ביומנו ב־23.3.43:

"הבוקר הייתי אצל המלך בקשר לנסיעתו (אל היטלר). למלך אין חשק הפעם לנסוע, אין לו לב לכך, הוא מאמין, שהתפיסה הגרמנית התמוטטה. ניסיתי לעודדו, בציני את האפשרויות הגדולות של גרמניה. אם מצבה איננו טוב, גם מצב אויביה אינו טוב יותר. ביניהם, יש חוסר הסכמה בדברים רבים".

החל מ־1942 לוחמת המשטרה נגד קבוצות המתתרת. נעצרים יהודים רבים. רק בקיץ אותה שנה נעצרו בסופיה מעל ל־130 איש ונידונו לשנות מאסר ארוכות. גם יהודים, שנמצאו במחנות עבודה אספו בגדים, תרופות וכסף והעבירם לקבוצות הפרטיזונים. קבוצת פרטיזונים כזו היתה בסרדנו־גוריה. במחנה עבודה ליד הנהר סטרומה, קרוב לגבול היווני, אספו היהודים והעבירו לפרטיזונים בגדים, מצרכים וכסף בסכום העולה על 500,000 לווה. מכל מחנות העבודה הצטרפו יהודים לפרטיזונים. אוליבר מעיד על עצמו, שבמחנה העבודה שלו, התארגנה קבוצת יהודים קטנה, ששימשה בסיס להקמת קבוצת פרטיזונים חדשה. על אשמת תמיכה בפרטיזונים נעצרו יהודים ונשלחו לתקופות מאסר ארוכות. ב־1944 נעצרו בצ'ירפאן 44 בני נוער יהודים, בפלובדיב מעל ל־50, בקיוסטינדיל 28. השתתפות היהודים בתנועה הפרטיזנית בולטת בהשוואה למספרם באוכלוסייה.

3. פעילות יהודית בתנועת המתתרת

יהודים גשאו בתפקידי פיקוד בתנועה הפרטיזנית. לדוגמא: אמיל שקרו־ינסקי, נהרג, היה קומיסר פוליטי של איזור קיוסטינדיל. מרקו בכר היה קומיסר פוליטי של גדוד ע"ש גאורגי דימיטרוב. שמעון ניניו היה קומיסר פוליטי ביחידה הפרטיזנית צ'אבדאר. דוד אלעזר — קומיסר פוליטי ביחידה, שפעלה באיזור סופיה. אלברט וואנה, נהרג, קומיסר פוליטי ביחידה ע"ש וואסיל לבסקי. יוסף בן בסט, נהרג, סגן מפקד היחידה צ'אבדאר. איסק פרדו, קומיסר פוליטי ביחידה ע"ש אנגל קאנצ'ב. האמיצים והפעילים ביותר בין בני הנוער היהודים שובצו בקבוצות הלוחמות בתנאי מחתרת. הם היוו את כוח המחץ של התנועה האנטי־פשיסטית. הם התנקשו באנשי גסטאפו, בוגדים, סוכני הריגול, פעילים צבאיים ופוליטיים. בקבוצות המתתרת בפיקודו של סלבצ'ו רדומירסקי היו ויולטה יעקובה, מנחם פאפו ואחרים.

ב־29 באוקטובר ניסה היהודי ליאון יוסף טאג'ר, שברח מאחת מפלוגות העבודה, בה שירת, להצית את מיכלי הבנזין של בית החרושת "פטרול" בעיר רוסה. תוך כדי כך רצח את החייל הגרמני פאול אברם. בחקירות הצהיר טאג'ר, שעשה זאת מתוך שנאה להיטלריזם. הוכח, שבדעותיו טאג'ר הוא קומוניסט. המשפט נערך בבית דין צבאי ברוסה. טאג'ר נידון למוות ופסק־הדין בוצע.

ביולי 1943 קוראת המפלגה הקומוניסטית באמצעות עיתונה "ראבוטניצ'סקו דלן" ליהודי בולגריה להילחם באומץ נגד גירוש היהודים ולהצטרף בהמוניהם לתנועה הפרטיזנית בהרים. התגברות הפעילות הפרטיזנית היא תוצאה של ערעור עמדות הצבא הגרמני באירופה, כשלון הגרמנים בסטלינגרד ונצחונות בנות הברית.

יש לציין, שעד מחצית שנת 1943 הפעילות הפרטיזנית לא בלטה במיוחד. אפשר היה למקש ולתקוף את הרכבות, שהובילו את היהודים מטראקיה ומקדוניה להשמדה. השמירה על מסילות הברזל לא היתה טובה, אך לא נעשתה שום פעולה בכיוון זה.

קרבות אכזריים נערכו בין הפרטיזנים לבין כוחות צבא בולגריה, כאשר לשני הצדדים היו קורבנות.

עם התקרב הצבא האדום לנהר הדנובה, גברה פעילותם של הפרטיזנים בבולגריה. נעשו משפטי פעולה עם הנאצים והאוכלוסיה הבולגרית היתה פתוחה יותר לתת עזרה לכוחות המחתרת.

עם נסיגת הגרמנים והצבא הבולגרי, יורדים הפרטיזנים מן ההרים והיערות, תופשים את השלטון בערים ובכפרים. היהודים, שהיו בתנועות המחתרת ובפרטיזנים, אינם חוזרים בדרך כלל לתנועות הציוניות, אלא משתלבים במפלגה הקומוניסטית הבולגרית ובשלטון.

עם העליה הגדולה בסוף שנות ה-40 לארץ ישראל, עולה רובה של יהדות בולגריה לארץ.

4. סיכום

בהשוואה לתנועות הפרטיזניות הידועות לנו ביערות רוסיה, יוגוסלביה, היתה התנועה הפרטיזנית בבולגריה קטנה בהיקפה. יש לכך מספר סיבות. בארצות שנכבשו על ידי גרמניה, נותן שלטון הדיכוי האכזרי את אותותיו. חיי אדם נתונים בסכנה מתמדת, הסבל רב וגורים לנטישת מקום המגורים. אוכלוסיה כזו נוחה להתארגנות פרטיזנית, כי ממילא היא מחוץ לחוק ומשוטטת בהרים וביערות. כך ברוסיה וביוגוסלביה. עם הזמן התיצבו בראש תנועות אלו אנשי צבא, שאירגנו את המאמץ על בסיס צבאי: טיטו וגנרלים אחרים בברית המועצות. בבולגריה המצב שונה. היא איננה ארץ כבושה. גרמנים עוברים דרכה, יחידות צבא גרמני נמצאות בה, אך הם אינם שולטים בה. דיכוי האזרחים נעשה על בסיס פוליטי או מפלגתי. לכן הצטרפו לתנועה הפרטיזנית רק אנשים, שברחו מפני החוק על רקע זה. מדרך הטבע כללו יחידות הפרטיזנים אנשים בעלי תודעה פוליטית. האוכלוסיה היחידה, שנרדפה בבולגריה כמיעוט לאומי, היו היהודים. כך ניתן להסביר את מספרם הרב ביחידות הפרטיזניות.

במפלגה הקומוניסטית, המתקיימת בבולגריה עשרות שנים, היו תמיד יהודים. תנאי המלחמה העבירו לאירגון הנוער הקומוניסטי חלק נכבד מחברי תנועות הנוער הציוניות, כי זאת היתה האפשרות היחידה לפעול באופן אקטיבי נגד האנטישמיות והפשיזם.

הערות

1. י. בן, עמידת הנוער היהודי בבלגריה בשנים 1940—1944, ילקוט מורשת, תשל"ב, דצמבר 1981 עמ' 121.
2. ראיון עם ז'אן אלעזר, חבר "השומר הצעיר" לשעבר וחבר מחתרת בהקופת מלחמת העולם השנייה.
3. י. בן, עמידת הנוער... עמ' 114.
4. י. בן, שם עמ' 121.
5. י. בן, ד"ר לוי ניסים בוקו, ד"ר רומנו א. אנציקלופדיה של גלויות כרך עשירי, תשכ"ז 1967 עמ' 899.
6. ת.ד. אוליבר, "אנחנו הנצולים" עמ' 124.
7. ת.ד. אוליבר, שם עמ' 118.

"הנוער הציוני" ברומניה 1940 — שנת המיפנה הגדול*

בשנת 1940 חל מפנה לרעה במעמד יהודי רומניה. מאורעות השנה הצעידו גם אותם אל הגורל היהודי האכזרי של התקופה ההיא: אל השואה. בתחילת השנה השתררה אווירה של רגיעה מסויימת. החשש מפלישת הגרמנים גם לרומניה, שהיה חמור במיוחד בתקופת המשבר שבין גרמניה ופולין ועודד אז פחדים רבים גם ברומניה, פינה את מקומו לתחושת הקלה. רבים האמינו, שאחרי חיסול פולין וחלוקתה בין גרמניה הנאצית ובריה"מ הקומוניסטית עברה המתיחות מערבה, אל הגבול שבין צרפת וגרמניה, אל חומות הביצורים, שמאחוריהם התכוננו היריבים למלחמה ביניהם. יהודי רומניה קיוו ששם, במערב, רחוק מפינתם השקטה, ייחרץ גורל המערכה: הצבא הגרמני יובס, כפי שקרה במלחמת העולם הראשונה, ויבוא הקץ למשטר האימים של הנאצים.

נצחונות הבזק של צבאות גרמניה, שבאו בזה אחר זה: כיבוש דנמרק בלי קרב ב-9 באפריל 1940, הנחיתה הגרמנית בנורבגיה, התמוטטות ההזית במערב וכניעת צרפת ב-22 ביוני, מוטטו תקוות אלה. המנהיגות המדינית הרומנית, שהיתה מרוכזת בידי של המלך קרול השני — שהקים משטר מלכותי-דיקטטורי — הסיקה את מסקנותיה: היא ניסתה לפייס את המולך ההיטלראי בקרבנות אדם, בהקרבת זכויותיהם של יהודי רומניה.

ביום שבו נחתם הסכם שביתת הנשק בין גרמניה וצרפת, פיזר המלך את מפלגתו: "החזית הלאומית הרומנית" — היחידה שפעילותה הותרה — והקים במקומה את "מפלגת הלאום", ששעריה נפתחו בפני אנשי "משמר הברל" ונסגרו בפני היהודים. בתקופה ההיא חודשו הקשרים בין "משמר הברזל" הנאצי לבין המלך.

* פרק בספר על תולדות תנועת "הנוער הציוני" ברומניה בין השנים 1939 ועד לחיסולה, ב-1949 ופרשת "אסירי-ציון" ברומניה. הספר הולך ונכתב ביחמת "משואה".

רק כתשעה חודשים קודם לכן, בנובמבר 1938, טבחו שליחי המלך בעסקני "הלגיונרים" (שם נוסף ל"משמר הברזל"). כמעט בכל אחת משבעים ערי המחוז ברומניה, גורו שניים שלושה מפעילי התנועה הזאת וגופותיהם הושארו במקום טביחתם, במרכזי הערים. על ידם נתלו כרוזים שזעקו: "ככה ייעשה לבוגדים!" עכשיו, לאחר השינוי שחל באירופה, פירסם המלך צ'רנינה ל"לגיונרים", שפירושו היה שחרורם מן המחנות, שבהם רוכזו. שליחי המלך יצאו בהולים אל נציגי הלגיונרים; הביאו והחזירו מסרים. אנשי "משמר הברזל" הוזמנו להצטרף למפלגה החדשה, שהוקמה. הוריה סימה, מפקד "משמר הברזל", נושא חרבו של הקפיטן, כביטויים המקובל ("קפיטן" — היה תוארו של קורגליו זליה קודריאנו, מקים המשמר, שנורה ב-29 בנובמבר 1939 בפקודת המלך, יחד עם עוד 14 מעוזריו הקרובים, כולם רוצחים לשעבר, שלא נעשו על מעשיהם בזמנו), פירסם הצהרת אימונים פומבית במלך² וכמה מראשי הלגיונרים הצטרפו כשרים לממשלה החדשה, שהוקמה ב-25 ביוני 1940, בראשות המהנדס יון גיגורטו (Ion Gigorto).³ מיד התחילו מתפרסמים צווים והוראות ברוח חוקי נירנברג. מאז הלך ורע המצב מיום ליום, עד סוף השנה וגם לאחריה.

בראשית השנה דווקא נמשכה פעילות יהודית גורמלית. כך למשל נבחר, ב-4 בפברואר הד"ר אלכסנדר שפרן, איש צעיר, בן פחות משלושים לרב הראשי, ליהודי רומניה. הרב החדש עוד הספיק לנאום בסינט המדינה, כנציג המיעוט היהודי וגם הצליח, מאוחר יותר, להימלט בדלת אחורית של בניין הפרלמנט, כאשר סינטורים אנטישמיים רצו לפגוע בו.⁴

בששה ובשבעה בינואר, התכנסה ועידה ציונית ארצית ובחרה בהנהלה (אקזקו-טיבה) חדשה, בראשות ליאון מזרחי, חבר "רינסטריה", סיעה כלל ציונית רדיקלית, שהיתה קרובה, מבחינה רעיונית, ליצחק גרינבוים. הנהגת "הנוער הציוני" שמחה לדווח למזכירת בתל אביב על הרכב ההנהלה החדשה, שכללה חמישה ציונים כלליים, ארבעה — אנשי א"י העובדת ועוד שני נציגים, אחד של ה"מזרחי" ואחד של "יודנשטט". ומה שחשוב ביותר — שבפעם הראשונה בתולדות ההסתדרות הציונית ברומניה נבחר להנהלה נציג של "הנוער הציוני" ו"דור חדש" (אירגון של בוגרי "הנוער הציוני", שלא עלו ארצה והמשיכו בפעילות ציונית). הנציג הנבחר היה מאוריצי'ו בלומנטל, מראשוני "הנוער הציוני" ברומניה וממקימי "דור חדש"⁵

במכתב לסניפי "דור חדש" ברומניה, הנושא את התאריך 18.1.40, מסביר בלומנטל ש"מה ששכנע אותי ואת הנהלת "דור חדש" [כלומר, להצטרף להנהלה] היה הרצון לעזור ל"הנוער הציוני" שהציונים הכלליים לא דאגו לו.⁶

במאמר, שהופיע ב-19.1.40 בשבועון שטיר (Stiri), בטאון ההסתדרות הציונית, הסביר הי"ר החדש, מר אריה (ליאון) מזרחי: "...ברגע זה, כאשר פעילות התנועה הציונית כמעט מוקפאת באירופה, נשארנו אנחנו היחידים שעלינו רובצת אחריות כבדה כגורם ביהדות אירופה".⁷ הרעיון, שהתנועה הציונית ברומניה צריכה לקבל על עצמה את התפקיד, שיהודי פולין מילאו בעבר, ואין בידה לעשות זאת, הוזר על עצמו תכופות. גם מישה קולודני (משה קול) כותב ברוח דומה במכתב ליאנק' דז'וביאנסקי (24.1.40), חבר הנהגה הראשית של התנועה בפולין, שנמצא אותה עת בבוקרשט: "אמנם התנועה ברומניה לא תוכל למלא את מקומה של

התנועה בפולין, אולם יש להתחשב עם המציאות הקיימת ולעשות הכל, כדי לתקן תנועה זו ולהבריאה".⁹

יומיים לאחר תום הוועידה הארצית, בתשעה בינואר, פירסמה הממשלה הרומנית צו, האוסר על ההסתדרות הציונית, או על סניפיה במדינה, לנהל מבצעי התרמה מכל סוג שהוא. ההוראה היתה בבחינת "מתנה" להנהלה הציונית החדשה. העסקן הציוני הטרונסילבני רודולף קסטנר, שהתפרסם בישראל בנושא אחר לגמרי, ביקש להיפגש עם שר-הפנים הרומני גלמגיאו (M. Ghelmegeanu) האחראי לצו הנ"ל. קסטנר ניסה להגיע אל השר בעת ביקורו של זה בקלז'ו. תוך כדי שיחה עם סגן השר. שבעזרתו קיווה קסטנר להשיג את הראיון המבוקש, יצא השר מלשכתו והתפתחה שיחה בין השניים. קסטנר התרשם, שגלמגיאו פעל תחת לחץ האנגלים. המיניסטר הסביר לעסקן התנועה הציונית בטרונסילבניה, שהאנגלים הפסיקו את העליה וכי נמצאת אניה בנמל הרומני סולינה, ועליה עולים, אך היא איננה יכולה להפליג. "ואם אין עליה, אין צורך בכסף". קסטנר ניסה לשכנע את השר, שהוראתה של אנגליה בקשר להפסקת העליה תבוטל בקרוב. השר הגיב: "כשהצו האנגלי להפסקת העליה יבוטל, ארשה גם אני איסוף תרומות".¹⁰

האיסור לאיסוף תרומות פגע מאוד בפעילות התנועה הציונית, לא רק מפני שחסרו אמצעים, אלא בעיקר מפני שרבים מן השלטונות בערי השדה פירשו את הוראת איסור ההתרמות, כאילו חל האיסור על הפעילות הציונית בכללותה והתנכלו לפעילים ציונים רבים. הנה לדוגמה, מה שכתב צבי הרמן, שהגיע בימיה האחרונים של שנת 1939 לרומניה בשליחות ההנהגה העליונה של התנועה. במכתב למוכירות העליונה בת"א הוא מתייחס לגזירה הנ"ל וכותב ב-6.3.40, שהשלטונות פירשו את הוראת השר לאסור איסוף כספים כהוראה לאסור פעילות ציונית בכלל. לכן נסגרו קינים בערים אחדות, ו"עד היום טרם הצלחנו להשיג עבורם רשיון-פעולה. כזה הוא המצב בארדדיה-מארה, בבאיה-מארה, ברגין ובאלשד, שני הראשונים מן הקינים הטובים שלנו".¹¹

222 במרס בוטלה הגזירה על ידי השתדלות אצל השר.¹² הדבר מצביע על הלחצים השונים שפעלו או על ממשלת רומניה לפעול נגד הציונות.

התנועה הציונית ומקומו של "הנוער הציוני"

בבואנו לקבוע את השטחים והסוגיות, שבהם עסקה "ההסתדרות הציונית" ברומניה, נמצא, שהפעילות העיקרית נוהלה על ידי התנועות האירגונים שהרכיבו את ההסתדרות הציונית, כאשר ההנהלה הנבחרת עצמה היתה כמעט חסרת אונים. דווקא ב-1940, ועוד קצת לפני כן, אנו עדים לנסיון מצד ההנהלה הציונית ברומניה הישנה (הריגט) לאסור על פעילותן של המפלגות הציוניות השונות בטענה, שהשלטונות לא רואים בעין-יפה את קיומם של אירגונים נפרדים. הנהלת ההסתדרות הציונית ברומניה חשה, שהיא מרוקנת כמעט מכל תפקיד ממשי ורצתה להעביר לעצמה תפקידים חשובים. מובן, שהתנועות השונות הרימו קול-זעקה והדבר בא לידי ביטוי במכתבים למרכזה בא"י ולהנהלה הציונית בירושלים.

נסיון נוסף מצד ההנהלה בבוקרשט, שנעשה דווקא בעידוד מסויים מטעם ההנהלה בירושלים, הוא ביטול שלושת האירגונים הארציים הנוספים הקיימים (בטרנסילבניה, בבוקובינה ובבסרביה) והקמת אירגון כלל-ארצי. בפתרון בעיה זו עסק יצחק גרינבוים בביקורו, שערך ברומניה בסוף שנת 1939. בנוכחותו התכנסו נציגי כל ההסתדרויות הארציות, שהיו קיימות ברומניה והוחלט על הקמת הסתדרות ציונית אחידה, כלל-ארצית.¹²

ל. מזרחי, הי"ר החדש, מוסר במכתבו לי. גרינבוים (14.1.40) שהתחיל לפעול בכיוון של פדרציה-ציונית כלל-ארצית ש"את יסודותיה הקמנו ב־3 בדצמבר [1939] בנוכחותך". אולם מן המכתב מתברר, שלכל היותר יהיה זה גוף מתאם ותו לא.¹³

בעליה לא עסקה ההסתדרות הציונית. היא היתה בסמכות המשרד הארצישראלי, שמנהלה קיבל משכורת מההנהלה בירושלים. המשרד הוא שחילק את מעט הסרטיפיקטים, שהגיעו. גם סמכות המשרד הא"י היתה די מוגבלת, כי עיקר האישורים, אלה שניתנו לתנועות-הנוער, חולקו לפי מכסה קבועה מראש ממנה קיבל "הנוער הציוני" 12 אחוזים. חלק משאר הסרטיפיקטים הגיע מא"י על שמותיהם של אנשים מסויימים. נשאר מעט מאוד מקום ליוזמת המשרד. בהעפלה עסקו שליחים מא"י, ששיתפו פעולה עם המשרד, רק כאשר הדבר היה נוח להם. הקרנות-הלאומיות היוו רשות נפרדת והמנהל נשלח על ידי ההנהגה מירושלים. בהכשרות עסקו אירגון "הכשרת עולים" ואירגון "הכשרת עולים כלל-ציונים", שתפסו את מקומם של "החלוץ" ו"החלוץ הכלל-ציוני", שפורקו על פי החלטת ממשלת רומניה בחוק, שפורסם ב־11 בפברואר 1938.¹⁴ לא לחינם התבטא מ. וייסמן (מ. עמיר), ממנהיגי הכולטים של התנועה הציונית ברומניה: "ברומניה קיימת תנועה ציונית, אבל לא הסתדרות ציונית."

ההסתדרות הציונית ברומניה נמצאה במשבר כספי מתמיד, למורת רוחה של ההנהלה בירושלים. ב־7.9.40 היא מבקשת מההנהלה הציונית בירושלים הקצבה של 300,000 ליי רומניים, שבלעדיהם לא תוכל לתפקד. מחלקת האירגון בירושלים, שקיבלה את הבקשה, העבירה אותה להנהלה וזו רשמה את החלטתה: "יש להשיב, שלדאבוננו אין שום אפשרות כרגע לדבר על הקצבה".¹⁵ הסכם בין ההסתדרות הציונית ברומניה והנהלת קק"ל בבוקרשט, להעניק להסתדרות שני אחוזים מהכנסותיה של הקק"ל, נדחה על ידי ההנהלה בירושלים.

במצב שנוצר, כאשר ההסתדרות הציונית כמעט ולא היתה קיימת כמוסד, שיכול להעניק עזרה לתנועות הנוער, וכאשר הסיעות הכלל-ציוניות, המפולגות ביניהן, לא הוכיחו כל רצון לאמץ את "הנוער הציוני", כפי שאימצו שאר המפלגות את תנועות הנוער שלהן ואילו המזכירות העליונה בתל אביב נאלצה לקמץ את ידה, כי גם היא התלבטה בקשיים כספיים, ואפילו האשימה את החברים בבוקרשט בבובון, כפי שנראה להלן, קל לתאר, באילו קשיים חומריים פעלו חברי "הנוער הציוני".

כל הפעילות השגרתית של תנועת הנוער היתה קשורה בהוצאות כספיות: היה צורך במועדון ("קן") בכל עיר ועיירה, שפירושו, לעתים, שכר דירה ותמיד הוצאות חשמל ועצים להסקה, שבלעדיהן אי אפשר היה לקיים פעילות בימי החורף הקרים שברומניה. והיו כנסים, פגישות, סמינרים ומחנות-קיץ. והיו הוצאות

להדפסת חומר והוצאות המזכירות וגם דאגה כלשהי לפרנסת הפעילים, בימים ששלטונות רומניה עשו מאמץ אדיר לשבירת מטה לחמם של יהודי רומניה. בדרך כלל לא היתה להם, לפעילי התנועה, פרוטה על הנשמה, במקרה והיו בנים להורים חסרי אמצעים ואילו אבות שהיו בעלי אמצעים, לא ראו בעין יפה את מעשי בנם, שהיה בדרך כלל בעל השכלה גבוהה, העוסק בדברים שאין בהם טעם, לדעת ההורה, במקום לטרוח להשגת תואר אקדמאי. הדבר אמור גם בהורים ציוניים, שלא מצאו כל סתירה בין אמונתם ברעיון הציוני ושלילתם המוחלטת של הדרך, שבה בחר בנם. האידיאל הנשגב שלו להיות לאיכר חסר-כול בא"י, לא נראה להם. (איכר ברומנית אינו רק כינוי למקצוע, אלא גם שם נרדף לבור ועם הארץ, בעל רמה תרבותית נמוכה).

לאחר הקדמה קצרה זו הבה ונציץ, מה התרחש ב"הנוער הציוני" בראשית שנת 1940.

במכתב, מֵה־6.1.40 אנחנו קוראים, שהסתיים הסמינר, שבו הרצו החברים לופו קרול (חיים גל), חיים שפר, השליח יאנק, י. בילדרמן, א. וסרמן, טינה לופוביץ (על בעיות הנערה בתנועה), ד. יודקביץ-לבבי וכו'.¹⁶

גם בשנה זו, כמו בכל השנים, נוצלו סוף השנה וראשית השנה החדשה, תקופת החגים הנוצריים והחופשה מלימודים בבתי-הספר, לצרכי פעילות מוגברת, כגון סמינר. תמיד היה צורך בסמינר, כי תמיד חסרים היו מדריכי-קבוצה.

במכתב הנ"ל גם נאמר, שבפגישה שהתקיימה לפני הסמינר, הוחלט: א) להגביר את פעילות הקינים באיסוף תרומות לקק"ל, כי עלינו להשיג את המקום הראשון בשטח זה; ב) יש להכין מדריכים באמצעות חומר תרבותי וחינוכי שיודפס, באירגון סמינרים מקומיים או כלליים ובביקורים של חברי המרכז בקינים; ג) יש להגביר את ההתעניינות בשכבת הזאבים (כלומר, השכבה הצעירה); ד) לדאוג להכנתם המיוחדת של החלוצים, על ידי הקמת "קבוצה מכינה" לאלה המתכוונים לצאת להכשרה. בהחלטה נאמר, שאת המועמדים להכשרה יש לבחור בתשומת-לב מיוחדת; ה) חילופי חומר תרבותי בין הקינים השונים.¹⁷

החידוש בהחלטות אלה הוא בסעיף ד': הדאגה להכנתם המיוחדת של המועמדים להכשרה. סוף סוף הובן, שקיימת האפשרות שרבים מן המתדפקים על שערי תנועות הנוער, בעיקר בימים ההם, כאשר באויר כבר הורגש ריח השואה, אין בהם לרוב הרצון להצטרף לשורות מגשימים בא"י. הנסיון בשנים עברו עם "סתם חלוצים", חסרי מטען תנועתי חזק, לא הוכיח את עצמו.

באותם הימים התארגן גרעין של בני-נוער איתנים באמונתם החלוצית, שחלמו חלום כביר להקים יישוב חדש בארץ-ישראל; הלא הוא "אירגון הצופים" (הראשון, שכן אירגון בשם זה קם גם בשנת 1946), מקימי ב"מאבק" (כיום אלוני אבא). במכתב מֵה־12.1.40 נאמר, שעם התקרבות האביב, נתחיל כבר ב־20 לינואר בהכנת פלוגת "אירגון הצופים", שתצא להכשרה באביב. הקינים נקראים לקיים טקס חגיגי ב־21 בינואר, להקים קבוצות מכינות ולהעביר את שמות המועמדים למזכירות. עד ל־18 בחודש.

אין במסמכים הקיימים התייחסות להנהגת התנועה. יש להניח, שמדובר באותם החברים, ששמותיהם הוזכרו בפרק הקודם.

בישיבה, שהתקיימה בקלויז' (טרנסילבניה) ב־2.1.40 בנוכחות השליח צבי

הרמן ונציגי כל הגלילים, הוחלט על שיתוף פעולה בין-גלילי,¹⁹ משאלה עתיקת-יומין של המזכירות העליונה, המבוססת על שאיפה נפשית לאיחוד, אם כי במבט לאחור איני רואה, מה יכול היה איחוד זה להוסיף. טרנסילבניה, הדוברת הונגרית, לא יכלה להסתייע רבות בחבריה בריגט והיו גם הבדלי מנטליות. הפיצול האיזורי לא הזיק להתפתחות התנועה, אדרבא, עורר התחרות בריאה, בתנאי, שהיה קיים מרכז כלל עולמי ער ומעודד. כן ראינו, שכאשר קמה בצ'רנוביץ מזכירות פעילה היא גרמה להחייאת התנועה בבוקובינה ואילו בבסרביה, שבה לא התפתחה הנהגה מקומית, סבלה התנועה.

עם בואו של צבי הרמן בסוף שנת 1939 חיכו לבואו של שליה נוסף. המזכירות הודיעה, שזאב כץ, (וילן) שעזב את שליחותו בקיץ 1939 וחזר ארצה יחד עם כל שליחי הארץ, שהיו ברומניה, ישוב אליה בקרוב. אלא שחזרתו השתהתה. למעשה פעל בתקופה ההיא עוד שליה, נמרץ ופעיל, הלא הוא יאנק ד'ביאנסקי, חבר הנהגת התנועה בפולין, שהגיע לרומניה עוד בשנת 1938 לארגן אניית מעפילים משותפת ל"הנוער הציוני" ו"לבני עקיבא". האניה "אסימי" הפליגה ב-1 באפריל 1939 (ראה סיפורה של אסימי בספר "הנוער הציוני" של יוחנן כהן). יאנק חזר לרומניה ומשם, יצא לבזל, לקונגרס הציוני, כדי להיפגש עם חבריו ולשוחח על המשך הפעולה. הוא חזר לרומניה בדצמבר 1939 ולבקשת מישה קולודני, לקח על עצמו את תפקיד השליח בתנועה הרומנית.

במכתב, מה-24.1.40, יאנק טוען: "אין רצינות בעבודה ולא מרגישים את האחריות. טרם סדרה הפנקסנות. אין תקציב מאושר. ההוצאות גדולות וכמה שלא אבקר זאת, אי אפשר לתקן. רצוני למסור את ענייני הגזברות לידי מוני מאיר, שנכנס כל כולו לעבודת המזכירות ואינו מגוייס לצבא, כי הוא אורח בולגרי. בילדרמן עובד בצורה מאוד לא מרוכזת, עוברים ימים עד שעונה על מכתב. יש כאן דמורליזציה."²⁰

אכזבתו של יאנק תהומית. עוד במכתבו הקודם, ב-16.1.40, הביע אכזבה ממה שקורה בתנועה הרומנית: "חסר להם רוח של עבודה... נפגשתי עם הפאטרונט (כנראה, אנשי "ידידי האיכר היהודי" שטיפלו בחווה) ודמי רותח בי. לטענותיהם, אין מה לעשות. מה עשו במאות אלפים?". מסקנתו היא "בלגן ודמורליזציה."²¹

מישה קולודני (משה קול), שניהל אז את ענייני המזכירות העליונה בת"א, מבקש ב-12.2.40 מיאנק להכניס סדר במזכירות ובגזברות בבוקרשט". הוא הוסיף: "יש לנהוג בלי רחמים ולטאטא את הרפש שהצטבר... בכל שנה היינו שולחים סכומי כסף עצומים והם הוצאו ללא-תועלת לתנועה, אחר כך האשים איש את אחריו... כיצד ייתכן בלי גזברות מסודרת ובלי תקציב קבוע מראש?". שואל כותב המכתב.²²

ברצוני להתעכב לרגע, כדי להבהיר את הבעיה הזאת, ולא רק כדי ללמד זכות על פעילי תנועתנו בימים ההם, שלדעתי אינם אשמים בהאשמות, שהטחו בהם מצד הגורמים החשובים ביותר בתנועה, אלא גם מפני שלדעתי יש כאן השקפות ודעות הנובעות משוני בנקודת ההשקפה.

העזרה הכספית, השליחים, התקציב והבזבוז

היחסים בין מישה ליאנק היו ידידותיים מאוד. עיקר ההתכתבות ביניהם התייחסה לפליטי פולין, חברי "הנוער הציוני", אלה שנמלטו לרומניה ואלה שמצאו מקלט בוילנה. יאנק נמצא בקשר מתמיד עם שטח הכיבוש, בעיקר דרך החברים בוילנה והעביר כל פירור של ידיעה לתל אביב. במכתביהם התכופים עולה, בדרך כלל, גם בעית התנועה ברומניה. שניהם אינם מרוצים ממצבה. הוא אינו מרוצה מרמת ידיעותיהם בעברית ובתרבות יהודית ומוטרד — כמוכן — מבעיית התקציב החסר. רמזיו על חוסר גזברות מסודרת יחד עם רמזים על בזבוזים עוררו את זעמו של קולודני שהיה נדמה לו, שגילה סוף סוף את נקודת התורפה של התנועה החוזרת ודורשת כסף וכותב ליאנק על הצורך ב"טיאטוא הרפש". בעניין ההוצאות הכספיות יש גם רמז לא-מחמיא במכתבו של צבי הרמן, במכתבו מה-6.3.40²³ גם הוא בדעה, שבמוזכירות בבוקרשט נוהגים בבזבוז. הוא נותן כדוגמה את העובדה, שבביקור שערך חבר המזכירות מקלוז' אצל חבריו בבוקרשט, שלחו אותו ללון במלון וכי החברה מבקרת ב"אלהמברה". (שם של תיאטרון).

מקריאת מכתבי השליחים, מהתם להכא, של כל התנועות בכל הזמנים, אתה נתקל בתופעה כמעט דומה. המכתב הראשון — לאחר שהשליח הגיע מא"י לרומניה ולמד את בעיות תנועתו — מלא ביקורת נוקבת על מה שאיננו, על הבורות השוררת, על השיממון, על האנשים שאינם לרוחו ועל מצבו, וכי עליו להתחיל מהתחלה, לחרוש חריש עמוק ולתקן. במכתביו הבאים המצב משתפר יותר נכון, דעתו משנתה לטובה, הוא מתחיל להבין את המצב ודורש עזרה מכל הסוגים, כי בלעדיה אין לשפר את המצב...*

אולם מהר מאוד שינה יאנק את נימת התבטאויותיו. במכתב מה-6.2.1940 הוא מודיע: העבודה בבוקרשט מתפתחת יפה, האווירה נעשית סימפטית יותר מיום ליום (איזה שינוי דרסטי בזמן כה קצר!), הבולטין האינפורמטיבי הופיע

* תמיד עומדת לנגד עיני הדוגמה של ברוך קמין ז"ל, שהוצגת בתחילת אוגוסט 1948 ברומניה ופעל כשליח בתנועת "גורדוניה" ואחר כך כמרכז "הבריחה" מטעם המשלחת הא"י. בשיחה אתי, בעקבות מאמר ביקורת, שכתבתי על ספרו ("הצניחה והבריחה", ת"א 1986) ניסה לשכנע אותי, שבבואו לרומניה מצא שממה בתנועתו ובפעילות הבריחה והיה עליו לארגן הכל מהתחלה, כשהוא עצמו מספר בספרו הנ"ל, כיצד, בהגיעו לאחר הצניחה, לעיר אראד, מצאו יהודי, שהביאו בדרכים עקלקלות למקוה, כדי להצילו מן החיפושים, שנערכו בעיר (היהודי לא עמד שם במקרה. היה עליו להדריך כל מי שנראה לו כפליט מהונגריה). למקוה הגיע חבר תנועתו (שעסק במקום בפליטי הונגריה) ואירגן את העברתו לבוקרשט, בתקופה שברכבות נערכו בדיקות רבות, כי אסור היה ליהודים לעזוב את מקום מגוריהם בלי רשיון מיוחד. בבוקרשט סידרו לו חבריו דירה ומסמכים, שאיפשרו לו שהייה ופעילות. בטרם הגיע, הוא וכל שאר הצנחנים, הפליגו החל מאפריל 1948 ועד לבואו, שמונה ספינות כשעל סיפוניהם כמה אלפי מעפילים. בין המפליגים בחורים ובחורות, פליטי הונגריה, שהגיעו בדרך הבריחה וחברים, שהובאו מצ'רנוביץ וממחנות עבודה שונים. למרות זאת טוען קמין, אפילו בספרו הנ"ל (עמ' 14—15) שהוא, כנציג המשלחת הא"י ברומניה, אירגן לראשונה את הבריחה בצפון רומניה.

וכבר נשלח לחברים. דוידוביץ כבר סידר פנקסנות אמריקנית כפולה, כדוגמת המזכירות בוורשה. ההוצאות קטנו מאוד.²⁴

מבחינה פסיכולוגית קל להסביר את השינוי שחל ביאנק. לאחר שהתחיל לעבוד עם החברים, עמד על בעיותיהם, הבין את עומק מצוקתם הכספית והבחין בהשתדלותם, כשהם מוכנים לבוא לקראתו בכל דבר, ושינה את טעמו. עובדה, שהם היו מוכנים לארגן מיד פנקסנות אמריקנית, כדרישתו. אני יכול להעיד, שהפנקסנות והאדמיניסטרציה בכלל היו מחולשותיה האורגניות של תנועת הנוער החלוצית ולא מפני שהאנשים מעלו בתפקידם ובכספיהם. האיש שעבד בפנקסנות, מילא המון תפקידים אחרים, שנראו כחשובים בהרבה מהנהלת חשבונות: שליחויות בקינים, עריכת בולטינים, ישיבות, שיחות-קן ותפקידים רבים נוספים. קרה, שהאיש הממונה על הפנקסנות, נשלח לאיזה תפקיד חשוב ודחוף, כגון הקמת קיבוץ הכשרה, או אירגון מחדש של קו, או אירגון סמינר ומסר את הפנקסנות לחבר חדש, שגם הוא היה מטופל בהמון תפקידים. מובן, שהפנקסנות צלעה. מלבד זה, מה התועלת בפנקסנות ובמאון מוכן מראש, אם ההכנסות הן מקריות ולגמרי בלתי חזויות מראש.

תגובתו הבאה של צבי הרמן בנידון, שגם הוא היה סבור שקיים, אולי, בזבוז, מדברת בעד עצמה. במכתב מה-6.3.40 הוא מתייחס לבעיות כספיות במזכירות בקלוז' (טרנסילבניה), שהסתדרות הציונית האיזורית שלה היתה הרבה יותר מסודרת ובעלת כושר גיוס כספים רב משל ההסתדרות בריגט, כעדותו של ד"ר לאוטרבך, מנהל מחלקת האירגון של האקזקוטיבה בירושלים, בדו"ח ליצחק גרינבוים לקראת נסיעתו לבודפשט, בין השאר גם כדי לארגן את איחוד הפדרציות.²⁵ וכך מפרט צבי את צרכי התקציב: המזכיר — 2,500 ליי; בולטין — 3,000 (בתחילה חשבתי להוציא יותר, אבל אין ממה); חוזרים, דואר, משלוח הבולטינים — 3,500 לחודש; ביקורים — 3,000 (לצערי לא נשארה עוד פרוטה לביקורים); מוכרחים להחליף את מכונת הכתיבה, או לפחות לתקנה תיקון יסודי — 3,500 ליי; וטרם כללתי 1,000 ליי שכר דירה. אני איני, עולה אף פרוטה, כי אני גר אצל הורי, אוכל אצלם וגם מקבל מהם כסף להוצאות. לכל ההוצאות דרושים כ-14,000 ליי ויש לבו 7,500.²⁶

קול כותב (22.2.40) לצבי ולמזכירות, שהוא שמח שההאשמות בקשר לדוידוביץ (בעניין בזבוז כספים) הוכחו כבלתי נכונות. למרות זאת המזכירות עדיין סבורה ש"אפשר לצמצם את ההוצאות ל-40—45 אלף ליי לחודש לצורך כל הגלילים והמרכז גם יחד".

וילו כץ, שהגיע לרומניה באמצע פברואר, נקט עמדה אגרסיבית בכל הנוגע לענייני כסף. בכל מכתביו הוא דורש כסף ועוד כסף. "עליכם להחיש עזרה, כדי למנוע קטסטרופה — הוא כותב." אם לא נשיג תוך ימים מספר 300 שקלים (כנראה, שטרלינגים) הדרושים לנו, יהיה מר ורע. הפסקנו כל פירסומים בשטח התרבות. אין לנו אנשים בביקורים... אין אף פרוטה בקופה ומכל הצדדים תובעים פרעון החובות, — הוא כותב ב-5.6.40²⁷ שבוע לאחר מכן, ב-13.6.40, כותב וילו: "אין אפשרות לנהל את העבודה בלי 60—65 אלף ליי לחודש. כל כסף שיגיע, ישמש לתשלום חובות... מהכלל-ציוניים אין לצפות לדבר. המבצע הכספי שתכננו, בוטל מחוסר סיכוי. המצב קשה. ראו, מה קורה בקק"ל".²⁸ אכן, המזכירות העליונה

נוזפת קשות בחברי התנועה הרומנית, לאחר שקק"ל התלוננה על מיעוט התרומות ברומניה.²⁹

עוד ב-9.4.40, כתב זאב כץ: "אני מתקומם נגד הביטויים, שהופיעו במכתבי המזכירות העליונה: "לטאטא את הרפש" ו"שיטות של רמאות וזיופים". מזלכם, שדוידוביץ אינו קורא עברית..."³⁰

מכל מה ששמענו מן האנשים, שחיו בתקופה ההיא, על המציאות ששררה בתנועת "הנרער הציוני" וממה שהתנסו בעצמנו שנים לאחר מכן, במצב שאמרו עליו הותיקים שהוא גן-עדן למה שהיה בעבר, יוצא, שתמיד שרר בתנועה עוני משווע. חיי חברינו הפעילים, כולל של אנשי "ההנהגה הראשית" והמזכירות, היו קשים ומרים. חברינו הסתובבו קרועים ובלואים ולא פעם אחת סבלו חרפת רעב ממש. אין כל עדות על בזבז כספים, או על מעשים, שגבלו בפלילים. ואשר לבזבז בהליכה לתיאטרון — אכן, באחד המסמכים משנות השלושים קראנו, שתברי המזכירות החליטו לוותר על ארוחת צהריים, כדי שיוכלו לבקר בתיאטרון. חוסר תקציב קבוע מראש נבע בלי ספק מן השיטה עצמה של היים מהיום למחר. כל מה שנתקבל מכל המקורות האפשריים: ממוסדות ברומניה. ומאלה מתוך ברומניה, היה הרבה מתחת לרמה המינימלית. נכון הדבר, שבולטינים לא גדפסו מחוסר כסף, לפעמים לא נשלחו דברי דואר בעתם, כי לא היה במה לקנות בולים, השליחים אמורים היו להסתדר בכוחות עצמם, לסעוד על שולחן הורי החברים, כי לתנועה לא היה כסף למחיתם.

שלושת השליחים, שפעלו ברומניה בראשית שנת 1940: צבי הרמן ויאנק ומאוחר יותר וילו, האיצו את פעילות התנועה. וילו לא רצה להתחשב בחוסר משאבים. הוא לקח כסף מידידים על מנת להחזירו להם בארץ (מה שנקרא טרנספר). במשך השנה אגחנו קוראים בהתכתבות שבין בוקרשט לחל אביב על אנשים הבאים לבקש כסף (כגון "המהנדס גרוס") ועל האיום בהקמת שערוריה.

במכתב מה-6.2.40, כתב יאנק: "חזרתי מביקור ומחר אצא שוב ל"רימניקו אסארט" ו"פוקשן". בשבוע הבא אבקר בבוקובינה. הקן בצ'רנובויץ מונה 50 חבר... חומר אנשי סימפטי. יש התמסרות לעבודה. שויארמן פעיל מאוד ועובד בתנאים קשים. רק השבוע השיגו, סוף סוף, רשיון לפעול, קן סירט עדיין עובד בלי רשיון. אין שם תנועה נוספת מלבד בית"ר. תנאי הפעולה נוראים. לדוגמה: "התאספנו לשיחה במקום סתר. הפקדנו שומר. אכן, באמצע השיחה הודיעו שעלינו להסתלק. עברנו למקום סתר אחר: כמה מהחברים שלא הספיקו להסתלק בזמן, נאסרו. הם שוחררו בעזרת שלמונים, כי אחרת ציפה להם משפט בבית דין צבאי (במקומות כמו סירט, שנמצא ליד הגבול, הונהג משטר צבאי). בסירט-40 חבר, חלק גדול מהם בעלי השכלה תיכונית, חומר מאוד אינטליגנטי, בעלי הכרה, קוראי ספרות יפה ויודעי שפות. אחרי הכנס יצא החבר הרציג (יצחק ארצי) לארגן קינים חדשים ולחזק את הקיימים. בוקובינה מתכוננת להקים לעצמה קיבוץ הכשרה משלה ביאש. בקישינוב. אארגן סמינר ואצא לארגן קינים חדשים. אני מתפלל רק, למה טרם הגיע וילו".³¹

במכתבו האחרון של יאנק — שאינו עצלן בכתיבה — שגשתמר בארכיון "משואה" ותאריכו: 23.2.40, הוא כתב: "אני בצ'רנובויץ. כחמישה ימים שהיתי בקישינוב, הם לא יודעים עברית, רק יידיש. מלבד קישינוב אין אף קן משלנו

בגליל זה. אין מי שיארגן ויטפל בהם. הם רוגזים על המזכירות בבוקרשט. הוותיקים כועסים גם עליך, מישה, שלקחת מהם את הזכות לעליה. אני משתדל, שהרציג יצא לבסרביה ויישאר שם 'קבוע'. הוא יוכל לארגן קינים בסביבה. נארגן גם קיבוץ משותף. לבסרביה ובוקובינה, ביאש או במקום אחר. יש די מועמדים להכשרה ודווקא חומר צעיר וטוב".³²

שלילת "הזכות לעליה", עליה מתלוננים גם אנשי בסרביה וגם אנשי בוקובינה, מתייחסת לחלוצים הוותיקים, שנשארו בשטח, שהיו פעם "סתם חלוצים בפלוגות הכשרה של הכלל-ציונים, או אפילו תחת חסות "הנוער הציוני" ולא זכו לסרטיפי-קטים בזמנם ותבעו את זכותם לעליה. המזכירות בת"א היתה מעוניינת בחלוצים צעירים, שבעלייתם ארצה יצטרפו לגופים התישבותיים ולא ב"חלוצים" אלה, שהיו מעוניינים לעלות על חשבון המכסה הזעומה, שקיבלה התנועה. בהמשך מכתבו מתייחס יאנק "לשעת סכנה" העלולה לבוא וסבור, שיש צורך בעבודה ממושכת ויסודית, כדי שאנשי בסרביה יוכלו להחזיק מעמד גם בזמנים קשים. כנראה שניבא וידע מה הוא מנבא.

כאמור, יאנק עזב את רומניה בראשית מרס, בימים רגועים יחסית, בטרם התלקחה המלחמה במערב. במקומו הגיע זאב כץ (וילן), שנכנס לעבודתו בלא פחות מרץ.

במכתבו מה-4.3.1940 למישה קולודני בת"א, הוא מבקש לעשות מאמץ כדי לשחררו מתפקידו בקק"ל (הוא יצא לשליחות על חשבון הקק"ל), שיוכל להתמסר אך ורק ל"הנוער הציוני".³³

בריגט מתנהלים העניינים על מי מנוחות. במכתב מה-17.4.40, מודיע וילן, שהשיג רשיון לפגישה, שתתקיים בגלץ ב-28 וב-29 באפריל. כתמיד נוצלו החגים הנוצריים (הפסחא) למפעלים תנועתיים.³⁴

אין ידיעה על פגישה מקבילה בטרסילבניה, אולם קיים מכתבו של יאנק מה-27.12.39: "חזרתי מפגישה של קיני טרנסילבניה, שהתקיימה בטימישורה ואנחנו עומדים בפני פגישה נוספת בבוקרשט. בטימישורה השתתפו יותר מ-200 חברים, חומר צעיר, סימפטי. ביקרתי גם בקיבוץ שלהם בחווה באורדיאה מארה. הרושם הראשון הוא, שזה חומר אנושי טוב, אולי תמים מדי. ישנם שם למעלה מ-40 חברים. האווירה די סימפטית".³⁵

תהליך ההתעוררות לא פסח על בוקובינה. מזכיר המחוז, לייבו שויארמן, כותב ב-28.1.40 למזכירות העליונה בת"א על פגישה, שהתקיימה בדורנה-ואטרה בהשתתפותם של 120 חברים, נציגיהם של שמונה קינים. "הפגישה עשתה רושם עצום על המשתתפים. לנו היא נתנה הזדמנות להוכיח, שיש לנו כבר תנועה במובן האמיתי של המלה, תנועה בריאה, מלאה התלהבות, המאמינה במטרתה. בכנס זה נבחרה הנהגה ראשית חדשה של הגליל. חבריה הם: יהודה לייב שויארמן, איצו הרציג, ריפר ובא כוחו של "דור-חדש". ליד הנהגת הגליל נבחר גם "חבר מנהלים". חבריו הם: בבה שטמפלר, דב (ברל) שיבר, י. וידברג, גרשון רוזנר, דוד שויארמן וחנה פלדמן. ובכן, במוסדות התנועה בבוקובינה אין כבר אף אחד מן השמות, שהיינו רגילים להם. מדובר בקבוצה של צעירים סימפטיים ומלאים התלהבות. כשיא של הפעילות בבוקובינה אפשר לראות את הכנס, שנערך בצ'רנובץ,

ב'3-5 במאי 1940, בהשתתפותם של כמאתיים חברים מכל קיני בוקובינה ובנוכחות השליח וילו ואשתו פלה. דבריהם נתנו דחיפה אחרונה להקמת אירגון "הצופים" ולהצהרת חברי האירגון הזה על רצונם הנחרץ להקים יישוב חדש בארץ ישראל. הכנס גרם להתרגשות רבה, אם כי במשך כל הדיונים ישב באולם נציג המשטרה החשאית.⁸⁶

ישר מן הכנס, יצאה קבוצת חלוצים להכשרה לחווה "פלוריאסקה", רובם בני טובים. בשיחה שקיימת ב-1987 עם כמה מבין היוצאים או להכשרה התברר ששנה לפני כן, לא היו הוריהם מרשים להם (ובוודאי לא לבנות לצאת להכשרה. לא ברור, כמה מהם היו ממרים את פי הוריהם. אולם בהשפעת המצב המדיני ובעקבות הפגישה עם פליטי פולין, שהגיעו לצ'רנוביץ עוד בספטמבר ובאוקטובר 1939, הבינו ההורים, שטוב יהיה, אם בניהם ימצאו מקלט בא"י. יש לציין, שרוב ההורים לא התנגדו לציונות, להפך — אחדים מהם ציונים פעילים, אבל — זה לחוד וזה לחוד. אחד הבנים (י.י.) הסביר, שאביו, חסיד ויז'ניץ, הלך לשאול בעצת הרבי, שיעץ לו לתת לבנו ללכת בדרכו. אין ספק, שכעשרים וחמשת החברים מבוקובינה, שיצאו להכשרה בקיץ 1940, היוו קבוצה נבחרת מבחינה אנושית ותנועתית גם יחד.

מוכיר הגליל. כתב למזכירות העליונה על יציאתם להכשרה של חבריו עוד ב-19.4.40. הוא מציין, שהכשרתם תיעשה יחד עם אנשי הריגט. הנה כיצד חוסל, סוף הקונפליקט הישן-נושן בין הריגט ובוקובינה. הוסיף על כך וילו כן במכתב מה-22.5.40, שבאירגון "הצופים" לע"ע 26 חברים וחברות לאחר בחינות בית-הספר יתווספו עליהם עוד כ-15 איש. וילו הוסיף: הם (כנראה, אנשי בוקובינה) אירגנו עוד קיבוץ הכשרה ומתכוונים להוסיף קיבוץ שלישי, כנראה בצ'רנוביץ.⁸⁷

בעקבות האולטימטום של ברית-המועצות

המצב המבטיח ביותר, ששרר בתנועה באווירה כמעט אידיאלית, השתבש לגמרי בסוף חודש יוני. שלושה ימים לאחר כניעת צרפת, ב-25.6.40 הוקמה ברומניה ממשלת ג'גורטו האנטישמית. השליחים נאלצו לעזוב את רומניה. עוד ב-22.5.40 כתב וילו: "צבי הרמן מוכרח לעזוב את רומניה, בגלל החוק החדש לזרים שהוחק."⁸⁸

ב-13 ביוני כתב: הפגישה בטרנסילבניה לא התקיימה מחוסר רשיון. בגלץ כן התקיימה הפגישה. הוא מסיים בנימה פסימית: "אולי ניפגש בקרוב. המצב כאן מתוח מאוד. קיימת סכנה, שיפסיק לפעול השירות הימי."⁸⁹ לאחר עלייתה לשלטון של ממשלה, שעל שריה נמנו גם לגיונרים, לא יכול היה וילו להישאר ברומניה. יחד עם כל שליחי א"י חזר ארצה. ממכתב בחתימת יוסף בילדרמן מה-27.6.40 אנו למדים, שוילו כבר עזב: "השליחים — הוסיף במכתבו — תרמו לחיזוק התנועה". בהמשך הוא כותב: "המצב כאן מתקרב לשעת חירום. פורסמו, ועוד יתפרסמו גזירות חדשות. יכול להיות, שלא תהיה אפשרות לפעול. כל פעילותנו מרוכזת עכשיו בהכנת חברינו לקראת שעת פורענות זו."⁹⁰ המלים: "להכין את החברים לשעת פורענות" פירושו, לעבור לעבוד בתנאי

מחתרת. הנושא נידון בכנס בדורנהואטרה, בסוף שנת 1939. יאנק, השליח מפולין, הוא האיש, שהחזיר ללב החברים את הרעיון, שקיימת אפשרות, שאחת משתי המעצמות: גרמניה הנאצית, או ברה"מ יחדרו לרומניה, או יקרעו אותה לשתיים ויש להתכונן להמשיך לפעול בתנאי מחתרת.

בעדות, שמסר בידושם בפברואר-מאי 1961, הסביר דב שיבר, מראשי התנועה בשואה ולאחריה, שבהתאם להנחיותיו של יאנק פותח בגליל בוקובינה מפתח סודי להתכתבות למקרה-חירום. כן נקבע, שבמקרה וחלק מבוקובינה יפול בידי הרוסים, על החברים באיזור הכיבוש להימלט דרומה ומשם לבוקרשט, קרוב ככל שניתן לשער היציאה, שהוא הים.⁴¹

עניין העבודה במחתרת עלה בישיבת מזכירת מורחבת, ביוני 1940. במכתב מה-24.6.1940, שנכתב ברגשנות רבה, יש הכרזה חגיגית המופנית אל הנהגה העליונה של התנועה. המכתב כתוב בשפה קצת משובשת, כי הכותבים מתקשים בעברית. הנה, קטעים ממכתב זה:

"המצב הנוכחי, התנאים הקשים, הכריחו אותנו להתכנס לישיבה ולדון בשאלה העומדת על הפרק ולעבד תוכנית לעתיד. עומדים לצרף גם את יהודי רומניה למחול השדים של טבח וייאוש. בזמן קרוב נהיה נאלצים לשנות את שיטת עבודתנו ולהתאימה לצו השעה, לפי נסיון חברינו בארצות הכבושות. יש להכין את העתיד כל עוד בידנו הדבר. בדיונים שקיימנו הודגשו שלוש מטרות: א) עבודתנו בהווה, ב) הכנה לקראת הפתעות, ג) קביעת דרכי פעילות לעת מבחן.

"הישיבה, שבה השתתפו החברים האחראים ביותר של תנועתנו, מבטיחה להנהגה העליונה ולתנועתנו בא"י לשמור על ערכי התנועה ועל נכסיה (הרוחניים) בכל עת ובכל שעה (רוצה לומר, בכל מצב). אף אחד מן החברים לא יעזוב את המערכה ולא יסוג אחור, גם אם ינותקו הקשרים בינינו לבין הארץ. תקוותנו שלא נפספס (לא נוותר) על אף דבר מערכי התנועה ברומניה. נתקיים בכל משטר ובכל תנאי. הישיבה הביעה את תקוותה, שהעליה תימשך ונוכל להמשיך ולפעול, אולם, אם יכריחו אותנו להצטמצם במסגרת אחרת, מחוייב כל חבר וכל מנהל (מדריך) בתנועה להעמיד עצמו לרשות התנועה (ולשמר) לצויה." על מכתב זה חתמו בשם המזכירות (חתימה לא ברורה) בשם "חבר המנהלים" חתמו החברים וידברג ובליימן.⁴²

במבוכה הכללית, שנוצרה בקרב היהודים, הפתיע מאורע בלתי צפוי את אוכלוסיית רומניה כולה: ברה"מ, שכנתה המזרחית, הגישה ב-26.6.40 אולטימטום לממשלת רומניה ובו הדרישה, שצבא רומניה יפנה בארבעת הימים הבאים את איזור בסרביה, שעד שנת 1918 היתה טריטוריה רוסית, וכן את צפון בוקובינה, כולל צ'רנוביץ, שמעולם לא השתייכה לברה"מ. היה ברור, שאולטימטום זה הוא תוצאה של הסכם מולוטוב-ריבנטרופ, שנחתם במוסקווה לפני פחות משנה, (ב-23.8.39).

"מועצת הכתר", מעין מועצת-על של המשטר המלכותי, שפעלה בימים ההם ברומניה, התכנסה והחליטה לקבל את הדין ולהיענות לאולטימטום. בטרם מלאו ארבעת ימי האולטימטום, כבר נכנס הצבא הסובייטי לבסרביה ולבוקובינה. הוויתור על השטחים הללו, לאחר שהמנהיגות שיננה במשך שנים לאוכלוסיית רומניה, שהצבא חזק ומצוייד היטב ומוכן להגן על כל שעל מאדמת רומניה, אם מישוהו יתנכל לו, זרע מבוכה בלב האוכלוסייה. התוצאה

היתה שימוש בדיברסיה האנטישמית. הופצו שמועות, שהיהודים בשטחים, שמהם נסוג הצבא הרומני, קרעו את דרגותיהם של קצינים, התעללו בהם ובחייליהם, ירקו בפניהם, הרביצו ואפילו הרגו בהם. התוצאה היתה התפרצות אנטישמית גוראה. הצבא הנסוג ערך שחיתות במקומות רבים, ובעיקר בעיר דורוחוי וסביבו- תיה. ברומניה כולה נזרקו נוסעים יהודים מרכבות דוהרות. רבים הוכו מכות רצח, ביניהם גם חברים משלנו.

הגנרל אנטונסקו (שליט ברומניה משנות השואה), שעלה כחודשיים לאחר מכן לשלטון בעקבות מאורע מדיני חשוב נוסף, השתמש במעשים אלה, שעשו כביכול היהודים לצבא רומניה בבסרביה ובבוקובינה, כעילה להחלטה על גירושם והשמדתם של יהודי איזורים אלה. במכתב, ששלח הגנרל בחורף 1941/42 לד"ר ו. פילדרמן, מנהיג יהודי רומניה, כתשובה לתזכיריו. החוזרים ונשנים נגד הגירושים לטרנסניסטריה (שהחלו בסוף 1941), ש"פירושם מוות של חפים מפשע, האשמים רק בכך, שהם יהודים" ענה אנטונסקו, שהוא רגיש ומבין לסבל הזולת... "אולם בהתאם למסורת מסוימת, אתם רוצים גם עכשיו להפוך מנאשמים למאשימים... הרשה לי לשאול אותך, ובאמצעותך את כל בני בריתך: מה עשית בשנה שעברה, כאשר שמעת, כיצד התנהגו יהודי בסרביה ובבוקובינה, ירקו בפניהם של קצינים, קרעו מעליהם את הדרגות, קרעו את מדיהם, וכאשר התאפשר להם, הרגום בנבזות, במקלות, אם רק יכלו. על כך יש לנו הוכחות. אותם הנבזים קידמו את הגייסות הסובייטיים בפרחים ותגנו את המאורעו בשמחה מופרזת"⁴⁸.

אין מתפקידנו לכרר, באיזה מידה מבוססים דברי אנטונסקו ואם אמנם קרו מעשים כאלה. כותבי הזכרונות היהודים מכחישים את הדבר מכל וכל. הרוסים, שלא חיכו לסיום ארבעת הימים, שבהם היה על הרומנים לפנות את השטח, אלא חדרו מיד לאיזור, יצרו אנדרלמוסיה. מותר להגיה, שיהודים רבים שמחו לבוא הרוסים, כי השתחררו ממשטר, שהציק מאוד ליהודים. מאידך עובדה, שיהודים רבים ברחו מצ'רנוביץ לרומניה. ייתכן, שפה ושם התנכלו פרחחים יהודים לאיזה קצין, או פקיד, שהתאכזר להם בעבר. קיימת גם עדות ראייה של הפרופסור צ'ני יעבץ⁴⁹ שהיה אז נער כבן 14, והיה עד למאורעות אלה בצ'רנוביץ, עיר הולדתו. הוא סיפר מן הזכרון, שראה יהודים משולהבים קורעים דרגות של קצינים רומניים בורחים וזוכר, שסבו מלמל: יהודים עוד ישלמו בעד מעשי שטות אלה". עובדה, איש לא היה מסוגל להציג אף גופה של חייל רומני או פצוע, שאושפו בבית חולים בשל פציעתו בידי יהודים.

לא קשה לדמיין, מה היה מצב-רוחם של היהודים בכלל, כולל של חברי תנועות הנוער הציוניות, במצב שנוצר. במקביל החלו להתפרסם חוקים אנטי-יהודיים, על פי דוגמת חוקי נירנברג. מבחינת "הנוער הציוני" ושאר התנועות החלוציות עלה הכורת, בבת אחת, על התנועה בבוקובינה הצפונית ובבסרביה. כל התוכניות, שנקמו ב"הנוער הציוני" להרחיב ולחזק את התנועה בבוקובינה ולשלוח איש מיחד, שיעשה אותו דבר לחיזוק התנועה בבסרביה, התמוטטו, ואילו בשאר איזורי רומניה חל שיתוק מסויים. יהודים התחבאו בבתיהם מפני זעם ההמון. ב-5.7.40 כותב בילדרמן ל"מזכירות שלנו", על גייר בלי כותרת רשמית, בעפרון אדום, כנראה עפרון מזדמן: "לפתע. פתאום אנחנו במצבם של חברינו מגליל א" (כנראה, רמז לחברינו בפולין). החברים מבוקובינה הגיעו הנה והתרכזו בסניף

פלוריאסקה. המכתב כולל רמוזים קשים לפיענוח: כגון "במצב שנוצר מגדל ג' מויק גם לנו באשר לקיבוץ השרון; טרם הצלחנו ליסדו. אם לא נוכל להביא לפתרון, יגרם לנו הדבר דאגה רבה".⁴⁵

במכתב נוסף, שנכתב יומיים לאחר מכן (7.7.40), כביכול מכתב אישי "לפלה ולזאב" (וילן), יש יותר אינפורמציה. מתברר, שדוידוביץ נאלץ לצאת (לבסרביה) ואילו מוני (מאיר) חלה ונאלצנו להעבירו למשפחתו. אולי הדבר יהיה לטובה, כי יקים שם תנועה. ובכן פירוש הדבר שקוליץ, שהיה בבחינת עריק, המבוקש על ידי שלטונות הצבא, נמלט לבסרביה מתוך מחשבה לפעול שם במחתרת. ואילו מוני, שהיה נתין בולגריה, נאלץ לחזור למולדתו לפי הוראות החוק החדש. בהמשך המכתב נאמר, ששויארמן ובליימן עובדים במזכירות. בילדרמן עוסק ביחסים עם הלשכות, המוסדות והידידים ושויארמן דואג לקשרים עם הקינים. כן מודיעים על הקמת "קואורדינציה" (הכוונה להקמת 'ברית הנוער החלוצי'). בילדרמן כותב: "אני וחיימוביץ מגורדוניה נטפל בכל העניינים המשותפים. ברל ממשיך בעבודתו במחוז 'נס ציונה' (בוקובינה). הרציג נמצא עדיין בסירט. חושבים להעבירו ליאש. המחוז השלישי, בבראילה, מנוהל על ידי מגדל (ארנסט), הרביעי, בפקושן — על ידי חיים (שפר). אנו חושבים גם על הקמת מחוז בוקרשט. תדבר עם מישה, שיקציב כסף למוני, אני סבור שיעשה שם (כלומר, בבולגריה) עבודה יפה".⁴⁶ (כפי שראינו בפרק הקודם, המחוזות הוקמו לשעת חירום). בעדותו ב"יד-ושם" (ש'1614/147) מסר ברל פרטים על מה שקרה לתוכנית, שעובדה במחוז זה למקרה חירום:

"ביוני 1940, כשנמסרה בוקובינה הצפונית לרוסים, והייתי אז בצ'רנוביץ, יצאתי לילה לפני המסירה לדורנה-ואטרה, בהתאם לתוכנית, כדי להכין את התנאים לקבלת הפליטים. בבי שטמלר מצ'רנוביץ העביר לי את מכונת הכתיבה של המזכירות באמצעות גויה, משרתת במשפחה יהודית. באותם הימים נהרגו לא מעט יהודים, כשהרומונים זרקו אותם מן הרכבות הנוסעות כנקמה עבור קבלת הפנים, הגלהבת לדעתם, שערכו היהודים לצבא הסובייטי. חברי דוד שויארמן — שערי נאסר או בדורנה, לשם הגיע כפליט, קיבל מכות רצח ובקושי רב הצליח אביו להצילו מידי המשטרה בדורנה".⁴⁷

"יומיים לפני מסירת צ'רנוביץ לידי הרוסים נפגשתי בתחנת הרכבת עם כמה חברים, שבאו מכל הקינים להעביר לידי את כספי קק"ל. זכורני, שמהעיר קימפור-לונג בא חבר עם סכום. כסף פעוט, אבל ספג מנת-מכות הגונה מידי פורעים, שהיו בתחנה... בדורנה המשכתי בפעילות תנועתית וקיימתי את הקשרים עם כל הגליל, מובן בתנאים בלתי רשמיים. אחרי תקופת מה, כשנגרעו הרוחות, קיבלתי פקודה למסור את הנהלת הגליל לידי של חברנו גרשון רוזנר ולנסוע לבוקרשט."

בדו"ח בלי תאריך, מחולק ל-5 פרקים, (שהעתקים ממנו נשתמרו גם בארכיון "משואה" וגם בארכיון הציוני המרכזי),⁴⁸ שחובר על ידי לייבו שויארמן (יהודה שערי), שהגיע ארצה בשנת 1941, ישנם פרטים על תוכנית המחתרת. החברים חולקו לשלושה סוגים: (א) אלה שיברחו דרומה; (ב) אלה שימשיכו לפעול במקום; (ג) אלה שעממם ינותק הקשר, כי אין אימון מלא בהם. בדו"ח מסופר, שבשעת נסיגת הצבא הרומני נהרג בכפר גראניצ'שט חברנו אלתר לוקר, יחד עם כל

בני משפחתו. אמו של אלתר, היחידה שנשארה בחיים, נטרפה עליה דעתה מרוב כאב.

תוכנית הבריחה דרומה בוצעה רק חלקית. מלבד המזכיר לייבו שויארמן, אמורים היו להדרים עוד שלושה: פרדי ברייטנר, מושקו וליפא בויטל. השלושה היו אמורים להיפגש בתחנת הרכבת של צ'רנוביץ. פרדי נכנס להיפרד מאמו ולא חזר. לא מצא בתוכו די אומץ לב להיפרד מאמו ולעזבה לאנחות. מושקו כן הגיע לתחנה והתייצב בתור ליד הקופה לקנות כרטיסי נסיעה. הוריו, שנודע להם על מעשה בנו, באו לחפשו ולקחוהו הביתה. רק ליפא בויטל, בן החמש עשרה, בנו של שוחט דתי, יצא לדרך והגיע לחוות פלוריאסקה, ליד בוקרשט. בחווה ציפתה לנער בן החמש עשרה אכזבת חייו. הוא נכח בדיון הסוער שהתנהל בחווה, באסיפה הכללית עם החברים יוצאי צ'רנוביץ, שהחליטו לחזור לצ'רנוביץ אל משפחותיהם.

"השתתפתי בדיון הגורלי באסיפה... לייבו, שחש עצמו אחראי לחברים ממוצא בוקובינאי, לא נצר את לשונו. הוא יסרם קשות על חוסר כוונה-העמידה שלהם. השיבו לו ישראל (וידברג) ואריה (רוזנשטוק-ורדי), שדיברו שניהם בצורה מאוד נרגשת. הדברים, שנאמרו באסיפה דיכאו את רוחי. יצאתי החוצה. לייבו בא אחרי לוודא מה מתרחש בנפשי. החלטתי, שגם אני אחזור לצ'רנוביץ. נסעתי בחזרה עד לגבול יחד עם שולמית כץ. בגבול שיניתי את דעתי. שולמית עברה לצד השני ואני חזרתי לבוקרשט".⁴⁹

החברים, שחזרו לצ'רנוביץ חידשו את הפעילות הציונית, בתנאי מחתרת כמוכנ. גם דוידוביץ, שנודע בכינויו "קוילץ", פעל בבסרביה ועמד בקשר מכתבים עם חבריו עד אשר הסתבך ונעצר. חבריו היו בטוחים שנספה אי-שם, במרחבי ה"גולג". בשנות השישים, הפתיע אותם "קוילץ" והגיע ארצה.

כפי שרשמתי לעיל מפיו של בילדרמן, הוקמה "ברית הנוער הציוני". גם בטרנסילבניה הקימו אירגון דומה. בדו"ח מיולי 1940, כלומר, לאחר כניסת הרוסים לבוקובינה הצפונית ולבסרביה, מסופר על נציגיהם של "הנוער הציוני", "השומר הצעיר" ו"הבונים-נצח", שהחליטו להתכונן למצב חירום, תוך שיתוף פעולה רחב ביניהם. הוחלט על הקמת מנגנון, מבוסס על פריטטיות, שידריך את כל תנועות הנוער בטרנסילבניה. מטרת הפעולה: א) שמירה על הרעיון הציוני-החלוצי; ב) מסירת אינפורמציה על הנעשה בארץ ובתנועה הציונית; ג) המשך העליה החלוצית, אפילו אם תהיה זאת רק עליה סמלית. כדי להטעות (כנראה, הכוונה להטעות את השלטונות), הוחלט להכריז (בבוא היום) רשמית על הפסקת הפעילות. שלושה ימים לאחר מכן יתחיל לפעול הוועד הפועל החדש, המורכב מחבר אחד מכל תנועה ותנועה". חתום על הדו"ח דוד הדני-שולומון.⁵⁰

שוב נרגעו הרוחות. נדמה היה, שהמשבר חלף. היהודים ניסו להתמודד עם הגזרות ואילו "הנוער הציוני" חזר לפעילות שיגרתית, ככל שהמצב הרשה זאת. הפעילות בחווה נמשכה וכן הקשרים עם הקינים. במכתב מה-8.8.40 כותב בילדרמן בסוף רגוע ושלו. המסר שלו אומר: "אנשים חדשים מנהלים פעילות יפה בקינים".⁵¹

רומניה ממלכה לגיונרית

חלפו רק כחודשיים ומהפך חדש זעזע את אושיות רומניה. בסוף אוגוסט 1940, הוזמנו שרי החוץ של רומניה ושל הונגריה לוינה ושם הודיעו להם שרי החוץ של גרמניה ואיטליה על חלוקת טרנסילבניה בין הונגריה לרומניה. לשני המיניסטרים הוצגה מפת החלוקה ובחמישה לספטמבר עמדה להתחיל הנסיגה הרומנית מטרנסילבניה הצפונית. המאורע הזה ידוע בשם: הדיקטט מוינה.

רוב רובה של האוכלוסיה היהודית בטרנסילבניה נמצא בחלק שעבר להונגריה. כ־140 אלף יהודים מסך 180 אלף, שישיבו באיזור טרנסילבניה עברו להונגריה, כולל העיר קלוז, שבה פעלה המזכירות הגלילית של תנועתנו.⁵²

בששה בספטמבר, עם התחלת הנסיגה מטרנסילבניה, הוקמה ממשלה חדשה ברומניה בראשות הנג'רל יון אנטונסקו, שהיה שר ההגנה בממשלה האנטישמית של גוגה קוזה. המלך נאלץ לוותר על כסאו לטובת בנו מיכאי ולעזוב את רומניה. כל סמכויות השלטון עברו לראש הממשלה, שקיבל תואר "קונדוקטור" (מקביל ל"פירר" או "דוציה". חוריה סימה, מנהיג הלגיונרים מונה סגן ראש הממשלה ורוב חברי הממשלה היו חברי "משמר הברזל". ב־14 בספטמבר פירסם המלך מיכאי צו, ההופך את רומניה ל"ממלכה לגיונרית"... "המבנה הפוליטי של רומניה שונה בצורה רדיקלית והוחל בכתיבת הדף הטרגי ביותר בתולדות יהודי רומניה".⁵³ הלגיונרים חיקו בכל את השיטות הנאציות. הם הקימו משטרה משלהם: "המשטרה

הירוקה" (הצבע הירוק, היה הצבע הסמלי שלהם). תפקיד המשטרה הזאת היה: להילחם באויבי המהפכה הלגיונרית. הכל ידעו, שאויבי הלגיונרים הם היהודים. התחילה תקופת טרור נגד האוכלוסיה היהודית, שנשדדה בלי רחם. "סוחרים יהודים נעצרו. הם נלקחו מבתיהם על ידי המשטרה הירוקה, נזרקו למרתפים או הוחזקו בסניפי המפלגה הלגיונרית, התעללו בהם בצורה נוראית ובאיומי אקדח צמוד לרקותיהם אולצו לחתום על הצהרות ויתור על נכסיהם, דירותיהם או עסקיהם לטובת חברי "משמר הברזל", לפעמים תמורת סכום מגוחך ולפעמים תמורת סכום מדומה. בעליהם של בתים ודיירים בכתיים שכורים פונו בלי כל הסדר".⁵⁴ גם חברי תנועות הגוער הציוני נעצרו ו"נחקרו" כביכול על חלקם ב"קשר העולמי של האינטרנציונל של זקני ציון" ועונו בצורה אכזרית מאוד. השיטה היתה מבוססת על מכות רצה. האנשים הוחזקו על רגליהם יומם ולילה, עם הפנים אל הקיר, בלי אפשרות של שינה והוכו עד אין סוף.⁵⁵

בין הנעצרים היה גם דב (ברל) שיבר, שנעצר, כשבאו לחפש את ד"ר קוטיק, מראשי התנועה הציונית, באמתלה שעמד להקים ממשלה אנטי־לגיונרית. במעצר נפגש עם תקווה מויסקו, חברת קן בוקרשט, שנאסרה בגלל פעילותה התנועתית.⁵⁶ בדו"ח של שווארמן, שצוטט לעיל (א"מ, נ"צ 10—3) מסופר על תקופת הטרור הזאת. בדו"ח נאמר, שנעצרה קבוצת חברי "הגוער הציוני" בקן פוקשן. משטרת הלגיונרים פתחה את המכתבים, ששלחו החברים מפוקשן לבוקרשט. המכתבים נכתבו בכתב סתר. במקום לכתוב על מצב "הקבוצות" בקן, כתבו — כמוסכם — על שלום הסבתות. הם נפלו בפח בגלל אינפלציה של סבתות. אכן כותב המכתבים סיפר על מספר רב מדי של סבתות... כן נעצרו חברים בוולוי. בדצמבר נעצרו חברי קן מדיאש ועונו קשות במשך ימים רבים. לחצו

עליהם, שיכריזו על עצמם כעל קומוניסטים. אין ספק, נאמר בדו"ח, שהשתבשה פעילות תנועות הנוער, כפי שידענו אותה". אכן היה מסוכן להתכנס לשיחת קבוצה או לכל פעילות אחרת בקבוצות גדולות. על פרסום חומר תנועתי, לא יוכלו אפילו לחלום. הנסיעה בשליחות לערי השדה נעשתה גם היא מסוכנת. יהודים רבים נזרקו החוצה מרכבות דוהרות. "לולא השוחד — מציין הדו"ח — היה מספר הנפגעים רב למדי. למרות זאת לא נפסקה הפעילות אף לרגע, מציין בגאוה כותב הדו"ח.

ב-11 באוקטובר 1940, גורשו חברי תנועות הנוער החלוציות מחוותיהם. חברי "הנוער הציוני" גורשו מחוות פלוריאסקה. החווה וציודה נלקחו מהם על סמך חוק שאושר ב-5.10.40, האוסר על יהודים להיות בעלים או חוכרים של חוות חקלאיות. ביצוע הגירוש נעשה על ידי קבוצת לגיונרים, לפי דרכם, באקדחים שלופים. כששאל את הנוכחים: מי המפקד שלכם, היסטו לענות. או התייצב אבא ברדיצ'ב ואמר: אני המפקד.

החלוצים, שהוצאו בכוח מן החווה, לא ידעו לאן לפנות וכיצד להמשיך. תוך כדי חיפוש אחרי פתרון, החליטו ל"התנחל" במשרדי המוסדות הציוניים, ברחוב אנטון-פאן 7-9. כך עשו גם חברי שאר תנועות הנוער (מלבד השומר הצעיר) וכך שכנו ארבעה קיבוצי-הכשרה באנטון פאן. כל אחת מהן קיבלה לרשותה שני חדרים.

על מאורע זה "רומז" המזכיר יוסף בילדרמן, במכתבו למוזכרות העליונה ב-17.10.40. "הביקורים בקינים נעשו נדירים בשל סיבות אובייקטיביות. שוב אין לנו אפשרות לרכו את אנשינו בחווה או בנקודת הכשרה חקלאית אחרת, היות ואת חברינו מפלוריאסקה העברנו העירה". (כנראה שפחד לקרוא לילד בשמו, שמא יואשם בהשמצת הממלכה הלגיונרית) "לחלוצים אין מקומות עבודה ועלינו להוציא סכומים הגונים לכלכלתם. אין לנו היכולת לתכנן דברים לעתיד בשטח ההכשרה, כי הדבר קשור בהוצאות עצומות" — הוא המשיך.

"על המצב הכספי נמאס לדבר. אתם הרי משימצים אותנו בבזבוז כספים. קיבלנו היום מכתב מתבריו של שויארמן (כלומר, מבוקובינה הצפונית) ומכתב מקוליץ (כלומר, מבסרביה). העבודה אצלם מתפתחת יפה. בעוד כמה ימים תתחתן רבקה. אנו מוזמנים לחתונה". אין ספק שהוא רומז על הפלגתה של אניית מעפילים.⁵⁷

ויכוח קשה בין המזכירות בבוקרשט והמזכירות העליונה בארץ-ישראל

ויכוח מאוד לא סימפטי על אחריות תנועתית פרץ בין המזכירות בבוקרשט והמזכירות העליונה בתל אביב. זה התחיל במכתב, שהפנה בילדרמן לוילו כץ וביקש ממנו, שידאג לערבויות לתשלום שכר-לימוד לאוניברסיטה העברית בירושלים, כי קיימת אפשרות עבור ששה חברים, לעלות ארצה כתלמידים מן המניין של האוניברסיטה. המזכירות בת"א הגיבה בזעם. היא סירבה לטפל בערבויות אלה היות והתברר לה, שהששה הם כולם אנשי צמרת המתכוננים "לערק", פשוט לברוח מאחריותם.

במכתבו של בילדרמן מ-11.8.40, הוא מתייחס לנידון: "ואשר לענייני האוני-
ברסיטה, נדמה לי שלא שמתם לב לכתוב: אמנם החלטנו לעלות ארצה, אך לא
כולנו ונעשה זאת רק אחרי שנכניס לעבודה את הדור החדש ורק אחרי עלייתם
של חלוצינו הוותיקים. האם זאת בגידה? חברי "גורדוניה" ו"השומר הצעיר"
כבר נענו וכבר עלו".⁵⁸

בתשובת המזכירות העליונה מ-30.9.40 הועם רק גבר: "מפתיע, שלמרות
החלטת המועצה שלכם לפני חודשיים, שתמשיכו לפעול בכל התנאים והנסיבות,
אנו לומדים ממכתבכם האחרון לזאב (וילר), שכמעט כל חברי המרכז רוצים
לברוח מרומניה. סידור זה גובל בשערוריה. התנועה תתבע אחריות מלאה מהאנשים
הללו ותוציא את כל המסקנות לגביהם, תכריז עליהם כעל בוגדים ועריקים
(בורחים במקור). איך לא עלה בדעתכם להתייעץ בנו בעניין כה נכבד... לא ייתכן,
שחברי המרכז יעלו והחברים בקיבוצי ההכשרה יישארו. העיקר היא העמידה
במבחן בשעות קשות".⁵⁹

למרות דברים אלה, מעיד מכתב מה-31.10.40, שהמזכירות העליונה פנתה
לאוניברסיטה העברית בבקשה לסדר את הערביות הנדרשות. במכתב נאמר, שמדובר
בחברים שלנו: ברדיצב, שפר, בילדרמן, הרציג ושווארמן שקיבלו מענק ללמוד
באוניברסיטה.⁶⁰

במכתב מה-6.12.40, כותבים מבוקרשט, שמבקשים ערבויות רק לשלושה סטודנטים
זהם: בילדרמן, שווארמן ומאיר רובין.⁶¹ המזכירות מרככת במקצת את עמדתה.
היא כותבת ב-15.11.40: "אנו רוצים, שתסדרו תור לעלייה של חברי ההנהגה
הראשית. מיד לאחר קבלת התור נתקשר עם האוניברסיטה ונשתדל לסדר את
הענין".⁶²

הוויכוח הזה מעורר מחשבות נוגות. נדמה לי, שבתל אביב לא הבינו, שבתנאים
שנוצרו אין צורך בצוות רחב וכי מחוייבים להציל, כמה שניתן להציל. אכן,
חלק גדול של החלוצים וגם של הפעילים עלו ארצה, אבל דאגו להשאיר
אחריהם צוות נאמן.

למרות התנאים האיומים המשיכו לפעול. במכתב מה-9.12.40, כותב בילדרמן:
"הוחלט על הקמת מזכירות גלילית בטימישוורה, שתנהל את העבודה במקום
המזכירות בקלוז' (שעברה להונגריה). גם הפדרציה הציונית העבירה את מרכזה
לטימישוורה. במכתב נוסף, שנשלח חמישה ימים לאחר מכן מבשר בילדרמן:
"העבודה מתפתחת יפה. אנחנו מתכוונים לסמינר מצומצם של עשרים איש בתקופת
החגים הנוצריים. אין לנו אפשרות לפרסם בולטינים, אבל אנו בקשר עם כל
הקינים הן באמצעות מכתבים, הן בביקורים, הנערכים בקשיים גדולים. קיבוץ
ההכשרה (באנטון פאן) מתפתח יפה, אבל אין להם מקומות עבודה, לכן נאלצים
אנחנו להשקיע סכומים עצומים בכלכלת הקיבוץ. התחלנו בהכנת פלוגה ג' של
"אירגון הצופים", שתתחיל בהכשרתה באביב. הוא מוסיף גם מלה על הערבויות
לאוניברסיטה: "חבל שהדבר לבש צורה כה סובייקטיבית ובהחלט בלתי נעימה".⁶³
במכתב מה-17.12.40, שואלת המזכירות העליונה: "האם נוכחתם בחתנותה של
רבקה, שאירגן פרופוס (העפלה) וכיצד עברה החתונה. כן שואלים, אם יש ידיעות
מחבריו של שווארמן, מקוליץ וגם מאיזור א' וב' (כנראה, הכוונה היא לפולין,
זו הכבושה בידי גרמניה וזו שבכיבוש הרוסי). במכתבים, שנשלחים מבוקרשט,

יש מפעם לפעם ידיעות על "חברינו מווילנה"⁶⁴, ובכן, הפעילות נמשכת. בפרק נפרד נתעכב על הצד הסובייקטיבי של הפעולות ועל התחושות של החברים, שהחליטו להסתכן ולהמשיך בכל מחיר וכל זאת, כאשר לקן אחד בלבד, זה שבעיר ארד, יש עדיין מועדון (קז), בטימישורה פועל כמוכיר לייבו שווארמן ועל ידו עובד דב שיבר כמבקר בקינים. במכתב מטימישורה לת"א, 5.12.40, כותב שווארמן, שהוא מנהל את העניינים בטרנסילבניה. הוא מעיר, שבריגט עובדים כראות רק 2—3 קינים, "כל האחרים הם בתרדמת חורף". האווירה איננה מתאימה לעבודה חינוכית-תנועתית. מדוע המצב כל כך גרוע? שואל לייבו ומשיב: "מפני שבזמנים הטובים לא היתה התבססות אמיתית של התנועה. באותם מקומות, שהיה לקן בסיס טוב, נמשכת העבודה". הוא מוסיף: "תוכניהנו לחזק את הנקודות הקיימות, להקים נקודות נוספות, ליצור רוח תנועתית, להקים הכשרות. אנו מכינים סמינר בתקופת החופשה". גם הוא מתייחס במכתבו לנושא האוניברסיטה: "נוכחותי כאן מוכיחה, שלא הערכתם נכון, שאנחנו — מדריכי התנועה — עומדים לערוק... ההשערה שלכם מכאיבה ומעליבה..."⁶⁵

אין ספק, שפעילות תנועתית היתה בימים ההם בבחינת הסתכנות. בעירייה קטנה, שבה כולם הכירו את כולם, היתה קיימת סכנה מוחשית להיתפס על ידי המשטרה הלגיטריט ולעמוד בעינויים קשים מנשוא. מלבד זאת היה קיים הבדל בין עיר לעיר. יש רושם, שבטרנסילבניה, בעלת האוכלוסיה ההונגרית הרבה, היו הלגיטריטים פחות מבוססים. מובן שזאת השערה גרידא.

במכתב נוסף, ב-20.12.40, מודיע לייבו, ש"היות וכל מדריכי התנועה בני טימישורה עלו ארצה, נשלח שיבר לעבוד יחד אתי והוא כל העת בביקורים. את מקומו בגליל בוקובינה ממלא גרשון רוזנר. בעוד כמה ימים תתקיים פגישה בארד וסמינר בבוקרשט, יחד עם החברים מריגט ומבוקובינה"⁶⁶.

סוף סוף נוצר ברומניה האיחוד המלא של כל הגלילות, משאת נפשה של המזכירות העליונה... בעצם קיימת תמיד מעין אמונה מיסטית, שהאיחוד מסוגל להעניק עוצמה ולפתור כל מיני בעיות. אינני בטוח, שכלל זה נכון לגבי תנועת נוער. הרצון להתחרות בין מרכזים רבים קיימים הוא מעודד ומפרה, בתנאי שקיים מרכז כללי, היודע כיצד להפעיל את המרכזים השונים. האיחוד ברומניה התרחש בתקופה, שבה הצטמצמה התנועה והתכנסה בתוך תוכה, בלי כל יכולת להפגין נוכחות ציבורית. האיחוד קם והיה בתקופה, שבה רוב התנועה הטרנסילבנית התמוזג עם התנועה בהונגריה, כי סוף סוף הגיעו החברים בני טרנסילבניה למרחב הטבעי שלהם ואילו ראשי התנועה הבוקובינית נמלטו לבוקרשט ומיד הצטרפו לקבוצה, שניהלה את התנועה, כאשר התנועה הבוקובינית הצטמצמה מאוד, בלי מרכז הטבעי — צ'רנוביץ. איחוד זה נשמר גם לאחר 1944/45, כשטרנסילבניה חזרה להיות חלק מרומניה, אולם בלי המוני היהודים שלה, שנספו באושוויץ ויהודי בוקובינה המעטים, שחזרו מטרנסניסטריה, הפכו לפליטים חסרי שורשים. בימים הקשים ההם הוקמה הנהגה חדשה. בחזור, מה-18.12.1940, מודיעים על הקמת הנהגה ראשית חדשה של "הנוער הציוני ברומניה" מורכבת מלייבו (שווארמן), יוסף (בילדרמן) ואיציו (הרציג) שעם עליית הלגיטריטים לשלטון הצליח לברוח ברגל, כלילה, מסירט והגיע לבוקרשט. ליד ההנהגה הוקמה "מועצה ראשית" מורכבת מברל שיבר (דב), רובין ארנסט, גרשון רוזנר, מרדכי יחזקביץ,

פרד בליימן, דוד שויארמן, רובין ורטמן ויצחק יבלונובר. כן הוחלט על הקמת "חבר מנהלים". החלטה נוספת היתה יציאתם של שליחים לכל הערים, שבהן קיימות גימנסיות יהודיות.⁶⁵

בימים ההם כבר הוצאו היהודים ממערכת החינוך הממשלתית. הרב שפרן מספר, שהוזמן אל שר החינוך של הימים ההם, הלגיונר טראיאן בראיליאנו, שהודיע לו על הגזרה. הדבר קרה באוקטובר או בנובמבר. (בספרו של שפרן אין תאריך) הקהילה היהודית אירגנה בתי ספר משלה בכל הרמות.⁶⁶

ובכן, הנהגה חדשה. חלק מן הפעילים העיקריים של אותה תקופה עמדו להעפיל באניית "דאריאן 2" שחיכתה בנמל (אהרון וסרמן, אבא ברדיצ'ב, חיים שפר, קרול לופו (חיים גל) וכו'). זליג דוידוביץ נמצא בבריה"מ. שויארמן ובילדרמן עלו זמן קצר לאחר מכן ולא כסטודנטים של האוניברסיטה העברית. אלא בעזרת שני סרטיפיקטים מזוייפים, שמצאו במשרד הא"י. דוד שויארמן עלה גם הוא, זמן קצר לאחר מכן בעליית הנוער וכן גם פרד בליימן. גרשון רוזנר ויצחק יבלונובר גורשו לטרנסניסטריה. מנדל ארנסט, חריף ואינטליגנטי, אחת התקוות הגדולות של התנועה ומרכזי יודקביץ, נעלמו, כלומר חזרו למשפחותיהם ועזבו את התנועה. ורטמן היה לאחר המלחמה מראשי "דור חדש" ואילו איצו הרציג (יצחק ארצי) וברל (דב) שיבר, הם שגשאו בעול בשנות השואה האיומות והם שעמדו בראש מקימי התנועה מיד לאחר השואה.

אנו מגיעים לסוף שנת 1940. יהדות רומניה נמצאה תחת הטרור של ממשל משמר-הברזל. הגזירות מנשלות אותם מנכסיהם, מבתיהם ומפרנסותיהם. המזכירות מתרכזת באנטון פאן, שם התכנסו גם מגורשי חוות פלוריאסקה, בלב השכונה היהודית הענייה והדווייה, כשאין לחברים מקומות עבודה והם חיים תחת איומם של הלגיונרים, המבקרים תכופות אצלם, ואפילו מתווכחים עמהם. בקינים נמשכת הפעילות ברמה די נמוכה, כשרק לקן ארד יש עוד מועדון תנועתי משלו. המזכירות בבוקרשט מנוהלת בידי יוסף (קוקה) בילדרמן. יהודה שויארמן מנהל את המרכז בטרנסילבניה הדרומית וגרשון רוזנר את ענייני בוקובינה. אל השוהים בשני החדרים באנטון פאן, המלאים וגדושים בלאו הכי, הצטרפו זמנית עוד כעשרים חברים מערי רומניה השונות, שבאו לסמינר, ללמוד תורה ציונית, לשאוב ממנה נוחם בימים החשוכים, לספוג תקווה שהגלות הארורה על כל מצוקותיה תסתיים ותכונן מציאות חדשה לעם היהודי.

אירופה כולה עמדה על סף שנה חדשה, שנת 1941, השנה שבה התקיף היטלר את ברה"מ ורומניה הצטרפה למלחמתו של היטלר.

הערות

1. S. Schaferman, Rr. W. Filderman, T.-A. 1986.
2. J.C. Butmaru, Holocaustul uitat, p. 214.
3. S. Schaferman, Dr. W. Filderman.
4. Alexander Safran, Resisting the Storm, Jerusalem 1987.
5. ארכיון ציוני מרכזי (להלן אצ"מ) S.6-958.

6. ארכיון משואה (להלן א"מ) נ"צ, 4-2.
7. ל. מזרחי, "עם דורו ומאבקו", ת"א, 1970, עמוד 59.
8. א"מ — נ"צ, 9-3.
9. ש.ם. 10.
11. S. Schaferman, Dr. W. Filderman, p. 155.
12. אצ"מ, S.86-343 וכן "רינשטריה נוסטרה", 27 אוגוסט 1939.
13. אצ"מ, S.5-1940.
14. העתק צו הפירוק, אלבום גורדוניה, "דיוקנה של תנועה", 1988.
15. אצ"מ, S.5-420.
16. א"מ, נ"צ, 3-3.
17. ש.ם. 18. ש.ם. 19. ש.ם. 20. ש.ם. 21. ש.ם.
22. א"מ, נ"צ, 15-3.
23. א"מ, נ"צ, 9-3.
24. ש.ם.
25. אצ"מ, S.5-420.
26. א"מ, נ"צ, 9-3.
27. ש.ם. 28. ש.ם. 29. ש.ם. 30. ש.ם. 31. ש.ם. 32. ש.ם.
33. ש.ם. 34. ש.ם.
35. א"מ, נ"צ, 8-3.
36. ספר "אשר לא נשאו לשוא נעוריהם", ת"א, 1980, הוצאת "רשפים", עמ' 48-49.
37. א"מ, נ"צ, 9-3.
38. ש.ם. 39. ש.ם. 40. ש.ם.
41. "יד-רשם", עדות: ש-1614/147.
42. א"מ, נ"צ, 9-3.
43. S. Schaferman, Dr. W. Filderman, p. 199-200.
44. "שבוח", הוצאת האוניברסיטה בת"א, כס' 2, תשל"ד.
45. א"מ, נ"צ, 9-3.
46. ש.ם.
47. א"מ, נ"צ, 10-3.
48. ש.ם וכן: אצ"מ, S.5-1562.
49. רב-שיח, בספר "אשר לא נשאו לשוא נעוריהם", עמ' 75.
50. אצ"מ, 171-32.
51. א"מ, נ"צ, 9-3.
52. פנקס הקהילות, כרך רומניה, א', עמוד 269.
53. S. Schaferman, Dr. W. Filderman.
54. ש.ם.
55. ש. אבני, "גאולים מיד צר", עמ' 18-32.
56. "יד-רשם", עדות: ש-1614/147.
57. א"מ, נ"צ, 9-3.
58. ש.ם. 59. ש.ם.
60. א"מ, מ"צ, 15-3.
61. ש.ם.
62. א"מ, נ"צ, 9-3.
63. ש.ם. 64. ש.ם. 65. ש.ם. 66. ש.ם.
68. Alexander Safran, Resisting the Storm.
- הוצאת "יד-רשם", ירושלים, 1987, עמ' 59.

נסיונות ההצלה מהונגריה*

ב־19.3.1944 כבשו הגרמנים את הונגריה, הקימו ממשלת "כובות" בראשות סטואי (Döme Sztójay) ומיד החלה לפעול מכונת ההשמדה הנאצית. עם החמרת המצב החלו יהודים ובעיקר מקרב הנוער החלוצי לחפש דרכי בריחה מהונגריה. עוד לפני כן היו בקרב הפליטים שבאו מפולין כאלה, שסברו, כי "בשולי איזור הכיבוש הגרמני המצב עשוי להיות יותר טוב", והחלו לחפש דרכי מעבר לרומניה ומשם לא". בתקופה הנדונה היתה הדרך הקצרה ביותר מאירופה המרכזית לא"י עוברת דרך רומניה. במשך המלחמה עברו כבר דרכה כמה קבוצות לא"י, אך זה נעשה לרוב בצורה חוקית. אולם היו גם פליטים, שעברו בצורה בלתי חוקית. הגבול הרומני-הונגרי היה ארוך יחסית והשתנה פעמיים במשך 24 שנים, כך שהיה בו מן הארעי, דבר שאיפשר מעבר נוח למדי. הבריחה מהונגריה התנהלה בהרבה מקומות, שמהם ידועים לנו בין חמישה לשבעה שבהם היו התארגנויות, כשרק בארד (Arad) וטורדה (Turda) עבר מספר פליטים יותר גדול יחסית. פרשת טורדה מהווה מודל להתארגנות, המייחד את פעולת ההצלה בגבול רומניה. באוגוסט 1943 עבר לגור בטורדה אריה הירש, מזכיר "הבונים" בטרני-סילבניה. הוא התיישב בעירת גבול זו* הן בגלל בריאותו הלקויה, הן כדי להתחמק מעבודת כפיה. הוא ניהל פעולה ציונית במחתרת, דבר שלא גרם נחת למימסד היהודי במקום. בדצמבר 1943 העביר אריה לקלוז' את מוטי בוימל (M. Baumöl), חבר "דרור", כדי להתקשר עם פליטים מ"הגר" (הונגריה);³ בהזדמנות זו יצר קשרים עם מבריחים והציע את הדרך הזאת לאנשי קלוז'. ימים

* פרק מתוך "התנועה הציונית ברומניה בימי מלחמת העולם השנייה (1938—1944)" חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה" — האינסיברסיטה העברית בירושלים. העבודה נעשתה במסגרת הפרוייקט הבינאוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור.

אחדים אחרי הכיבוש הגרמני הגיע פליט מהונגריה, שביקש מאריה לארגן "טיול" (בריהה). לאחר היסוסים הודיע אריה ליאנצ'ץ (כינוי ל"דרור" בהונגריה) ש"יוכל לבקר", תוך שמירה על הוראות זהירות. המעבר נעשה בדרך כלל על ידי מבריחים דרך שני כפרים, שהיו בקרבת טורדה, פלק (Felek) ואייטו (Aitou), שלתושביהם היו אדמות מעבר לגבול. אולם כאשר אריה הבין את הצפוי מבחינת מימדי הבריהה, אירגן צוות, שהאיש המרכזי בו מלבד אריה היה אהרון דוד פינקלשטיין, מזכיר הקהילה, (יהודי אורתודוקסי) בעל קשרים עם מפקד הבולשת, ועוד מספר פעילים,¹¹ בחלקם חברי תנועות הנוער.

שתי בעיות עמדו בפניהם; איכסונם של הפליטים בטורדה והעברתם המהירה לבוקרשט. חרף המגבלות של מצב המלחמה, במשטר פאשיסטי-אנטישמי, הרודף יהודים ללא רחם — ועוד באיזור הגבול עם ארץ, העויינת את רומניה — עשו יהודי הקהילה בטורדה כל מאמץ, כדי לשכן את הפליטים וכאשר המימדים היו גדולים, פנו לאירגון המחתרתי הקומוניסטי,¹² שגם הוא עזר תמורת תשלום. לשם הנסיעה לבוקרשט חייבים היו לצייד אותם בתעודות מסע,¹³ שבהן היו מחוייבים כולם בעיר גבול ולא רק היהודים, וגם לגייס מלוויים גויים עבור הפליטים הפולניים וההונגריים, שלא ידעו רומנית (כמו הצפון טרנסילבנים). לשם כך נחוץ היה לזייף תעודות בקנה מידה גדול, דבר שיחד עם יתר הדברים (שוחד, מזון, בגדים וכו') עלה בכספים רבים, שלא עמדו לרשותם. על כך צריך להוסיף את הכספים, שהיו משלמים באופן קבוע לאנשי המשטרה ועובדי הרכבת.¹⁴ מבוקרשט לא מיהרו לשלוח "אמצעים" הן בגלל מחסור מתמיד בכספים, הן בגלל המהלך המהיר של המאורעות בהונגריה. אריה, שהבין את המתרחש, השתמש בכל האמצעים,¹⁵ כדי להשיג כסף, עד ש"ועדת הארבעה" של תנועות הנוער וועד ההצלה של הה"צ שלחו לו כספים.

הפליטים, שנודע על בואם בדרך כלל כשהתקרבו לעיר, היו מתאכסנים בבתי אנשי הקהילה; היו "מסדרים להם תעודות בהתאם לנסיבות ולסוג האנשים ומעבירים אותם לפי האפשרויות לבוקרשט. הנסיעה ברכבת היתה מסוכנת בגלל אורך הדרך (24 שעות) והחיפושים, שנערכו בכל תחנה. בבוקרשט היו מקבלים אותם חברים מטעם "ועד הארבעה" ומאכסנים אותם במקומות שונים בעיר. אחת האכסניות המרכזיות היתה החצר של מנהיג החסידיים, האדמו"ר מבוהוש ("בוהושער רבי"),¹⁶ ר' יצחק פרידמן, ששימשה מקום התכנסות ל"בני עקיבא" וחלוצים אחרים. החל מתודש יוני היה לפליטים מעמד חוקי של "פליטים פוליטיים", שהושג הודות למאמציו המדיניים של א. ל. זיסו, שהורשה לנפק להם תעודות של משרד ההגירה, כמי שעתידיים לעלות לא"י. תעודות אלה היו מוכרות על ידי המשטרה והבולשת.¹⁷ חלק מהפליטים, שהיו ממוצא פולני, קיבלו את חסות הוועד הפולני בבוקרשט.

מלבד הקשיים הכספיים, שהיו כנראה רק בהתחלה, קרו כמה אירועים, שכנראה גרמו לצמצום מימדי ההצלה, אולם מידת השפעתם שנויה במחלוקת. ב-16 במאי 1944 הוציא המרשל אנטונוסקו פקודה בדבר עונש מוות לפליטים יהודים, שיעברו בצורה בלתי חוקית את הגבול ההונגרי, ולמסייעים להם.¹⁸ ההתערבות היהודית היתה מיידית; ד"ר פילדרמן נפגש באותו יום עם ראש לשכת "המנהיג", קוולנל גלין (Gallin) וניסה לבטל את הגזירה, ולאחר מכן הגיש לו תזכיר על "זכות המקלט"

ברומניה ליהודי צפון טרנסילבניה,¹⁹ במקביל ביקש א.ד. זיסו באמצעותו של העיתונאי פמפיל שייקרו (Pamfil Seicaru) פגישה עם מ"מ רה"מ מ. אנטונסקו ועם שגריר שווייץ, רנה דה וואק (R. de Weeck), כדי שיתערב למען ביטול הגזירה. לבסוף, ב-10 ביוני²⁰ הושג ביטול חשאי של הפקודה ונעשה הסדר, שהפליטים הנתפסים על ידי השלטונות יישלחו למחנה טרגו-ז'יו, עד עלייתם לא"י ואילו היתר יקבלו "תעודות" המשרד להגירה של א.ל. זיסו.²¹

בפרשה זו באו לידי ביטוי מלבד היריבות בין זיסו לבין פילדרמן גם חילוקי הדעות הטקטיים ביחס אל השלטונות בענין הצלת יהודי טרנסילבניה והונגריה. ד"ר פילדרמן התנגד לפעולה הראוותנית, שהציע דיסו, שכללה דרישה להצהרה פומבית של ממשלת רומניה על פתיחת גבולותיה בפני הפליטים והצהרת סולידריות של היהודים הרומניים עם יהודי הונגריה. פילדרמן ראה בצעד זה מעשה מסוכן ליהודי רומניה, וטען כי מועיל יותר לתת מקלט²² לכל יהודי שיגיע וזאת כביכול "מתוך האינטרס של רומניה".²³ לאחר מכן טען זיסו, שאיים על מ"מ רה"מ מ. אנטונסקו ב"תגמול בנות הברית"²⁴ אם לא יבטל הצו. הוא ראה את פילדרמן בהקשר לפרשה כ"בוגד בעמו".²⁵

נשאלת השאלה, מה היתה מידת ההשפעה של פירסום צוו של אנטונסקו על רצונם של היהודים לברוח לרומניה? קשה לאמוד את הדבר, אך נראה שהיתה מוגבלת. בענין זה קיימות הערכות שונות בין פעילי ההצלה מכמה סיבות: הצו פורסם ב-16.5, לאחר שהושלם ריכוז יהודי טרנסילבניה (10.5.1944);²⁶ שליחים נשלחו לגיטאות להודיע על אפשרות בריחה לרומניה²⁷ למרות הצו ואחר כך על ביטול הצו; חלק מפעילי ההצלה טוען, שלא היתה לצו כל השפעה על היהודים;²⁸ על כך יש להוסיף, שלא ידוע לנו אף לא על מקרה אחד, שבו הפעילו שומרי הגבול הרומנים את הצו.

בתחילת מאי 1944²⁹ נתפסו 18 יהודים בגבול ליד טורדה ונאסרו. ליהודים אלה היו קרובי משפחה בעיר, שניסו לעזור להם ופנו לא. הירש; אולם בניגוד להצעתו פנו באופן רשמי לשלטונות וסידרו את העברתם לבית הדין באלבה-יוליה, כדי שישפטו שם ויישארו בבית סוהר לזמן קצר ואחר כך ישוחררו. אולם הפרשה הגיעה לאוזני מנהיג המפלגה הגרמנית במקום, שתבע לקיים את החוק, כלומר, להחזיר את היהודים לקלוז'. מפקד הז'נדרמריה, אנטישמי נודע, התקשר עם הגסטפו בקלוז' והחזיר את הקבוצה. כנראה שלהחזרתם של קבוצת 18 היהודים מטורדה במאי 1944 נועדה השפעה יותר גדולה ומרתיעה על יהודי טרנסילבניה.³⁰ לאור העובדה, שההצלה היתה במימדים קטנים יחסית ולא נפסקה כתוצאה ממחדל בצד הרומני, אלא היפוכו של דבר, נעשו מאמצים כדי להמשיך ולהביא יהודים מהונגריה, בה נשקפה להם בשנת 1944 סכנת השמדה.³¹ עלינו לבחון את המיחד פעולות הצלה אלה, הן במעגל המקומי, הן במעגל הארצי מרכזי:

1. טורדה, ארד ויתר "תחנות" ההצלה היו ערי גבול עם התכונות הנלוות לכך: עיסוק בהברחה, הימצאותם של איכרים שלהם חלקות אדמה מעבר לגבול ויכולת לבוע בחופשיות משני עברי הגבול, דו לשוניות וכו'.
2. האוכלוסיה הרומנית לא היתה עויינת ובמקרים אף אהדה את היהודים; מסתבר מצד אחד, שהאיכרים לא היו אנטישמיים ומצד שני הם שנאו את

ההונגרים. ספק אם בעיירה קטנה כמו טורדה ניתן היה לבצע מבצע בקנה מידה כזה ללא ידיעת האוכלוסיה;³² כמו כן קשה לתאר אפשרות לשחד כל כך הרבה אנשים (קציני בולשת, שוטרים, עובדי רכבת למיניהם) ללא גישה אוהדת מצידם. רבים גם המקרים, שבהם הלא-יהודים עזרו בפועל להצלת יהודים.³³

3. בשתי העיירות הקהילה היהודית עזרה בצורה יוצאת מן הכלל³⁴ באיכסון הפליטים והטיפול בהם.

4. ברוב המקומות החל בפעולת ההצלה ביוזמת הפליטים עצמם, אולם ללא תשתית אנושית, שנכנסה מיד לפעולה, היה הדבר בלתי אפשרי. אם בטורדה היה הקשר לצד השני מוכן מקודם בידי א. הירש, הרי בארד עמדו מיד חברי תנועות הנוער במקום לסייע ולארגן את העניין. שליח ועד ההצלה של הה"צ מבוקרשט הגיע לארד, לאחר שהפעולה כבר החלה להתארגן.³⁵ בשני המקומות היה שיתוף פעולה נדיר בין יהודים אורתודוקסים ויהודים חילוניים, אנשי מימסד דתיים ופעילי נוער ציוני חילוני.³⁶

5. גורם לא מבוטל היה העורף והתמיכה, שסיפקו התנועה הציונית וההנהגה היהודית, שנתנו בין היתר הגנה פוליטית-מדינית מחד גיסא, ועזרת תנועות הנוער בהובלה ואיכסון הפליטים ברומניה, מאידך גיסא. הדבר מצא את ביטויו האירגוני בהקמת ועד ההצלה³⁷ של אקוקוטיבת זיסו ובוועדת הארבעה³⁸ של אירגוני הנוער החלוצי. שתי הוועדות סיפקו גם מימון בעת הצורך ושימשו כתובת עבור העזרה, שנשלחה מהמשלחות בקושטא וג'נבה. מלבד הפעילות הנ"ל מנעה "ועדת ההצלה" של האקוקוטיבה החזרת קבוצה של פליטים.³⁹ מארד, שנאסרה בהעדר נסיון ומפחד חלק מהמימסד היהודי במקום,⁴⁰ והצילה קבוצות נוספות.

מספר הניצולים מוערך באלפים,⁴¹ אולם אינו עובר את הרבבה; המספר אינו ברור, כי יתכן שיהודים עברו גם דרך מקומות אחרים,⁴² שאין לנו עליהם מידע מספיק. פעולת ההצלה נעשתה גם על ידי אנשים פרטיים וחסידי ויוז'ניץ, שהבריחו בין היתר את רבם ומשפחתו דרך ארד.⁴³

לשאלה המציקה, מדוע לא הגיעו (לא ניצלו) יותר יהודים, אין לנו תשובה מספקת. ואשר לשאלה, האם היהודים ידעו את הצפוי? ובכן, הפעילים בטורדה ובארד, ולא רק הם, שלחו, כאמור, שליחים הן לגיטאות טרנסילבניה, הן לבודפשט.⁴⁴ השליחים נתקלו בחוסר אמון ופחד מצד היהודים.

השאלה מעוררת תהיות גם בגלל הצירוף היחיד במינו של תנאי ההצלה: קיום מנגנון הצלה, יחס אוהד מטעם השלטון ברומניה⁴⁵ ותושביה והתגייסות יהודי רומניה לעניין. יתכן, שהמהירות, שבה בוצעה ההשמדה, היא חלק מהתשובה. ביוני נתארגן בבוקרשט "ועד לענייני פליטים" ביוזמתו של ד"ר ארנו מרטון, לשעבר חבר הפרלמנט הרומני, פליט מקלוז', שהגיע דרך טורדה.

בין היתר החל הוועד יחד עם א. ל. זיסו לנהל מו"מ עם אנשי הצירות הגרמנית בבוקרשט על החלפת חלק ממגורשי טרנסילבניה הצפונית תמורת כופר והובלתם בסירות על הדנובה עד לאוניה, שתיקה אותם לאי.⁴⁶ המו"מ נפסק בגלל מאורעות 23.8.1944. הוועדה דאגה לענייני הפליטים ופתחה בפעילות להצלת יהודי צפון טרנסילבניה לאחר 23.8.1944.⁴⁷

הערות

1. Hilberg, R., The Destruction of the European Jews, New York, 1973, p. 526—530.
2. רפי בנשלום, "נאבקנו למען החיים", הוצ' מורשת, 1977, ע' 55—56.
3. בלה ואגו, תולדות טרנסילבניה הדרומית, ע' 269, בפנקס קהילות רומניה, יד ושם (להלן י"ש), כרך א. וכן בדו"ח ד"ר א. מרטון לקושטא מ-19.8.1944, המציין את ארד, טורדה, סיגישוארה, ברשוב וטימישוארה, ארכיון תולדות ההגנה (להלן א.ת.ה.). 14/67.
4. "הבונים" — תנועה מקבילה ל"דרור הנמצאת רק בטרנסילבניה; התאחדה עם "דרור" ושייכת לקיבוץ המאוחד.
5. טורדה נמצאת 7 ק"מ מהגבול ההונגרי ו-30 ק"מ מקלוז'.
6. ראה עדות אריה הירש, (אלדר) ביו"ש (להלן עדות א. הירש) 03/2754 ועדותו במכון לחקר השואה בהיפה, R3C7.
7. בנובמבר 1943 נעשה ניסיון לסלק את אריה מטורדה בטענה, שניהל פעילות קומוניסטית. ראה עדות א. הירש, ע' 6.
8. ראה איגרת מיעקב לחיים פ. מ-10.1.1944, ארכיון ציוני מרכזי (להלן א.צ.מ.) L17/8891, וכן "סוף אפריל 1944" דו"ח חיפה S25/7838.
9. עדות א. הירש, ע' 7.
10. אריה פחד בגלל היותו חשוד בעקבות המאסרים של חברי התנועות החלוציות בינואר 1944.
11. ראה עדות א. הירש, ע' 10—11, וכן פרטים רבים במלכה שנקלבסקי, קהילת טורדה, תחנת הצלה לפליטים יהודים בתקופת השואה, עבודה סמינריונית לתואר מ"א במכון ליהדות ומנון, תשל"ט (להלן "מלכה שנקלבסקי").
12. על האירגון הקומוניסטי (שתפני) בטורדה ראה מאי 1944, דו"ח חיפה, 31.7.1944, א.צ.מ. 525/7885.
13. מספר התעודות, שחייבים היו לזייף, היה גדול ודרש הן מיומנות, הן מידע רב. ראה פרטים על המעבדה ב"מלכה שנקלבסקי", ע' 48—58.
14. ראה מכתב א. הירש לחברים מ-30.5.1944, ארכיון לוחמי הגיטאות (להלן א.ג.), 9/9/1א ועדות א. הירש, ע' 12.
15. הוא מכר שני מקומות עלייה של תנועתו, כדי להשיג כספים. עדות א. הירש, ע' 9.
16. על בית האדמ"ר כמרכז ומקלט ראה עדות ישראל פרידמן מ-7.9.1981, וכן המכתב של מאיר רוזיך לא. אופיר מ-15.10.1981.
17. ראה דו"ח זיסו וכן הודעה של מ. קילינגר למשרד החוץ הגרמני בקשר למעמד הפליטים מהונגריה וזיסו מ-14.7.1944, K212885—6, יו"ש JM.3124.
18. ראה פקודת "מנהיג המדינה" (Conducatorul Statului) 205396M/2. הפקודה ניתנה בעקבות דו"ח משרד הפנים מ-10 במאי על חדירת פליטים יהודים מצפון טרנסילבניה.
19. ראה רישום השיחה עם קול, גליון מ-16.5.1944 והתזכיר של פילדרמן לאנטונסקו מ-16.5.1944, יו"ש ב' 011/4, ע' 352—354.
20. בתאריך זה הסתיים גירוש יהודי טרנסילבניה.
21. ראה פרטים על התערבות זיסו בדו"ח זיסו, ע' 5.
22. ראה רישום השיחה בין פילדרמן לבין ו. פישר ב-15.5.1944, יו"ש 011/4, ע' 403.
23. תזכיר פילדרמן למ. אנטונסקו מ-16.5.1944, יו"ש ב' 011/4, ע' 354.
24. ראה דו"ח זיסו, ע' 5.
25. ראה מכתב זיסו השני לברלס מיולי 1944 (ז' מנחס-אב), "מורשת", D1.2642.
26. ראה בלה ואגו, "תולדות יהדות צפון טרנסילבניה", פנקס קהילות רומניה, כרך ב' ע' 14, יו"ש.

27. ראה עדות מ. רסל, ע' 21, ועדות רו"ה רוזנברגר, ע' 20, שניהם מארגני ההצלה בארד.
28. שם, שם.
29. התאריך איננו ידוע, כנראה במאי. א. הירש זוכר, שהוחזרו לגיטו קלוח'. ראה עדות א. הירש, ע' 16—20.
30. ראה חילוקי הדעות בין א. הירש לפיינקלשטיין בעניין משפט קסטנר, עדות א. הירש, ע' 19—20.
31. ראה איגרת א. הירש לחברים מ־30.5.1944 ומ־11.6.1944, וכן עדות רו"ה רוזנברגר, ע' 21, א.ל.ג. א/9/1, וכן בלה ואגו, תולדות יהודי טרנסילבניה, ע' 14.
32. ראה פרטים על מבריחים ואיכרים בדו"ח מאי 1944 של י. ברקוביץ, חיפה, 31.7.1944, א.צ.מ. S25/7885.
33. ראה עדות א. הירש, ע' 14—16.
34. בערים אלה היתה צפיפות ומחסור בדירות בעקבות ריכוז יהודי הכפרים בסביבה.
35. ראה עדות רו"ה רוזנברגר, ע' 7—8.
36. בסורדה — א. פינקלשטיין עם א. הירש (דרור־הבונים), בארד — יעקב שרפשטיין עם רו"ה רוזנברגר (הנוער הציוני).
37. ראה על פעולת ועד ההצלה, דו"ח זיסו, ע' 4—5.
38. הוועד הוקם כנראה בסוף אפריל בעקבות בואם של שליחי "ועד ההגנה" של תנועות הנוער בהונגריה. נקרא ע"ש ארבע תנועות הנוער, שהרכיבו אותו: דרוו, הנוער הציוני, השומר הצעיר, בני־עקיבא. ראה דו"ח ראשון על שליחות מהונגריה, מכתב משותף של חברים מהונגריה ומרומניה מ־4.5.1944, א.ל.ג., 10/10/1.
39. ראה דו"ח זיסו, ע' 5. לעומתו טוען מ. רסל, שמספרם אינו עולה על 92 איש.
40. פרטים על הפרשה ראה בעדות מ. רסל, ע' 30—31 ועדות רו"ה רוזנברגר, ע' 17—18.
41. א. הירש מעריך את מספר העוברים את סורדה ב־1500 ואילו בארד מדברים על 5000. עדות מ. רסל, ע' 21. המספר נראה מוגזם לאור איגרת רבה (?) לקושטא מ־15.8.1944, א.ת.ה., 14/67.
42. במקורות מוזכרים מקומות נוספים, כמו טימישוארה (Timisoara) ברשוּב (Brasov), סיגישוארה (Sighisoara) ועוד. ראה דו"ח א. מרטון לקוטא מ־15.8.1944. רפי בנשלום מדבר על מקומות נוספים. ראה בספרו "נאבקנו למען החיים", ע' 49—73.
43. על הברחתו הדרמטית של הרב ומשפחתו ראה עדותה של בתו, גב' צפורה בנשלום.
44. ראה איגרות א. הירש לחברים מ־30.5.1944 ומ־11.6.1944, וכן עדות רו"ה רוזנברגר, שביקר בניטו אוראדיאה (Oradea).
45. מ"מ ראש הממשלה, מ. אנטונסקו והגנרל פיקי ואסיליו, תת־שר הפנים, הראו "יחס חיובי ואקטיבי בשאלת הפליטים", ראה דו"ח א. מרטון לקושטא מ־19.8.1944, א.ת.ה., 14/67.
46. ראה תוספת למכתב זיסו לברלס מו' מנחם־אב, מורשת, וכן בלה ואגו, פעילות פוליטית ודיפלומטית להצלת יהודי צפון טרנסילבניה, "יד ושם" כרך ר'. וכן ראה דברי ברקוביץ' בדו"ח 206, מאי 1944, חיפה, 31.7.1944, א.צ.מ. S25/7885.
47. פרטים במאמרו הנ"ל של בלה ואגו.

יחסו של קרל מרקס ליהודים

א

קרל מרקס נולד ב־1818, בתקופה הקשה והסוערת לגבי יהודי גרמניה שלאחר תקופת נפוליון. זו התקופה, שבה ביקשו היהודים במדינות גרמניה דרכים לקביעת מעמדם במציאות החדשה. היו כאלה, שהתייאשו מהתקווה לשוויון אזרחי וחיפשו את מזלם מעבר לים, והיו כאלה, שהאמינו במאבקם למען מקומם בחברה הגרמנית. סוג אחר היה מורכב מאלה, שפתרו את בעייתם היהודית על־ידי קבלת הנצרות כאמצעי לכניסה לחברה הגרמנית, ולו רק כדי לזכות בפרנסה. אין ספק, שלצעד כזה היו השלכות פסיכולוגיות חמורות. היו מקרים, שאצל המומרים נשאר רגש חיובי כלפי היהודים והיהדות. כך היה במצבו של היינריך היינה, שמעולם לא התכחש ליהדותו: כן היו מומרים, שיחסם ליהודים נשאר חיובי ואוהב כדוגמת בנימין דישראלי. אבל היו גם מומרים, שיחסם לעמם לשעבר היה אדיש והיו מעוניינים למחוק כל קשר עם עברם היהודי. סוג מיוחד של מומרים היוו אלה, שלמרות ניתוקם מהיהדות מעולם לא הצליחו למחוק לחלוטין את קשרם עם העבר וזה רדף אותם כל חייהם. רבים מאלה פיתחו עוינות עמוקה לעמם הקודם וידועים כמה אנטישמים חריפים, שהם בעצם ממוצא יהודי. תופעה כזו היתה שכיחה במהלכה של ההיסטוריה היהודית. פרידריך יוליוס שטאהל, יהודי מומר, ואחד ההוגים של הלאומיות הפרוסית החדשה, קבע, שאין מקום ליהודים בפרוסיה. אפילו בספרד הגוצרית לאחר המאורעות של 1391 רבים מהגוצרים החדשים נמנו עם רודפי היהודים. ברוסיה ידוע המקרה של יעקב ברפמן, שהתנצר וחיבר את "ספר הקהל", אם כי האיש עצמו היה בור ועם הארץ.

קרל מרקס היה מודע למוצאו היהודי. קשה להעלות על הדעת, שאיש כמו מרקס, שעל נקלה עורר עוינות, יכול היה להימנע מאיזכור מוצאו היהודי ובוודאי בארץ, שנהוג היה בה להאשים את היהודים כמעט בכל. אפשר אמנם לתמוה, כיצד אדם משכיל ומוכשר כמו מרקס הושפע מעצם איזכורו של מוצאו

היהודי. היו נסיונות להתמודד עם בעיה זו. לא כל המומרים גילו אומץ לב להודות לעצמם, שהמרתם אינה תוצאה של אמונה חדשה אלא העדר של כוח נפשי להתמודד עם הזרמים הקשים של הזמן. במקרים כאלה רבים מהמומרים תרו אחרי סיבות, כדי להשתכנע בצדקתם. הם גאלצו במודע ולעתים באופן בלתי מודע למצוא פגמים ביהודים או ביהדות, כדי להצדיק בעיני עצמם את התנצרותם. לא מעטים מבין המומרים מצאו אפילו תנא דמסייע בכתבי ההיסטוריון הרומי טקיטוס, המשבח את "הגרמנים בעלי השיער האדום והעיניים הכחולות", ואילו יחסו ל"יהודים בעלי השיער השחור" הוא של בוז ודחיה. היה בזה מעין מאמץ להתמודד עם רגשי אשם, והוריו של קרל מרקס, צאצאים של משפחות רבנים אינם יוצאים מן הכלל. לרבים מבין המומרים היו קרובי משפחה, שהמשיכו להחזיק ביהדותם.⁵ קרל מרקס חי באווירה כזו. באוניברסיטאות, שבהן הוא למד, הוא נתקל בוודאי באותו בוז כלפי היהודים וההדגשה, שהם זרים ושונים. רבים מהסופרים וההוגים הגרמנים במאה ה-19 היו אנטישמים ומרקס היה קרוב לוודאי חשוף לדעותיהם ולא יכול היה להמלט מן הקונפליקט הפנימי. מרקס היה יהודי בניגוד לרצונו,⁶ ומכאן השנאה והבוז, שהוא חש כלפי היהודים. אמנם אין לנו תשובה, האם ובאיזו מידה הושפע מרקס מהדעות, שרווחו באותן השנים, שהיהודים הם נחותים מן הבחינה הביולוגית והפסיכולוגית. אין להוכיח הנחה זו, אך אין להוציאה לגמרי מכלל אפשרות.⁷

מרקס היה אדם, שלא היה לגמרי משוחרר מדעות קדומות, ויעיד יחסו כלפי רוסים וקתולים. הוא היה לא רק "יהודי נגד רצונו" אלא גם "גרמני נגד רצונו". גם כלפי אנשים בודדים הוא לא הסתיר לפעמים את איבתו, וכשפרידריך אנגלס התקשר בברית חפשית עם פועלת לשעבר בבית החרושת של אביו, זה גרם לו מורת רוח. במכתביו לידידו ומיטיבו הוא התקשה לצרף לה דרישת שלום.⁸

דווקא מפני שמדובר באדם כקרל מרקס, לוחם עז למען העשוקים והחלכאים, מפליא במיוחד, שלא עלה בידו להשתחרר מדעות קדומות כלפי קבוצות ואנשים בודדים. לא התייחסתי לדעותיו הקדומות של מרקס, כדי למצוא תשובה ליחסו השלילי ליהודים, אלא דווקא כדי לבדוד את הבעיה היהודית שלו. יחסו ליהודים לא נבע מדעות קדומות אלא מתסביך קשה. שנאתו לכל דבר יהודי נבע מזה שהוא עצמו היה יהודי, הוא ידע, שהוא יהודי והוא לא רצה להיות יהודי.

בהיותו קרובן של תסביך, אין זה קל להאשימו ובעיקר אם לוקחים בחשבון את התנאים ואת הנסיבות, שבהן התפתח תסביך זה. קרל מרקס היה קרוב למצב, שהוא לא יכול היה וכנראה גם לא רצה להתמודד עמו. הטרגדיה שלו היא, שהוא נאלץ להיות חלק מעולם, שהוא לא רצה בו, ובחוסר יכולתו להשתחרר ממנו היתה תגובתו היחידה השנאה.⁹

מאיך גיסא יש לזכור, שמרקס, שהוטבל כילד, לא סבל מרדיפות בגלל יהדותו. עם זאת אין להתעלם מעוצמת השנאה ליהודים, לא רק בגרמניה אלא גם בארצות יותר נאורות כגון צרפת. האנטישמיות רווחה אף בקרב חוגים ליברליים ואפילו מהפכניים. מרקס לא יכול היה להתעלם מהעוינות של בקונין ליהודים ומהשנאה הפראית של פרודון.¹⁰

מרקס התעלם לחלוטין ממוצאו, אך לעתים רחוקות נמנע מלהזכיר את מוצאם היהודי של מותקפיו (ר' להלן).

קרל מרקס, בנו של אב יהודי, ששיחרר את עצמו על ידי המרה, מעולם לא הצליח להשתחרר מתסביכו היהודי, שרדף אותו בהתמדה.

ב

כאשר קרל מרקס היה בן 26, כתב את מסתו על "השאלה היהודית", ופירסמה ב־*Deutsch-Französische Jahrbücher*, ב־1844. מסה זו היא ביקורת על כתבה מאת ברונו באואר בענין האמנציפציה של היהודים בגרמניה. בתקופה זו נכתב לא מעט בענין היהודים בגרמניה. שתי עמדות בלטו — זו למען מתן זכויות וזו, שהתנגדה לזכויות. באואר עוסק בכתבתו בנושא זה. ברונו באואר (Bruno Bauer), 1809—1882, היה תיאולוג והיסטוריון גרמני ומנהיג של ההגליאנים השמאלנים. הוא פירסם מאמרים על היהודים ועל בעיותיהם בגרמניה. במאמרו זה הוא טען, שכל עוד היהודים נאמנים לדתם, אין להם הזכות לתבוע מהנוצרים לוותר על הדת שלהם. הוא קבע, שאם היהודים יקבלו את זכויותיהם, הרי הם יזכו בחירות ללא כל תרומה מצידם. היתה זו עמדה מקובלת בקרב גרמנים רבים.⁹ באואר רואה את שאלת הזכויות של היהודים כשאלה של הדת היהודית. כן הוא מאשים את היהודים ביחס עויין כלפי הקידמה ובחוסר רצון להצטרף בכנות לחברה, שבתוכה הם חיים. הוא מאשימם באנוכיות ובחוסר נכונות להקרבה. במאמר אחר "יכולתם של היהודים ושל הנוצרים בימינו להיות בני חורין" (Die Fähigkeit der heutigen Juden und Christen frei zu werden) טוען באואר, שהן היהודים, הן הנוצרים, הם עבדים לדתות שלהם, וכדי להשתחרר, עליהם להשליך את אמונותיהם. ליהודי קשה יותר, כי נוסף על דתו עליו גם לוותר על לאומיותו. בביקורתו על שני המאמרים מביע קרל מרקס לראשונה את עמדתו כלפי היהודים. מרקס תמך במתן אמנציפציה לכל המיעוטים וכשנתבקש לחתום על עצומה למען היהודים, אכן חתם עליה, אך לא שחך לציין, כמה נתעבת היא דתם בעיניו.¹⁰

בביקורת מסותיו של באואר על השאלה היהודית יצא מרקס בתריפות נגד גישתו התיאולוגית. כבר בכתביו הראשונים אפשר להיווכח, כי יחסו ליהודים הוא בעל אופי חברתי וכלכלי.

מרקס משתמש בציטוטים מדברי באואר, כדי לבקר אותו וכדי לייסר את היהודים. מהתקפותיו על היהודים אפשר ללמוד על עמדתו כלפי הקפיטליזם ויחסו לבעיות סוציאליות.

מרקס מתאמץ להבחין בין היהודי "האמיתי" ל"יהודי השבת", בלי להסביר, מה הוא "יהודי השבת" ואיך הוא מבחין בינו לבין "יהודי אמיתי", או כפי שהוא גם מכנה אותו "יהודי של יום-יום".¹¹

"מה הם היסודות החילוניים של היהדות? צרכים מעשיים, אנוכיות."

"מה הוא הפולחן החילוני של היהודי? רוכלות."

"מה הוא אלוהיו החילוני של היהודי? ממון."¹²

מרקס התרשם ללא ספק מקבוצות קטנות של בנקאים יהודיים, בעלי השפעה בעולם הפיננסים, אך הוא מכליל בהאשמותיו את כלל היהודים כסוגים. לממון. מרקס רואה ביהודים יסוד אנטי-חברתי, שכבר הגיע לשיאו ומתחיל בתהליך

של התפוררות. מסקנתו היא חמורה מאוד. אין מקום לדיון על האמנציפציה של היהודים, אלא על האמנציפציה של האנושות. הוא כותב:

"האמנציפציה של היהודים היא האמנציפציה של האנושות מן היהדות"¹³. מרקס מדגיש את הקשר ההדוק של היהדות של היהדות עם ההון. באחד ממאמריו הוא כותב, "שמאחורי כל עריץ ישנו יהודי"¹⁴. בכתבי השחרית שלו, כמו בכתביו היותר מאוחרים, הוא מגלה קשר בין הדת היהודית והבורסה. הוא ממשיך לטעון, שהכסף הוא האל הקנא של היהודים ובלעדיו אין לו אלוהים אחרים. אלוהי היהודים הוא הבורסה.¹⁵ מרקס מסיים את מסתו בקביעה, שעם שינוי פני החברה ותנאיה לא יהיה עוד מקום ליהודים והוא חוזר על מסקנתו, כי "האמנציפציה החברתית של היהודי היא האמנציפציה של החברה מן היהדות."¹⁶ מסה זו נכתבה בימי המשבר האינטלקטואלי של מרקס, כאשר הוא היה בתהליך המעבר מליברל לסוציאליסט. שנאתו לקפיטליזם בולטת היטב במסה זו ואין יחסו ליהודים מתעדן, כשהוא מזהה אותם עם הקפיטליזם.

כאשר מרקס מבחין בין יהדות "רוחנית" ויהדות של "כל-יום", הוא משווה את הסוג השני לקפיטליזם ואפילו הנצרות, התומכת בקפיטליזם, היא בעיניו יהדות של "כל-יום". לפיכך כאשר הוא תובע הן מהיהודים, הן מהנוצרים, להשליך את הקפיטליזם, הרי כוונתו היא נטישתה של יהדות זו של "כל-יום" על כל השלכותיה השליליות בעיניו.

כך נוהג מרקס בכתבי השחרית שלו ביהודים בחריפות רבה, ולמרות מאמציו לשים את הדגש על ההיבט החברתי והכלכלי של השאלה היהודית הוא מבליט את ההיבט הדתי כמשמעותי מאוד.

בהגדירו את היהודים כאלמנט אנטי-חברתי מתכוון מרקס גם לדת היהודית ועמדתו זו מתייחסת לכל דבר יהודי. זו היתה גם העמדה הכללית כלפי היהודים בגרמניה. למרות השפעת ההשכלה הרי היחס ליהודים היה בעיקרו דתי.¹⁷

ג

בכתביו הרבים של מרקס מוזכרים היהודים פעמים רבות. יהודים מוזכרים בספריו, במסותיו ואפילו בחליפת המכתבים שלו וברוב המקרים במובן שלילי. גם דמויות מקראיות מוזכרות פה ושם בכתביו, אך אין הוא מגלה ידע או הבנה יתרה בספר הספרים.

יהודים מוזכרים בכתביו של מרקס במקומות הפחות צפויים. לפעמים קשה להימנע מן החשד, שאיזכורים אלה של יהודים הם מלאכותיים ואינם קשורים במישרין עם הנושא הנדון.

בספרו הגדול "הקפיטל", שהוא ללא ספק עבודתו של גאון, יש פה ושם רמזים על היהודים. לפעמים לא רק קשה לדעת את הקשר של היהודים לנושא הנדון אלא איזכורים מעוות את משמעותו של המשפט. באחד הקטעים בספרו זה הוא משתמש במושג "היהודים הנימולים"¹⁸, כאשר אין שום משמעות לביטוי זה, שאינו מוסיף להבנת הרעיון, שמרקס מבקש להעלות. אין ספק, שביטוי זה אינו בא אלא כדי לבזות את היהודים. במקרה אחר הוא מאזכר את "התלמוד", וספק אם היה לו כלל מושג על מהותו.¹⁹ יש עוד מקרים של איזכור היהודים

ב"קפיטל", וזה מוזר ביותר להיתקל בהם בספר כלכלי מובהק, כאשר כה ברור, שהובר נעשה באופן מלאכותי ובכוונה זדונית.

גם בכתבים אחרים שלו מאזכר מרקס את היהודים ואף כאן במקומות בלתי צפויים וללא כל צורך.

בספרו "מלחמת המעמדות בצרפת" מוזכרים היהודים מספר פעמים במונחים שליליים, כגון: "יהודי הבורסה", "היהודי של הבורסה פולד", "יהודי הפיננסיס", "הבנקאי היהודי פולד". איזכורים אלה של יהודים בספר, שאין בו ולא כלום עם יהודים, אינו אלא מעשה מרושע, שמטרתו היא לפגוע ביהודים.²⁰

יהודים מאוזכרים בכתבים אחרים של מרקס וברוב המקרים בהתייחסות שלילית ובלתי נעימה. בעיני מרקס כל דת אינה אלא צורה יהודית מזוהמת ("schmutzig jüdisch") בהופעתה.²¹

התייחסות שלילית ליהודים אפשר למצוא גם בספרו "ה-18 בברימר של לואי בונפרטה", "האידיאולוגיה הגרמנית", "המשפחה הקדושה" וכמו בשאר המקרים גם כאן מגלה מרקס עוינות מדהימה כלפי היהודים.

מטרה לחיצי המורעלים של מרקס היה פרדיננד לסאל. לסאל היה יהודי מתבולל ולא רחוק מדי ממרקס המומר, אך בהתקפותיו עליו משתמש מרקס בביטוי האנטישמי שאז רווח "איציק". אמנם היו למרקס חילוקי דעות עם לסאל, שלהן ידיים עם ביסמרק, אך מה לפלוגתא פוליטית או אידיאולוגית ולמוצאו של היריב? מרקס מכנה עוד את לסאל "הברון איציק", "כרשי יהודי".²² במכתבים אחרים הוא מכנה את חבר הקומונה הפריסאית, ליאו פרנקל, "יהודון פרנקל", "יהודון אמיתי". ("Jüdche Fraenkel" "Das richtige Jüdche"). ברבים מכתביו של מרקס מפוזרות התייחסויות ליהודים, כאילו כפאו שד ואסור היה לו להחמיץ הזדמנות לפגוע ביהודים. ההערות המרושעות האלה כלפי היהודים בוודאי שפוגמות בעבודתו של אדם גדול.

סיכום

כדי לקבוע באופן ברור את יחסו של קרל מרקס ליהודים, יש להשיב על מספר שאלות מטרידות:

א — האם היה מרקס אנטישמי?

ב — אם אכן היה כזה — מהו הרקע לאנטישמיות שלו?

ג — מה היו ידיעותיו של מרקס על היהודים, גם על אלה שמחוץ לגרמניה?

ד — איך אפשר להבין את יחסו של מרקס ליהודים?

ההנחה השכיחה היא, שאין יהודי יכול להיות אנטישמי. אבל זו היא הנחה מפוקפקת. במציאות היהודית אפשר להיתקל יותר מפעם אחת, שיהודים, שנטשו את עמם, פנו לכיוון האנטישמיות. מכאן, שמוצאו היהודי של מרקס אינו מהווה מעצור בפני אנטישמיותו.

ברור מאוד, שיחסו של מרקס ליהודים חושף מידה רבה של אנטיפטיה. למרות שהוא היה מודע היטב למוצאו היהודי, הרי היהודים היו לגביו "הם" ולא "אנחנו".²³

הערותיו כלפי היהודים בלתי נעימות ואינן משוחררות מדעות קדומות, אם כי לקראת שנות החמישים התמתן במידת מה סגנונו בענין היהודים.

יתכן ואפשר היה להתעלם מעוינותו של מרקס ליהודים, אלמלא מקומו המיוחד בהיסטוריה. שנאת ישראל היחה שכיחה אצל אינטלקטואלים בגרמניה באותה תקופה, אך חבל שאדם בשיעור קומתו מגלה ביחסו ליהודים אותו חוסר אחריות כמו כמה משכילים גרמניים.²⁴

במסתו על מרקס והיהודים פותח סולומון בלום בשאלה, "ההיה מרקס אנטי-שמי?"²⁵ בלום מודע ליחסו השלילי של מרקס ליהודים, אך הוא גם מנסה לבדוק, באיזו מידה לה השפעה, כי היהודים אכן ממלאים תפקיד מסויים בהגייו. שבכל זאת היתה לה השפעה, כי היהודים אכן ממלאים תפקיד מסויים בהגייו. כשמנתחים את יחסו ואת הערותיו לגבי היהודים, הרי זה תואם את ההגדרה של אנטישמיות. זה יוצר מצב קשה למדי. אין מרקס אדם רגיל. לפיכך משתדלים מעריציו להתעלם או להמעיט בחשיבותן של הערותיו על היהודים, באותה מידה שמתנגדיו ימצאו בו אך ורק מגרעות. עם כל זאת אין השימוש התכוף בביטויים הלקוחים מן הלכסיקון האנטישמי השפל ביותר מאפשר להתעלם מכך. הטענה השכיחה, שמרקס לא היה אנטישמי, אך לא גילה רגישות דייה בשימוש במונח "יהודי", אינה משכנעת. זו טענה חלשה.

מרקס גילה בוז לא רק ליהודים, שפגש, אלא גם שלל את תרומתם של היהודים לתרבות האנושית ואין לו כל יחס להיסטוריה של היהודים, לדתם ולתרבותם. קשה מאוד להתייחס אל מרקס כאל עוד אנטישמי. גם היסטוריונים יהודיים אינם יכולים להתעלם, כי אדם בעל עוצמה אינטלקטואלית כזו הוא גם נצר לעם היהודי, תהיה אשר תהיה עמדתו כלפי שורשיו. אריך פרום, שרואה במרקס הומניסט גדול, אשר חירותו של האדם, כבודו ומעשיו הם בעיניו תנאים מוקדמים לחברה מתוקנת, מנסה להגן על עמדותיו, כפי שהתבטאו ב"השאלה היהודית" ובניתוח מבריק הוא מנסה להבחין בין אמנציפציה פוליטית לאמנציפציה אנושית. אם זאת קשה לזכות את מרקס מנטיות אנטישמיות. תומס מסריק היה הראשון, שעוד ב-1899 עורר את תשומת הלב לאנטישמיות של מרקס.²⁶

מרקס לא הכיר את העם היהודי וכנראה, גם לא היה מעונין להכירו. כאשר נפגש עם ההיסטוריון היהודי גרץ, נתן לו כרך של ספרו "קפיטל", אך גרץ לא גמל לו בכרך מספרו על תולדות היהודים, בדעתו, שאין מרקס מתעניין בנושא. במודע או שלא במודע לא ידע מרקס ולא התעניין בהמונים היהודיים שמעבר לנהר אודר, בפולין ובתחום המושב ברוסיה. שם חיו מיליוני יהודים שונים מ"יהודי הבורסה", שהוא פגש במערב אירופה. הוא התעלם מהפרולטריון היהודי, ממאבקים מקצועיים ואפילו משביתות גם נגד בעלי הון יהודים. אם כי הוא מצטט מדי פעם מן התנ"ך, אין הוא מתייחס לרעיונות החברתיים הנעלים בו ואינו מגלה יחס לנביאים, שהיו מהפכנים. שקדמו לו.

הטרגדיה של מרקס, אך אולי גם הסיבה להערכה הרבה, שהוא זוכה אצל היהודים, היא באגרוף הזועם, שהוא מניף נגד עוול, ניצול ואי צדק חברתי. יש הרוצים לראות בו את המשך ביטויי הזועם של נביאי ישראל הזועקים נגד הרשעים.²⁷ אכן ידוע מקרה, שהוא יוצא להגנת היהודים, כאשר הוא כותב על יהודי ירושלים, שהם מדוכאים הן על ידי המוסלמים, הן על ידי הנוצרים.²⁸

השאלה שאין עליה תשובה היא, שאילולא היה מרקס נולד יהודי, האם יחסו ליהודים היה שונה?

הערות

1. היינה כתב שירים יפים ומלאי רגש, שהמוטיב שלהם הוא יהודי. בין שיריו אלה "בלשצאר", "לאדום", "דונה קלרה" ועוד.
2. Bloom, S. — The World of Nations, Columbia Univ. Press, N.Y. 1941, p. 188. (להלן "Bloom, The World, etc.")
3. בני משפחתו היהודיים של מרקס גרו בטרייר, אך אין כל ראייה, שהיו להם קשרים כלשהם עם החלק הלותרני של המשפחה.
4. Künzli, A. Karl Marx, Eine Psychographie. Europa Verlag, Wien, 1966, p. 195. (להלן Künzli)
5. שם, עמ' 199.
6. בר, מ. — חמישים שנות סוציאליזם בינלאומי. פרקי זכרונות. הוצ' הקבוץ המאוחד. עין חרוד, תש"ה. עמ' 70.
7. Künzli עמ' 289—293.
8. Berlin, I. — Benjamin Disraeli and Karl Marx (Midstream 7, Aug-Sep. 1970, p. 43.
9. בסוף המאה ה-19 הציע ההיסטוריון הידוע תיאודור מוזמן ליהודי גרמניה להקריב את יהדותם, כדי להיכנס לחברה הגרמנית. הצעתו של מוזמן, שבאה כתגובה על מאמריו של ההיסטוריון פון טרייצקה, משוחררת מכל עוינות כלפי היהודים.
10. Bloom, S. — A Liberal in Two Worlds, Public Affairs Press, Washington, D.C. 1968, p. 95.
11. Marx, Karl — Early Writings. Translated and edited by T.H. Bottomore. McGraw-Hill Book Co. N.Y. 1964, p. 34. (להלן Marx, Early Writings)
12. שם, שם.
13. שם, שם.
14. בית רוטשילד אכן סייע מבחינה כספית למשטרים שמרנים, בעיקר לבית הפסבורג.
15. Marx, Early Writings, p. 34.
16. שם, עמ' 40.
17. הקדמה לספר.
18. Runes, D. — A World Without Jews. New York, 1959.
19. Karl Marx — Capital. The Modern Library, New York, 1960, p. 172. (להלן Marx, Capital)
20. שם, עמ' 305.
21. קרל מרקס — מלחמת המעמדות בצרפת. כתבים היסטוריים, כרך א'. הוצ' הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1952.
22. התיוות של פוירבאך, I.
23. Marx — Engels — Correspondence 1846—1895. International Publishers, New York, 1934.
24. Bloom, The World, etc. p. 188.
25. שם, עמ' 192.

- Bloom, *A Liberal, etc.*, p. 93. .25
- ז'אן דניאל בספרו הלאומיות שגברה על מרקס פותח אף הוא את הפרק על מרקס והשאלה היהודית בשאלה "האם היה מרקס אנטישמי?". ז'אן דניאל — הלאומיות שגברה על מרקס — הוצ' מסדה, רמת גן 1977, עמ' 80.
- זילברנר, א. — הסוציאליזם המערבי ושאלת היהודים — הוצ' מוסד ביאליק, ירושלים 195. פרק ח'. להלן זילברנר. .26
- Berlin, *Midstream* 7. p. 47. .27
- Freehof, S.B. — *Marx, Freud and Einstein, Three Jews who Changed the Mind of the World*. The Argus Book Shop, Chicago, 1933, p. 13—14.
- זילברנר, עמ' 158. .28

היהודים בצרפת בתקופת ממשלת וישי*

בעיית הפליטים היהודיים בצרפת בשנים 1938—1940 והשינוי במדיניות הרפובליקה השלישית כלפי היהודים הזרים

א. השינויים כלפי הזרים בצרפת

בשנות ה-20, לאחר הקות הדם של מלחמת העולם הראשונה, עודדה צרפת הגירה אליה. ב-1931 היו בצרפת 3 מיליון זרים. החל מאמצע שנות ה-30 נוסף גורם חדש, ששינה את הרכב אוכלוסיית המהגרים בצרפת. היו אלה פליטים ממזרח וממרכז אירופה, שהגיעו כתוצאה מעליית המשטרים הפשיסטיים בארצות אלו. קשה לקבוע, כמה יהודים היו בין הפליטים הללו. אבל מתוך 300 אלף יהודים, שהיו בצרפת לפני הפלישה הגרמנית, רק 110 אלף היו יהודים ממקור צרפתי (Juifs autochtones) ובעלי אזרחות צרפתית. 190 אלף היו מהגרים. מתוכם 70 אלף התאזרחו, 120 אלף נותרו חסרי אזרחות.²

החוגים האנטישמיים בצרפת החלו בשנות ה-30 לקרוא לנקיטת צעדים נגד הזרים בכלל ונגד היהודים הזרים בפרט. הזרים היו לדעתם סכנה לצרפת. צרפתים רבים הסכימו לכך. בצרפת הלכו וגברו הרגשות נגד הזרים בכלל ונגד היהודים הזרים בפרט. הטענה של חוגים אלה היתה, שריבויים של הזרים בכלל ושל היהודים בפרט הציב בפני צרפת שלוש בעיות:

א. בעיית התעסוקה; התחרות על מקומות העבודה היתה נקודה רגישה על רקע המשבר הכלכלי של שנות ה-30 והאבטלה של 400 אלף צרפתים. החוגים

* פרק מתוך מחקר מקיף על מחנות הריכוז בצרפת בתקופת מלחמת העולם השנייה.

האנטישמיים הבלטו במיוחד את עובדת בואם של היהודים כפועלים וכמתחרים על מקומות העבודה.

ג. חלק מהצרפתים, בעיקר מחוגי הימין הרגישו את עצמם מאוימים על ידי התרבות האמריקאית והרוסית. רעיון זה הופיע בעיקר אצל האינטלקטואלים, שטענו שהתרבות הצרפתית מושפעת על ידי תרבות המונים זרה. רובר ברזיאק (Robert Brasillach), אחד האינטלקטואלים המבריקים של תקופה זו, הדגיש את ההשתלטות של היהודים על אמצעי התקשורת, באמרו, ש"עסקי הקולנוע סגורים בפני ארים. לרדיו יש מבטא יידישאי, רוב האנשים המועסקים בו הם בעלי שיער כהה ואפים גדולים".⁸

ג. החל מ־1938 בלט על רקע הפחד ממלחמה החשש, שהפליטים היהודים יערבו את צרפת בקשיים בינלאומיים. הפחד מהמלחמה חידד את הדימוי של היהודי כמחרחר מלחמה. השפעתו של סטריאוטיפ זה היתה אפילו יותר גדולה מהסטריאוטיפ האנטישמי הקלסי של היהודי כמתחרה כלכלי. הטענה היתה, שהיהודים רוצים במלחמת נקם בהיטלר. מכאן הסיקו צרפתים רבים, שהיהודים יגרמו בעיות מדיניות קשות.⁹

כל זה יצר בצרפת אווירה של שנאה כלפי הזרים בכלל וכלפי היהודים הזרים בפרט. "כנען על הסיין" כתב העיתונאי ז'ורז' אימן (George Iman) בעיתון הימני (Candide), בתארו, כיצד פריס עומדת מול הנסיון של השתלטות היהודים מגרמניה. מעט מאוד מנהיגים פוליטיים גינו את ההסתה ואת האווירה, שנוצרה כלפי המהגרים.¹⁰

מסע ההסתה האנטישמי החריף, כאשר ליאון בלום נבחר ביוני 1936 כראש הממשלה היהודי הסוציאליסטי של צרפת. העיתונות האנטישמית פתחה במיתקפה אגרסיבית נגד היהודים. העיתונות דיברה על "הקונבנט התלמודי של בלום". בין מנהלי ההסתה בלטו אישים, שעתידיים היו למלא תפקיד חשוב בממשלת וישי בעניין היהודי. סווייה ואלה (Xavier Vallat), הנציג של חבל ארדש באסיפה הלאומית, מחה, שארצו הגלורומנית נשלטת על ידי היהודים. דרקיה דה פלפואה (Darquier de Pellepoix), ראש הליגה האנטישמית, — קיבל ממון גרמני —, טען: "אלה הם היהודים שרוצים במלחמה, כי זאת הדרך היחידה שלהם להגשמת חלומם לשלטון עולמי".¹¹

דעת הקהל האנטישמית כללה את חוגי הימין, חוגים קתוליים, אבל גם חוגים סוציאליסטיים ופציפיסטיים של השמאל. סופרים צרפתיים ידועים מן השורה הראשונה בעולם הרוח הצרפתי ניהלו מסע אנטישמי חריף. בין הבולטים שבהם היו: רובר ברזיאק, לואי פרדינאן סלין (Louis Ferdinand Céline). האנטישמיות היתה מוקד חשוב של האופוזיציה לחזית העממית של בלום. בשביל הימין השמרני והימין הרדיקלי החוליים של צרפת היו: בולשביזם, בלום והיהודים. הסיסמאות האנטישמיות הפופולריות היו: "יידיאו-בולשביזם", "יידיאו-גרמניות" ו"יידיאו-סלבויות". באווירה זאת, כשהרשל גרינשפן ירה בדיפלומט הגרמני בפריס, הסיסמה של "אקסיון פרנסיז" (Action Française): "שום מלחמה בשביל היהודים" היתה אקטואלית מתמיד.¹²

העיתונות הדגישה את מעורבותם של היהודים בסדרה של שערוריות פיננסיות, שליוו את הרפובליקה השלישית ושהגיעו לשיא בפרשת סטביסקי ב־1934.¹³

הקשר נעשה מיד; החולשה הבינלאומית של צרפת, הירידה הכלכלית שלה, או הסדר הפרלמנטרי, הירידה בילודה, את הכל אפשר לתלות ביהודים; "כל כך לא צרפתיים, אבל קשורים לכל העניינים הצרפתיים"¹⁹. אבל צרפתים רבים, שחשו סלידה מהיהודים הזרים, קיבלו את היהודים, שנולדו בצרפת, או שהתאורחו בה. מזה שנים רבות. יהודים אלה דיברו צרפתית רהוטה, לחמו בצבא הצרפתי. לעיתים קרובות, זאת היתה גם עמדתם של היהודים הצרפתיים עצמם.²⁰

ב. מדיניות ההגבלות כלפי היהודים הזרים בשנים 1940—38

שנת 1938 מהווה נקודת מיפנה במדיניות של צרפת כלפי הזרים בכלל וכלפי היהודים הזרים בפרט. יותר ויותר נשמע המשפט "צרפת רוויה בשלושה מיליון זרים" וזה לפני שהוא הפך להיות המשפט החביב על קטויה ואלה, בעת שהיה הקומיסר הכללי לשאלה היהודית.²¹ הרגשות האנטישמיים הלכו והתגברו. ואיתם הדרישה לבצע חקיקה נגד היהודים. בין הדוברים הבולטים למען חקיקה כזאת היה רובר ברזיאק, שמעל דפי עיתונו "Je suis partout". דרש חוקים מיוחדים ליהודים.²² דרזיקיה דה פלפואה, הגיש לעיריית פריז הצעה, שכל היהודים ייחשבו כזרים ושהיו כפופים להגבלות חמורות בכלכלה ובחיי התרבות.²³ ההגבלות הראשונות לגבי זרים החלו בדצמבר 1938, כשיצא החוק מטעם משרד הפנים, האוסר על זרים להתיישב בפריז. באותו הזמן החלו מגיעים לצרפת פליטים ממלחמת האזרחים בספרד. הממשלה הצרפתית נכנעה ללחץ חוגי הימין, שדרשו בשם הביטחון לכלוא את הפליטים. הממשלה החלה במדיניות חדשה של מעצרים המוניים של זרים וכליאתם במחנות מעצר. מחנות אלו הוקמו במרץ 1939 בקרבת הגבול הספרדי.²⁴

כשפרצה המלחמה בספטמבר 1939, חזרו רבים מהספרדים לארצם. מקומם במחנות נתפס על ידי זרים אחרים, רובם הגדול יהודים. 15 אלף גברים, רובם בעלי אזרחות גרמנית או אוסטריית, נכלאו במחנות אלו, ביניהם פליטים אנטי-נאציים רבים. בדצמבר 1939 מחה הציר הסוציאליסטי מריוס מוטה (Marius Moutet) באסיפה הלאומית נגד העובדה, שרוב העצורים במחנות אלו היו יהודים. מבין 40 אלף עצורים ב-1940 בצרפת שלפני הפלישה הגרמנית כ-70% היו יהודים.²⁵ במאי 1940 פלש הצבא הגרמני לצרפת. וב-17 ביוני 1940 שידר המרשל פטן (Pétain) ברדיו נאום ובו הצהיר, כי צרפת חייבת להפסיק להילחם, צרפת נכנעה לגרמנים.²⁶

בהסכם שנחתם ב-22 ביוני 1940 ב-Réthondes חולקה צרפת ל-5 איזורים. שני האיזורים הצפוניים של צרפת, אלזס ולורן, סופחו לגרמניה.²⁷ שני האיזורים הגדולים היו: א) איזור הכיבוש הגרמני (Zone Occupée) ב) "האיזור החופשי" (Zone Libre). מרכז השלטון של "האיזור החופשי" שכן בעיר וישי. ב-10 ביולי 1940 הוקמה ממשלה, שבראשה הוצב המרשל פטן, וכראש הממשלה נבחר פייר לוואל (Pierre Laval).²⁸ עם כיבוש צרפת וחלוקתה ביצעה ממשלת וישי גל נוסף של מעצרים אדמיניסטרטיביים — ללא משפט ולזמן בלתי מוגבל. הפעם נכללו במיבצע זה גם

גשים² ממשלת וישי היתה מעדיפה לגרש את הזרים, אבל התנאים לא איפשרו זאת. לכן בקיץ ובסתיו 1940 השתמשו יותר ויותר באמצעי של מעצרים. בצורה כזאת שמרו את הזרים תחת פיקוח ובודדו אותם משוק העבודה. משרד הפנים הוא שעצר את הזרים ומשרד המסחר והתעשייה הקים את "גודי העבודה" (Groupement de Travailleurs), שאוישו על ידי יהודים לפי הסכם שביתת הנשק עם גרמניה; הצבא הצרפתי הוגבל ל-125 אלף איש. היהודים הזרים, כ-40 אלף איש, שהתגייסו לצבא הצרפתי, נעצרו בחלקם הגדול ונכלאו במחנות המעצר או שנשלחו "לגודי העבודה". רובם לא שוחררו ונשלחו בקיץ 1942 ממחנות המעצר בדרום צרפת לדראנסי.²⁰

כך, שהשינוי בצרפת ביולי 1940 עם הקמת ממשלת וישי לא סימן נקודת מיפנה בקשר למעמדם של היהודים הזרים. נכון הוא, שבעקבות התבוסה הרגשות האנטי-יהודיים החריפו: א) כתוצאה מהנסיון לחפש אשמים. ב) השלטון החדש נתן לגיטימציה לביטויים אלה. אבל המדיניות של ממשלת וישי בעניין המעצרים לא היתה שונה בצורה דרסטית מזאת של הממשלה הצרפתית של סוף הרפובליקה השלישית. מחנות המעצר כבר היו קיימים ולחלקם יצא שם של מחנות משפילים וברוטליים כמעט כמו אלה של המחנות בגרמניה שלפני המלחמה.²¹

ב-22 באוקטובר 1940 גורשו היהודים מהאיזורים באדן, פלטינאט וחלק מוירטמברג (בגרמניה) ובמשלוח אחד נשלחו למחנה גיר בווישי²² 7500 איש.

המדיניות האנטי-יהודית של ממשלת וישי

א. החקיקה האנטי-יהודית

עם הקמתה ביולי 1940 פתחה ממשלת וישי בחקיקה אנטי-יהודית, שהלכה והחריפה. על פי הסכם שביתת הנשק תפסה החקיקה של וישי בכל צרפת, במידה ולא היתה מנוגדת לצווים הגרמניים. היא חלה גם על היהודים הצרפתיים. החקיקה התבטאה בהגבלות על ביצוע מקצועות שונים על ידי יהודים. נתפרסמה סידרה של חוקים בנושא זה: החוק מה-17 ביולי, שהגביל את הכניסה לשירות הציבורי לאלה, שנולדו לאב צרפתי בלבד; החוק מה-16 באוגוסט 1940 הגביל את העיסוק במקצועות הרפואה לאלה, שנולדו לאבות צרפתיים. למרות העובדה שהמלה יהודי לא נזכרה בחוקים אלה, הרי היו אלה היהודים, שנפגעו מהם עקב מספרם הכולט במקצועות אלה.²³

ממשלת וישי גילתה מההתחלה עוינות כלפי היהודים ובעיקר כלפי היהודים הזרים וחסי האזרחות (בעיקר יוצאי פולין, גרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה). ב-22 ביולי 1940 התפרסם החוק, שקבע את הקמתה של ועדה לבדיקת התאזרחותם של זרים מ-1927 ואילך.²⁴ למעשה נועד חוק זה לבדוק בעיקר את ההתאזרחות של יהודים. התוצאה היתה, שכ-15 אלף איש איבדו את אזרחותם הצרפתית, מהם כ-6 אלפים יהודים.²⁵ ב-27 באוגוסט 1940 בוטל חוק מרשנדו (Le Lois Marchandeau), שאסר הופעת עיתונים אנטי-שמיים. מעתה הותרו התקפות והסתות אנטישמיות.²⁶

ב-3 באוקטובר 1940 התפרסם חוק "מעמד היהודים" (Statut des Juifs). חוק זה הגדיר על פי הקריטריון של גזע, מיהו יהודי. החוק קבע, כי בעיני המדינה הצרפתית כל מי ששלושה מאבותיו היו שייכים לגזע היהודי, או כל מי שרק שניים מאבותיו היו שייכים לגזע היהודי והוא, או היא, נשואים ליהודים, נחשב ליהודי.²⁷ חוק זה היווה קריטריון מעשי לסילוק היהודים ממשורות בשירות הציבורי, בצבא, בעיתונות, בהוראה, ברדיו, בקולנוע ובתיאטרון ולהגבלות על עיסוקם של יהודים במקצועות החופשיים.²⁸

החוק האנטי-יהודי השני, שנתפרסם מיד לאחר "חוק מעמד היהודים", היה החוק מה-4 באוקטובר 1940. חוק זה הסמיך את הפרפקטים (מושלי המחוזות) לכלוא יהודים זרים במחנות המעצר או לכפות עליהם פיקוח משטרתי (Résidence forcée) בכפרים. המעצר היה לזמן בלתי מוגבל וללא שום הסבר.²⁹ כתוצאה מהפעלת חוק זה הגיע מספר היהודים הזרים במחנות המעצר ל-40 אלף.³⁰ האם נעשתה החקיקה הזאת. עקב לחץ גרמני? המחקר מראה, שלא היה כאן תכתיב גרמני:

א. לרפאל אליבר (R. Alibér), שר המשפטים בממשלת וישי ב-1940, האחראי לחקיקה זאת, לא היה מגע עם הגרמנים.

ב. בוועידת שביתת הנשק בוויסבדן, בה נוצר המגע בין ממשלת וישי ושלטונות הכיבוש הגרמניים בסתיו 1940, דנו בפירוק הצבא הצרפתי ובעניינים כלכליים ולא בשאלה היהודית.³¹

ג. הגופים הגרמניים בצרפת הוקמו רק בסוף שנת 1940. בסתיו 1940 עדיין לא התפנו הגרמנים לעסוק בלחץ על ממשלת וישי בקשר לשאלת היהודים. המסקנה היא, שהאנטישמיות והחקיקה של וישי לא היתה פרי תכתיב גרמני. לממשלת וישי היתה אנטישמיות משלה. "חוק מעמד היהודים" הרהיק לכת יותר מהצו הגרמני שבאותו זמן. החוק של ה-4 באוקטובר נתפרסם בווישי, כאשר באיזור הכיבוש עדיין לא היה חוק כזה קיים.³²

החקיקה הגזענית והחוקים הדרקוניים של ממשלת וישי נגד הזרים היו תוצאה של תהליך פנימי, ביטוי של "המהפכה הלאומית" (Révolution National).³³ האנטישמיות הצרפתית היתה צירוף של אלמנטים דתיים וגזעיים. "המהפכה הלאומית" הדגישה את הצורך בשמירת אופייה הלאומי-קתולי של האומה הצרפתית. לפיכך היא טיפחה את השנאה לזרים ובעיקר ליהודים; שאינם מסוגלים להתבולל³⁴ לטענת חוגים אלו. מטרותיה של חקיקה זאת היו: חסימת ההגירה של פליטים יהודיים לאיזור וישי; בידודם של היהודים בחברה הצרפתית; חיפוש האשמים לתבוסה, כשהצבע המאשימה הופנתה כלפי יהודים, קומוניסטים ובונים חופשיים. חלק לא קטן מהמהגרים ממזרח-אירופה היו גם יהודים וגם קומוניסטים.³⁵

מי היו האנשים, שיוזמו וביצעו את החקיקה האנטי-יהודית? זה היה מיעוט של אנטישמיים פנאטיים בתוך הצוות השולט בווישי בקיץ ובסתיו 1940. הבולטים בהם היו: שר הפנים אדריאן מרקא (Adrien Marquet), שר המשפטים רפאל אליבר (R. Alibér), שבמשרדו הוכן "חוק מעמד היהודים", והמוכיר הכללי של אירגון "ותיקי המלחמה" בממשלת וישי, קסוויה ואלה. ואלה בירך על החקיקה האנטי-יהודית כעל ביטוי למסורת לאומית ארוכה.³⁶ המרשל פטן עצמו לא התבטא בפומבי נגד היהודים ובנאומיו. אין מוצאים ביטויים אנטישמיים. אבל

בין חברי הממשלה בווישי היו אישים, הידועים בעמדותיהם האנטישמיות ופטן היה ידוע כידידם של אנטישמים מוצהרים. גם לזואל לא היתה היסטוריה של אנטישמי. אבל בסתיו 1940 הוא התאים את עצמו לאווירה האנטישמית. אדישותו של פטן וגם של לזואל השאירה יד חופשית לאנטישמים הקנאים.³⁷ למרות שהחקיקה האנטישמית של וישי לא עוצבה על פי דרישת דעת הקהל הצרפתית אלא על פי יוזמתם של אנטישמים פנאטיים, היתה למדיניות האנטי-שמית דינמיות משלה. היא הפכה לאופנה. היא איפשרה עמדה מכובדת והתעשרות. מושלי המחוזות היו המומים ממספר מכתבי ההלשנה, שהגיעו לידיהם באותה תקופה.³⁸

ב. מחנות המעצר של וישי

בהקמת מחנות המעצר הוחל בסוף תקופת הרפובליקה השלישית. בסוף ספטמבר 1941 היו לא פחות מ-31 מחנות כאלה באיזור שלטון וישי, רובם הגדול בקרבת הגבול הספרדי. המחנות המרכזיים היו: ריוסאלט (Rivesaltes), לה ורנה (Le Vernée), ריוקרוס (Rieukros), ארג'ל (Argelég), לה מיל (Le Milles), גיר (Gurs), נואה (Noé), ריסבדו (Récebedau).³⁹ העצורים במחנות אלה עתידים היו להישלח ברובם בקיץ 1942 ובמהלך 1943 למחנה דראנסי. ג'וזף וייל קרא למחנות אלה בספרו על מחנות המעצר בצרפת: L'Anti France.⁴⁰ בשלושת החודשים הראשונים לממשלת וישי הונחו היסודות למנגנון הצרפתי, שנועד לפתור את שאלת היהודים הזרים והוצאת היהודים הצרפתיים מהחיים הכלכליים והחברתיים של הצרפתים. במהלך שנת 1941 ילך מנגנון זה ויתרחב.

הערות

1. M. Marrus and R. Paxton, Vichy France and the Jews, Basic Books, New York, 1981, p. 32. (להלן מרוס ופקסטון)
2. L. Lazare, La Résistance juive en France, Judaïsme, Israel. France, 1987, p. 23.
3. מרוס ופקסטון, ע' 38.
4. D. Bensimon, Les Grandes Rafles. Édition Privat, Toulouse, 1987, p. 44. (להלן בן-סימון)
5. רלף שור, "צרפת והפליטים היהודים מגרמניה בשנים 1933—1939", דפים לחקר תקופת השואה, מאסף ה', אוניברסיטת חיפה, תשמ"ז, מח' 67—68. (להלן רלף שור)
6. מרוס ופקסטון, ע' 39.
7. הרשל גרינשפן ביצע את מעשהו כמחאה על גירוש הזרים ויהודים נוספים מגרמניה לפולין באוקטובר 1938.
8. האקסיון פרנסייז, אירגון ימני, שנוסד בתקופת משפט דרייפוס, היה ידוע בעמדותיו האנטישמיות.
9. אלכסנדר סטביסקי, מהגר יהודי מפולין. בפרשה, בה היה מעורב, היו קשורים פוליטיקאים בכירים. הפרשה שימשה עילה לאקסיון פרנסייז לנהל מערכה חריפה נגד "הפרלמנטריוז המושחת" והיהודים.
10. J. Adler, Face a la Pérésecution. Calman-Lévy, France, 1985, p. 10. (להלן אדלר)

11. שם, שם ע' 8.
12. רלף שור, ע' 89.
13. מרוס ופקסטון ע' 64. כתב עת ימני קיצוני.
14. שם, שם.
15. שם, שם.
16. שם, 67—68.
19. בלוך, ש. הרפובליקה הצרפתית השלישית (1870—1940), מסדה, 1972, ע' 364—371 (להלן בלוך). — פיליפ פטון, גיבור נערץ ממלחמת העולם הראשונה. בסוף שנות ה-30 כיהן כשגריר צרפת בספרד. נחשב כמועמד המתאים לחלץ את צרפת ממצוקותיה.
17. היהודים מאיזורים אלו גורשו לדרום צרפת. לדראנסי יגיעו בקיץ 1942.
18. בלוך, ע' 372—373. פייר לוואל, פוליטיקאי מהשמאל, שעבר לימין. בשנות ה-30 מילא תפקידים בכירים בממשלות צרפתיות שונות. עתיד למלא תפקיד מכריע בעניין היהודי בשנים 1942—1943.
19. J. Weil, Contribution a l'Histoire de Camps d'Internement dans l'Anti-France. Édition du Centre, Paris, 1946, p. 15. (להלן וייל)
20. וייל, ע' 29—42. תיאור מפורט של התנאים במחנות של הדרום. אחד מהמחנות החשובים, לה מיל, בקרבת אקס אן פרובנס. מחנה לה ורנה נקרא "דכאו הצרפתית" בגלל התנאים הקשים, ששררו בו. רבים מהכלואים בו היו פליטים מגרמניה, בעיקר יהודים, אסירי דכאו לשעבר והיה להם יסוד להשוואה זו.
21. וייל, ע' 22.
22. מרוס ופקסטון, ע' 4.
23. בשנה הזאת חלה ליברליזציה בחוקי ההתאזרחות ומספר גדול של יהודים התאזרחו בצרפת.
24. מרוס ופקסטון, ע' 4.
25. שם, ע' 3.
26. Les Juifs Sous l'Occupation. Récueil des Textes Officiel Français et Allemands, 1940—1944. L'Association les Fils et Filles de Déportés, p. 19. (להלן היהודים תחת הכיבוש)
27. מרוס ופקסטון, ע' 23.
28. היהודים תחת הכיבוש, ע' 22.
29. וייל, ע' 85. עם הפלישה הגרמנית עזבו את איזור פריז אלפי יהודים ועברו את הגבול לכיוון וישי.
30. מרוס ופקסטון, ע' 5. עניין זה הוכח במשפטו של אליבר ב-1947. בבדיקת הצווים הגרמניים לממשלה וישי ב-1940 לא נמצא רמז לתכתיב גרמני.
31. שם, ע' 12.
32. "המהפכה הלאומית" — ביטוי לשלילת הערכים של הרפובליקה השלישית. כינון ערכים של חברה שמרנית-אוטוריטטיבית ובעלת מאפיינים פאשיסטיים.
33. Pearsoncini, G., "Quelconques Aperçus de la Législation Antijuive en France", La Question Juive, 1940—1944. (ed.) Karpi, A., Klarsfeld, S., Wellers, G. Édition Sylvie Herringer, Paris 1961, p. 28.
34. בן סימון, ע' 54.
35. מרוס ופקסטון, ע' 20. גם אליבר וגם ואלה היו מקורבים לאקסיון פרנסיו.
36. שם, ע' 76.
37. שם, ע' 200.
38. שם, ע' 166.
39. וייל.
40. מרוס ופקסטון, ע' 78.

בימי שואה וגבורה

יצחק ארצי

"צנחני ההצלה"

מבט לאחור, לאחר 44 שנים

(דברים בכנס הצנחנים בגבעת ברנר)

נוכח ההערכות השונות שפורסמו בקשר למיבצע "צנחני ההצלה" הגני מוצא לנכון למסור להלן עדות אישית — בחינת עדות ממקור ראשון — על פגישתי עם המיבצע וגיבוריו. אני מצווה לשחזר את תגובותי מאז, מלפני 44 שנים, כיצד הצטייר המיפגש בעיני צעיר, חבר פעיל ב"הנוער הציוני" וב"החלוץ". עלי לחזור היום לאז ולשמ. אין זו משימה קלה. יתר על כן, עלי גם להשיב על השאלה התזוורת ונשנית: האם זה היה כדאי? היסטוריונים וחוקרים העלו את השאלה גם בצורה אחרת: למי זה הואיל? Cui prodest? כמה ניצלו?

בדברי אנסה להתמודד גם עם שאלה עדינה זו. אינני מתיימר להיות אובייקטיבי במובן המדעי של המלה. יש גם צורה של אובייקטיביות המכונה האובייקטיביות הפוזיטיבית. זו אובייקטיביות של עד חן, שהיה במקום. עליו לצלול לתוך העבר ולנסות לשחזר את מחשבותיו, רגשותיו, תחושותיו בשעת המעשה — אז. על השאלה — למי זה הואיל, האם זה היה כדאי, לא אשיב בצורה בוכהלטרית. אלך לפי שיטת המאזן המטרי. עלי להשיב, מה זה נתן לי ולחברים כמוני, שהיו במקום מעורבים במאבק על ערכי תנועת הנוער, באחת הפינות של אירופה הכבושה.

לא אדבר לא בשם סלובקיה, הונגריה או יוגוסלביה. אדבר על קטע קטן וחשוב בחזית ההצלה והצנחנות: הקטע הרומני. לגבי קטע זה בטוחני, שאינני מדבר רק בשמי אני, לא רק בתור איש תנועתי, "הנוער הציוני". בטוחני, שעמדתי מבטאת את אשר חשבו וחשו אז גם חברי "גורדוניה", "דרור-הבונים",

"בני-עקיבא", "השומר הצעיר" ואפילו חברי "ברית הקנאים" ובית"ר, שהיו או מחוץ למסגרת ההסתדרותית. לא מתוך ראייה תנועתית אני מדבר. התבגרנו כבר מספיק, כדי להתעלות מעל לאינטרסים והאמביציות של הראייה התנועתית, שהיתה אז מובנה ולגיטימית ושהיא היום — מצחיקה ואכזרית.

כי לא בפרשה תנועתית אנו עוסקים, כי אם באירוע היסטורי, ציוני-יהודי כללי ממדרגה ראשונה.

אנסה איפוא לחזור אחורנית.

אתחיל ב-1943.

זה היה מיד אחרי חג ראש השנה, ספטמבר 1943. זכור לי הזעזוע, שעבר עלי, כאשר אחרי החג קראתי ביומונים הרומניים את ההודעה הרשמית הסתומה קמעה של המטכ"ל הרומני (Cartierve General) לפיה — האיוב ניסה להצניח שני סוכנים: אחד בשם גדליון והשני בשם יעקובול. הם נתפסו על ידי הג'נדרמריה הרומנית באיזור סורנו-סורין, נאסרו והובאו למעצר. ובסיום: החקירה נמשכת. לשמות היה צליל יהודי. מפיהם של החברים צבי באסי ויאנקו סקרלם מ"דרור-הבונים" ידעתי משהו על מיבצע מיוחד, העתיד להחזיר לרומניה שליחי ארץ-ישראל. אבל בדמיוני הפרוע ביותר לא העליתי על הדעת, שהמדובר בצנחנים, שיבואו מהארץ ויוצנחו ברומניה. לא ידעתי שאחד מהם היה אריה פיימן ז"ל מבית-אורן, אותו זכרתי מסמינר ב-1936, וממאבקו להקים את תנועת "הנוער הציוני" המרקסיסטי, וליובה גוקובסקי מיגור, שהוצנחו מעל לרומניה, לא הגיעו ליעדם, נחתו על גג, במקום בשדה הפתוח, שברו רגליים, נתפסו על ידי הג'נדרמריה הרומנית, געצרו ונשלחו לטיפול רפואי לבית החולים טימושול דה זוס ליד בראשוב ולא נמסרו לידי הגרמנים. ובכך נשתתקה הפרשה.

עד שכעבור תשעה חדשים, במאי 1944, תוך כדי טיול רגלי יזום בפרקול קרול (Parcul Carol), הפארק הנהדר של בוקרשט, מסר לי צבי באסי מ"דרור-הבונים" את הסוד הגדול: מהארץ עומדים להגיע שליחים. הם יוצנחו מעל לרומניה. עלינו להכין להם מחסה ותעודות. הם יהיו שייכים לכל התנועות וישתלבו בפעילות התנועתית. צבי באסי השביע אותי לא לגלות את הסוד לאף אחד, אפילו לא לחברי הקרוב ביותר דב שיבר ז"ל, רעי ושותפי לכל הפעולות של "הנוער הציוני" בשנות המלחמה.

כעבור כחודש ישבתי יחד עם ברל טיברו בדירה המחתרנית שהחזקנו ברחוב אולטן, ברובע היהודי של בוקרשט. כאן פגשתי את שני הצנחנים הראשונים שהגיעו: את שייקה ואת מנו (שייקה דן ומנו בן-אפרים). אחר כך הגיעו ברוך קמין ז"ל ודב ברגר (הררי) ז"ל.

עד היום טרי בזכרוני הזעזוע הנפשי, שעבר עלי אותה שעה: חשתי, שאני נמצא במחיצתם של אנשים, שבאו מן הארץ, עזבו את ביתם ובאו להצטרף אלינו, לחלק אתנו את הסכנות, לתת לנו את התחושה, שאנחנו לא לבד, שהישוב בארץ-ישראל אתנו.

מי יכול להעלות על הדעת מעשה גבורה מרשים יותר, מרגש יותר, גדול יותר? לאחר שנים של בדידות, יאוש, חוסר תקווה, תוך הרגשה, שאנו האחרונים — המתקרבים בצעדים בטוחים להשמדה ולתדלון, באים חברים מעולם החופש לחלק את גורלם אתנו.

ועוד פרט נודע לי וריגש אותי: שעל הצנחנים נמנה גם חברנו הטוב אבא ברדיצ'ב ז"ל וכי גם הוא עומד להגיע לרומניה.

שנינו נפגשנו בשנים שלפני המלחמה במחנות הקיץ. היינו יחד בהכשרה בפלוריאסקה שליד בוקרשט. זכרתי כיצד הוא מסר את חוות ההכשרה שלנו באוקטובר 1940 לידי אנשי משמר הברזל הפאשיסטים-הנאצים.

אבא ז"ל עלה ארצה ב-1941 ונמנה על מייסדי הגרעין שהכשיר את עצמו להקמת קיבוץ "במאבק" בארץ. והנה אבא עוזב את גרעינו, את השלווה היחסית בארץ, מסתכן ומחליט לחזור ולהצטרף לחבריו מאתמול. היה כמעט בלתי אפשרי לתפוס מידה כזו של אומץ, גבורה וחברות עילאית. אבל שייקה, מנו ברוך סיפרו על כך. חזקה שידעו מה הם מדברים. בשורה זו חזקה עוד יותר את מתח ההמתנה לבואו.

היום אנו יודעים מה היו השיקולים והלבטים של מנהיגי הישוב שקדמו למיבצע: התוכנית לסייע לגולה התבססה על שיגור שליחים מעטים, פרטיזנים, תגבורת לאנשי תנועות הנוער במקחורת. עליהם היה לחולל תנועה של התנגדות, שתתפשט על פני כל ארצות הכיבוש. אנחנו לא ידענו דבר על התוכנית לחדור לאיזור, שבו היו 400 אלף יהודי רומניה, 800 אלף יהודי הונגריה, ו-70 אלף יהודי יוגוסלביה, דהיינו, כציליון ורבע יהודים, כדי להמריד אותם.

המשימות היו רבות ומגוונות:

- הקמת גשר ישיר בין הישוב לבין הקהילות בשטחי הכיבוש ובעיקר בפולין.
- לעורר את הציבור היהודי — בעיקר בפולין — למרוד.
- לעודד את יהודי ארצות הבלקן להתנגד ולפגוע באויב.
- לסייע באירגון מוקדי התנגדות צבאית, מצויידים בנשק ואמצעי לחימה אחרים.
- לקבל לידיהם את ענייני העלייה.

המכנה המשותף של כל המשימות היה לבצע משהו ממשי, שיגדיל את מספר הניצולים מהשמדה. ביטא את המחשבה שמאחורי המבצע בדבריו לצנחן — אליהו גולומב: "המטרה הגדולה היא להגיע לאחים המעונים, להיות להם איש בשורה. בהצלחת שליחותך תלוי ההמשך בעתיד. היה יהודי גאה, דע לאן אתה הולך, וזכור את שולחך."

בצורה אחרת בוטאה המחשבה על ידי חנה סנש ז"ל במכתב הפרידה שלה: "ואם אפול — לא לשווא אמות. אולי תגיע השמועה אל היהודים, כי שליח מא"י הגיע ונתפס ויפעם הלב בגיטאות וביערות. יש להחזיק מעמד, לא עזבונו, לא שכחו אותנו, ואולי קרובה הישועה. האמונה עשויה לחולל נסים." וגם מכתב הפרידה של אבא ברדיצ'ב ז"ל, שנכתב לחברי גרעינו באמצעות חברו הטוב ובן עירו חיים שפאר, מבטא נימה דומה.

ברומניה לא הגיעו הצנחנים למימוש כל המשימות דלעיל. לרומניה הם לא הגיעו לחלל ריק. פעלה כאן מערכת תנועתית מסועפת. אבל נוכחותם שינתה גישות ותפיסות. להלן דוגמה: בהשראת החברים שלנו, שברחו מפולין והונגריה וחלקו אתנו את נסיונם, הקמנו בבוקרשט בונקרים. הם נועדו לשמש מקומות מחסה ועמדות הגנה לפעילי התנועות לעת נסיגת הגרמנים ונסיגתם לארגון מרחץ דם יהודי.

הצנחנים שינו את תפיסתנו. לא בונקרים בשביל האקטיבה, כי אם אירגון יחידות,

שיילחמו להצלת כל יהודי ויהודי. לכן הושם הדגש על ההתארגנות ההגנתית של הרבנים היהודיים — וקארשט ודודשט, לכן הושקעו מאמצים ברכישת נשק ונערכו אימונים, כיצד להשתמש בו.

מהר מאוד מצאו הצנחנים את עצמם מעורבים גם בנושא העליה, במישור התנועתי והאירגוני הכללי. הם סייעו לגיבוש כללים וקריטריונים בדבר סדרי התור לעליה.

במאבק על מקומות עליה בין חברי תנועות הנוער החלוציות לבין המבוגרים, הם הכריעו את הכף לטובת הנוער החלוצי. על ידי כך גם ניסו להגדיל את העתודה התנועתית להתישבות הקיבוצית.

לאחר ההפיכה ברומניה, ב־23 באוגוסט 1944, היו הצנחנים השליחים הראשונים, שסייעו ביציאת התנועות מהמחתרת, בהתארגנות החלוצי, ואחר כך בהתארגנות ההכשרות, בתי הילדים, מוקדי הקליטה לבורחים מבריה"מ לרומניה, באירגון נתיבי הבריחה מפולין לרומניה — ואחר כך בבריחה מרומניה לעבר נקודות היציאה לארץ־ישראל מאירופה המערבית — איטליה, מחנות העקורים בגרמניה וצרפת.

הצנחנים היוו את תשתית השליחות. השליחים האחרים, שהגיעו אחרי ה־23 באוגוסט ובראשם השלישיה: משה אברבוך, דוד צימנד, יוסף קלרמן — מצאו במקום את השליחים הצנחנים ואת השפעתם התנועתית והצטרפו לפעילות, שניזומה על ידי קודמיהם.

ומה היו ההישגים המעשיים? הם משתרעים על חודשיים עד לשחרור המפתיע והבלתי צפוי של רומניה מעול הנאצים — ואחר כך על פני ראשיתה של שיקום התנועה הציונית. אזכיר את הסיוע להתארגנות יהודית בשלב המעבר, ערב כניסת הצבא האדום.

סיוע להנהגה הציונית המתרתית ואחר כך — הגלויה.

סיוע לתנועות הנוער.

הכנות לעליה.

פעילות הצנחנים הוותה תריס בפני קסמו של הקומוניזם שהגיע בדמותו של הצבא המשחרר, הצבא האדום. רבים האמינו שפתרון הבעיה היהודית ימצא בקומוניזם. הצנחנים היו התגלות חיה של הפתרון הציוני. בעצם הופעתם הם הקרינו עידוד. הם היו הסמל לדאגת היישוב ליהדות הגולה ולנכונותו להקריב קרבנות. בחור מארץ־ישראל נטש את ביתו ומשפחתו, וחזר לעמק הבכא, כדי להפיח בנו אמונה, כוח ובטחון. פתאום הרגשנו שאיננו מבודדים. שמעשינו ברומניה משתזרים במאבק הישוב בארץ. פתאום הרגשנו את עצמנו חלק מחזית גדולה. "ריחפנו בעולמות אחרים בהם פועלים כוחות חדשים" כתבתי לפני 30 שנה ברשימת הערכה.

היום שנים לאחר המעשה מתממים ושואלים, כמה נפשות הצילו צנחנים אלה? באוני שאלה זו נשמעת כאוילית. מי שראה את הצנחנים ברומניה כשליחים לפעולה יומיומית, מי שידוע, כיצד סיכנו את נפשם על ידי פעילותם בתנועה, על ידי נסיעות ללא רשיון, על ידי היענות לאתגרים רציניים, שעמדו בפניהם בשלהי המשטר הפרו־נאצי ברומניה, לעולם לא ישאל שאלה כזאת. מה שקבע, היתה השפעתם על מורל התנועה. אנשי תנועות הנוער מילאו

תפקידים של אנשי שדה. פעלו במחנות, בגיטאות, בשטח. קיימו קשר עם הפעילים בטרנסניסטריה. ובצירנוביץ הדריכו את הסניפים, סיפרו על המתרחש בארץ, שמרו על גחלת הציגונות לבל תכבה רוח החלוציות, הבריחו יהודים בדרכים לא דרכים מכל הארצות השכנות, אירגנו סמינרים וימי עיון, ביקרו באיזורים מסוכנים, סיפקו ידיעות לחו"ל באמצעות בלדרים דיפלומטיים, פיתחו תעשיית מסמכים ותעודות מזויפות שהצילו רבים. פעולות אלו נעשו בהשראת הצנחנים הצעירים חסרי הנסיון. הם היו מקור לגיבוי, תמיכה ועידוד. כל זאת קיבלו אנשי המקום מחבריהם מהארץ המבוגרים יותר, עשירים יותר בנסיון, סמכותיים יותר.

כאשר השליחים הגיעו לרומניה בקיץ 1944, לא היו שום סימנים, שיציאת רומניה ממסגרת הציר קרובה כל-כך וכי היא תתרחש כבר בסוף אוגוסט. אלמלא הקשר בראשותו של המלך קרול, שהוביל ב-23 באוגוסט 1944 להפיכת וליציאת רומניה מהציר ברלין-רומא, היתה המלחמה נמשכת עוד חודשים רבים. הפיכת ה-23 באוגוסט היתה הפתעה לכל. תוך לילה היא חיסלה את ההשפעה הגרמנית, הצבאית והאזרחית. מי היה יכול לנחש ביוני וביוולי ואפילו במשך שלושת השבועות הראשונים של אוגוסט, שאפשרות כזו תיתכן וכי היא פה קרובה ? אפילו השגריר קילינגר והמפקד הגרמני העליון ברומניה פון האנסן הופתעו על ידי ההפיכה ולפיכך — התאבדו.

לכן אין למדוד את שליחות הצנחנים ברומניה לפי הזמן נטו של המשך הכיבוש הגרמני — חודשיים. עם בואם של הצנחנים לא ידענו, שתפקידם — כפול. אנחנו ראינו אך ורק את תפקידם היהודי התנועתי. הם לא עירבו אותנו בשליחות הנוספת שלהם, השליחות מטעם בריטניה ובנות הברית. יתכן שהיה כאן שיקול של סודיות. יתכן שפעל גם השיקול לא לגרור אותנו למערבולת הסכנה ולסיכור, אם תקרה תקלה למי שייתפס.

את הצנחנות ניתן להעריך אך ורק, אם אתה משווה את המיבצע — שיא של פעילות מחתרתי ציונית — עם מימצעי המחתרת האנטי-נאצית בארצות הכיבוש. לצורך זה התעסקתי במחקרו של בלייק אהרליך על המחתרת הצרפתית The French Resistance. יש הבדל יסודי בין המחתרת הכללית באירופה למחתרת היהודית.

המחתרת הכללית התבססה על ציני צבא ויחידים, אשר בידיהם נותר נשק מימי הקרבות. תכניתם היתה להחליש את הכובש הגרמני על ידי פעולות הטרדה, חבלה, פגיעה.

במרבית המקרים היה להם עורף אוהד במקום, שנתן להם גיבוי ומסתור. בצרפת הם יוכלו לעבור לאיזור Vichy, להתקשר עם נציגויות דיפלומטיות ולדווח. המקי בצרפת אף היה מצוייד ברשת של מילוט. באיזורים מיוחדים היו נוחתים מטוסים, שבאו מאנגליה, מרחק טיסה של פחות משעה ואספו אנשים, שהיו בסכנה, הביאו שליחים, הוראות, תגבורת. כל זה היה בלתי אפשרי לחלוטין בעולם הקטן של המחתרת היהודית. היא פעלה בשטח סגור, קל לפיקוח. מולה ניצבה דעת קהל יהודית שרויה בהלם, אותה העסיק רק נושא אחד: כיבד נשארים

בחיים, איבערלעבן, To survive, זו היתה המטרה העליונה. גשק לא היה להם. רכישת אקדח היתה או כרוכה בקשיים גדולים יותר, מאשר רכישת פצצה אטומית היום. אני זוכר, כמה קשה היה לחברי דב שיבר ז"ל לרכוש מספר אקדחים. כיצד קרולה בויז תיבדל לחיים ארוכים היתה משחקת את אשת הרחוב הגרמניה, התיידדה עם חיילים ועריקים כדי לקבל או לגנוב מ"ידידה" הגרמני השתוי אקדח או תעודה צבאית, חשובה למדפיס המחתרתי, שינצל תעודות אלו ואחרות למטרות פעולה.

בילוי לא היה קיים. ברומניה כלל לא פעל עורף מחתרתי. ברומניה לא היתה קיימת תנועה פריטיזנית, לא היו מקומות מיסתור, לא היה על מי לסמוך, אפילו מקומות לינה היה קשה להשיג. כאשר הגיעו פליטי פולין והונגריה אחרי 1943, לא נמצאו יהודים, שהיו מוכנים לתת מגורים לפליטים בבתיהם. אלמלא נדיבות הלב של הזונות ב-Crucea de Piatra (צלב האבן) — שם רובע הזונות של בוקרסט, שלא פחדו מפני המשטרה הרומנית וגילו נכונות לארח בחדריהן תמורת תשלום את פליטי קבוצת דניפרופטרובסק, לא היינו מוצאים להם אז — מקומות לינה.

כל מה שאמרתי על תנאי איש המחתרת, חל ביתר שאת על הצנחן שהיה כעין פריטיזן — שהגיע בדרך האויר, והצטרף לעולם הגיטו והכיבוש. הוא לא הגיע לאיזור מבודד, אוטונומי, אשר בתוכו עליו לפעול. הוא צנח לתוך תוכו של הריכוז היהודי, של אנשים נרדפים ועולם עיזי, לקומץ פעילים, שאף הם היו כל יום וכל שעה בסכנה. לאקלים זה של סכנה פרמנגטית הוא הצטרף. עורף של נסיגה או של פינוי לא היה מצוי כלל וכלל בשום צורה. הקשר עם שולחיו היה רופף. שליחות זו פירושה היה לבוא מאיזור חופשי ולצנוח לתוך תוכו של עולם ההשמדה. הצנחן בא להמיר את גורלו כאזרח העולם החופשי עם גורם של אדם הכלוא בגיטו. הוא הגיע לשתף את עצמו במאבק היומיומי על הישרדות. להצליח או לחלק עם חבריו את הגורל, שהיה צפוי אז לכולם — גירוש לאתרי ההשמדה ומות.

ולכן, אחרי שנים כה רבות אני חש הערצה ללא גבול למעשה שעשו הצנחנים למען כבוד האומה ולמענו.

מרד גיטו ורשה לא הציל את יהדות פולין ואף לא את יהדות ורשה. אבל כפי שכבר (אמר) אחד ממפקדי גיטו קרקוב, דולק ליבסקינד: "אנו נלחמים על שתי שורות בהיסטוריה." ואכן מרד הגיטאות רשם מספר שורות בפרק ההיסטוריה של הסבל היהודי והגבורה היהודית.

כך אני מעריך גם את מפעל הצנחנות. הודות למפעל זה נרשמו בספר ההיסטוריה מספר שורות של הוד, סולידריות יהודית, נכונות לעזרה וקרבת בתולדות הישוב היהודי בשנות המלחמות.

בשנות המלחמה תיחם הגורל היהודי תחומים מקריים בין קומץ היהודים, כ- 6 מאות אלף, שהיו בגבולות ארץ-ישראל לבין אחיהם, בני משפחותיהם, שנתרו באירופה הכבושה.

בצדק התעוררה שאלה מוסרית ממדרגה ראשונה: הייתכן לשבת בחיבוק ידיים?

מה עושים?

כיצד עוזרים?

הברירה היתה לא לעשות כלום או לבחור במעשה נועז ונואש, חסר סיכוי, נושא אלמנט הסיכון העצמי, המבטא את רצון העשייה. הרציונליסטים, אנשי ההגיון הקר, יוכלו להקשות: הייתכן לקחת אנשים צעירים, שבאו משם ולהחזיר אותם לתופת במסגרת מיבצע שאין לו סיכוי ואין ממנו חזרה? זה אמר השכל. אבל הלב ציווה: לנסות.

ה־32 התנדבו. הם לא גוייסו מתוך כפייה אלא אך ורק מתוך צו פנימי. הוידויים האינטימיים המעטים שנותרו מוכיחים, שאכן הצנחנים ידעו את גודל הסכנה ובכל זאת הם לא נרתעו.

תודעת החובה והשליחות, גברה על אינסטינקט הקיום.

אני זוכר את התרגשותי כאשר בשעת ביקורי במוסיאון היהודי באושוויץ ראיתי בפנינת הגבורה את תמונות שבעת הצנחנים שנפלו בפעולה (כולל תמונתו של רעי אבא ברדיצ'ב ז"ל) בצד תמונתו של אבא קובנר ז"ל כפרטיון. תמונות אילו סיפרו על שני מעשי גבורה כמעט צבאיים: מעשה הפרטיזנים במזרח-אירופה בצד מיבצע הצנחנים שבאו מן המערב החופשי.

לכן אני חוזר וטוען:

המפעל זקוק להערכה מהווית המוסרית: המוחד שלו הוא בתשובה על השאלה, מה הוא תרם ללוחמים בשטח ולמעשיהם, למוראל שלהם.

ניסיתי למסור לכם את התשובות לסוג זה של מאון. בעיני הוא חיובי ביותר. ועוד שואלים: מה היתה זכותם של מנהיגי הישוב לסכן אתכם?

במסגרת כללי הדמוקרטיה המנהיג חייב לקבל לא פעם החלטות קשות, מסוכנות. מנהיגי הישוב נהגו בנושא זה כמנהיגים של מדינה בדרך. היתה להם זכות מוסרית לכך. בצד השיקול היהודי עמד גם השיקול של בנות הברית, שראו במיבצע חלק ממאמץ מלחמתי שראוי לעשותו. שיקול זה העניק למיבצע גם את המימד האסטרטגי — הצבאי, במסגרת המאמץ הצבאי למיגור הנאצים.

לכן מותר לקבוע שמיבצע הצנחני רשם לא רק מספר שורות בתולדות העם היהודי אלא גם פרק מפואר בתולדות האנושות, שנלחמה על חירותה, בצד מעשי הגבורה המפוארים של לוחמי המחתרת האירופיים.

אסיים בתשובתו של חיים חרמש לנער, ששאל אותו האם היה כדאי: "דמיין, כי אתה עומד על צוק מול הים הסוער ואחיד-חבריד בני משפחתך נאבקים בגלים על חייהם. אין פנאי ואין הכלים, כדי לשקול ולחשב, אם יש טעם להסתכן. לא תדע, כמה יהיה בכוחך להציל, אם בכלל תצליח. לא תדע, אם אתה בעצמך תינצל. על כן קפצנו."

מאז הכרנו צורות שונות של התנדבות. ובכל זאת מיבצע הצנחנות נשאר מעשה יחיד במינו בתולדות עמנו.

ההיסטוריה לא עשתה צדק לנושא הצנחנים. בארץ הפך הנושא לשנוי במחלוקת. בהיסטוריוגרפיה רומנית הוא לא קיים כלל. כותבי זכרונות על הצלת יהודי רומניה זוקפים את ההצלה על חשבוננו של מנהיג פלוני או אלמוני. פעילות הצנחנים כלל אינה מוזכרת. לכן באה עדותי. מטרתה לעשות צדק לפעולת הצנחנים ולהביע הוקרה למעשיהם של אלה החיים עמנו ובתוכנו ולא להאלה שלא זכו. לצנחנים מגיעה תודה בשם כל אלה, ששיתפו פעולה איתם ואשר אני משמש להם לפה וללב.

אני מרכיז את ראשי לזכר שבעת הצנחנים, שנפלו בפעולה אז. אני מזיל דמעה של עצב לזכרם של החברים שאינם שוב בחיים. ולכל אלה שהיו אז בפעולה אני אומר: כל הכבוד!
במקי הצרפתי רווחה סיסמה לחיות בתבוסה פירושו — למות יום יום ואילו חיים במאבק פירושו — לחיות יום יום. הצנחנים עזרו לנו במאבקנו. הם איפשרו לנו לחיות יום יום. המסר של הצנחנים חדר לכל הגיטאות והמחנות באירופה. המסר הזה הגיע לאזני היהודים, הצית לבבות, עורר תקווה ודחף לפעולה.
על כל זה — תודה והוקרה ורגשי חברות לנצח.

עדות זיכרון על פעילות תנועת "הנוער הציוני" בהונגריה בתקופת מלחמת העולם השנייה ולאחריה

ימי הראשונים בתנועה

הצטרפתי לתנועת הנוער הציוני בשנת 1937 בהיותי כבן 12 שנים. הייתי חבר בקבוצת "טרומפלדור" בשכבת "בני בנימין". ראש הקבוצה הראשון שלי היה שמחה פיליף. עם השנים עברתי מקבוצה לקבוצה ומשכבה לשכבה והשתתפתי בכל הפעילות הענפה של התנועה בעירנו — דברצין — במועדון של הקן ובטיוילים שביער הגדול שליד העיר ועוד. זכורים לי במיוחד הארועים, בהם השתתפו שליחים שמחוץ לעיר, כמו חיים קאסאש (חרמש), שבא אלינו מבודפשט, וכמובן, מיקי בקר, שבא בשליחות מארץ ישראל — מכפר גליקסון.

הפעילות המחתרית

בראשית 1942 עברה הפעילות התנועתית למחתרת עקב האיסור על הפעילות הציונית, שגזרו השלטונות ההונגריים. כיוון שהחברים הוותיקים והמבוגרים יותר היו ידועים למשטרת דברצין, לקחתי על עצמי לפי המלצת ההנהגה את האחריות לפעילות הקן של "הנוער הציוני" בעיר. בפעולה זו היה לי לעזר רב מיקלוש קנדל (Putyu) ז"ל וחברות וחברים רבים נוספים, כמו ריבה איזנברג (כץ), ואידה יושקה (צביא נשיא) ועוד. את הפעילות שבמחתרת ביססנו על פעילות צופית, הגנה עצמית ולימוד תולדות הציונית (על-פי הילל דנציג) ותולדות עם ישראל (על פי דובנוב). את המפגשים קיימנו בחדשי הקיץ ב"יער הגדול" שליד העיר; ובחדשי החורף

ובעת הגשמים בכיתות הגימנסיה היהודית (תחת הכיסוי של פעולות תרבות או ה"אגודה לעזרה הדדית") או בבתי החברים. אירגנו גם קבוצות "הגנה עצמית" ביחוד בתקופה שבה הסטודנטים מהפקולטה לחקלאות שליד דברצ'ין, שהיו חברי אירגון ה"טורול" האנטישמי, החלו להתפרע ברובע היהודי בדברצ'ין. את אימונו לכך קיבלנו מהמורה להתעמלות של הגימנסיה קארוי קרפטי (אלוף אולימפיאדת ברלין) ולעתים, כשנקלענו למצבים, בהם לא יכולנו לפורעים, אף זכינו בסיוע ממשי מצדו.

מיפנה דרמטי חל בגישתנו־הבנתנו את מהות הפעילות המחתרתית ואת מימדי השואה המתחוללת בשאר ארצות אירופה, וביחוד בפולין — עקב השתתפותנו במחנה מחתרת של תנועת "הנוער הציוני" בהונגריה בדצמבר 1943 בבלטון־בוגלאר. מדברצ'ין השתתפו שם כזכור לי: לאצי קנדל, צוצה גרינוולד ז"ל ואני ("הורוקה"). במחנה זה נפגשנו לראשונה עם חברי התנועה מפולין, שהצליחו לברוח אל שטח הונגריה לאחר המרידות בגיטאות פולין ומהם שמענו על האימים, שהיו מנת חלקם של יהודי פולין. שמענו שיחות אידיאולוגיות רבות (אליעזר), קיבלנו אימוני הגנה וכושר גופני (אולק) ולמדנו שירים רבים. או גם שמענו לראשונה את השיר "אָס בַּנַּט" (טושקה).

הדבר הבלתי־צפוי ביותר היה במחנה הזה — הבשורה שהביא מבודפשט ד"ר סיגפריד רוט: קרסטש־פישר — שר הפנים ההונגרי התיר מחדש את פעולות תנועות הנוער הציוניות — פרט ל"שומר הצעיר" (בגלל קירבתה לתנועת הנוער הקומוניסטית).

בשובנו לדברצ'ין התחלנו לארגן מחדש את פעולות התנועה, אליה הצטרפו חברים חדשים רבים — בעיקר מתלמידי הגימנסיה היהודית. לאחר פגישה עם חברי "השומר הצעיר" בעיר, איפשרתי לתנועה זו לפעול בקרב תנועתנו כאילו קבוצה משלנו.

אחדים ממורי הגימנסיה (ביחוד מחנך הכיתה שלי ד"ר לסלו גונדה ז"ל) היו אזהדים את פעילותנו הציונית־תנועתית ואף סייעו בידינו בעת הצורך; וכן הרב הראשי ד"ר פאל (מאיר) וייס, שקיים עבורינו בהתנדבות גם שיעורי עברית בחצר ביתו. היו גם מורים מתבוללים ואף ממנהיגי הקהילה אחדים, שניסו לאסור עלינו פעילות זו.

על אף האווירה הליברלית בהונגריה בתחילת שנת 1944, חששנו שזה לא יימשך זמן רב, ובזכרנו את סיפור החברים מפולין בבלטון־בוגלאר, התכוננו לבאות על־ידי אירגון תאי מחתרת לעתיד, איסוף כספים להשגת תעודות והדפסתן, והברחת חברים, אם יהיה צורך בכך. מעטים מיהודי העיר הקשיבו לאזהרותינו והיו מוכנים לסייע ולתרום כסף. רובם לא "אהבו" את המסר שלנו ואחדים אף איימו לפנות למשטרה, אם לא נסתלק ולא נפסיק את מעשינו אלה.

על אף הכל היתה זו תקופה פוריה וסוערת של פעילות התנועה, שהלכה והתרחבה יותר ויותר — עד כניסת הגרמנים להונגריה עקב נסיונה של ממשלת הונגריה לחתום על הסכם־שלום נפרד ולהפסיק את שיתוף הפעולה עם גרמניה.

פלישת הגרמנים להונגריה

ביום 19.3.1944 היה יום-אביב מוקדם, די קריר ועל כן קיימנו את פעולת התנועה בחדרי הכיתות של הגימנסיה היהודית בדברצ'ן. נושאי הפעולות היו: קיבוצי התנועה בארץ ישראל, משחקי חברה וכמובן שירי ארץ-ישראל. האוירה היתה שמחה ונעימה, השירים קלחו בשטף, כששמעה דפיקה בדלת, שנפתחה כדי מחציתה, והנה, בפתח מופיע ד"ר פאל (מאיר וייס, הרב הראשי של העיר וקרא לי לצאת. פניו היו נרגשים וחמורים, וכך אמר לי: "הורוקה! אני מציע לך לשלוח את בני הנוער מיד לבתיכם. הגרמנים פלשו להונגריה! בעוד זמן קצר יגיעו גם לדברצ'ן! אי-אפשר לדעת מה יילד יום...".

לאחר לכתו שבתי לחדרי הפעולות, שם עוד נשמעו קולות הזמרה, ולאחר סיום השיר בכל אולם ואולם, הפסקתי את הפעולה; ובקול שקט, כדי לא לעורר בהלה, הודעתי לחברי התנועה על המתרחש, הבטחתי, שעל אף הכל נחפש דרך להמשיך בקשר ובחיי התנועה וביקשתים בינתיים לשוב לבתיכם ולמסור למשפחותיהם ושכניהם היהודיים את שארע.

בימים הראשונים לאחר כניסת הגרמנים קיימנו פגישות בין תנועתיות והקמנו כעין ועד פעולה והצלה. ניסינו להתארגן לקראת הבאות. ממרכז התנועה בבודפשט נשלחו אלי תעודות מזויפות של "נוצרי". הודעתי על ידי השליח, שלא אוכל להשתמש בתעודות אלה, כי לא אפקיר את חברי התנועה, אלא אם יישלחו אלי תעודות נוספות עבור עוד מספר חברים. וכך קרה. קיבלתי עוד כתמישה "סטטים" של תעודות, בהם ציידתי אותם מספר של חברי התנועה, דבר שאיפשר את רדתם למחתרת ולבסוף את מעברם לרומניה. ידענו, שאחד המומחים לעשיית תעודות אלה היה חברנו הותיק בתנועה מדברצ'ן — דאינוש ביליצר.

לאחר זמן מה נותקתי מרוב חברי התנועה, כשהועברתי עם קבוצת בוגרי הגימנסיה היהודית מדברצ'ן לעיר הלאף — ביוזמת ראש העיר וראש ה"לבנטה" בעיר — ויטו אדוארהיי בלה — בניסיון למנוע את הכנסתנו לגיטו, שעמד לקום בעיר. לאחר הפצצת דברצ'ן עלידי בנות הברית, לא יכלו האחראים עלינו למנוע את הפסקת "העבודות" באותו יער והוכנסנו לניקוי ההריסות וגילוי הגופות שמתחת להריסות לאחר הפצצת איזור תחנת הרכבת הגדולה. וכך בסופו של דבר הוכנסנו גם אנו לגיטו דברצ'ן. חודשו הקשרים עם חברי התנועה שנותרו בגיטו, אך הפעילות המחתרית לא התפתחה למימדים גדולים עקב חששם של ראשי הקהילה לגורל היהודים שבגיטו וגם בגלל הזמן הקצר עד העברת אוכלוסי הגיטו לבית-החרושת ללבנים ומשם לאושוויץ ולאוסטריה.

בבית-החרושת ללבנים תכננתי לברוח תוך ניצול התעודות שקיבלתי מהתנועה. הפרידה מהמשפחה ומהחברים היתה כואבת, וכשראיתי את אומללותה של אמי, ושאר בנות המשפחה, שנותרו ללא גברים ומחוסרות אונים, החלטתי להישאר עמו, ולהיות להן לעזר.

במחנות הריכוז וההשמדה

כך הגעתי בסופו של דבר לאושוויץ. שם נוכחתי שקורבני היה לשוא, עקב ה"סלקציה" וההפרדה בין הנשים והגברים.

מאושוויץ, שם הושמדו רוב בני משפחתי (15 נפשות מתוך 18 שהגענו לשם) וכן מספר חברים מהתנועה ובתוכם מיקלוש קנדל ז"ל וידיד נפשי טומי סמרה ז"ל, הועברתו עם קבוצה גדולה של בעלי כושר עבודה לעיר בוכום שבמערב גרמניה למחנה עבודה, שהיה כעין שלוחה של מחנה הריכוז "בוכנוולד". משם קיבלנו גם את מספרי האסירים שלנו. שם, בבוכום, ניסיתי שוב לארגן כעין פעילות תנועתית עם מספר חברים שהיו (ארוין שוורץ, פטי קלמנצי ועוד), בעיקר מתוך ההכרה, שרק כוחות נפשיים אדירים ואמונה שלמה בייעוד הסופי שלנו — להגיע לארץ ישראל על אפס וחמתם של הגרמנים ומשתפי הפעולה איתם — רק אלה יוכלו להגביר את רצוננו להישאר בחיים ולהחזיק מעמד. מתוך כוונות אלה עברנו בלילות ממיטה למיטה לשוחח עם האנשים, לעודד אותם ולעורר בהם את הרצון להמשיך לחיות ולהיאבק! קיימנו בסתר אפילו קבלות שבת וציינו את חגי ישראל.

בבית החרושת של "בוכומר פראיין" ניסינו והצלחנו לבצע פעולות "סבוטאז'ו" בקצב העבודה, חיבלנו בכלי עבודה ובמכונות, ועל-ידי כך פגענו במאמץ המלחמתי הגרמני, שהרי מפעל ענק זה יצר תרמילי פגזים, מוקשי ים אדירים ועוד. לאחר שבנות הברית הצליחו בהפצצות לחסל את בית החרושת הגדול הזה, הועברנו, אלה שנשארו בחיים — לבוכנוולד. בבוכנוולד יצרתי קשר הדוק עם תאי המחותרת של הקומוניסטים, כדי לזכות בסיועם להציל חברים. הם סייעו באמת בקצת ביגוד הם וקצת מזון. היה קשה ביותר להחליט, למי לחלק מבין הרבים. אך לא היתה ברירה אלא להחליט!

כן יצרתי שם קשר משמעותי עם השבויים הפוליטיים הצרפתיים הודות לידיעת השפה הצרפתית שרכשתי בגימנסיה היהודית בדברצ'ין, תוך הנחה, שבעת צרה יעזור בהם. ובאמת כך היה. כשנודע לנו שוב דרך תאי המחותרת של הקומוניסטים על מצב החזית ועל התקרבותם של האמריקאים לבוכנוולד ורצוננו של פיקוד המחנה להפריד את היהודים משאר אסירי המחנה ולהוציאם לצעדת מוות — שכנעתי את ידידי הצרפתיים לפתוח את שורותיהם ולקלוט מספר צעירים "שמוכרחים עוד לחיות ולהגיע לארץ ישראל"! כך הגנבתי אל שורות הצרפתים כחמישה-עשר חברים (ארוין שוורץ ועוד), כל מי שיכולתי למצוא באותם רגעים, וכך ניצלנו בהיותנו "צרפתים". עד שבסופו של דבר שוחררנו בדכאו על-ידי הצבא האמריקאי. כל רחשי ליבי לבחורים הצרפתיים ההם, שהיו מוכנים להסתכן למען הצלתינו.

בחזרה להונגריה

השתחררתי בדכאו במצב של כמעט "מוזולמן" בן עשרים וחצי, השוקל 36 קילוגרם. נשארתי שם כחודשיים בטיפול רפואי מסור של הצבא האמריקאי. משם הועברתי למחנה הנופש פלדאפינג ולמחרת בואי למקום פגשתי שם בנסיבות מרגשות ביותר

את אחותי, שנותרה בחיים אף היא.

כעבור שבועות אחדים התאפשרה נסיעתנו בחזרה להונגריה. על אף פניות של ידידי הצרפתיים ואף הכומר הצבאי בדרגת גנרל, שעסק ברפטריאציה של השבויים הצרפתיים, לנסוע איתם ולא לשוב להונגריה, שגירשה אותי מעל אדמתה — החלטתי לשוב, כדי לראות את שרידי משפחתי, את חברי בתנועה ולחדש את פעילותי הציוני-תנועתית.

בהגיענו בחזרה לבודפשט לדברצ'ן היתה שימחה נרגשת ביותר בקרב המשפחה (אלה שנותרו, וביניהם אבי) ובקרב חברי התנועה, כשכולם היו משוכנעים עד אז, שלא נותרתי בחיים. אמרתי להם, שלא יכולתי להרשות את ה"לוקסוס" הזה לעצמי ולא את השמחה הזאת לנאצים הארורים.

לאחר התאקלמותי מחדש ומנוחה של כשבוע ימים נשלחתי על-ידי התנועה לנהל את "בית הילדים — טיסה-פרט" בפגד, כשקודמי בתפקיד זה, קורנל מרמלשטיין נתמנה למזכיר התנועה.

עבודת-קודש ציפתה לי בבית הילדים בסגד. בתוך הווילה הגדולה שעל גדות נהר הטיסה נאספו עשרות ילדים ניצולי השואה, מבני 5 ועד 17. היו זקוקים לחום אנושי, לחינוך כללי ותנועתי, לתזונה, לבוש ומגורים ראויים, וקודם כל לתקווה חדשה! את כל מרצי, את כל כוחותי הנפשיים ואת כל הלהט הציוני-תנועתי שבי השקעתי בכך; וזה עלה בידי. לצידי פעלו מדריכים בעלי יכולת ורצון: ד"ר מיצו סאס, שמחה רוט, ג'ורי סנטו, דינה ועוד. כעבור זמן הצטרפה לעבודתי גם רעייתי היהודית, לאחר שהתחתנו ב-21.3.1946 בדברצ'ן בחצר בית הילדים שברחוב דאראבוש. מבין הילדים הרבים, שטיפלתי בהם, זכורים לי היטב האחיות והאחים טייכנר, שגם את אמם העסקנו בבית הילדים, האחים קליין, שני האחים איצ'י וארווין אלבוגן (ארווין נפל במלחמת העצמאות לאחר עלייתם ארצה ואיצ'י הוא פרופ' יצחק קשתי היום) ורש אילוב, טאצ'י ועוד. בבית הילדים, שפעל בחסות ובהחזקת מחלקת הילדים של הג'וינט, נוסף לצרכים הפיזיים וכו החניכים בחוויות נלהבות של פעילות תנועתית וצופית, שיחות אידיאולוגיות, לימוד השפה העברית, שירת ארץ-ישראל וכן לימודים סדירים בבתי הספר היהודיים שבעיר.

בנוסף לבית הילדים הייתי אחראי מטעם תנועת "הנוער הציוני" גם על החינוך והפעילות של הפלוגה בעיר (מ. ברגר, י. גליק, לילה, ועוד) וכן על אירגון ופעילות הקן המקומי של התנועה בסגד. (סיבוש, צ'וקי, א. פלישר, א. קנדיבה ועוד). היתה פעולה משולבת של שלושת הגופים האלה של התנועה בעיר תוך קשר הדוק עם הקהילה היהודית וראשה ובמיוחד עם הרב הראשי ד"ר ינו פרנקל (Jeno)*. ערכנו ערבי תרבות-ציוניים לציבור היהודי בסביבה ובעיר וערכים אלה הפכו לשם-דבר בקרב בני הקהילה.

אחד האירועים המרגשים והיפים ביותר היה "טקס הקדשת הדגל", דגל חדש לתנועה (שרקמה רעייתי) באותו בית-כנסת נפלא. הטקס כלל שירת מקהלה מפי חברי התנועה, נאומים של הרב הראשי וראש הקהילה ואילו אני דיקלמתי את חזון העצמות היבשות של יחזקאל (פרק ל"ו) בתירגומי, כשלצ'י וירני

* זכורות לי היטב התהלוכות מדי יום ששי לקבלת שבת בבית-הכנסת המפואר (שנשאר שלם, ללא פגע), כאשר בראש הטור גישא דגל התנועה ובפינו שירה עברית אדירה.

(Virany) — המורה לזמרה ומוסיקה בבית הילדים — מלווה את הדיקלום באורגן הגדול, שהיה בבית הכנסת.

רוב-רובם של חניכי התנועה מבית הילדים, מההכשרה ומהקן — עלו ארצה במסגרת "עליית הנוער" או במסגרת עלייה ב' ונמצאים גם כיום בארץ, רבים מהם בתפקידים בכירים בשדה החינוך, המדע, המינהל והביטחון. הוועקתי למספר חודשי עבודה מאומצת לבודפשט, לנהל את ה"מיכ"ה ברחוב קליבסברג עקב תקלה חינוכית קשה שהיתה שם עם קודמי. באותו זמן הפעלתי גם את קן "הנוער הציוני" ברחוב שיף. זו היתה תקופת פעילות ערה ומעניינת עם נוער בעל פוטנציאל גבוה ומודעות עצמית רבה. השיחות היו על רמה גבוהה, בעיקר בנושא התנועת-ציוני. לא מעטים השתתפו במקהלה המפורסמת של התנועה וכל האירועים התרבותיים והצופיים של המסגרת. בקשרתי עמוקות לאותם בני נוער (גרינצי, ציגנ, ססי ועוד). גם הם עלו רובם ארצה ולאחר תקופת לימודים במוסדות התנועה והשרות הצבאי מצאו את מקומם הראוי בארץ (גרינצי, היום יצחק גונן — למשל, כמהנדס גרעין בכיר בדימונה). לאחר מספר חודשי פעילותי בבודפשט איפשרה לי התנועה סוף-סוף לשוב למקור-מחצבתי — לדברצין. בשובי לדברצין, קיבלתי על עצמי לנהל את בית הילדים שברחוב דאק פרנץ, ליד בית הכנסת הגדול והיפה (בדומה לבית הכנסת שבסגד) וכן הייתי לראש הקן של תנועת "הנוער הציוני" בדברצין.

תנועת "הנוער הציוני" בדברצין הפכה להיות התנועה הגדולה והחשובה ביותר בעיר גם מספרית וגם מבחינת פעילותה והשפעתה. בית-ילדים גדול נוסף היה בדאראבוש אוטצה (רחוב דרבוש) בניהולו של לצי לוי (ד"ר אריה לוי) וכן מיכ"ה בדרך שימוני אף הוא בניהולו.

חבר מדריכים מוכשר ומסור פעל בדברצין, כמדריך שיין (לעתיד מפקד הפנימייה הצבאית), צוצה (דוד גרינוולד ז"ל), אינצי ז"ל, א. זילברמן ועוד. פאר הקבוצה החינוכית היתה קבוצת "הפועל" שכל חבריה עלו ארצה והשתלבו להפליא כולם בחיי הארץ, אם בהתישבות העובדת, אם בצה"ל ואם במקומות אחרים. גם החברים הותיקים של התנועה מלפני המלחמה, בלה בלייך, רצי הורוביץ, שוש בליצר, פלי פוקש, בנות ליכטמן ועוד השתלבו בעשייה הציונית-תנועתית במסגרת "הנוער הציוני" או במסגרת "העובד הציוני".

בנוסף לערכים התנועתיים-ציוניים-צופיים, שעליהם חינוכנו את הנוער והילדים ובנוסף ללימודיהם הסדירים בבתי הספר של חניכי בתי הילדים, עסקנו רבות בקשר עם הקהילה היהודית בעיר וערכנו ערבי תרבות ומופעים רבים. אזכיר את שני האירועים הבולטים ביותר:

1. החלטת האומות המאוחדות על חלוקת ארץ-ישראל והקמת מדינה יהודית צויינה על-ידינו באירוע מרכזי מלהיב, מרגש וגדול באולם המפואר ביותר שבעיר, בבית המלון "שור הזהב". באירוע זה השתתפו בנוסף לתנועה הציונית ובני הקהילה היהודית גם ראשי העיר, הבישופים הנוצריים ואף המפקד הצבאי של העיר וראש המשטרה המקומית. הושמעו נאומים ובראשם נאומו של רב העיר, שירי מקהלה (שירים עבריים) חזיון ושוב חזון העצמות היבשות של יחזקאל (פרק ל"ז).

2. רוב חברי הלהקה, ששיחקו ב"תיאטרון היהודי" שלנו לפני השואה —

היו מחברי תנועתנו ואיתם ועם כמה שחקנים אורחים ומקהלה מדברת של חברי התנועה העלינו בהצלחה רבה את מחזהו של סטפן צווייג "ירמיהו" במלואו. אירועים אלה ואחרים עוררו הדים חיוביים ביותר והביאו להתחזקות נוספת של תנועתנו בדברצ'ן.

בדצמבר 1947 נקראתי על-ידי ההנהגה הראשית בבודפשט, שנמנית עם חבריה, וסוף-סוף התבררתי על אפשרות עלייתי ארצה.

מחנות קיץ וחורף

מחנות הקיץ והחורף של התנועה היו לשיאים בפעילות הצופית, החברתית והאידיאולוגית. זכורים לי לטוב מבין המחנות שלאחר המלחמה: מחנה הקיץ ליד הדנובה שבצד השני של הנהר, ביער, לרגלי ההר, שעליו התנשאה הטירה העתיקה של מלכי הונגריה. טיולים, משחקי צופים, מדורות, שיחות ומסדרים תגיגיים היו מעשי יום-יום במחנה זה. זכור לי במיוחד ערב של מדורה בתום טיול ארוך ויפה בחצר הטירה העתיקה על ההר כשלהבות המדורה צובעות באור אדמדם את חורבות קירות הענק והשירה העברית שמסביב למדורה מתרוננת מחצר מלכי הונגריה הקדומים. במחנה זה השתתף גם דובי בק ז"ל שליח התנועה מכפר גליקסון וכן פנחס נוסבוים ייבדל לחיים ארוכים. כאן עלי לציין גם את פעילותו הברוכה של השליח הראשון שהגיע לאתר המלחמה, אף הוא מכפר גליקסון, יהודה תלמי, "אריה" — שהרשים אותנו מאוד באישיותו, בכושר הרטורי הנפלא שלו ובכל פעילותו, שנתנה תנופה רבה לתנועתנו ולאירגון העליות לארץ.

זמן קצר לפני עלייתי ארצה אירגנתי את מחנה החורף של התנועה בהרי בודה בימי השלג והקור הנפלאים. היה זה כעין סמינר רעיוני ומחנה צופי כאחד. במחנה זה השתתף כמה ימים גם שליח התנועה מן הארץ, צבי וולף הזכור לטוב, שנעים לפוגשו גם כיום בישיבות הנהלת המפלגה. תוכנית המחנה בוצעה בדיוק כפי שתוכנן מראש, היתה למקור הודעות עם התנועה וחוויות עמוקות למשתתפים בה.

דרך לארץ ישראל

בינואר 1948 יצאנו את הונגריה דרך סלובקיה עם קבוצה של כ-58 צעירים, לרוב חברי ההנהגות של כל תנועות הנוער שפעלו בהונגריה — "הנוער הציוני" — "דרור-הבונים" — "השומר הצעיר" ו"בני עקיבא". דרך ברטיסלובה הגענו לווינה, משם דרך לינץ ושוויצריה (ז'נבה) לצרפת עד מרסיי. לאחר כיומיים "במחנה הגדול" במרסיי עברנו לטירה עתיקה שליד העיירה טרו ושם קיבלנו אימונים צבאיים על-ידי מדריכי ההגנה והפלמ"ח, שנשלחו מהארץ למטרה זו. בקבוצה זו היו מ"הנוער הציוני": לצי קפש (אליעזר קדמן) — קורנל מרמלשטיין ושצי, זוג נוסף, Spitzer Geza, יהודית אשתי ואני. הקבוצה היתה מגובשת, האימונים

היו מעניינים ולא הדאיג אותנו כלל, שאנו עולים ארצה אל תוך מלחמה. ימים אחדים לפני פסח חזרנו למרסיי, שם צויידנו בדרכונים (מזוייפים) וכל אחד למד את סיפורו הקשור לאותו דרכון. לפנות בוקר עלינו על האניה "פרובידנס" ובתנאים של נוסעים אזרחיים רגילים הפלגנו דרך מעבר מסינה לאלכסנדריה. ביום הראשון של פסח יצאנו ממצרים ואז נודע לנו על קרבות בחיפה ובגלל זה רב החובל קיבל הוראה מבעלי האניה — להפליג תחילה לביירות ורק לאחר מכן לחיפה.

בביירות היו לנו היתקלויות עם הפליטים הערביים שהגיעו בכל מיני כלי-שיט מחיפה. נשמנו לרווחה כשלבסוף הפליגה האניה מביירות לחיפה. קשה לתאר את האושר וההתרגשות שאחזה בנו בראותנו את חופי הארץ, את חיפה לרגלי הכרמל, ברגע שדרכנו על אדמת ארץ-ישראל — זו היתה הגשמת חלומות של שנים, חלומות, שלא פסקו אף בתקופות הקשות ביותר של השואה. בנמל חיפה שלטו עוד הבריטים. ליד שולחן הבריטים סיפרנו את "סיפור הדרכון" וליד שולחן הסוכנות אמרנו את האמת. מהנמל עלינו ל"פנסיון פנורמה" שהיה "בית העולים" שלנו ליום וחצי. הפצירו בנו להישאר שם, אך רצינו להתחיל בחיינו החדשים והחלוציים בארץ. לאחר שהות של כיומיים בהכשרה בבנימינה, הגענו לכפר גליקסון בו רצינו להתקבל כחברי "הגרעין ההונגרי".

שתי אכזבות ציפו לנו. האחת: מימדיה וכוחה של תנועתנו בארץ לעומת המימדים הנפלאים שבמקומותינו; והשניה: התנועה לא קיבלה את רצונו להקים בבוא הזמן משק משלנו, של "הגרעין ההונגרי" שפעלתי כמזכירו. השיקול היה: השלמת המשקים הקיימים, שגל עויבות פגע בהם. התנועה הקיבוצית שלנו הפסידה על-ידי כך כוח אדם מעולה ביותר וחברים אידיאליסטים רבים, אך החברה הישראלית ככלל זכתה באזרחים מועילים נאמנים ובעלי רצון ויכולת.

אני כשלעצמי עברתי עם רעייתי בשנת 1951 — לאחר שהשתתפנו במלחמת העצמאות בהגנת הקיבוץ, באימונים, בכיבוש ובהחזקת משלטי הסביבה — לבית הספר החקלאי מקוה ישראל, שם אני עובד עד היום כהמשך טבעי לעבודה החינוכית שלי בתנועה, ומכין בני נוער ישראליים להתישבות, להגנה (צה"ל) ולאזרחות טובה במדינת ישראל.

מקוה ישראל, 15.4.1988

פעילות מחתרתית של קבוצת "הנוער הציוני" מזגלמביה (בנדין-סוסנוביץ) במלחמת העולם השניה; התנגדות — והצלה

מיד עם שובינו מהבריחה הגדולה בפרוץ המלחמה התחלנו לארגן את הקן של "הנוער הציוני" בבנדין. הפגישות התקיימו בקבוצות קטנות בגלל הגזירות של הגרמנים, שאסרו מיפגשים וכל עבודה אירגונית.

בראש הפעילות החינוכית עמדו ישראל דיאמנט, קרולה בוים ואריה הסנברג (היום בן טוב). במקביל אורגנה לישכת ע"ע (עזרה עצמית) ובראשה עמדתי אנוכי. אספנו בין החברים דברי אוכל, בגדים וכסף, כדי לעזור לחברים ולמשפחותיהם במצוקה. צריך לציין, שהיו רבים כאלה ובמיוחד הפליטים, שהגיעו אלינו מגרמניה דרך זבונישין, ופליטים אחרים, שהגרמנים גירשו לזגלמביה. כל האירגון נוהל על ידי הנהגה, שפעלה בבנדין ובמקביל בסוסנוביץ. שתי ההנהגות עמדו בקשר הדוק ובשיתוף פעולה מלא והיתה הנהגה משותפת לכל גליל זגלמביה ובראשה עמד יוזק קוויץ. קיימנו גם קשר עם כל האירגונים הציוניים מ"השומר הצעיר" ועד "הפועל המזרחי".

העבודה הנתהלה תוך ויכוחים אידיאולוגיים מתמידים, האם לפעול במישור ההתנגדות או ההצלה. בסוף הוחלט לפעול בשני המישורים גם יחד. בשתי הערים: סוסנוביץ ובבנדין, הוקמו מיפקדות, שהורכבו משלושה חברים. בסוסנוביץ — יוזק קוויץ, המפקד הראשי, יאנק צימרמן וליאון בלט. בבנדין — ישראל דיאמנט המפקד הראשי, הניק לוסטיגר קופאי ואפסנאי נשק ומדים, ושלישי הייתי אנוכי, שעסקתי באירגון שלישיות לוחמות, באימוניהן ובתכנון הפעולות.

היתה גם מחלקת הסברה, אותה ניהלו יוזק קוויץ וישראל דיאמנט ופעולתה היתה הפצת כרוזים ומכתבי הפחדה לגרמנים הממונים על איזור זגלמביה. ראשית פעילות המרי כללה בניית בונקרים, שבהם יוכלו חברינו להתרכז.

בזמן הגירוש. ריכוזו בהם אוכל, נשק וכל דבר שהיה נחוץ ללחימה. הבעיה הגדולה ביותר עבורינו, היה הנשק שבלעדיו אינך יכול ללחום. חבל ארץ זגלמביה, שצורף לרייך השלישי ונכלל במחוז אוברשליזין (Oberschlesien) היה ריק מנשק, בכל אופן לא מצאנו שום אפשרות להגיע לקניית נשק, אף בכל מחיר. ב"גנרל גוברנמן", היתה קיימת אפשרות של קניית נשק אבל בינינו ובין ה"גנרל גוברנמן" הפריד גבול מסוכן מאוד. לכן החלטנו לפעול בדרך אחרת — לשדוד נשק מגרמנים.

במקביל לפעולות של השגת נשק בכוח נסעו שתי הקשריות שלנו, פרדקה מזיה (אוקסנהנדלר) ולולקה פומרנצנבלום, ל"גנרל גוברנמן" והבריתו דרך הגבול כלי נשק ותחמושת. צריך לציין, שהיתה לנו גם מחלקת מודיעין, שאחת הפעולות החשובות שלה היתה השתלת שוטרים בשורות האורדנונגסדינסט (Ordnungsdienst). אחד בבנדין ואחד בסוסנוביץ. עבודתם היתה — העברת כל אינפורמציה, שהגיעה מגרמנים ליודנראט ואורדנונגסדינסט ושהיתה קשורה לגורל היהודים. היינו בקשר עם ורשה וקרקוב, והתברכנו בביקורים של אליעזר גלר ומרדכי אנילביץ, ממארגני המחתרת בגיטו ורשה. מקרוב הגיע אלינו אחרי "ליל ציגנריה" חיים טננוורצל ונשאר אצלינו. חיים עבר לסלובקיה בדרך להונגריה, אבל חזר לפולין כדי לנקום בגרמנים ונפל עם אקדח ביד בקטוביץ, בקרב רחוב עם הגרמנים. מצנסטוחוב הגיעה הלוחמת עדינה שוויצר, שחזרה מרוסיה.

פעולה ראשונה להשגת נשק בשוד בוצעה בביתו של ד"ר בראון, טרויהנדר של כל עסקי המתכת ומפעלים גדולים אחרים של יהודים, שהוחרמו בבנדין. הרי בלומנפרוכט עבד אצל ד"ר בראון. את הפעולה ביצענו עם אקדח מקולקל ובלי תחמושת שאלכס גתמון הצליח לקנות אצל גוי. בפעולה זו לקחו חלק הרי בלומנפרוכט, יאציקה שפיגלמן ואנוכי.

אחרי ההצלחה הבלתי-רגילה של הפעולה אצל ד"ר בראון, שבה לקחנו שני אקדחים טובים עם כדורים, תיכננו מיד פעולה שניה בביתו של הגרמני מיכץ, שהיה ידוע כאספן של כלי נשק שונים, ביניהם כלים יותר רציניים כמו רובים וכלי נשק אוטומטיים. את תיאור הבית, שהיה בפרבר הוילות של בנדין, הביא לנו אלכס גתמון, שלקח גם חלק בתכנון וביצוע הפעולה יחד עם הרי ואתי. הפעולה היתה הרבה יותר מורכבת בגלל היקפה וגם בגלל המרחק מהעיר בנדין. החלטנו לצרף עוד שלושה לוחמים מקיבוץ בורוכוב, שצויידו באופנועים. השלישיה שלנו היתה צריכה להיות הזרוע המבצעת ועל השלישיה של קיבוץ בורוכוב הוטל לאבטח אותנו ולעזור להסתלק עם השלל.

ידענו, שבבית נמצאת אישתו של מיכץ עם העוזרת שלה, לא ידענו על עובד חצרן, שהיה באותו זמן בגינה. הרי ואני הצלחנו להיכנס לבית בתור קציני קרימינל-פוליצי.

אני טיפלתי בגברת מיכץ והרי היה צריך לטפל בעוזרת. כשראתה גברת מיכץ, שאני מנתק את חוטי הטלפון, התחילה לצעוק ולהתנגד בכוח. סתמתי לה את הפה. קשרתי אותה ואז התברר לי שהעוזרת הצליחה לברוח מידי הרי לגינה והזעיקה את החצרן. אלכס בינתיים נכנס לבית, לפי תכנית הפעולה, והתחיל לאסוף את הנשק לתוך שקים, שהביא איתו ושאותם היה צריך למסור לחברים מקיבוץ בורוכוב. בדרך לגינה נתקלנו בחצרן, שהיה מצוייד בגרון. אחרי שכיוונתי

אליו את האקדח הוא זרק את הגרון וברח.
בתור מפקד הפעולה נתתי מיד פקודה לעזוב הכל, גם את האופנועים, ולשגת לכיוון הנהר פשמשה, לחצות את המים להגיע לזמקובה גורקה ומשם להמשיך לגיטו. התברר שהחישוב היה נכון. אחרי שחצינו את הנהר והיינו כבר קרובים לזמקובה גורקה, ראינו ושמענו תנועה של חיילים על אופנועים וקומנדקרים בכביש המוביל לביתו של מיכך.

כשהתקרבו לגיטו מצאנו אותו להפתעתנו, מוקף חיילים גרמנים — זו היתה אקציה וגירושו. התלטנו לחזור העירה אבל לא יחד. אני הלכתי למקום עבודתי בבית הרושת לנעליים עבור הצבא הגרמני, שהוחרם מהאחים קוקוטק. הרי ואלכס בחרו להסתתר במקום אחר, בדרך פגשו גרמני שרדר שהכיר את הרי. בעזרת כלבו הגדול הצליח שרדר להתגבר על הרי שרצה לירות בו ולא הספיק. הכלב התנפל על הרי והפיל אותו ארצה. אלכס הספיק לברוח.

הרי ז"ל עמד בחקירות ובעניינים קשים ונוראים בגבורה ולא מסר שמות חברים ודבר על קיום המחתרת. הרי הוצא להורג.

הויכוח בשורות המחתרת, אם להמשיך בהתנגדות או בהצלה — נמשך... ההחלטה להתרכז על ההצלה התקבלה, לאחר שהגיעו ידיעות ברורות על השמדת יהודים במחנות. בתחילת שנת 1943 התחלנו לחפש ולפתח דרכים ורעיונות להציל לפחות חלק מחברינו, שבתום המלחמה יוכלו לספר לעולם, מה שקרה. ידענו, שבהתנגדות הסיכוי להישרד הוא אפסי. כדאי לציין, שגם ניירות של ארצות דרום-אמריקה, שהיו אמורים לשמש כדרך הצלה לחלק מחברינו, איכזבו ובמקום לאינטרנירונגסלגר, נשלחו האנשים לאושוויץ. ניירות אלו קיבלנו מאלף שוורצבאום ונתן שולב (שישבו בשווייץ), איתם עמדנו בקשר מתמיד בזוגלמביה ואחרי כן גם בבודפסט.

באותה תקופה קיבלנו ידיעה מחבר שלנו זליג ביוק מקרקוב על אפשרות יציאה לעבודות לגרמניה בתור פולנים דרך ה"ארבייטסאמט" ב"גנרל גוברנמן". דבר זה התאים במיוחד לבחורות, שגם בבדיקה גופנית אי-אפשר היה להוכיח את יהדותן. זליג לקח על עצמו ביצוע פעולה זאת, שיחד פקיד ב"ארבייטסאמט" וקיבל כמות של ספסים. בדרך זו יצאו לעבודות בגרמניה ואוסטריה כעשרים חברים וחברות. את הידיעה על אפשרות זו של הצלה הביאה אלינו המקשרת פרדקה מזיה, בעלת מראה פולני מובהק, שתפקידה העיקרי היה העברת נשק מ"גנרל-גוברנמן" אלינו. היא, אשר ליוותה את המועמדים לעבודות בגרמניה לקרקוב ובמקום עזרה לזליג ביוק במשלוחים.

המצב החמיר לקראת חודשי אביב 1943. אחרי הפעולה המזויינת נגד הגרמני מיכך והחיפושים אחרי, נאלצתי לעזוב את בנדין. יצאתי עם ניירות מזויפים על שם חבר נוצרי מבית-הספר עם יד בתוך גבס (כאילו אחר תאונת עבודה) והגעתי להרי הבסקידים במקום בשם קוסוויסקו על יד זברדון, מספר קילומטרים מגבול סלובקיה. היה ידוע לנו, שמצב היהודים בסלובקיה ובהונגריה טוב יותר מאשר בפולין. אחרי התחילו להגיע חברים וחברות למקומות אחרים בסביבה. עם כל אלה הייתי בקשר והיינו מדי פעם מחליפים מקומות מגורים. כאחראי על הקבוצה הייתי בקשר עם המפקדה בסוסנוביץ-ובנדין. חלק מהחברות, שבאו לבסקידים ומגית, הועברו לקרקוב ונשלחו לגרמניה בעזרתם של ביוק ופרדקה.

ביוק גם הודיע שמה"גוברנמן" עוברים יהודים לסלובקיה ומשם להונגריה. בעקבות ידיעה זו החלטנו לארגן דרך לסלובקיה מהמקום, בו ישבתי. בסביבה פעלו מברחי גבול, שהעבירו סחורות שונות. יצרתי איתם קשר, התיידדתי איתם והפכתי חלק מהכנופיה. הצלחתי לשכנע אותם להכריח אנשים דרך הגבול. מספר פעמים בשבוע הגיעו קבוצות קטנות של חברים ברכבת של אחרי-הצהרים ובאותו לילה היו עוברים את הגבול לסלובקיה. לכולנו ידוע כיום, שחברינו מהתנועות הציוניות בסלובקיה דאגו להעברתם להונגריה.

בהונגריה התארגנה הקבוצה הפולנית מזגלמביה במהירות וחברינו ההונגרים הגישו לנו את מלוא העזרה. וכאן המקום לציין: הידיעות, שהבאנו על גודל האסון בפולין, הערכת המצב, העמידה התקיפה שלנו לגבי הגרמנים, עשו מהפך במחשבתם של חלוצי הונגריה. התיאוריה, שרווחה עד בואנו, "אצלנו זה לא יקרה", הפכה למודעות, שרק פעולות התנגדות והצללה הן הנכונות.

זיוף התעודות קיבל היקף רחב יותר בבודפשט. בתקופה זאת התרבו ביקורות וחיפושים אחרי פליטים יהודיים. למדנו את נושא התעודות ההונגריות והמסמכים, שיצרנו, נהפכו לאמצעי חשוב ומידי להצלת אנשים.

הקבוצה שלנו התפצלה. חלק הארי עבר למחנה פתוח בעיר מוחץ. אני התמניתי למפקד המחנה מטעם השלטונות ההונגריים, הממונים על גתנינים זרים. בחרנו בעיר מוחץ בגלל קירבתה לגבול היוגוסלבי, במחשבה ליצור קשר עם הפרטיזנים של טיטו. לאחר תקופה קצרה נוצר הקשר ובאחת הפגישות בין הנציגה שלנו, תושיה הרצברג, והנציגה היוגוסלבית הוסכם על העברת קבוצת חברים בסירות לצד היוגוסלבי. בשעת הפרידה אמרה היוגוסלבית: "אם יש ביניהם יהודים אל תביאו אותם". כמובן בזה נפסק הקשר איתם. אנחנו רצינו להצטרף ליוגוסלבים רק בתור קבוצה יהודית.

גם בבודפשט ניסינו להתקשר עם נציג יוגוסלבי וגם הפעם נכשלנו.

התחלנו בבניית שני בונקרים בתוך היערות באיזור בצקה, בהסכמתו של בעל אחוזה הונגרי, אבל ויתרנו על הרעיון בגלל המרחק והגישה הלא נוחה למקום. נוסף לקשר עם נתן שוולב בשווייץ, שאליו היינו מעבירים כמעט כל חודש דו"ח על המצב שלנו, כמובן, הכל בצופן, הקמנו קשר עם דוד צימנד, שליח מהארץ בקושטא, באמצעות קציני ביון גרמניים.

בזמן, שרוב הקבוצה היתה במוחץ, פעלו מספר חברים ובראשם ליאון ופינק בבודפשט. הגיעה שמועה, שמרומניה קיימת אפשרות עליה לארץ. כבר בינואר 1944 נשלח פינק טריימן לקולושבר לברר אצל המנהיג הציוני ד"ר ארנה מרטון, מה הן האפשרויות של טיול לרומניה. היה חורף, זמן קשה ומסוכן להעברת אנשים דרך הגבול בצורה בלתי ליגלית. ד"ר מרטון יעץ לנו לדחות את הטיול לזמן נוח יותר.

ב־18 במרץ 1944 פלשו הגרמנים להונגריה והמצב נעשה חמור. כל הקבוצה חזרה והתרכזה בבודפשט. בלחץ החדש שנוצר עם פלישת הגרמנים, נאלצנו להצטייד בניירות חדשים ולחפש דירות. כמה מאנשינו נעצרו על ידי הונגרים או גרמנים והשקענו מאמץ רב וגם כסף כדי לשחררם. פעולות אלו מנעו ברוב המקרים גירוש לאושוויץ.

אחת הפעולות החשובות של הקבוצה היה שיהרור בכוח של 9 אנשים מכלא

"רומבך", בית-סוהר, שממנו נשלחו אנשים לאושוויץ. היתה זו קבוצת חברים, שמקדם נשלחה לעבודות באוסטריה ובראשה קרול טוכשניידר וקרולה בויס. במאי 1944, כלומר חודש וחצי אחרי כניסת הגרמנים, נסע פינק לעיר נודוורוד, שוב במטרה לחפש דרך לרומניה. הכתובת היחידה, שהיתה בידי, היתה של חברות מהתנועה ההונגרית, אותן פגש בזמנו במחנה של מדריכי נוער בבלטון בוגלר. דרך בחורות אלה יצר פינק קשר עם מבריהים בגבול. השפה ההונגרית היתה זרה לפינק, אך למרות כל הקשיים אירגן שתי דרכים: אחת ברכבת והשניה ברגל דרך הגבול הירוק. כל הקבוצות, שעברו בדרכים אלה, כללו חברים הונגריים ופולניים. את הקבוצות, שעברו ברכבת, ליווה חבר מהתנועה ההונגרית בשם פיצ'י. הוא היה מלווה אותן מבודפסט עד הגבול וחזר לקחת קבוצה נוספת. פינק, שהתגורר במלון בנודוורוד, שידח את שוערי המלון, כדי שיוכל בחופשיות לעסוק בעניין הטיול. היה חוזר לעיתים בשעות הקטנות של הלילה והדבר היה חשוד בעיני השוערים. מצאנו עוד מעבר אלטרנטיבי דרך סגד, שהיה מוצלח פחות בגלל כמה מעצרים של חברינו, אבל גם בדרך זו הצליח מספר אנשים להגיע לרומניה.

חשוב מאוד להדגיש את העובדה, שיהודי רומניה, שהתגוררו ליד הגבול, הגישו את מלוא העזרה לפליטים. דאגו לכל צרכיהם והעבירו אותם לעיר ארד, בה היה מרכז תנועתי. אני נשארת בבודפסט עם מספר חברים מהקבוצה שלנו, שלא הספיקו לעבור לרומניה. בבודפסט שוחררנו ב-18 לינואר 1945 על ידי הרוסים.

זמן קצר אחרי "השחרור על ידי הרוסים הגיע לבוקרשט דוד צימנד, שליח הסוכנות וחבר ותיק של "הנוער הציוני". צימנד העביר ידיעה אלי לבודפסט עם דרישה, שאבוא מיד לבוקרשט. באותו זמן הייתי עסוק בחיפוש אחרי שלושה חברים שלנו — אלכס גתמון, דינה גלבוש ואמיל בריג, שישבו בבית-סוהר בעיר פיץ ולא ידענו על גורלם. ביקשתי מדוד צימנד דחייה לבואי לרומניה ונסעתי לחפש את השלישיה. מצאתי אותם בסביבת פיץ עסוקים מעל הראש בגילוי קצינים גרמניים של S.O. וגם משתפי פעולה הונגריים. השלישיה עבדה בשיתוף פעולה עם הבולשת של הצבא האדום. סיפרתי להם על הנעשה בקבוצה, שרובה התארגנה בבוקרשט בקיבוץ "ויזליה", על השליח דוד צימנד ועל ההתארגנות לעליה לארץ. עם הבטחה, שבקרוב יבואו אחרי, נסעתי לבוקרשט. באותו זמן התחילו להגיע חברים ופליטים פרטיונים מפולניה, רובם מסביבת וילנה. הם התארגנו בקיבוץ "גיפון".

אחרי ישיבות והתיעצויות עם השליחים מהארץ, ביניהם אברבוך, חבר קיבוץ כפר גלעדי, דוד צימנד וקלרמן (מטעם הרביוניסטים) הוחלט על נסיעתי בשליחות לפולין. היה זה באמצע אפריל 1945. פולין היתה באותו זמן כמעט משחררת והקרבות עוד השתוללו בגבולות שלפני המלחמה בין פולין וגרמניה. צוידתי בניירות של קצין של הצלב האדום הפולני, ולינה הצטרפה אלי בתור מזכירה. קיבלנו שתי מזוודות, שהוזמנו במיוחד עבורינו ואשר רופדו בדולרים בצורה מוסתרת. סדרו עבורינו כרטיסי נסיעה בקרון של קצינים רוסיים עם מקומות ישיבה. מטרת השליחות היתה לעודד את החברים באירגון הבריחה, להעביר כסף, לבצע את האיחוד של כל הזרמים ולשפר את הקשר בין פולין ובוקרשט.

חצינו את הגבול לפולין על יד קרוסנו ושם נודע לנו מאיש הקשר שכל ההנהגה עברה מלובלין לקרקוב. מאותו אדם קיבלתי כתובת של ניסן רוניק ודוד מלר בקרקוב. אחרי כמה ימים התקיימה הישיבה בוורשה, שבה לקחו חלק נציגים מכל המפלגות, מ"השומר הצעיר" ועד "ביתר". אחרי הדין-והחשבון שלי, בו הבאתי את דבר השליחים מהארץ ובו היה מדובר, שרצון ההנהגה בארץ ב"איחוד" לשם בריחה ועלייה לכל יהודי, בלי מפתח מפלגתי. אחרי ויכוח הוחלט פה אחד על איחוד. התקיימו כמה ישיבות של מפעילי הבריחה, בהם דובר על שכלול האמצעים ודרכים להעברת האנשים לכיוון איטליה ורומניה. הוחלט על תזוזה המונית מפולין וניצול התוהו ובוהו, ששרר אז באירופה. בזה הסתיימה השליחות שלנו בפולין. חזרנו דרך סלובקיה וכאן נודע לנו כי 8 למאי על סיום המלחמה. המשכנו דרך הונגריה לבוקרשט ואיתנו הורי, אותם מצאתי במקרה בפולין, אחרי ששחררו מאשוויץ על ידי הרוסים.

חלקים של הקבוצה המחתרית שלנו מזוגלמביה הגיעו בזמן המלחמה לגרמניה, אוסטריה, סלובקיה, צ'כיה, רוסיה, הונגריה, יוגוסלביה, רומניה וחלק קטן של הקבוצה הגיע לארץ, לקיבוץ תל-יצחק. צריך לציין, שקבוצה זו הובילה איתה דרך כל התלאות עד לארץ את ההורים של חברים, שחלק מהם נפלו במערכה.

תנועת הנוער הציוני בפולין 1940—1944 פרק סלובקיה, מרס 1941—1942

בינואר 1941 נודע לנו על מיבצע העברת חברים מ"החלוץ הכללי" לסלובקיה וכי קיימת משם "עלייה" לארץ. בשיבת ההנהגה הראשית החלטנו לדרוש מה"וועדה הקואורדינטיבית" שיתוף חברנו במיבצע, ואכן דרישתנו נתקבלה. עם קבלת ההסכמה ולאחר שהחבר יצחק גולדשטיין סירב לצאת למשימה, הוטל התפקיד עלי. בהתאם להחלטה המקורית היה עלי לשהות בסלובקיה שנה, לייצג את התנועה ולטפל בחברים שיגיעו עד לעלייתם ארצה. בתום השנה אהיה רשאי לעלות. בסוף פברואר עזבתי את הגיטו בוורשה ויצאתי לאיזור הגבול. אלי הצטרפה רות שמואלביץ, חברת "השומר-הצעיר". לאחר 36 שעות הליכה בהרים עברנו את הגבול והגענו אל משפחה יהודית בעיירה הררית הקרובה לגבול.

כאן אני מקבל שיעור ראשון בשפה הסלובקית, לומד להגיד שלום, תודה, להתראות ובבקשה כרטיס לרכבת. אני ממיר כסף פולני, העובר כאן לסוחר בעסקי ההברחה, ומקבל כסף סלובקי, לומד להבחין בו. את העיירה יש לעזוב בשעות הבוקר ברכבת צרת-מסילה, הנוסעת עד לפופרד (Poprad). שם עלי לרכוש כרטיס נסיעה לברטיסלבה ברכבת הרגילה. את שארית היום והלילה אני מבלה אצל מארחיני. למחרת אחרי ארוחת הבוקר אני מכין חבילות כסף נפרדות לתשלום עבור הכרטיסים בתחנת הרכבת המקומית וחבילה נוספת עבור הכרטיסים מפופרד לברטיסלבה. אני נפרד ממארחי. סירבו לקבל תשלום כלשהו עבור האירוח. מצוייד בעצות טובות ובעיתון יומי סלובקי אנו צועדים לכיוון תחנת הרכבת, כאשר ילד מילדי מארחיני הולך לפני ומראה את התחנה. למרות זרות המקום

והשפה הריני מרגיש חופשי, בפעם הראשונה אחרי שנה אין עלי אימת הגרמנים. אני עומד חופשי בתור, רוכש כרטיסי נסיעה, עולה לרכבת ונוסע. נמנע מלהיכנס לדין ודברים עם נוסעים אחרים, עונה לברכת שלום של כל הנכנסים או היוצאים מהקרון, ויתר הזמן מכניס ראשי לדפי העיתון. בפופרד רכשנו כרטיסים להמשך הדרך. כעת לפנינו נסיעה ארוכה במשך כל היום, נסיעה לאורכה של המדינה. אני מקשיב לכל מילה המדוברת בין שכני לתא, הצליל מוכר, השפה סלבית אבל זרה, מזכירה תערובת של אוקראינית, אותה למדתי מחברי האוקראינים בצבא הפולני ופולנית שלנו. אני מעיין בעיתון ומנסה להבין. אני יודע, שאצטרך ללמוד אותה מהר כלל האפשר. עזבתי את פולין בתחילת מרץ 1941, כאשר החורף עדיין היה בעיצומו, והנה כאן ניצני האביב. בהגיעי לפנות ערב לברטיסלבה, כבר שלט מזג האוויר האביבי במלואו.

לפני יציאתי מוורשה, מיד עם קבלת ההחלטה בהנהגה הראשית, נמסרה על כך הודעה לוועדה הקואורדינטיבית ובאמצעותה לנציגות הציונית בווינה. הנציגות העבירה את ההודעה להסתדרות הציונית בסלובקיה. בהנחיות לדרך נמסר לי שם וכתובת של החבר רפי פרידל בברטיסלבה (כיום רפאל בן-שלום מקיבוץ העוגן). הכל חרות בזכרוני, כאן עלי להתייבב בהגיעי למקום. אופטימי ירדתי מהרכבת בברטיסלבה, המוני אנשים יוצאים. כאן התחנה הסופית. עיר הבירה וגם עיר הגבול. מעבר לנהר הדנובה כבר אוסטריה, כרגע גרמניה. אין איש שם לב אלי, לא בודקים אף נוסע. החלטתי לדבר רק גרמנית, מעמיד פני תייר גרמני, לאכזבתי הרבה לא מבינים אותי. אני מנסה למצוא יהודים אבל לא מצלית. מחפש בין העוברים אדם, שמוכן לעזור לי, והנה לשמחתי הרבה גיליתי אדם במדי מכבי-אש. הוא לא הבין אותי, אבל התנדב לעזור לי. יחד נכנסנו לבית קפה שבחלוננו היה שלט: "כאן מדברים גרמנית". הסברתי למלצר את מבוקשי, הרחוב והמספר. הוא ניסה להסביר לי, איך להגיע, אבל האיש במדים החליט באדיבותו להביאנו עד למקום. אנו עולים לחשמלית, אין צורך לשלם, כי אני בחסותו של לובש המדים. הדבר חשוב בעיני, אבל יש להמשיך במשחק.

כשהגענו לרחוב המבוקש, ניסיתי להיפרד ממלוונו, אבל האיש התעקש ללכת אתנו עד לדירת משפחת פרידל. כאן הוא נפרד מאתנו ומבעלת הבית הנדממת. את פנינו קיבלה הגברת פרידל, אמו של רפי. קשה לתאר את תגובתה החמורה. איך העזנו לבוא לביתה בלוויית שוטר? ובכן, האיש במדים הוא שוטר, ולא מכבה-אש, כפי שחשבתי בטעות. טיפשותי עלולה להמיט עליהם אסון. לא נוכל להיפגש עם בנה, ובכלל אנו מתבקשים לעזוב מיד את הבית. כשוך הרוגו הראשון ולאחר שהתבררה מטרת בואנו, אנו לא עוזבים את ביתה, כי פשוט אין לנו כתובת אחרת בעיר. הגב' פרידל מסרה לנו את כתובת הקומונה של ההנהגה הראשית של השומר הצעיר, לה משתייך בנה: 41 Rybne namiestie. למודי נסיון אנו הולכים לפי ההסברים, שנתנה לנו, ממעטים לשאול, בעיקר לא לובשי מדים כלשהם. לאחר תעיות וטעויות מצאנו מאוחר בערב את המקום.

חברי ההנהגה הראשית של השומר-הצעיר לא גילו התלהבות יתירה לנוכחותי, את חברתם רות קיבלו ושיכנו בקיבוץ-הכשרה של תנועתם בעיר, אותי הובילו לרחוב ז'ידובסקה, בו בעלי דירות-משכירים מיטות לעוברי אורח. כאן לא שואלים לתעודות זהות. שכרתי מיטה ונשארתי ללון. בטרם נפרדו ממני מסרו לי את

הכתובת של "Ustrednia Zydov" ("מרכז היהודים" ברחוב 3 Venturska ואת שם החבר גיולה פליישהקר.

סלובקיה העצמאית, מדינת-בובה, שקמה בשנת 1938 עם פירוקה של צ'כוסלובקיה — המדינה, שהיתה מורכבת משלושה איזורים נפרדים ושונים באופיים ובשפתם: צ'כיה המתועשת ושפתה הצ'כית, סלובקיה החקלאית ושפתה הסלובקית, ופודקרפטסקיה-רוס, הענייה וספקת כוח אדם זול ושפתה הרוטנית-אוקראינית; זו האחרונה פורקה וקטעים ממנה סופחו לכל צד. איזור הסודטים מצ'כיה צורף לגרמניה, יתרת צ'כיה הוכרזה כפרוטקטורט תחת מימשל גרמני. רובה של סלובקיה וחלק מפודקרפטסקיה-רוס הוכרוזו כמדינה עצמאית, היתר סופח להונגריה, שחלקים ממנה נותקו וסופחו לרומניה תמורת מסירת שטחיה הצפוניים — בוקובינה ובסרביה — לרוסיה הסובייטית. כך נראה הסדר ריבנטרופ-מולוטוב בחלק זה של אירופה. הסכם ורסאיל, אשר חילק את אירופה מחדש והקים הרבה מדינות לאומיות, לא הצליח לבטל את השאיפות של מיעוטים לאומיים שונים למדינות עצמאיות. לעומת זאת לא כיבה את הכיסופים להחזיר את עטרת הקיסרות ליושנה. מצחק היה לראות ברחבי הונגריה פרסומי מפות המראות את גבולות הקיסרות האוסטרו-הונגרית, כשמעליהן הסיסמה: *It volt, as it less* ("זה היה, וכך גם יהיה").

במשך כל שנות קיומה של צ'כיה היתה קיימת בסלובקיה תנועת התבדלות, שעכשיו באה על סיפוקה. באותו זמן נפוצה הבדיחה, שהצ'כוסלובקים היחידים במדינה הם יהודי קרפטורוס, כל יתר חלקי האוכלוסיה רטנו נגד האיחוד הכפוי, דבקו בשייכותם האיזורית ובשפתם הנבדלת. השלטון בסלובקיה היה בידי ה"הליינקה-גורד", תנועה פשיסטית-קתולית, שנוסדה בידי הכומר הליינקה, ומכאן שמה. כל שאר המפלגות הפוליטיות היו אסורות, רק לאירגונים ספורטיביים היה מותר לפעול. היהודים היו מאורגנים במסגרת ה-"Ustrednia Zydov", הידועה בשם המקוצר "Uze", הכוח הדומיננטי היה בידי המנהיגים הציוניים. בראש המוסד עמד ד"ר אוסקר גוימן, נשיא ההסתדרות הציונית, סגנו ד"ר ווינטרשטיין, ראש המחלקה הסוציאלית, נשיאת וויצו, הגברת גיזי פליישמן. לצידם היו פעילים בני גיל הביניים, גיולה פליישהקר, ד"ר בורשונג, צבי סילשי (מנהיג בכיר של השומר-הצעיר), ד"ר רוזנפלד, ראש "מכבי הצעיר", ודוב וייס מהשומר הדתי. פעילות התנועה הכלל-ציונית הארצית התנהלה תחת המסווה של "מכבי": התנועה היתה שייכת לפלג הציונים-הכלליים א. תנועות הנוער החלוציות, שהיו קיימות כאן, היו "השומר-הצעיר", "העובד" שראה את עתידו בקיבוץ המאוחד, ו"מכבי הצעיר" שמופיע כנוער הציונות-הכללית המקומית וכחלק מ"גורדוניה" כתנועה עולמית.

המשטר תמך בהגירת יהודים ולפיכך התיר את קיומו של המשרד-הארצישראלי, כמשרד להגירה. בראש המשרד עמדו ליאו רוזנטל ואוסקר קרסנינסקי, שניהם ציונים כלליים. למרות המשטר החוקים האנטישמיים, אין הדבר מורגש ברחוב. יתכן שאותנו, יוצאי פולין, שידענו אנטישמיות אלימה, שלאחר מותו של פילסודסקי בשנת 1935 סבלנו מהתנפלויות ברחוב ויהודי בודד לא העז בערבים לעבור ברחובות מאוכלסים פולנים ואילו ברחובות בעלי אוכלוסיה מעורבת היינו מאורגנים קבוצות-מחץ נגד הפורעים, כדי שנוכל לנוע בהם, — האנטישמיות הסלובקית

לא הרשימה. יותר נכון לא היתה קיימת בפועל. לא קרה לי אף פעם, שברחוב או ברכבת יעליבו אותי על רקע יהדותי. בהודשי הקיץ, בביקורי בנקודות ההכשרה בכפרים, הייתי נוהג ללכת מכפר אחד למשנהו, פוגש בדרך אכרים, צעירים ומבוגרים, שהיו מברכים אותי ועונים על ברכתי. לנו, המשטר נראה כליברלי מאוד. למחרת בואי לברטיסלבה הלכתי למשרדי ה-Uze לפגישת היכרות ראשונה. כאן קיבל אותי ג'יולה פליישהקר קבלת פנים חמה וחברית. הוא חיכה לי, כבר שמע על בואי. לאחר שיחה קצרה נכנסנו לחדר הישיבות. כאן היו נוכחים כל מנהיגי התנועה הציונית וה-Uze. סיפרתי על המתרחש בפולין. על מוראות הגיטו, על הרעב, על מגיפות טיפוס, על יריות ורציחות ברחובות הגיטו, על חטיפת אנשים לעבודה, שממנה חוזרים חלקם מוכים ופצועים, וחלקם נעלמים, כי אין דין ואין דיון ליהודים. סיפרתי על מהגרות ריכוז שהוקמו, אבל אין לנו ידע מהמתרחש בפנים, כי אין חוזרים משם. סיפרתי על הקורות לי במחנה לובלין ובסוף על טעם בואי לכאן. הסברתי, ששמענו על עלייה המתנהלת מכאן ולפיכך אנו מבקשים לתת לאנשינו, שמגיעים הנה, אפשרות להצטרף לעלייה. העיקר להכין מקומות קליטה לחלוצים, שיבואו בעקבותי. הנוכחים אישרו, שאכן היתה עלייה מכאן. ספינות עולים הפליגו על הדנובה לכיוון הים השחור, אינם יודעים, אם גם בעתיד ימשיכו ההפלגות, בכל אופן כרגע מתארגנת קבוצה, אשר תפליג תוך שבועיים ומציעים לי להצטרף אליה. הודיתי על ההצעה, אבל הסברתי להם, שאישית לא אעזוב את המקום לפני תום שנה, כפי שהתחייבתי לחברי בוורשה. תגובתם חמה וחברית, מבטיחים מלוא העזרה שתידרש. בירור מעשי, וקליטת חלוצים עלי לתאם עם ד"ר רוזנפלד, ראש "מכבי הצעיר". איש הקשר להנהלה ישאר החבר ג'יולה פ., פקיד בכיר ב-Uze ומוזכר ארצי של "מכבי". אדם בגיל הארבעים, בעל השכלה רחבה, נואם מוכשר ואיש המעש. דובר ציכית, סלובקית, גרמנית והונגרית (האחרונה נחשבת כאן לשפת המשכילים), נואם וכותב בכל השפות. במשרדו הוא מתהלך בגילוי ראש. אבל הוא אדם דתי, ומקפיד על קיום מצוות. הוא מתפלל שלוש פעמים ביום, נוטל ידיו ומברך לפני כל ארוחה ואחריה. מחזיק תמיד כיפה בכיסו. דואג לכשרות במוסדות ציבוריים, ומקפיד על כך גם בקבוצת ההכשרה, שהקמנו. נשוי להלן, הצעירה ממנו — נוצריה, שהתגיירה למענו. הוריה קתולים אדוקים, גרים בפרבר העיר, בבית יפה מוקף גן פירות ענקי. היחסים עם הוריה טובים, מקפידים בכל יום א' או חג קתולי לבקרם. מקדימים לבוא לגן ומחכים לשובם מהתפילה בכנסיה, כדי לברכם ולקבל את ברכתם. נוכחתי איתם בטקס הזה והתרגשתי. אין בלב ההורים טינה לחתנם היהודי. הם מחבקים ומנשקים את הבת והחתן היהודי. מחזה מעולם אחר. ג'יולה הוא אדם בעל ניגודים בולטים, אבל שלם עם עולמו. ציוני כללי, בעל הכרה פרוגרסיבית וידיד נאמן לנו. נפטר בברטיסלבה ממחלת הטיפוס בעת שהותי בהונגריה. לעולם אזכור אותו כידיד ורע נאמן. גם לאחר מותו נשארה הלן יהודיה בסלובקיה.

הפגישה עם הנהגת "מכבי-הצעיר" בנוכחות אלי שעה, פרץ רבס ואחרים לא עלתה יפה. הם מעדיפים להופיע כנוער שלידי ההסתדרות הציונית הכללית, אבל מבחינה רעיונית חצו את הקווים ורואים את עתידם בארץ במסגרת חבר-הקבוצות של תנועת "גורדוניה". אין הם מוכנים לקלוט את חברי "הנוער-הציוני"

במסגרת קיבוצי-הכשרה של תנועתם. על תוצאות הפגישה מסרתי לגיולה ובהתאם לכך סיכמנו, שאומן לשיבת מרכז "מכבי", לדיון וחיפוש דרכים חדשות לפתרון הבעיה.

בישיבת המרכז בנשיאותו של החבר זינגר היו נוכחים חברים, שטרם הכרתם, ביניהם ארמנד גוטמן וצבי פהר. העליתי את נושא תנועת הנוער הציונית, החסרה כאן, ואשר בהעדרה אין לנו פתרון לקליטת חברים, שיגיעו מפולין. ד"ר רוזנפלד, כחבר הנשיאות, מנסה להתנגד לעמדתי, אבל אינו מכחיש את עובדת שייכותם מבחינה עולמית לתנועת "גורדוניה" וחוסר נכונותם לקלוט במסגרת תנועתם את חברי "הנוער-הציוני". לסיכום הוהלט לצרף אותי למרכז ולמסור בידי את תיק הנוער והחלוץ. מכיוון שבחול-המועד פסח עמדה להתכנס ועידה ארצית של "מכבי", הוטל עלי להופיע לפני הוועידה, למסור על מצב יהודי פולין, להציע לוועידה להקים תנועת חלוץ כלל-ציונית מתוך צעירי "מכבי", שאינם חברי "מכבי צעיר" ולארגן נקודות הכשרה עצמאיות.

בחול-המועד פסח 1941 התכנסה במועדון מכבי בברטיסלבה ועידה ארצית ראשונה וגם אחרונה במשטר החדש. השתתפו מאות נציגים מכל רחבי הארץ. את הוועידה פתח החבר זינגר, לאחר שירת התקוה נבחרה נשיאות. לפי הצעה מיוחדת נתבקשתי להצטרף לנשיאות כנציג תנועת אחות מפולין. כדי שאוכל להבין ולהשתתף בדיונים, נתבקשו המרצים והמתדיינים לנאום בגרמנית. הוועידה נפתחה בצורה חגיגית בערב והסתיימה למחרת לקראת חצות. כקוריו מיוחד ראיתי כאן את היחס לדת ולכשרות. למרות שבקהל לא היה אף חובש כיפה אחד, הרי האוכל, שהוכן באולם סמוך בפיקוח משגיח על הכשרות, היה כשר למהדרין. דיוני הבוקר החלו רק לאחר תפילת שחרית וגם לפנות ערב, כשהגיע זמן תפילת מנחה ומעריב, הוכרזה הפסקה באמצע הדיונים והקהל חבש כיפות והשתתף בתפילה, חזון לא רגיל בתנועות החילוניות בפולין.

הנושאים המרכזיים, שעמדו על הפרק: אירגון פעילות התנועה הציונית בתקופת המלחמה, שמירת הזיקה לארץ, כאשר הקהילה מנותקת מהעולם היהודי ומהארץ, דאגה לנוער, כאשר מוסדות השכלה גבוהים נסגרו בפניו. הכנת הנוער לעלייה לארץ, כשהגבולות יפתחו מחדש. על שואה לא חשבנו, ראינו במצב הקיים את הרע בשיאו. האמנו באמונה שלמה, כי בסופו של דבר הגרמנים יפסידו את המלחמה ויום מפתם אינו רחוק.

לסיום הוועידה נבחר מרכז חדש, שכלל גם אותי. תפקידי לארגן את נוער "מכבי", גילאי 18—24, במסגרת תנועה חלוצית עם זיקה לתנועת "הנוער-הציוני" העולמית. ההחלטה נתקבלה ברוב גדול, כשנגדה הצביעו נציגי "מכבי הצעיר" בלבד. לאחר סיום הוועידה נשארו עדיין ראשי כל הסניפים לפגישת היכרות אישית אתי, ולהתוויית דרכי פעולה לעתיד. הוונמתי לבקר בסניפים ונהנית ממלוא עזרתם. כעת יכולתי לגשת לפעולה מעשית, כאשר על-פי החלטת הוועידה מובטחת לנו עזרה ותקציב הדרוש לעבודה. עם בואי נפגשתי עם יוסף קורנינסקי, איש דז'ילנה, מזכיר לשעבר של קיבוץ בורוכוב בלודו, חבר המרכז בפולין. יוסף הגיע הנה לפני, כאשר היציאה לסלובקיה היתה עדיין בגדר סוד ליתר התנועות. על בואי דווה לו. הוא מבוגר ממני בחמש שנים, סמכותי, דיבורו שוטף בלי פסיק ונקודה. לשומע קשה להבינו. מדבר יידיש ועברית בהיגוי

ליטאי מובהק. כדיבורו כן גם כתב־ידו. המילים קשורות מתחילת השורה עד סופה, כשאותיות נבלעות על ידי קודמתן. לימים נעשיתי מומחה לפיענוח מכתביו. ישר על פי דרכו, כאשר תנועתו תמיד צודקת. נאמן לחבריו, קשה ללא פשרה למתנגדיו. תכונה כה אופיינית לחבריו ב"החלוץ". גר כעת בקומונה של ה"עובד", מסתגר וכמעט שאינו יוצא מחדרו. היכרתיו מימי גרוכוב, עת נוהג היה לבוא לביקורים אל חבריו. כבר אז למד לכבדני, אם כי צר היה לו על דרכי הגלווה. שמח לבואי, כי אם כבר נגזר עליו לשתף פעולה עם איש "הנוער־הציוני", הרי אני הטוב שבגורעים. ידידותנו נמשכה מאז ועד יומו האחרון בארץ, בקיבוץ דפנה. סיכמנו את דרכי הפעולה המשותפים כלפי מוסדות התנועה המקומיים והמשרד הארצישראלי, נופיע במשותף (שיקולו קר ומחושב; שני מוסדות אלו נשלטים על ידי הציונים הכלליים ולא כדאי לערער על מעמדי. מכתבים לזינבה נכתוב ונחתום יחד. לפולין נדווח בנפרד. אשר לטיפול בחברים, שיגיעו מפולין, מקום כינוסם יהיה בברדיוב, שם ימצא באופן קבוע שלמה ציגלניק. הוא יקבל אותם ויסתירם עד בואי לקבלם.

ברדיוב היא עיירה קטנה על הגבול, שיהודיה הם דוברי יידיש כמו בפולין, קשורים לעסקי הברחה, עוזרים בעת הצורך. במקרה סכנה ישולחו הבאים לפרשוב, עיר מחוז, המרוחקת כשעתיים נסיעה ברכבת צרת־מסילה ומיוחדת. גם כאן נחזיק דירה ברזרבה ועד לרגע, שאני אגיע, יטפל בהם איש מקומי, שלמה פורגס, חבר השומר הצעיר. מיד עם בוא אנשים מפולין ידווח שלמה בטלפון לברטיסלבה. אני אגיע עם קבלת ההודעה לברדיוב או לפרשוב, כדי לקבלם ולהסיעם למקום קליטתם החדש, בהתאם לזיקתם התנועתית. קווים אילו נשמרו על ידינו בקפדנות. חילוקי דעות וויכוחים התעוררו בינינו, כאשר הגיעו כספי העזרה בשביל חלוצי פולין. כאן עמד יוסף בתוקף על חלוקה בהתאם לאחוזים הנהוגים כלפינו בפולין. לדידו היה זה צדק אבסולוטי, שאין עליו עוררין.

ידענו ש"עלייה" היא כרגע בגדר חלום. העלייה הופסקה לחלוטין. הגרמנים מקשים על היציאה והאנגלים מסרבים להתיר את הכניסה. אבל פולין היא בשבילנו גיהינום, ויש לעשות הכל למען היציאה משם. לא ידענו, מה קצר הזמן, העומד עדיין לרשותנו. כבר במכתבי הראשון לוורשה דיווחתי על חוסר אפשרות לעלייה ועל האפשרויות לקליטת אנשים במקום בתנאים אנושיים נוחים. אנו מוכנים לטפל מיד באנשים שיגיעו. ביקשתי, שימשיכו לשלוח אנשים. במכתבים לזינבה, שנשלחו בדואר רגיל, תיארגו את כל הידוע לנו על הנעשה בפולין. העברנו מכתבים, שהגיעו עם מבריחים מפולין, בעיקר דיווחים מאנשים שהגיעו היישר מוורשה. על הנעשה בתוך מחנות ריכוז ועל ההשמדה המבוצעת בהם טרם ידענו. לך, כאיש "הנוער־הציוני", לא היחה בברטיסלבה "קומונה" (כינוי לפלוגות הכשרה), שאוכל לגזור בה. לפיכך המשכתי לגור ב"מלון" ברח' ז'ידובסקה: דירה בת שלושה חדרים ומטבח, בלי פרוודור, כל החדרים הם חדרי מעבר, השירותים בחצר. הדירה שייכת לאשה בודדת. חדר האוכל משמש עבודה למגורים ושינה. בשני החדרים הנוספים ישנו בין 7 ל־10 איש בחדר, מיטה ליד מיטה. "המלון" — פליטים מארצות הכיבוש הגרמני, משוחררי מחנות ריכוז, שהורשו לצאת מגרמניה, לאחר שוויתרו על כל הונם. המשותף לכולם, שהם חיים מגדבות ובערבים אוכלים כאן ארוחה דשנה, שבעלת־הבית מבשלת. נמנעתי מלהשתתף

בזלילה, חסר לי גם הכסף לכך. ארוחות צהרים אכלתי ב"מנוזה", מטבח לנצרכים של הקהילה. כאן ניתנה לכל דכפין ארוחה במחיר מזול. ארוחות ערב ובוקר אכלתי באורח לא סדיר, ככל שזודמן. בשבתות ובחגים הוזמנתי על ידי ראשי "מכבי", שהתחרו ביניהם לארח אותי. היו לי הוזמנויות להכיר את יהודי סלובקיה מקרוב, יהדות חמה ופותחת לב וכיס, יהודי פולין היו להם כאחים קרובים. הם הצרו על הצרות, שניתכו על ראשינו והיו מוכנים לפתוח את בתיהם לפנינו. גיזו פליישמן האימהית נהגה לשוחח אתי ארוכות ולשכנע אותי לקבל ממנה וממהוסד שלה בגדים והצטערה על סירובי. כסף הדרוש למחייתי קיבלתי מאת מרכז "מכבי". עם הבחרי רשמית כחבר המרכז הוקצבה לי משכורת, שאת שיעורה קבעתי אישית בהתאם לסטנדרטים התנועתיים. הבגדים, שהבאתי מהבית, נראו לי מספיקים בהחלט.

מקרה אחד מתקופת מגורי "במלון" חרות בזכרוני. היה זה בליל הסדר. זאת הייתה השנה הרביעית, שלא הסבתי לשולחן סדר משפחתי. בפסח בשנת 1938 הייתי עדיין בצבא הפולני בטירונות וטרם ניתנה לנו רשות יציאה מהבסיס — סיבה לקובלנה שלי לרב הצבאי בזמנו. באביב של שנת 1939 היה מצב חירום בצבא הפולני וכוחות הווזו בחפזון לאיזור הגבול הגרמני. בשנת 1940 הסבנו בקיבוץ בוורשה, ברחוב דלוגה, מאחורי חלונות מכוסים בשמיכות. צופים מבין החברים הופקדו לשמור על צעדי הפטרולים הגרמניים, העלולים לשמוע קולות בוקעים מבפנים. וכעת שנת 1941. בניגוד לשבתות שקדמו לחג, לא הוזמנתי לליל הסדר. "המנוזה" נסגרה כבר ערב החג ונשארה נעולה מטעמי כשרות לכל ימי החג. שומרי הדת והכשרות לא חשבו על הנצרכים לארוחה ואיפה יסעוד בימי החג. שותפי למלון, כמנהגם מדי ערב, הזמינו מראש סעודה חגיגית עם יין כדת. כל הרוצים בכך שילמו לבעלת הבית מראש. נכון, שפנו גם אלי להזמין ולהשתתף בסעודה, אבל לא יכולתי לסעוד איתם יחד, לא היה לי כסף. ציפיתי גם, שברגע האחרון אוזמן על ידי החברים. האכזבה החלה כבר בשעות הצהרים, כאשר מצאתי את המנוזה נעולה. לצערי, לא שמתי לב למודעה שהיתה תלויה מעל לקופה. משום כך צמתי כבר מהבוקר. על הסעודה המתוכננת במלוני ידעתי, החלטתי איפוא להישאר ברחוב ולחזור רק לאחר שה"חיננה" תסתיים. אבל תוכניותי השתבשו לחלוטין. עם ערב היום התרוקנו הרחובות כליל. מסוכן לטייל יחיד ברחובות שוממים. הדבר עלול גם לעורר חשד בעיני שומרי החוק המפטרלים ברחובות. לכן הייתי סר מדי פעם לכניסות הבתים החשוכים. הזמן התארך נורא וכאשר החלטתי לחזור אל מלוני, בטוח הייתי, שחברי כבר סיימו את הארוחה. ידעתי, שהעיקר בשבילם ה"קניידלך" ולא ההגדה. דפקתי בדלת ונכנסתי והנה התברר, שטעיתי בחישובי. תושבי הבית בבגדיהם החגיגיים ביותר קוראים בהתלהבות את ההגדה והארוחה טרם החלה. לפי מצב הרוח הבנתי, שלגמו מספר כוסות מעל הנדרש. ברכתי את הנוכחים בקול רם ופניתי לחדרי. אני מתפשט ושוכב על מיטתי. רעש בחדר הסמוך. נפתחת הדלת ונכנס אחד הפליטים מגרמניה. הכרתי אותו וידעתי את סיפורו. בנקאי עשיר ממשפחת מתבוללים. אחרי ליל הבדולה נעצר ונשלח לרכאו. מהעינויים והמכות שספג, נהפך לנכה, ידיו ורגליו רועדות בלי הרף. לאחר שהסכים לחתום על וויתור מוחלט על רכושו, שוחרר בתנאי, שתוך 24 שעות יעזוב את גרמניה. כאן הוא מקבץ נדבות. הנה הוא

יושב לידי, צוחק, כשאמרתי, שהנה חזרתי מליל סדר אצל ידידים. "אותי לא תרמה, את הגאווה שלך ידעתי גם אני. קום תתלבש, בלעדיך לא אצא מהחדר." — ישב שתק וחכיכה. ידעתי, שהוא יקיים את דברו ולא יכולתי להשבית את חגו. הצטרפתי כאורחו לליל הסדר.

לאחר הוועידה השתפר מצבי. עזבתי את ה"מלון" ואת ידידי החדשים ועברתי לגור לחדר המזכירות שלי מועדון "מכבי". לחדר הוכנסה מיטה מתקפלת ובימים, ששהיתי בברטיסלבה, גרתי שם. מועדון "מכבי" נמצא בקומה העליונה של בנין תעשייה שבמרכז העיר. היה שם אולם ענק להתכנסויות ולפעילות ספורט. אולם שני לשיחות ולפגישות של חוגים וחדר המזכירות. בערבים היה הבנין שומם. רק שומר הבית נמצא בקומת הקרקע. ואני — מתארח מדי פעם במועדון "מכבי". לא נעים, אבל עדיף "ממלונני" הקודם. גרתי שם עד שהמקום "נשרף". אני חושד בשומר, שדיווח עלי. פעם באמצע הקיץ, בשעות הערב המוקדמות, זה עתה הגעתי, והנה נשמע קול צעדים במדרגות. דפיקות בדלת. פתחתי ונכנסו שני גברים, גויים סלובקים. ובאדיבות שאלו לשלומי. שוחחנו שיחה סתמית. בראשי עלה החשד שאולי הם מהבולשת. ואמנם אחרי דקות מספר שאלו אותי, איפה הפולני המתגורר כאן. ענית, שאינני יודע פרטים מדוייקים. אבל אם טרם הגיע, סימן שלא יגיע הלילה. נפרדו וביקשו למסור לו, שהם מעוניינים להיפגש איתו. הבטחתי למלא את בקשתם. מיד אחרי צאתם לקחתי את המזוודה ונסעתי לתחנת הרכבת. ברכבת הראשונה נסעתי לטירנבה ומשם למלוניצה, החווה הקרובה ביותר לברטיסלבה. עם בוקר טלפנתי לגיולה וממנו גודע לי, כי לאחר צאתי חזרו האנשים וחיו לי כל שעות הלילה. הסלובקית, שלמדתי לדבר, הצילה אותי. אבל המועדון, מקום נוח למגורים, נשרף עבורי.

מיד עם תום הוועידה התחלנו בעבודה מעשית, כאשר גיולה עומד כל הזמן לצדי. לא השליתי את עצמי, שביכולתי להקים תנועת נוער, לא רציתי גם להתגרות בתנועת "מכבי-הצעיר", אם כי קיוויתי, שזה עוד יבוא מעצמו. לפי שעה שאפתי להקים תנועה חלוצית כלל-ציונית, לארגן גילאי 18—24 בתוך "מכבי" למסגרות נפרדות ומתוכם לארגן פלוגות הכשרה. הסיסמה "הסבה מקצועית" נפוצה בכל עוצמתה ביהדות סלובקיה. גם ב-Uze היתה קיימת מחלקה לנושא זה. המטרה היתה פלוגות הכשרה כמקום חינוך והכשרה לעלייה ומסתור לחלוצינו מפולין, שישמשו גם כפעילים בתוך הנוער המקומי.

תרשתי את סלובקיה לאורכה ולרוחבה ברכבת היוצאת מברטיסלבה בשעות הבוקר, הוצה את כל המדינה ומגיעה לפנות ערב לתחנה הסופית בפרשוב. הוא הדין ברכבת הלילה, היוצאת בשעות הערב ומגיעה בקרבת השעה שמונה בבוקר. הרבה לילות ישנתי ברכבת הנוסעת, כשיעדי פרשוב או ברדיוב. הכרתי כל עיר ועיירה בדרך ביקרתי בכל סניף, למעשה לא היה ישוב יהודי אחד בכל רחבי המדינה, מקום שקיימת בו קהילה, שאין שם מועדון מאורגן של "מכבי" ובראשו מטובי העסקנים במקום. בחוזרים, ששלחנו לסניפים, הודענו על בואי, ביקשנו לקיים בנוכחותי ישיבות מזכירות ואסיפות כלליות של החברים. אמנם חיי היהודים עדיין התנהלו על מי מנוחות, כביכול, העסקים כסדרם, אבל הורגש, שהקרקע בוערת תחת רגליהם. בכל מקום ובכל אסיפה סיפרתי על המתרחש בפולין, על הגיהינום, שטרם הגיע לשיאו, כפי שהיטלר הבטיח בנאומיו. חייבים

להכין את כל הנוער לפתרון חלוצי ציוני, לעלייה. כשהמלחמה תסתיים, והגבולות שוב יפתחו, שום דבר לא יחזור עוד לקדמותו. לא לחיות באשליות. נבאנו שלא מדעת, שכן על שואה לא חשבנו. בד בבד המשכנו בחיפושים קדחתניים אחר מקומות לפלוגות ההכשרה. אני משכנע את חברי במרכז למצוא מקומות באחוזות. קוסמת לי דוגמת צ'נסטוניב, פאר ההכשרות של התנועה בפולין וחוייתי האישית בקיץ שחלף בגרוכוב. סלובקיה היא ארץ חקלאית, רבים בה בעלי אחוזות יהודיים. מהמפורסמות כאן, שהיהודים הם חקלאים טובים ומצליחים. גם אחוזות השייכות למשפחות נוצריות וותיקות מנוהלות בידי יהודים או חכורות ליהודים. הכרתי גם חוואים יהודים בתוך כפרים סלובקיים, כדוגמת משפחת לבקוביץ ב-Ptackovce, יחידים בתוך כפר נוצרי, עובדים כמו יתר שכניהם מעלות השחר ועד החושך, אבל משקם בלט בכפר. תמהתי, לאחר שהכרתי אותם, שאין בהם פחד מפני שכניהם. לי וליוצאי פולין נראה הדבר כחזיון של ימות המשיח.

האחוזות הגדולות מעסיקות מספר עובדים קבועים, מצומצם ביותר, כאשר לכל העבודות החקלאיות מתחילת התריש והזריעה ועד לסיום הקציר והאסיף מובאות קבוצות של פועלים ופועלות מקרפטורוס. תמורת העבודה הם מקבלים כלכלה במקום, קצת כסף ותוצרת חקלאית, שהם לוקחים בחוזרם לכפריהם בתחילת התורף. למקום כזה אנו רוצים להשתחל פנימה. הפניות נעשות על ידי ה-Uze. אנו נארגן קבוצות המכונות Preskolovacie Skupiny, שחבריהן ישאו תעודות צהובות, הדומות בכל פרטיהן לתעודות זהות רשמיות. התעודות חתומות על ידי ה-Uze, כל ההוצאות לסידור ראשון יחולו על חשבון המחלקה. התשלומים תמורת העבודה יהיו לפי תנאי הקבוצות הנ"ל. תפקידי הוא מפקח ראשי מטעם המרכז. אישיה צוידתי במכתב מאת "נשיא המדינה" ו"חתימתו" המקדם בברכה את נוכחותי ופעילותי בשדה ההסבה המקצועית, מכתב השמור אתי כל הזמן. בתיקי החזקתי תמיד תבילת תעודות צהובות חתומות כדת וכדין, עם מקום פנוי לפרטים אישיים. למסע חיפושים באחוזות יצאנו שנינו, גיולה פ. ואנוכי. פנינו אל מר סידון, בעל אחוזה גדולה בכפר Malzenice בקרבת טירנבה. המקום טוב מבחינתי, מיקלט מברטיסלבה הסמוכה. סידון, יהודי פיקח וטוב לב, היסס והסכים. עזר לנו קרוב של אוסקר קרסנינסקי, המשמש כמנהל האדמיניסטרטיבי של החווה. את סידון ומשפחתו הכרתי מקרוב בביקורי התכופים בפלוגה, ועוד קודם לכן בסוף שבוע, — יום ששי ושבת, שביליתי בביתו כאורחו. את האחווה ירש מהורי אשתו, בת יחידה, שהיתה מפגרת בשכלה. לא היה זה ענייני, כמובן, לתהות על מניעיו לנישואין אלה. האחווה גדולה, עם "תצר" בנוסח האצילים. היה משהו גרוטסקי בסדרי הארוחה, שהתנהלה לפי כל כללי הטקס. לחדר האוכל נכנסנו לפי סדר: תחילה בעל-הבית מר סידון, אחריו אני עם אשתו ואחריו הבן והבת. בכניסה קידם את פנינו זוג שרתים לבושי הדר, שהובילו אותנו למקומות הישיבה ליד השולחן, ועמדו מאחורינו, כדי לשרתנו. את האוכל הביאו משרתים נוספים. הבן והבת בני גילי. לשניהם סימני פיגור מובהקים. השיחה התנהלה ביני ובין מר סידון, כאשר לסעודה הצטרף הפעם גם המנהל קרסנינסקי. האשה והילדים אינם משתתפים בשיחה. הם שקועים באכילה בלתי פוסקת וכמויות של אוכל נעלמות בפייהם. ברור, מדוע הם כה שמנים וגדולים. הבת, למרות פיגורה מאורסת לבחור

פיקח, שאביה מצא לה. בקרוב יתחתנו, הוזג יגור בחווה וימשיך כמשוער להוליד דורות מפגרים.

הרגשתי לא טובה עלי, עלי לבלות במחיצתם כל השבת, בחברתו של אדם שמכר את עצמו למען העושר, חי עם אשה מפגרת, מוליד ילדים מפגרים — ועלי להעמיד פנים לא איכפתיים. ההפתעה ציפתה לי בתום הארוחה. עברנו לחדר-התה הסמוך. כאן הגישו לנו קפה ועוגות. כאשר נשאלתי, האם אני משחק שח, נעניתי בהתלהבות, שמח על ההודמנות לבלות זמן מה, מבלי להזדקק לשיחה. והנה התבקשתי לשחק עם הבן. ברור היה לי, שאסור לי לסרב, אכן עלי לעשות מאמץ להנות את בעל-הבית ולהפסיד במשחק. והנה קרה הבלתי יאומן, יושב מולי בחור בן גילי עם לשון משורבבת החוצה, אינו מדבר, אבל מפתיע במשחקו המתוחכם בתגובה על צעדי הראשונים, ואילו אני לא הבנתי את מהלכיו. וכך גמר אתי במט מהיר. מכאן ואילך אני משחק בזהירות, מתאמץ להשתוות לו, להנאתו הגלוייה של אביו. עד היום נשאר הדבר תעלומה בעיני, כאמור — בן גילי, 24—25 שנים, לא ידע להגיד משפט אחד כהלכה. הילדים בחצר לועגים לו, רצים אחריו בקריאות "קוקוריקו". והוא נעמד באמצע החצר ומחקה לשמחת הילדים את קריאת התרנגול. רק הופעת מבוגרים או המנהל מפסיקה את ה"משחק". והנה במשחק השחמט הדורש ריכוז מחשבתי, ראיית הגולד והבנת מצב, משחק הוא כשחקן מעל לממוצע, פלא בעיני עד היום.

כאן במלזניצה הקמנו את הפלוגה הראשונה, שמנתה תריסר בחורים ובחורות, ביניהם שני בחורים מזורשה, אברהם קרו ופיבל (שם משפחתו נשמט מזכרוני). שתי פלוגות הכשרה נוספות הקמנו בצפון המדינה, ב-Kecerovske Peklany, כפר גדול, מרוחק 30 ק"מ מפרשוב, וב-Cizatyce, כפר קטן המרוחק עוד 4 ק"מ. ששה קילומטר מכאן נמצא הגבול ההונגרי ובמרחק שני קילומטרים נוספים העיר המחוזית Kosice, כעת קשאו.

ק.פ. הוא כפר גדול. רבים כאן בעלי משקים עצמאיים. קיים משרד דואר, תחנת ז'נדרמריה כפרית, כנסייה נוצרית, נוטריון איזורי (יהודי מומר, אחיו של בעל האחוזה גוטליב, ואשר למרבית הפלא הסלובקי אינו אנטישמי, מבקר אצל אחיו היהודי ומקיים אתו יחסים טובים). בכנסייה כומר, שהתיידד אתי וסעד אותי רוחנית בימים הקשים. אמר לי פעם. "הייה בטוח, שמישח צדקכם יבוא, יש היודעים את המועד, אבל היודעים שותקים, כי כך נצטוו".

יש כאן משפחות יהודיות, אליהן עוד אחזור מאוחר יותר. מעל הגבעה במרכז הכפר חולשת ה"אחוזה". בעלי האחוזה — שתי משפחות יהודיות, משפחת גוטליב המבוגרת, ומשפחת וייס הצעירה, שתיהן גרות בבנין האחוזה, בית מגורים גדול, בנוי לפי הדוגמה של המאה הקודמת. פועל לא יכנס לכאן, בלתי אם יקרא. בני משפחת גוטליב, אנשים טובי לב, נדיבים. בנם היחיד עלה ארצה ללמוד באוניברסיטה בירושלים. בני משפחת וייס מסוגרים, יחסיהם איתנו פורמליים בלבד. הרבה יתרונות למקום בשבילנו, פרט למשק החקלאי הענקי יש עוד שני ענפים, הפועלים בעונת החורף. כאן נוכל לרכו קבוצת אנשים בפלוגת הכשרה קבועה לכל השנה. אחד מענפי המשק הוא גידול צאן. בחודשי האביב והקיץ רועה העדר באחו. חודשי החורף הם עונת ההמלטה וגו הצמר בדיר הסגור. באחוזה יש גם מפעל לייצור גבינת צאן ומפעל נוסף לייצור ספירט מתפוחי אדמה.

לכל אלה דרוש כוח עבודה בתקופה שהפועלים מקרפטו־רוס חוזרים לכפריהם. בעלי האחוזה היהודים הסכימו להעסיק פלוגה שלנו. בכונתי בעונת החורף לרכו כאן את כל החברים, שיגיעו מפולין, ראשית כל אפילו ללינה בלבד. בקיץ היתה כאן פלוגה של 15 חברים וחברות. אירגונית השתייכתי גם אני אליה.

פלוגה נוספת הקמנו בכפר Cizatyce, המרוחק 4 ק"מ מק.פ. כאן קיימת אחוזה בלבד, השייכת למשפחת אצילים הונגרית, שהחכירו אותה למשפחת פריש. יהודי חקלאי המבלה את רוב יומו בשדה. לפריש שתי בנות. הגדולה נשואה למר נויפלד הגר כאן יחד עם חמיו וממלא תפקיד אגרונום. הצעירה, בת גילנו, העוסקת בריקמת שטיחים. כאן הקמנו פלוגה שמנתה 12 חברים וביניהם ארבעה חברים שלנו, יהודה הרץ, הנקה. אלטר מרו'שוב, חבר שהגיע איתה יחד ובשלב מאוחר יותר בלומה, שהגיעה מוורשה.

למרות שייכותי לפלוגה בק.פ. רשאי אני בהתאם להסכם עם בעלי האחוזה לצאת ולחזור בלי הודעה מוקדמת. הם יודעים מה תפקידי ואוהבים אותו מכל הלב. לקראת סוף אפריל 1941 יכולנו לברך על הקיים, כאשר קו הפעולה הותווה תוך כדי עבודה. יום אחד בשבוע אני נמצא בברטיסלבה, יום עמוס פגישות וישיבות, במרכז "מכבי", במחלקת ההסבה המקצועית ב-Uze, בישיבה עם יוסף קורנינסקי, וסיכום השבוע שחלף. אני קורא מכתבים מפולין ומשווייץ. עלי לפענח מכתבים מפולין, לקרוא בין השורות. לדוחה לשווייץ על הנעשה כאן והידיעות שהגיעו אלינו. בהתאם לתכנית אני נוסע לכל אתר במדינה בענייני "מכבי" ובעיקר אירגון הנוער. שעות הנסיעה ברכבת מוקדשים בעיקר ללימוד השפה הסלובקית, הקרובה לפולנית, אבל טומנת מלכודות בצורת פירוש הפוך של המון ביטויים. לימוד השפה הכרחי מבחינת הבטחון האישי בביקורות בדרך ולצורכי הידברות עם הדור הצעיר. הדור הבוגר דובר הונגרית וגרמנית, הצעירים הם חניכי בתי הספר הסלובקיים, ממעטים לדבר בשפות ההורים, ודוברים בעיקר סלובקית. מטרת פעילותי בעיקרה היא בחוגי הנוער המתבגר. פעילותי האירגונית נשאה פרי. יתכן גם שאותות הזמן הם שעזרו לנו. שלוש הפלוגות, שמנו כשלושים צעירים וצעירות סלובקיים, אורגנו תוך זמן קצר ויכולנו לעמוד בהתחייבות שלנו כלפי בעלי האחוזה. המגמה היתה להגדיל את מספר הפלוגות, לפזרן בכל רחבי המדינה. קיים פוטנציאל של נוער נהדר. התנגדתי להקמת פלוגות בערים. נסיוננו בפולין הוכיח, כי הפלוגות החקלאיות היו הצלחה חינוכית וחברתית בהשוואה לפלוגות בערים. בנקודה זאת דעותינו (שלי ושל יוסף ק.) חלוקות. הוא חולם על קומונות עירוניות, קיבוץ גדול, ואנו מחונכים על רעין הקבוצה. כיוון שתחום פעילותו הוא חוגי העובד, המסונפים למפא"י בארץ, יכולים אנו לפעול יחד למרות חילוקי הידיעות.

עיקר פעילותי מכוון לגבול הפולני ולחברים המגיעים משם, זאת שליחותי פה, לפחות פעם בשבוע אני מגיע לברדיוב, לפגישה עם שלמה ציגלניק, איש הגבול שלנו. כיסוי ופרנסתו על עבודה ביער הסמוך. הוא מגיע לעיירה לפגישות או בעת שאנשי העיירה מזעיקים אותו על ידי שליח, כאשר מגיעים חלוצים מפולין. כאן אנו מקיימים מפגשים עם המבריחים, מקבלים ומוסרים דואר. כל חלוץ, המגיע מעבר לגבול, גורם לנו סיפוק עילאי. הבאים אינם שוהים כלל בעיירה הקטנה. אני מוביל אותם מיד למקומות המפורזים ברחבי המדינה,

בהתאם לשייכותם התנועתית. לצערנו, מעטים האנשים המגיעים משם. הרבה סיבות אובייקטיביות, אבל גם סובייקטיביות לכך. אני מרבה לכתוב לוורשה, מתאר את אפשרויות הקיום הנוצרות כאן, אבל אין ביכולתי לבשר על "עלייה". לילות הקיץ קצרים הם, הגבול שמור היטב וההליכה לאור היום מסוכנת פי כמה. ידוע, שהמשמרות הגרמניים יורים ולא עוצרים. כדי לעבור בעונה זאת את הגבול דרוש יותר מעוז רוח רגיל. מתרבים המקרים, שאנשים, המגיעים לריכוז בנובי-סונץ, מתייאשים לאחר ישיבה בהמתנה ומבקשים לחזור לוורשה, לגישו. "היחוד" בקיבוצים שם גותן להם יותר בטחון. לצערי עלי לציין, שגם כאן ה"עיקרון" — אחוז חלוקת הסרטיפיקטים הידוע לשימצה פועל לרעתנו. אנשינו ישבו בהמתנה על הגבול ולא ניתן להם לעבור, כי ל"החלוק" לא היה מספיק מועמדים הרוצים לעבור את הגבול. ידוע לכולנו, שישיבה על הגבול, כאשר מידי יום מתפרסמות שמועות על יריות ותליות של מבריחים באמצע השוק לעיני כל הציבור, — אינה מעודדת אומץ לב. עובדה שבלומה, שהגיעה לגבול, כדי לחצות, נאלצה לעשות את הדרך לוורשה בתורה, כדי להתזרזר חברות שלנו, שהתייאשו מהמתנה.

והרי סיפורה של בלומה: שלושה חודשים לאחר שיצאתי לסלובקיה הגיעה תורה של בלומה. גם בתנועה נשמר התור ליציאה בהתאם לוותק "לעלייה". הקודמים לה בוותק, חלקם יצאו וחלקם ויתרו. בלומה היתה איתנה בדעתה לצאת לסלובקיה, גם אם אין סיכוי לעלייה. טרם צאתה לגבול היה עליה לבצע מספר שליחויות לסניפי התנועה, כהכשרה מוקדמת לפני הנסיעה הארוכה לגבול. בידה היתה "תעודה" כתובה במכונת כתיבה מעוררת רושם, שאיפשרה לה לנוע בדרכים, היא יודעת "שהאפרט", קרי נציג "החלוק", עלול לגסות למנוע ממנה את מעבר הגבול. אבל בידה נשק סודי, כתובת של מבריו יהודי מהגבול.

הטכניקה של שליחת המכתבים מסלובקיה פשוטה מאוד. המבריו קיבל ממני חבילת מכתבים ממוענים לתנועות השונות בוורשה, את החבילה הוא מוסר תמורת תשלום למפעילו היהודי בצד הפולני. הנ"ל שולח את המכתבים בדואר הרגיל עם כתובתו כשולח. בחושה הבריאה הגיעה בלומה למסקנה הגיונית, ששולח המכתבים נמצא בקשר איתי ולא יהסס לשלוח אותה עם המבריו, כאשר התשלום מובטח לו מעבר לגבול.

דרכה של בלומה לגבול נמשכה מספר ימים. שוב ביקורים בסניפים בדרך, כדי להביא את דבר התנועה. בנובי-סונץ נפגשה עם החבר לבן. הפגישה היתה לבבית וכפי שאומרים, גלויית לב. לבן, בחזר משכיל ופיקח, אבל ראשית כל נציג "החלוק", מנסה להניעה מהצעד. הנימוק העיקרי: שמספר חברים יושבים על הגבול ומפחדים לעבור. היא נפגשת עם שתי חברות שלנו, המחכות כבר שבועות על הגבול וכעת אחת רצונן לחזור לוורשה. מצבן הנפשי מעורער לחלוטין. את הגבול לא תעבורנה, כאן אסור להישאר. מתחננות להתזרזר. בלומה גערת להן בלית ברירה. יש צורך למצוא מכונת כתיבה, כדי להוסיף ל"תעודה" שמות של שתי "אחיות" שלה. לבן מתנדב למצוא מכונת כתיבה ולהשלים את הרישום, אבל בתנאי של הוספת שמות של שני בחורים, חברי "החלוק", שגם הם החליטו לחזור לוורשה וכך גדלה המשפתח בשתי אחיות ושני אחים. בלית ברירה היא מסכימה לתנאי. את הוצאות הדרך — מחיר כרטיסי הנסיעה לשלושתן — מימנה בלומה ממכירת זוג נעליים רורביות, שהיו בתרמילה. לבן, ה"אפרט", שילם

עבור 2 הבחורים חברי "החלוץ" בלבד. הדרך בחזרה מלאה הרפתקאות. בתחנת מעבר נעצרו שתי ה"אחיות" ורק תושייתה של בלומה וסבל פולני זקן, שהרים את המזוודות שלהן והוביל אותן לכיוון הרכבת, הצילו אותן מגורל בטוח. אבל ההרפתקה לא הסתיימה, כפי שקיוו, כי כאשר השלימה בוורשה את שליחותה ועמדה למחרת לאחר שינה קצרה לצאת בדרך לגבול, הופיעה צביה ודרשה ממנה את "תעודת המסע", כי רשומים שם שמות של שני חברי החלוץ, ולכן הם שותפים מלאים לנכס. יתר על כן, יציאת בלומה לגבול מערערת את ההסדר המקובל, ואחוזו חברי "הנוער הציוני" עוברי הגבול יקפוז מעבר למגיע. כאשר נוכחה צביה לדעת, שנימוקיה אינם פועלים על בלומה, סיימה בהדעה, כי אם תום המלחמה בלומה תיתבע לדין בבית המשפט העליון של התנועה הציונית. רבות נפגשנו בארץ עם צביה, נזכרנו במעמדי וורשה, אבל נושא זה "נשכח" ממנה. היציאה החוזרת לגבול חלה בתאריך היסטורי, ב-22 ביוני 1941, יום פתיחת מלחמת גרמניה-רוסיה. צבא גרמניה בכוננות עליונה, כל הדרכים מלאות צבא, הגע מזרחה. לבן מנסה להניעה מלעבור את הגבול, אומנם בטרם חזרה לוורשה הבטיח לה, שאם תגיע שוב לגבול יגיש לה את מלוא העזרה. הפעם נוסף נימוק כאילו מכריע — בטחון אישי. הגבול כאילו סגור הרמטית, אין יוצא ואין בא. יחד עם בלומה הגיע מוורשה חבר שלנו פייבל. צרה כפולה. שני חברי "הנוער הציוני", כאשר מחברי "החלוץ" אין אפילו מועמד אחד. אבל הנימוק של בלומה, כי הם יעברו את הגבול, אם גם ללא עזרתו של לבן הכריע את הכף. הוא מסר לה את הקשר למברית, שעמד לעבור את הגבול. מאוד שמחה, כאשר הציג את עצמו בשם "ולדק". שמו כמברית מוצלח הלך לפניו, וההתקלות בו נסכה ביטחון לעתיד. למחרת עברה את הגבול. ביום בו הגיעה לברדיוב, קיבלתי טלפון על בואה ולמחרת בבוקר נפגשנו.

רבות חשבתי על הרגע, שהיא תבוא. משוכנע הייתי, שאומנם תבוא, אבל מה רב המרחק, כאילו פלגיטה אחרת. נכון, שגם כאן העצמאות היא למראית עין בלבד. הגרמנים שולטים בכל. אבל רק מי שחוה את חוויית הרעב, יבין את ההבדל. ואם רק זה בלבד, הרי דיינו. חלומם של אלפי הכלואים שם בגיטאות הוא כיכר לחם מונחה חופשית לפריסה על השולחן. כאן העניי שבעם יפרוס לך את לחמו. מכאן אולי הטקס הקדום של קבלת פני נשיאים ומלכים בלחם ומלח. כדי להמחיש את ההבדל ביקשתי משלמה ציגלניק להחזיק בחדרו מלאי של כיכרות לחם שלמות, כדי לכבד בהן את המגיעים מעבר לגבול. אני אץ לברדיוב ובאמתחתי מתנות לבלומה, כיכר לחם כפרי עגולה של שני קילו ושעון יד, שקניתי מחסכונותי הצנועים.

את ברדיוב אנו עוזבים ברכבת הראשונה, היוצאת לפרשוב, גם כאן אנו לא מתעכבים, אצה לי הדרך להביאה למקום מבטחים. הדרך הקצרה באוטובוס מביאה אותנו ל-Roshanovce. כאן גרות הרבה משפחות יהודיות, שהתיידדתי אתן, הנסיעה לכאן בחברת יהודים מקומיים בטוחה ומכאן במרחק כארבע קילו-מטרים בדרך שדה ברגל אנו מגיעים ל-Cizatice. הפלוגה גרה בתוך חצר האחוזה, מנותקת לגמרי מהאוכלוסיה האורחית. גם חברי הפלוגה מבוגרים יותר ובלומה תתרום רבות לגיבושם החברתי. אני נשארת בק.פ. מכאן קיימת תחבורה סדירה לפרשוב. קו הרכבת, החוצה את סלובקיה לאורכה, תחילתו בברטיסלבה

וסופו בפרשוב. משם יוצאת פעם ביום רכבת צרת-מסילה לברדיוב. הדרך לברדיוב יפה להפליא, עוברת בין הרים. זמן הנסיעה לא קבוע, תלוי בנהג הקטר. ברצותו מאיץ וברצותו מאיט. מעטים הישובים בדרך, בהתקרבו לישוב, הוא משמיע צפירה חזקה, עוצר ונעלם בתוך הישוב. רק בסיימו את עניניו הוא חוזר ומתניע את הקטר וממשיך בדרך. אין הוא חושש מהתנגשות, המסילה בודדת בלי מעקפים ורק בהגיע הרכבת לתחנה הסופית, תצא הרכבת לכיוון ההפוך. אין גם תחנות קבועות בדרך. הכל תלוי ברצונו של מוביל הרכבת. בפרשוב אני כבר מוכר. ידידות שורה ביני ובין שוטר המקוף, המסתובב בקרבת התחנה. הוא החכה לבוא הרכבת, ומקדם את פני בין היוצאים בברכת בוקר טוב "פוליאק". מזמן הראיתי לו את המכתב "הנשיאותי" הנמצא באמתחתי, ספק אם התרשם, אבל מובטח. לו מדי בואי עשרים כתר כמתנה לצלב האדום, ז"א כוס קפה, עוגה ועודף זעיר. בזכות זאת הוא מנדב לי אינפורמציה על הנעשה בעיר. בעיקר בימים, בהם הבולשת מבצעת בעיר חיפושים אחרי זרים, או חשודים. במקרים כאלה אני מעדיף לעקוף את העיר. ואם אני חייב לבקר בעיר, הרי הוא מעניק לי חסות בבית קפה סמוך. שם אני מחכה עד עבור זעם. בעיר אני מתארח אצל ראש סניף "מכבי" דז'ז' לנדאו. בחור מבוגר ממני, גר עם הוריו במרכז העיר, בבית פרטי. בחזית חנות להומרי כתיבה וספרים ומאחוריה דירת מגורים של המשפחה. האירוח כאן כמו בכל סלובקיה, ידידותי וחם. פרשוב היא עיר מחוזית, הקרובה לברדיוב, נוחה כמקום מקלט זמני. אנו מחזיקים כאן בדירה פרטית, חדרי לינה עבור חברינו הפליטים. בעל הדירה מקבל את דמי השכירות החדשיים ממני, ולפי המוסכם יכול לישון כאן כל אדם המוסר ד"ש ממני. מקום הדירה ידוע רק למתי מספר המטפלים בנושא: לשלמה ציגלניק, השולח את האנשים, פורגס, חבר "השומר הצעיר" במקום ודז'ז' לנדאו מ"מכבי". יום אחד בהגיעי ברכבת, ניגש אלי בתחנה נער כבן 10 ושאל לשמי. סרבתי להזדהות, אבל הנער לא וויתר ובתשובה לשאלתי אמר, שהוא מחכה ל"עוזיאל", ואני דומה לתיאור שנמסר לו. נער יהודי גבון. ובכן הוא נשלח על ידי דז'ז' להזהיר אותי לבל אבוא העירה, ועדיף להסתלק מכאן. שתי בחורות פולניות הגיעו יום קודם והתאכסנו בדירה. בערב, עת שכבו לישון, הופיעה הבולשת ורצו לעצור אותן. הבחורות, שנתפשו במיטה בכותנות לילה, ביקשו מהבלשים רשות להתלבש. הבלשים הג'נטלמנים יצאו מהחדר לאפשר לבחורות להתלבש. כאשר ארך הזמן ולא יצאו, פתחו את הדלת והתברר להם, שהבחורות ברחו דרך החלון. הן נעלמו וטרם נתפסו. בעלי הדירה נעצרו, במשטרה הוכו נמרצות וכאן סיפרו עלי, כשוכר ומשלם את שכר הדירה. כעת הבולשת והמשטרה מחפשים את הבנות. ואותי. עצת ידידי להסתלק מיד פן איעצר, הודיתי לנער וביקשתי למסור לשולחתי. שאכן עשיתי זאת. העדפתי לא להתקל בידידי השוטר, תורתו ברגל כברת דרך עד לשדות, ובדרך עקיפה בשבילי השדות ובין הקמה הגבוהה הגעתי עד לסמטאות במרכז העיר ועד לחצר האחורית של בית דז'ז'. הפתעתי אותו בביתו. לאחר שקיבל תשובה מהנער. הסברתי לו, שאנו עוסקים בדיני נפשות. בחורות יהודיות, שיוחזרו לפולין, יימסרו לשומרי הגבול הגרמניים וגורלן נחרץ. כל זמן שלא נעצרו על ידי המשטרה, קיים סיכוי להצילן ולהבריחן מהעיר. ממנו נודע לי, ששתי הבחורות מסתרות בשירותים ליד בית הכנסת, כאשר

כותנות לילה לעורן בלבד. נמנעים לגשת אליהן, כדי שלא להסגירן. מטכסים עצה, איך להוציאן. לי אסור לצאת לרחוב, תיאורי בידי כל שוטר, למשטרה ידוע על פי הודאת בעל הדירה, שאני חייב לבוא ברכבת, ואומנם הם מחכים לי שם. לאט אנו מגבשים תוכנית-פעולה. להשיג מכונת פרטית, אשר תמורת שכר הוגן תגיע לחנות הספרים ותאסוף אותי. בידי צרור בגדי נשים, שנאספו אצל שכנים. ניסע לבית הכנסת נקרא לבנות ונעזוב את העיר. העיקר שהנהג יהיה נוצרי מתושבי העיר, מוכר למשטרה. אין בעיר הרבה מכוניות, והמשטרה תימנע לעצור מכונית מוכרת להם. התוכנית פשוטה ובוזה הצלחתה. לדוץ מכר בעל מכונית והוא מסכים לעשות את המלאכה תמורת תשלום הוגן. כולנו מאושרים. דוץ מתפטר מצרה כפולה ואני אצא עם הבחורות. תוך שעה קצרה אנו עוצרים מול חלונות השירותים הפונים לרחוב ואני קורא בשם הבנות, שתייהן חברות "החלוץ", אחת מהן מוכרת לי מתקופת גרוכוב. מופתעות יצאו ובלי היסוס נכנסו למכונית, יצאנו. מהעיר בקיצור-דרך, בשביל בשדות, ובדרך עפר עקיפה הגענו לכביש המוביל לק.פ. תוך כדי נסיעה התלבשו הבנות והסתרקו. כעת הסברתי להן את המשך התוכנית. מתוך תיקי הוצאתי שתי תעודות צהובות ה-Uze, קיבלו שמות חדשים ומקום לידה בסלובקיה. הן אחיות אלמות ואני מוביל אותן לפלוגות עבודה, ללימוד מקצוע. קיים חשש לביקורת בדרך, עליהן להתנהג בהתאם. למזלנו עצרו אותנו אנשי משטרה כפרית, שהמהומה בפרשוב לא היתה ידועה להם. התעודות שהראינו, עשו רושם טוב, וכאשר לסיום הביקורת כיבדתי אותם בתרומה "לצלב האדום", נפרדו מאתנו בהצדעה ואיתולים לדרך צלחה, מבלי שביקשו מהבחורות האלמות לצאת ולהזדהות לפניהם. יתר הדרך עברה ללא הרפתקאה נוספת. הנהג נפרד לפני הכניסה לק.פ. וחזר לפרשוב. בק.פ. גחו מספר ימים ואז המשכתי אתן למקומות קליטה במרכז המדינה. אולי סמלי הדבר, שהערב בו כתבתי על אותו האירוע, חזרתי מקיבוץ גבעת ברנר, מחתונת בנה של אחת החברות האלה ובנה של החברה השנייה אירח לנו לשולחן, ניהל שיחה ערה אתי ועם בלומה, בלי שהסיפור הזה היה ידוע לו.

לאחר המקרה נעדרתי שבועיים מפרשוב. חיכיתי, עד שנרגעו הרוחות. העצורים שוחררו, לאחר ששילמו את הקנס, שהוטל עליהם. העיקר שהעניין נשכח. ידידי השוטר קיבל אותי בשמחה, סיפר לי דרך אגב את האגדה המהלכת במשטרה, כאילו הגעתי העירה באותו יום והוצאתי את הבחורות מתחת לאף של הבולשת. כל זה מספרים כדי ללעוג לבולשת. אבל הוא יודע לבטח, שאין זה נכון, הרי לא הגעתי בכלל. צחקתי אתו יחד, נתתי לו מנה כפולה, כדי שלא יספר לחבריו על בואי היום.

קיץ 1941 לא נוצל להמשך מעבר חברים לסלובקיה על אף האפשרויות, שיצרנו לקליטתם. פרוץ מלחמת גרמניה-רוסיה קטעה את התהליך. אחרי בואם של בלומה ופיבל לא הגיעו חברים נוספים. ממבט לאחור ברור, שיש להצטער על כך. מהחברים, שהגיעו לסלובקיה והמשיכו מאוחר יותר להונגריה, כמעט כולם ניצלו. במכתבים למרכזי התנועות בוורשה תיארונו את המצב לאמיתו ועודדנו לשלוח חברים נוספים.

אני נמנע מלפסוק מעמדה של חכם לאחר מעשה. אין בקביעתי רצון להאשים אף אדם באי ראיות הנולד. נושא זה שייך לחוקר, שיצטרך לבחון את הלך

הרוח של יושבי הגיטאות, לפי המצב מדי יום בחודשי הקיץ של 1941. יתכן שיתגלה לו, שהישיבה בגיטו, בעיקר לנוער שחסה בקיבוצים, נסכה בהם ביטחון ואמונה לעבור את זוועות המלחמה ולראות במפלת היטלר דווקא בתוככי הגיטו, בקיבוץ, מאשר תוך סיכון בהרפקת יציאה מהגיטו. הדרך ה"ארוכה" מגדר הגיטו, השורצת "שמלצובניקים" פולנים, ועד לתחנת הרכבת, נסיעה של מאות קילומטרים ברכבת, עם הרבה תחנות מעבר, כאשר בכל תחנה אורבת הסכנה להתקל בשוטרים גרמניים ועוזריהם, ובסוף גניבת גבול אל הבלתי נודע — כל אלה הרתיעו את האנשים ממעשה נועז כזה. ואולי אשמה האמונה הטבעית הטבועה בלב כל אדם, "שלו זה לא יקרה". ולכן אסור לדון, אם כי חובה ללמוד ולשנן את אשר קרה למען הדורות הבאים, כאשר המסקנה העיקרית צריכה להיות: להאמין לרעים, הם מתכוונים לכל מילה שהם אומרים.

תנועת האנשים נפסקה, אבל חליפת המכתבים נמשכה כל שנת 1941. להורי ולמשפחת בלומה שלחנו מכתבים. לא ציינו את מקום הימצאנו. המכתבים הוברחו לפולין ומשם נשלחו בדואר הרגיל. לא חיכינו לתשובה ישירה מהם. העדפנו, שהם יכתבו לזורשה ומשם יוברחו המכתבים בצירוף למכתבים של התנועה. הרבינו להצטלם, יום אחד צלמתי את בלומה בעת עבודת הקציר, במכנסים קצרים, כשהיא שותה מים מכד גדול. תמונה קלסית של קוצרת. הגדלנו את התמונה לגודל של גלוייה, כתבנו ד"ש ושלחנו ללודז'. הגלוייה הגיעה, קראו את הד"ש מבלי להתייחס לתמונה. רק לאחר חודשים גילו פתאום, שזאת תמונה אמיתית של בלומה. לא תפסו מה קורה כאן. איפה אנו נמצאים, באיזו פלניטה זה מתרחש? התעלומה נפתרה להם, כאשר נפגשנו לאחר המלחמה בארץ. מדי פעם, כאשר השלטונות הרשו, שלחנו להם חבילות מזון, לחליפין, פעם להורי או לאחיות של בלומה. לימים גילינו אפשרות של משלוחי חבילות על ידי הצלב האדום הספרדי. אבל אלה היו מקרים נדירים. למרות שלא היה לנו ביטחון, שהחבילות תענה ליעדן, ניצלנו כל אפשרות. בחבילות הבודדות, שהגיעו, התחלקו המשפחות ביניהן.

בימים החופשיים מפעולה אירגונית אני עושה בפלוגה בקפ. עובד יחד עם כל החבורה בשדה. אנו בהתחרות מתמדת בפועלים הקרפטורוסים, למען כבודנו עלינו להתאמץ ולהשתוות להם בוריות. אבל זה מעל לאפשרותנו. היחידה המצליחה בכך היא בלומה, אין היא מפגרת אחריהם בעבודה וכל החבורה מתגאים בהישגיה. בכפר גרות עוד שלוש משפחות יהודיות. גרוס, המכונאי הראשי באחוזה, האחראי גם למפעל הספירט. למשפחה שתי בנות, בנות גילנו. משפחת פרינץ עם בנם אלכסנדר, כבן שלושים. האב עיוור בשתי עיניו, האם — אמה יהודיה טיפוסית. בבעלותם בית מרוח במרכז הכפר, החכור כעת לנוצרי. מאחורי ביתם גן פרי נשיר גדול ומטופח יפה. בבעלות הבן כוורת, עליה גאותו, הוא מומחה לגידול דבורים ורדיית דבש. בימי השלטון הציכי קיבל פרסים ממשלתיים בזכות הישגיו במקצוע. בשעות הפנאי הוא מלמד אותי את רזי המקצוע. "העיקר לא לפחד מפני הדבורים, העוקצות — לדבריו — רק את מי שמפריע להן או המטפל בהן ללא אהבה". בחודשי שהותנו בכפר הוא התקרב אלינו והידידות עמדה לנו בעת הבריחה להונגריה. ארוסתו היא בת למשפחת ברטרר, הגרה בקושיצה, בבית משפחת ברטרר מצאנו מסתור בלילה, שעברנו את הגבול. הם גם עזרו

לנו להשיג מוגנית להמשך הנסיעה לכיוון בודפשט.

השלישית היא משפחת השוחט, המטופל בילדים קטנים. תפקידו כאן רבגוני. אחראי לכל החיים הדתיים, מוהל, חזן, בעל קורא, תוקע. ביתו עומד בשכנות בית הפלוגה. ניסה לבדוק גם אצלנו את הכשרות. אומנם שמרנו על כשרות, אבל סירבתי להרשות לו להתערב. בינינו לבינו מפריד חדר התפילה. כאן מתקיימות התפילות בשבת. קשה לקיים כאן תפילות כסדרן, כיוון שחסרים יהודים למנין. בנוכחותנו המלאה אפשר לקיים את המנין בשבתות ובהגים. בתפילת שבת אני מתכבד בזכות היותי כהן בעלייה לתורה כפולה ומדי פעם משולשת: כהן, במקום לוי — ובחליפין עם השוחט במפטיר. ידעתי לקרוא את ההפטרה לפי טעמי המקרא — גירסא דינקותא. בזה רכשתי אצלו את מלוא ההערכה, אם כי הצטער, שאיני דתי כיאות. בקיץ זה השתתפתי בכל התפילות בכפר, לאחר היעדרות של שנים בבית הכנסת. רציתי לקיים יחסים תקינים עם יהדות המקום. היחסים עם הסלובקים, תושבי המקום טובים מאוד. יהודי לא יחשוש לטיל יחיד בכפר או בשדה. לא יעליבו אותו ולא יגדפו. כמנהג המדינה שייכים כולם למפלגת השלטון, להלינקה-גרד. בימי א' מתקבצים בבית המרוזה ושרים שירים על כוס בירה, שירים אנטי יהודיים. מדי פעם אני משבית להם את השמחה, כאשר באמצע השירה אני נכנס, מזמין כוס בירה ומדליק סיגריה. עם כניסתי עונים לי בברכה "שלום אדון צעיר", נפסקת השירה, מדברים על דא והא, אבל חלילה להם מלהעליב, עד שאני מחליט לסיים ולצאת. אני מרגיש סיפוק אישי, כאשר נפסקת השירה. כאן בטלה הדיעה המקובלת, כאילו האנטישמיות תלויה ברמת ההשכלה. רובם כאן מיעוטי השכלה, פשוטי עם. אף פעם לא נורקה כלפי מילת גנאי, שוב, כמה רב המרחק בינם והפולנים.

אטרקציה בשבילנו היא מושבת הצוענים. בקצה הכפר, בשכונה נפרדת, שתי שורות בתים קטנים מסויידים לבן, כאן ראיתי לראשונה צוענים לא נוודים. בפנים הדירות אינן מרוצפות. הקרקע מטוייחת בטיט מיובש, עליו מפזרים חול לבן. מתחת לתקרה קישוטים מנייר צבעוני, כמקובל אצלנו בסוכות. עדה עליוה, מגובשת, בערבים בוקעת משם שירה מלווה באקורדיון, הצוענים עוסקים בכל עבודות העזר החקלאיות. הבנות רועות בשדה. קשה להבחין במשפחות בודדות, ההופעה באבל ובשמחה המוגנית.

הייתי עד לשתי תופעות. יום אחד עברו בתהלוכת אבל וזעקות, ליוו את אחד הבנים לאוטובוס, בו נסע להתיצב לשירות צבאי. תהלוכת הלוויה. במקרה השני, עת אחד הצוענים נתקף בכאב שיניים, והובא אלינו לחצר לטיפול מקצועי אצל יושקו. עבדתי יחד עם יושקו במפעל הספירט, יושקו, פועל סלובקי קבוע במפעל, נהג במשך השבוע לא להתרחץ. העבודה החלה בשעה שתיים בלילה ונמשכה בהפסקות עד חמש בערב. ברור שבסדר עבודה כזה חבל לבזבז זמן על רחצה וגילוח. פרט ליום א'. אז אומנם התרחץ, אבל גם השתכר עד הסוף. עבדתי אתו בחודשי החורף כעוזרו ומדי בוקר, ז"א בשתיים בלילה, בשעה שבאנו לעבודה פתחנו ברוז בחבית הגדולה של ספירט 96°, ולגמנו לנו כוסית גדושה. ליושקו תחביב גוסף, עקירת שיניים לצוענים ולכל מבקש. הוא עושה זאת שלא על מנת לקבל פרס. שליחים כבר הקדימו לבוא ולהודיע לו על החולה שיבוא. יושקו לוגם כוסית. שנייה, מכין את הכלים, פליירים, כסא וחבלים. הזעקות

גשמעות כבר מרחוק, החולה זועק והמלווים עונים אחריו. הוא מוחזק על ידי שני צוענים גברתנים, לבל ינסה לחזור בו. הושיבו אותו על הכסא, נקשר בחבלים בידי ורגליו וליתר ביטחון התיישבו גם על ברכיו. יושקו מטפל במלוא כשרונו, ובפלייר עוקר את השן הנראית לו חולה. טרם סיים את מלאכתו והחולה הצליח לקום ועם כסא קשור לאחוריו לברוח החוצה. כל העדה הצוענית נוכחה בעת הטיפול ועזרה בזעקות. באולם המפעל, חביות ענקיות בהם מבשיל הספירט, למעלה מסודר מסביב להם פיגום. שם ישבתי וצפיתי במהלך הטיפול בצועני.

הקץ חלף ללא אירועים מיוחדים. באה עונת הקציר, עבודה קשה ומפרכת. והנה פנה אלינו שכנגו לבקוביץ' מפטצ'קובצה וביקש, שהקבוצה תבוא לשבוע ימים לעזור לו בקציר. חסרו לו פועלים. בהסכמת מר גוטליב ונעינו. משפחת לבקוביץ', חקלאים מדורות. משקם היה בכפר, המרוחק מאתנו כ-4 ק"מ, מבודד בשטח הרחק מבתי הכפר, והיה זה זוג איכרים ולהם בן ובת בני גילנו. את המשק קיימו בעבודה עצמית, עבדו מעלות השחר ועד השקיעה. שבוע ימים עבדנו אתם, יחד אכלנו ובלילות ישנו בגורן. את האוכל בשלה בעלת הבית, אוכל כפרי, טבעי. מסביב שקט ושלווה כאילו לא היתה מלחמה בעולם כעבור שבוע חזרנו אל משקו של מר גוטליב.

התחיל איסוף תפוחי-אדמה, סימן, שהסתיו מתקרב לקיצו. לגבול כמעט ואינני נוסע, רק לשם משלוח מכתבים וקבלתם. מפולין לא מגיע אף אחד. לקראת החורף וסיום העבודות החקלאיות בשדה, צומצמו הפלוגות. רוב המקומיים חזרו לביתם, מוכנים מבחינה רעיונית לפעילות עניפה בחוגי הצעירים בסניפים ומוכנים נפשית ליציאה מחדשת לפלוגות עם בוא האביב. הנוותרים רוכזו בשתי פלוגות במלז'ניצה, בדרום ובקצרובסקה-פקלני, בצפון. לנוותרים הובטחה תעסוקה לכל הזמן. כבעבר, אני נמצא לפחות יום אחד בשבוע בברטיסלבה, מתוועד עם יוסף קורנינסקי. כלפי חוץ אנו הנציגים של חלוצי פולין. המכתבים מפולין מספרים על גידול הרעב בגיטו, על חטיפת אנשים ושליחתם למחנות, על מחלות העושות שמות בריכוזי היהודים. במחנה החלוצי המצב יחסית טוב יותר, הודות לקיבוצים ולאחריות ההדדית. זקוקים לעזרה כספית לפעילות אירגונית ולקיום הקשר בין הסניפים. תוכן המכתבים מובא לידיעת המוסדות של התנועה הציונית. המכתבים מועברים לז'נבה, אנו מצידנו מבקשים להגיש את מלוא העזרה לתנועות בפולין הנמצאות במצוקה. לנו לא דרושה עזרה כספית.

החורף מביא גם תקווה, שההתקפה הנגדית הרוסית בעזרת הגנרל חורף תכריע את הכוח הנאצי. יום-יום מחכים לחדשות מרדיו לונדון, המודיע על הקרבות בחזית המזרחית. מאזינים לקולו של בנש, מנהיגם של הציכים בלונדון. ואמנם שומעים על פתיחת אופנסיבה נגדית והצלחות רוסיות, אבל אצלנו המצב מתערפל. הנה הגיעו ידיעות מחוגי הממשלה, שהגרמנים דורשים לשלוח את יהודי סלובקיה למחנות לפולין. שם יועסקו בעבודות פרודוקטיביות. מנהיגות יהדות סלובקיה מודעזעות. אנו, הפולנים, התדרנו לתודעתם מה פירוש מחנות עבודה ומושג ה"חינוך מחדש" בהם, לא ידענו על מחנות השמדה, אבל די גם בהוכרת שמות מחנות ריכוז כדכאו ומאוטהאוזן להמחשת כוונת הגרמנים. אנו מזהירים את ראשי תנועת הנוער לא ללכת למשלוחים לפולין. יש לארגן בריחה להונגריה,

משם לא שולחים לפולין. יצטרכו לחיות בצורה בלתי-ליגלית, כפי שאנחנו חיינו בסלובקיה. הורע שזרענו נשא פרי. כל תנועות הנוער מתכוננות למעבר הגבול. ההנהגות הראשיות מכינות את האנשים לבריחה. תנועת הבריחה תופעל על ידי כל תנועה בנפרד ולפי האפשרויות שתהיינה בידיה, אם כי הובטחה עזרה הדדית בגילוי אפשרויות ההברחה. לצערי לא קוימו הבטחות אלו ולימים האשימו תנועות "מכבי צעיר" ו"השומר הצעיר" זו את זו הדדית בהסתרת נקודות בריחה בגבול. מלומד נסיון מפולין העדפתי כעת לא להיות קשור ליתר התנועות ולארגן את המעבר לחברי תנועתנו בעת הצורך באופן נפרד. בישיבת מרכז "מכבי" הוסמכתי להופיע בהונגריה כנציג ההנהלה הסלובקית, לטפל בכל החברים, שיגיעו שמה ולייצגם בכל המוסדות. עם קבלת ההחלטה ביקרתי בפולגות ההכשרה, הסברתי את המצב החדש וכי יש להתכונן לבריחה להונגריה. היוזמה בידי האחראים במקום. למעשה כל מקום מתאים למעבר ויש רק למצוא אדם המכיר את השטח ולעבור את הגבול. לכולם נמסרה הכתובת לפגישה בבודפשט, רחוב ארז'בט-קרנט 26, המשרד הארצישראלי. מועד הבריחה ייקבע, לאחר שנדע בוודאות על הכוונה ומועד הגירושים לפולין. חוזר ברוח ההחלטה הוצא לכל הסניפים ברחבי המדינה.

חרושת השמועות פועלת, והלך הרוח משתנה בהתאם. יהדות סלובקיה אינה נוטה להאמין באפשרות הגירוש לפולין, אבל תנועות הנוער כולן ככוננות. הקשר עם חוגי הממשלה נשמר בקפדנות, משתדלים לא להיות מופתעים. לעת עתה, נשיא המדינה הכומר טיסו עדיין מתנגד להסגיר את היהודים לשלטונות הגרמניים.

נטיעותי לברטיסלבה נמשכו כל החורף כרגיל. בימים, שאני בכפר, אני נוהג לשוחח פעם ביום טלפונית עם המרכז. השיחות במשרד הדואר הטלפון היחיד בכפר-בנוכחות הפקיד. כדי לשמור על סודיות הנושא סיכמנו בברטיסלבה על קוד מסויים. אנו "הכבשים", החלטה "למכור" פירוש הפור נפל, כמות ומחיר — "מועד ושעה". ובכן מדי יום אני מקבל הודעות הרגעה לדאוג, שהעדר יהיה בריא וירבה בהמלטות. לימים ידעתי שהז'נדרמריה המקומית צותתה לשיחות, וצחקו לעיסקות הכבשים ולסחר, שאני פתאום עוסק בו. אבל בעקרון הבינו במתרחש, אם כי החליטו לא להתערב ולא להפריע. אני מנצל את הזמן שעומד לרשותנו לביקורים אצל יהודי המקום ובכפרי הסביבה. מספר על השמועות, שהגיעו אלי. חוזר בפעם המי יודע כמה על חיי הגיהנום בגיטאות בפולין, על הרעב, המחלות, כל מה שעניי ראו בלובלין ובוורשה. בל יאמינו לגרמנים ואל יתפסו לשאננות. אני מציע להם לעבור אתנו יחד את הגבול להונגריה. בשבילם לעבור את הגבול להונגריה, זה כאילו טיול בשבילי הילדות. הונגרית היא שפת אמם. לכולם משפחות בקושיצה הסמוכה, שרק לפני זמן קצר נעקרה מצ'כיה וסופחה להונגריה. למרות הגבול לא נותקו קשרי המסחר, אם כי הם מבוצעים בחסות הלילה. הגבינה המיוצרת בכפרנו מועברת בחשכת הלילה לשוקי העיר הסמוכה. מכיון שהעיסקות אסורות, לא רושמים בכתב, הכל מתנהל בעל פה ובנוכחות עדים המקובלים על שני הצדדים. במקרים רבים הוזמנתי להיות נוכח, כדי שאוכל להעיד, במקרה שאחד הצדדים יפר את ההסכם. עיסקה אחת נחרתה בזכרוני בגלל ההשלכה השלילית לדעתי על יהודי הונגריה. העיסקה בוצעה

בין יצרן הגבינה כץ, יהודי תושב הכפר Roshanovce, ובין יהודי מעבר לגבול. היהודי בהונגריה התחייב להחזיר סכום כסף במטבע הונגרי בהונגריה, כאשר כץ או רעיתו יעברו את הגבול. כעבור חודשיים הגיעה משפחת כץ לבודפשט בחוסר כל ופנתה לבקש את כספה. וכאשר הג"ל סירב להיענות, פנו לרב והזמינו אותו לדין תורה, שניהם יהודים דתיים ושומרי מצוות. כץ ביקש ממני להופיע לפני הרב ולהעיד לטובתו. כאשר באתי למעון הרב, מצאתי יהודי זקן, כדוגמת הרבנים בפולין, יושב לפני גמרא פתוחה ועליה מונחת מטפחת כיס, סימן להפסקה בלימוד. נשאלתי על ידי הרב בשפה ההונגרית על הידוע לי בנושא הדיון. עניתי בגרמנית. הרב סירב לשמוע לי. עברתי ליידיש וגם לעברית אבל ללא הועיל. נדרשתי לדבר הונגרית. ניסיתי להסביר, שהעיסקה בוצעה בנוכחותי, כאשר שפת הדיבור של שניהם הייתה יידיש של יהודי קרפטורוס. אבל הרב ביטל את עדותי. אדם, שאינו דובר הונגרית, פסול לעדות אפילו לפני רב אורטודוקסי. וכץ הפסיד את כספו.

אני מנסה לעשות נפשות בין בני הגוֹעַר, שיצטרפו אלינו, בל ייצמדו לרכושם, כי ביום הגזירה יקחו מהם את הכל, כפי שנלקח מיהודי פולין. אבל היהודים לא האמינו לנו. אמר לי אבא לבקוביץ, שבתו עדית היתה בת גילנו: "את ילדתי, מיום שנולדה, נשאו ה'נדרמים על הידיים, הם יפגעו בה? לכם הפולנים נסיון רע, כי חייתם בין פולנים." אמרתי לו: "לבקוביץ באצ"ל, כאשר יקבלו צו מלמעלה, יעשו כל מה שיצטוו. יתכן שבלי חמדה ובלי התלהבות, אבל את הפקודה ימלאו."

בתחילת שנות השמונים נפגשנו כאן בארץ עם עדית. סיפרה לנו, איך באו ה'נדרמים ולקחו אותה מהבית. נשלחה לאושוויץ, שם שוחררה עם בוא הרוסים. חזרה לצי'כיה. האחוזה נלקחה מהם, ההורים חוסלו על ידי הגרמנים. למדה רפואה על חשבון הגרמנים ונשארה בגרמניה. כיום רופאת ילדים. ביקרה הרבה פעמים בארץ. לפני הביקור האחרון נודע לה, שאנו חיים בתל-אביב ומיד עם בואה התקשרה אתנו. בפגישה חזרה בככי על תוכן השיחה שלי עם אביה. אמרתי להם, כי שיתוף פעולה בינינו ייטיב עם כולנו. אנו מלאי תושיה. לנו תנועות אחיות בהונגריה, להם היכרות הגבול וידיעת השפה. רכבתי על אופניים בין הכפרים הסמוכים, ביקרתי בכל משפחה יהודית בכפרים אבל נכשלתי במשימה, כי היהודים לא רצו להאמין.

בחודשים ינואר ופברואר 1942 היטלטלה הנדנדה. העדפתי להישאר בכפר, לא להחמיץ חלילה את מועד הגזירה. בתחילת מרץ ידענו, שההחלטה נפלה, אבל המועד טרם פורסם. ההחלטה היתה כעין פשרה עם הגרמנים. לפולין ישלחו למחנות עבודה בוגרות רווקות בלבד. את הערב האחרון ביליתי עם משפחת גוטליב ווייס. באתי להיפרד מהם ולהודות על יחסם היפה בכל חודשי שהותנו בכפר. הפרידה היתה קשה, כאילו הייתי בן משפחתם. עדיין האמינו, שלהם לא יאונה כל רע. אנשים מושרשים בקרקע ומקובלים על אוכלוסית המקום. פתחו לפנינו את ליבם, לב יהודי חם. הציעו לי כסף, כמה שאני רוצה — גוטליב הוציא ארנק עם כסף הונגרי וביקש ממני לקחת. שתי המשפחות הלכו, בדרך שהלכו האחרים.

להכנת המעבר בגבול התקשרתי עם צועני מדיירי השכונה הסמוכה. הג"ל עסק

בהברחת סחורות והכיר כל שביל וכל אדם משני צידי הגבול. תמורת העברתנו הובטח לו סכום מוסכם.

יום אחד בשלהי חודש מרץ 1941 בשעות הצהריים קיבלתי הודעה טלפונית, שמועד הגירוש נקבע סופית לשעה 11.00 בערב. ניתנה הוראה לעצור את כל הבנות היהודיות הרווקות ולשלוח למחנות עבודה לפולין. ביציאתי מהדואר נתקלתי בראש ה'זנדרמים אשר הכיר אותי, בתשובה לברכתי טפח על כיסאו המלא טפסים רשמיים, סתם ולא פירש. את האמת ידעתי כבר. בדרכי חזרה נכנסתי למשפחת גרוס השכנה ולהם שתי בנות, עוד נסיון שכנוע אחרון אבל לשווא. לקראת ארוחת ערב ארזנו את התרמילים, סדרנו את החדרים ויצאנו את הבית. לא הרחקנו לכת. בחסות החשיכה ישבנו וחיכינו לשעה ה-11.00, ואמנם בשעה היעודה הופיעו שני ז'נדרמים, מוכרים לנו מהתחנה המקומית, דפקו בדלת והעירו בצחוק: "הפולנים הפיקחים הסתלקו, מטיילים כבר מעבר לגבול". מביתנו המשיכו לכיוון בית משפחת גרוס.

עזבנו את החצר ובשקט חמקנו לשדה, שם עמדנו להיפגש בשעה 12.00 בחצות עם מבריחנו הצועני. שעות חיכינו והצועני לא הגיע. בקבוצתנו חמישה איש, שלושה בנים ושתי בנות, בלומה והנקה. בטרם האיר השחר החלטנו למצוא מחסה ולחפש אחרי מברית אחר. הארבעה הסתתרו בשדה ואני חזרתי לצי'ז'טיצה, אל משפחת פריש, לבקש רשות להחביא בגורן שלהם את קבוצתנו. משפחת פריש היתה המומה. טרם הבינו את שהתרחש. בחצות הופיעה ה'זנדרמריה ועצרה את הבת הלא נשואה והיא נמצאת עדיין בתחנת ה'זנדרמריה. לא סירבו לנו. נתנו את המפתח והבטיחו להביא אוכל למסתתרים בגורן. אני המשכתי לחפש אחרי מברית. לעזרתי בא עובד סלובקי מהאחווה, אדם שמו. בתקופת שהותי בכפר נהגתי לשוחח אתו, כעת הסכים להעביר אותנו בלילה הבא לקושיצה.

תם פרק סלובקיה. סך הכל שנה אחת, מרץ 1941 — מרץ 1942, מערב פסח לערב פסח, בזכרוני זו תקופה גדולה לעין ערוך. זר הגעתי לכאן, חברים וידידים טובים מצאתי. בכל מקום שם ביקרתי, למעשה כמעט בכל ישוב יהודי, רכשתי רעים וידידים. יהדות סלובקיה בכללה קיבלה אותנו בזרועות פתוחות, כשדלתות בתיהם נפתחו לפנינו לרווחה. הורגשה שותפות של אחים לגורל. אנו, הפולנים, היינו להם אחים בוגרים, למודי נסיון חיים, בן 25 הייתי ולעומתי חברי מרכז "מכבי", במיטב שנות העמידה, בביתם — מעוזם. קיבלו אותי כשווה. למדתי להעריך זאת שנה יותר מאוחר, כאשר התאמצתי להבקיע את החומה ההונגרית. ולכן אוכרם בחמימות.

מיצר אני על אשר בשליחותנו העיקרית, לספל בעוברים מפולין, לא הצלחנו. מעטים הגיעו מפולין, ללא כל יחס לאפשרויות הקליטה, שעמדו לרשותינו. תפקידנו היה לקלוט אותם בהגיעם, אבל הם לא הגיעו. האפשרויות לא נוצלו כראוי, כי לא חמקנו ולא ראינו את הנולד. על שואה לא חשבנו. אשר להשפעתנו בסלובקיה, גם כאן השפעתנו היתה מוגבלת לתנועות הנוער. הם מיצו את רעיון הבריחה, אותו הנחלנו להם, וכאשר בא היום הנמהר, ידעו את דרכם. בלי לאבד זמן אספו את חבריהם, תרמילים על הגב ונדדו לעבר הגבול. הציבור הבוגר, למרות אהדתו המרובה לנו, לא שמע בקולנו, נשאר במקום, תוך אמונה תמימה הפקיד את עתידו בידי הגורל.

בשנת שהותנו בסלובקיה קיננה בנו התקווה, שנוכל למצוא כאן מקלט עד תום המלחמה. אבל היטלר החליט על חיסול כל היהודים, שבהישג ידו. כך הגיע גם תורה של יהדות סלובקיה. הרגשנו את רעידת האדמה. בעוזבנו את סלובקיה, כדי להמשיך בנדודים, ידענו, שגם להונגריה צפוי אותו גורל ולכן הפעם כבר החלטנו להמשיך בדרכנו, לא להישאר בהונגריה.

מזכרונות ניצולי השואה

יעקב ליברמן, שלום וייס

בדרך למולדת

אביב 1945. אור של תקווה זרח למיליוני תושבי אירופה. בא הקץ לשלטונה של המפלגה הנאצית, סוף למלחמת דמים נוראה, שורעה הרס וחורבן. עידן חדש לאנושות. הללויה!

בתוך המוני אזרחי העולם המיוסרים, המייחלים לחופש, לחידוש החיים, גם קומץ של יהודים בודדים, שניצלו בנס ממחנות ההשמדה ועמם יחידים, שהצילו את חייהם ב"גן העדן" הסובייטי. שבריי-אדם אלה החלו לנהור "הביתה" — אל הערים והעיירות, שבהן נולדו, ראו חיים עם משפחותיהם ויקיריהם ונעקרו מהן כאשר נחשול המלחמה פרץ ושטף אותן בזדון. בלבם שביב של תקווה, שלמרות הכל נותר משהו ומשהו מהחורבן הגדול, שיוזכו לרגע של מנוחה תחת קורת גג ביתם ולקורט של אושר בחיק משפחתם. ברם, המציאות האיזמה הלמה בהם ככל אכזריותה. אין בית, אין משפחה, רק חורבות, עפר ואפר ותנים בצורת בני-אדם — ה"שכנים הטובים" הפולנים — עטים על העיים בחיפוש אחר האוצרות האגדתיים, שהיהודים הטמינו במרתפי בתיהם. והיורשים האמיתיים, הבודדים — האודים המוצלים מאש — אף אינם מעיזים לבוא ולתבוע את זכותם מחמת סכנת המוות, המאיימת עליהם מידי השודדים החמדניים.

השרידים הבודדים מחפשים את ה"יחד", כדי לתכנן ולבנות את עתידם, והנה, קרקוב, עיר ואם בישראל שחרבה. רחוב דיטלה, שהיה פעם כולו יהודי, ובית היתומים, שנתן בעבר מחסה, חינוך ותקווה ליתומי העיר, בני משפחות עניות והרוסות. גם עכשיו, באביב 1945 מצאו בו מחסה "יתומי המלחמה", צעירים וזקנים, חסרי-בית, שרידים יחידים למשפחות ענפות.

שליחים מארץ-ישראל וחניכי תנועות הנוער לשעבר מארגנים קבוצות לחיים קולקטיביים, עושים כל מאמץ, כדי לחדש את המסורת המפוארת של תנועתם, כדי לעודד את האנשים ולעורר בלב את התקווה להגיע למולדת, שחלמו עליה בנעוריהם. מוקם "איחוד הנוער הציוני "עקיבא", המרכז את שרידי תנועות

הנוער הציוניות-כלליות ומארגן קבוצות לעלייה בתוך ריכוזי שארית הפליטה שבערים הגדולות.

וכך הוקם בקרקוב הקיבוץ ברחוב דיטלה, שריכו את חניכי "עקיבא" לשעבר ואליהם הצטרפו בני-נוער אחרים, שניצלו במינורים, במחבואים בצד-הארי, או רפטריאנטים מברית-המועצות וכיו"ב. צעירים, שלא שמעו עד אז על ארץ-ישראל, על ציונות, על יהדות בכלל. ותיקי "עקיבא" ובראשם יוסף שרצר, ברונקה קירה, שלום וייס, בן-ציון של, רומק אסטליין, שלמה וגניה הברבנד, פייבק לצטר, רומק ריגר ושני הזוגות טראוריג — שלום וגולדה, גדל ושושנה — אירגנו את הקבוצה והקנו ליתומים הצעירים האלה, שבאו לחסות בצל קורתם, ידיעות ראשונות בלשון העברית, בתולדות עם ישראל, במסורת היהודית והכינו אותם לקראת המסע הקשה לארץ-ישראל, שהיתה כבושה עדיין בידי השלטון המנדטורי הבריטי, נעולה בפני שרידי העם המושמד, שחתרו למולדתם, כדי למצוא בה בית ולשקם את הריסות חייהם וחיי העם כולו.

בחודש מרס 1946 עזבה החבורה את קרקוב וכשהיא מחולקת לשלוש קבוצות קטנות עברה דרך הרי הטטרה והגיעה לברטיסלבה הצ'כית. כאן הצטרפו אליה ותיקים מהתנועה ועובדי אירגון "הבריה" — הזוג רוז'ה (שושנה) וקובה (יעקב) ליברמן, שתרמו רבות מנסיונם לליכודה וגיבושה של הקבוצה כולה.

מברטיסלבה המשיכו האנשים בדרכם לווינה ומשם לגבול אוסטריה—איטליה, אל תחנת הגבול גנדוולדה, הסמוכה להרי האלפים האיטלקיים.

באותו זמן היו כל דרכי המעבר לאיטליה "שרופים". נאלצה, איפוא, קבוצת ה"עקיבאים" לתור אחר דרכים אחרות ובעזרתם של מבריחים מקצועיים לעבור ברגל דרך מעבר "ברנר", כדי להגיע לתחומה של איטליה. הדרך היתה קשה, הטיפוס בהרים המושלגים מסוכן, אגב הרפתקאות מייגעות, אך בסופו של דבר הגיעו האנשים בשלום לצד האיטלקי ושם נאספו במכוניות על ידי חיילי הבריגדה הארצישראלית והובלו למילנו, למרכז העלייה וממנו אל מחנה הפליטים שבחסות ה"ג'וינט", בבניין בית-הספר "קדורנה".

כעבור שהות קצרה במילנו החליטו פעילי "הבריה" להעביר את ה"עקיבאים" המלוכדים, בעלי הרקע הציוני-חלוצי, אל הכפר מג'נטה, בו קיים האירגון נקודת איסוף מחתרית למעפילים.

המעבר ממחנה ה"ג'וינט" בבית-הספר "קדורנה" למג'נטה נעשה בסתר, האנשים עזבו את המקום בחשאי, תחת חסותו של הלילה, בקפיצה מהקומה השניה של הבניין, שנשמר בקפדנות על ידי ה"ג'וינט", שדאג, שהפליטים יהגרו באמצעותו למקומות מקלט שונים בעולם בדרך חוקית בלבד.

במג'נטה עסקו אנשי הקבוצה בהכנות לעלייה, בהסתרת נשק במזרנים, באיגור מזון ודלק עבור אניות המעפילים.

אחרי חודשים אחדים הועברה קבוצת "עקיבא" לגנואה, לנקודת האיסוף בוליאסקו, שממנה היתה אמורה לעלות לאנייה ולהפליג לעבר ארץ-ישראל. אולם נקודה זו נחשפה בידי השלטונות והאנשים נאלצו לנדוד לנקודה אחרת, מוטו-פונטו, שבקרבת נמל בארי. משם היו האנשים אמורים להפליג באניית-ההעפלה "שבת" לז'וינסקי" ולהגיע אל חופי המולדת בימי חג-המולד. בעת העלייה פרצה בים סערה, האנייה נאלצה להימלט אל הים הפתוח וחלק מאנשי הקבוצה נשאר על

החוף. כעבור ימים מספר שבה האנייה אל החוף, אך בשל קלקול במכונותיה נאלצו המעפילים לרדת אל היבשה. התחיל פרק חדש של המתנה לאפשרות של הפלגה.

קבוצת ה"עקיבאים" נאלצה להתארגן לשהות ממושכת במקום שומם שעל חוף הים, ללא תנאי־קיום אלמנטריים, תוך שמירה על סודיות וחיי מחתרת, הרחק מעיניהם הפקוחות של הגוינט והצבא הבריטי, שחנה בקרבת מקום. אך רוחם של האנשים לא נפלה. חפרו בורות בחול ובנו חושות תת־קרקעיות לצורך לינה ועל אף אספקת המזון הדלה, שקיבלו מידי שליחי ההגנה וחיילי הבריגדה, החזיקו מעמד עד לבוא הישועה בחדש מרס 1947, כאשר באה לאסוף אותם האנייה "אולואה", ששמה הוסב ל"חיים ארלוזורוב".

"אולואה" הפליגה משוודיה דרך בלגיה, כשהיא נושאת על סיפונה קבוצה של בנות, ניצולות השואה ושאר פליטים יהודים. רשמית היו פניה מועדות לעבר דרום אמריקה. "אולואה" הופיעה מול החוף האיטלקי בלילה סוער והיה על ה"עקיבאים" להגיע אליה בעזרת סירות גומי. המיבצע הקשה התנהל על ידי "הזקן" — יהודה ארזי ז"ל — והאנייה — בפיקודו של לובה אליאב — הפליגה להמשך דרכה לארץ.

אחרי חודשים רבים של תלאות בדרך אל החופש במולדת מצאו אנשי "עקיבא" את עצמם כלואים שוב במחנה שבויים בריטי מס' 66, מוקף גדר תיל דוקרני, בקפריסין. אך גם לנוכח צרה חדשה זו לא אמרו האנשים נואש. הקבוצה המשיכה בחיי הקולקטיב, בלימוד עברית ובהכנה לחיים בארץ־ישראל. עם שחרורם של המעפילים מהמחנות בקפריסין הגיעו אנשי קבוצת "עקיבא" ארצה, נטלו חלק במלחמת השחרור בשורות צה"ל, חלקם הצטרפו לקיבוצים, אחרים התפזרו ברחבי הארץ והגיעו אל המנוחה ואל הנחלה עם כל שאר בני עמנו, שנתקבצו ובאו מכל קצות תבל למדינת ישראל החופשית.

זכרונות מ"מכבי" קרקוב

ה מ ר פ ס ת

גרנו בקרקוב, ברחוב דיטלה 1, או כפי שקראו לו תושבי העיר — דיטלובסקה, פינת סטניסלבה. ביתנו היה הקיצוני. ממנו והלאה השתרע חוף הוויסלה. ממולנו היה מיגרש הספורט של "מכבי". השכנות הואת של נהר הוויסלה מצד אחד, ומיגרש "מכבי" מצד שני, השפיעה עלי השפעה חזקה, שסימניה ניכרים בי עד עצם היום הזה. הייתי ונשארתי ספורטאי, על כל המשתמע מכך, אף שפרט לתקופה קצרה, לא הייתי מעולם ספורטאי מקצועי. עד היום הזה אני שוחה ומשחק טניס, איני מזוותר על "מבט ספורט" ו"מישחק השבוע" בטלוויזיה וקורא במדורי הספורט של העיתונות. "אני מאמין עדיין בפיתגם הלטיני העתיק *Mens sana in corpore sano*" "נפש בריאה בגוף בריא".

מהמרפסת שלנו נראו שלושה רבעים של מיגרש "מכבי", שבחלקו הצפוני גבל עם רחוב קולטק. אף שהיו דירות יותר "טובות" ברחוב דיטלובסקנה — החל ממספר 7 ומעלה, אשר מחלונותיהן או מרפסותיהן היה אפשר לראות יותר טוב את הנעשה במיגרש "מכבי", היתה ההתעניינות בשבתות במשחקי "מכבי" כה גדולים, שגם המרפסת שלנו היתה תמיד מלאה אנשים, ובעיקר חברי מה"חדר העברי", מ"תחכמוני", ולבסוף מהגימנסיה העברית, בה למדתי בשתי הכיתות האחרונות — עד בחינות הבגרות.

היינו בבית ששה ילדים: שלושה בנים ושלוש בנות. וכאשר אני נזכר בימים ההם ובשבתות אחרי הצהריים, נדמה לי שאחיותי השפיעו לא מעט בכוח משיכתן על התכנסויות אלה של חברי בביתנו. אחיותי לולה, סטפה, ובמיוחד הצעירה שביניהן, מלה, (עמליה), היו בנות יפות. הן היו מגישות קפה ועוגות לאותם בחורים מאושרים, שזכו להגיע למרפסת ביתנו. לרוב היה הביקוש למקום במרפסת עולה על מיגבלותיה בשטח. היו אחיותי אפוא מסדרות כיסאות לישיבה על המרפסת בשביל האורחים מיד עם תום ארוחת הצהריים.

אבי, ר' שמעון הי"ד, קבע יום יום עתים לתורה, וגם אותי לימד דף גמרא החל מגיל עשר עד שבע עשרה. היינו לומדים יום יום, פרט ליום הששי, פרק בתלמוד עם רש"י, ואחרי ה"בר מצווה" גם עם תוספות. בשבת, אחרי ארוחת הצהריים הדשנה, היינו יוצאים אבי ואני, למרפסת, ולומדים "מדרש רבה", כי הרי אחרי היין של הקידוש, הדגים, המרק, הברווז הצלוי והחמין, קשה היה להתרכז בסוגיה קשה ומסובכת של מסכת גיטין או בבא מציעא. אחרי כחצי שעה של עיון במדרש, היה אבא עוצם את עיניו, שומט את המדרש מידו, והוטף תנומה קלה של שבת אחר הצהריים. הייתי מתכופף, מרים את המדרש, מגשקו, ומכניסו אל חדר האוכל. בקיץ, כשהמישחק היה מתחיל בשעה חמש לפנות ערב, היו חברים מגיעים אלינו כבר בין השעות שלוש לארבע אחר הצהריים, ומחכים בשקט עד שאבא יתעורר. כשהתעורר היתה שאלתו הראשונה: "לייבלה — איפה המדרש"? ענית, שהמדרש על השולחן הגדול בחדר האוכל (שעדיין היתה פרוסה עליו מפה לבנה) ואז היה אבא משיב: "בוא נא, בני, נדמה לי, כי הפסקנו באמצע ולא סיימנו". אך כשראה אבי את החברים שכבר הגיעו, שאל אותם לשלום הוריהם, והיה מסתלק לחדר השינה ל"שנת שבת" הגונה.

בדרכו מהמרפסת לחדר-השנה, היה לפעמים פונה לחברי, ומתאונן על שיהודים משחקים כדורגל בשבת ומחללים שבת-קודש בפרהסיא, ואחר כך היה מוסיף בהומור: "וואס לויפן זיי ווי משוגענע נאך איין באל, איך בין גרייט צו קויפן זיי 22 בעלע, נאר זיי זאלן נישט מחלל שבת זיין". (מה הם רצים כמשוגעים אחרי כדור אחד, אני מוכן לקנות להם 22 כדורים, כדור לכל אחד, ובלבד שלא יחללו שבת). כמה מחברי ניסו להסביר, ש"מכבי" משחקת במסגרת משחקי הליגה הפולנית, וכל המשחקים האלה מתקיימים בכל המדינה בשבתות. אך אבא לא קיבל את ההסברים הללו. היה פוטר אותנו ב"א גוטן שבת, קינדערלעך" (שבת שלום, ילדים), ולוקח איתו את "מדרש רבה" לחדר המיטות. ואז היתה מתחילה הנדידה מחדר האוכל למרפסת ותפיסת העמדות. מובן, כי אלה שהקדימו, זכו לשבת בשורה הראשונה, והמאחרים — בשורה השנייה והשלישית. לפעמים, כשבאו חברים רבים — שלא הזמנו על ידי — היינו מחזירים חלק מהכיסאות לחדר האוכל, והחברה נהגו בעמידה מהמשחק של אליליהם. אחיותי היו מגישות עוגות ושתייה קלה, ועיני חברי היו גודדות מזיו פניהן של אחיותי לעבר מיגרש "מכבי", לראות אם אכן כבר התחיל המשחק. לפעמים היו מתקיימים משחקים מוקדמים — לרוב בין ה"יוניורים" (בבחרת הגוער) של "מכבי" נגד ה"יוניורים" של קבוצות מקומיות אחרות. גם משחקי ה"יוניורים" היו חשובים לנו, ובמיוחד כאשר נגד ה"יוניורים" של "מכבי" התייצבו קבוצות-עלית, כמו ה"יוניורים" של "קרקוביה", "ויסלה" ו"גרברניה". בסתר ליבנו היינו רואים את משחקי "מכבי" קרקוב נגד קבוצות ספורט לא יהודיות כעין מלחמת היהודים בנויים, ועל כן, אין פלא, שכש"מכבי" היתה מפסידה, היה זה יום ואפילו שבוע של אָבל ליהודי קרקוב, ובמיוחד לציבור הלאומי-ציוני, שהיה רוב בציבור היהודי בעיר, שמנה לפני מלחמת העולם השנייה כ-65 אלף יהודים. שמותיהם של שחקני קבוצת הכדורגל של "מכבי", היו לא רק שגורים בפינו, וביום הראשון היינו "בולעים" את מדור הספורט בעיתון הציוני בשפה הפולנית "נובי דזינניק", אלא היינו גם מעריצים את שחקני "מכבי" ומדברים בהם בבית הספר ב"חדר

עבריי, "בתחמוני" ואחרי כן בגימנסיה היהודית ע"ש ד"ר חיים הילפשטיין. מי שזכה לפעמים לראות את שחקני "מכבי" ברחוב, היה מן המאושרים. החברה באי-המרפסת שלנו היו לפעמים פוגשים את "אליליהם" ברחוב, בחנות או באיזה משרד, ואז היו עוקבים אחריהם ומשתדלים לנגוע דרך אגב בשרווליהם. כל עוד שהיינו תלמידי בית-הספר העממי לא העזנו לבקש את חתימותיהם ("אוטוגרפים" בלע"ז), אבל פעם אחת, כששיחקנו כדורגל בשטח הפנוי ברחוב דיטלובסקה — מול המיגרש של "מכבי" — בכדור ממש (ולא ב"שמאציאנקה" — כדור-סמרטוטים), עבר במקרה לנדמן, הקיצוני השמאלי הבלונדיני של "מכבי". כשהכדור התגלגל לרגליו, לא בעט בו, אלא נטלו בידיו, כאילו מחרימו. הפסקנו, כמובן, את המשחק, ואז לנדמן שאל, "למי שייך הכדור"? נאטק בורר ענה שהכדור שייך לו ולשני אחיו — מוגדק ומושק. "יש לכם אחות בשם צילה"? — המשיך לנדמן לשאול, כשצחוק עליו משתפך על פניו. "כן", ענו שלושת הבוררים, הוציא לנדמן מכיסו עט כדורי וכתב על הכדור חרוז בפולנית: Dla Cyli, niech sie nie pomyli שפירושו: "לצילה, שלא תעשה טעות". נאטק בורר אמר תודה, לקח את הכדור ורץ מהר לביתו בדיטלובסקה 1 קומה שלישית. אם כי היינו גאים על הפגישה פנים אל פנים עם לנדמן, הקיצוני השמאלי המהולל, הצטערנו שלא יכולנו להמשיך במשחק, כשכבר זכינו לשחק בכדורגל אמיתי, ולא בכדור-גומי או כדור-סמרטוטים.

איני זוכר את כל באי ביתנו, ליתר דיוק — באי מרפסתנו, בימי השבתות אחרי הצהריים, אך כמה מהם נחרתו בזכרוני: המשורר בירנבך, בעל הבלורית השחורה, גריכטר, גם הוא משורר, מקס בידרמן, שהיה ספורטאי מחונן בהחלקה אמנותית על הקרח וגם בהוקי קרח, שלום טרלר, הורוביץ — שהיה המדריך שלי ב"השומר הדתי", מאיר בוסאק, טולק שנקר, החי בברזיל, סטמפלר וקליין (אריאלי), מ"ציעירי-המזרחי", שהתפללו בבית הכנסת של "המזרחי", בו התפלל אבי ורבים אחרים, שזכו ב"פרוטקציה" שלי או של אחיותי.

לימים כשפגשתי את מקס בידרמן בארץ, היו דבריו הראשונים: "לונק, לעולם לא אשכח לך את חסדך בימים שהיינו חברים בגימנסיה, כשהואלת להומיני מרפסת שלכם בשבתות אחרי הצהריים".

כמובן, ביום ראשון, אפשר היה להכיר ברובע היהודי, בעיקר באיזור קאזימיזו, אם "מכבי" ניצחה בשבת או הפסידה. כשהפסידה, התהלכנו חפויי-ראש ועצובים וכשניצחה, זקפנו קומה, ול"קוומארק" (קזימיזו) היתה אורה ושמחה וששון. גם היהודים הדתיים והמסורתיים, שבעצמם לא עסקו בספורט פעיל, היו מציעים בשבתות אחרי הצהריים מהמרפסות והחלונות שברחובות דיטלובסקה וקולטק, לעבר מגרש הספורט ובימי ראשון השתתפו בויוכחים על משחק השבת של "מכבי". "מומחים" אלה קראו לפני כן את מדור הספורט ב"נובי דז'ירניק", בעריכתו של ד"ר דוד לזר, ולפעמים מתחו ביקורת על ד"ר לזר, בכבודו ובעצמו. מסורת ה"עלייה" למרפסת שלנו בשבתות אחרי הצהריים נמשכה גם אחרי בחינות הבגרות, כשעברתי ללמוד בוורשה, ואת העניינים גיהל אחי הצעיר, העשיק, בהצלחה רבה, ובעזרת אחיותי — לולה, סטפה ומלה. עם סיום המשחק היו ה"חברה" מתפורים לאט, מחליפים דברים ומבטים עם אחיותי, ואז היו הורי יוצאים מחדר-המיטות אחרי "שנת-השבת", חברי היו מברכים אותם: "א גוטן

שבת", והם היו עונים "להתראות בשבת הבאה". בחדשי הקיץ, בעונה הברורה בפולין של משחקי הכדורגל, היתה אבא נכנסת למטבח ומביאה לחדר האוכל ספלים של חלב חמוץ (לא לפני שאבא בדק, אם עברו שש שעות מאכילת הבשר בארוחת הצהריים). החלב החמוץ היה קר ומצנן את הרוחות הלוהטים אחרי המשחק המותח, כמובן, שהיינו במצב רוח מרומם כש"מכבי" ניצחה, ועצובים כשהפסידה. שמתי לב, שאף כי אבא לא שאל לתוצאות המשחק, רמזו מבטי עיניו שהיה איתנו, אם כי לא הביע את רגשותיו בקול, שלא להיות "שותף סמוי" לחילול שבת בפרהסייה.

כבר הזכרתי את הקיצוני השמאלי הבלונדיני — לנדמן. למעשה, הוא האיש שבגללו זכיתי לשחק מספר פעמים בקבוצה הראשונה ב"מכבי". מעשה שהיה כך היה: הייתי אז תלמיד הכיתה האחרונה ב"גימנסיה העברית"; מאמן הקבוצה היה אנגלי, שלא ידע פולנית. הוא שם עין על רגלי הכשרונות והיה מציב אותי בדרך כלל כקיצוני ימני. פעם חלה לנדמן, ואפסל — המנהל והמרכיב של הקבוצה — שלח אלי פתק על ידי שליח ביום השישי, לפני שאבא חזר מבית החרושת הביתה, והזמין אותי לשחק למחרת — בשבת — במשחק־חוץ קשה נגד "גרברניה", כקיצוני שמאלי, במקום לנדמן. הייתי נרגש ונפחד, ובמיוחד שאני ימני ואיככה אשחק, כשאין לי שליטה מושלמת ברגל שמאל. בדרך כלל, כשלא היו מתקיימים המשחקים בשבת במגרש "מכבי", היינו הולכים לתנועות הנוער: אחיותי ל"עקיבא" ואני ואחי השיק ל"השומר הדתי". כדרכי בקודש, אחרי לימוד ב"בראשית רבה" עם אבא, כשאבא חטף תנומה, סגרתי את ספר המדרש ויצאתי חיש מהר החוצה. במקום לצעוד לרחוב "קופה", בו היה הקן של "השומר הדתי", על יד בית הכנסת של ה"מזרחי", פניתי לכיוון הנגדי והגעתי בריצה קלה לרחוב קולטק, לשער הראשי למגרש "מכבי". שם כבר עמדה משאית ועליה שני ספסלים, ומסביב למשאית — קבוצת חסדי "מכבי", שהיתה אמורה להצטרף אלינו. לתדהמתם של אוהדי "מכבי" שעמדו בחוץ, עברתי בחשיבות ובבטחון מעושה, והראיתי לשוער על יד השער את הפתק, ששלח לי אפסל, וזה הכניסני בלי כל בעיות פנימה. רצתי מהר למלתחה, בה השחקנים היו לובשים את מדי "מכבי" — מכנסיים קצרים לבנים וחולצת תכלת ועליה מצד שמאל הסמל של "מכבי". אפסל והמאמן האנגלי נתנו הוראות ועצות לשחקנים, ולפני שעלינו למשאית, קרא לי המאמן הצידה והתחיל לדבר אלי אנגלית, בהצביעו פעם על רגל שמאל ופעם על רגל ימין. משלא הבנתי אף מלה מדבריו, ניגש אלינו החלוץ המרכזי אושיק, שהיה סטודנט באוניברסיטה היאגילזנית בקרקוב והבין כנראה אנגלית ופירש לי את הסברי המאמן האנגלי, כדלקמן: "המאמן יודע, שאינך שולט מספיק טוב ברגל השמאלית, לפיכך הוא מורה לך, שאם תקבל כדור, תשתדל, אם זה רק אפשרי, להעבירו במהירות לרגל ימין ולבעוט, ואם לא תספיק או לא תוכל, בעט ברגל שמאל". אמרתי למאמן "או קיי" (המלים היחידות שידעתי באנגלית) והוא החליק בחיבה על בלוריתי הבלונדינית. היה זה לי כבוד גדול וגם עידוד. עלינו למשאית ונסענו למגרש "גרברניה", שהיה מרוחק כחמישה קילומטרים ממגרש "מכבי", מעבר הוויסלה, על יד מפעל הבורסקאות הגדול "גרברניה", מן הגדולים בפולין. שחקני "גרברניה" היו פועלים בבית החרושת, ועשו קריירה מטאורית בכדורגל הפולני: תוך ארבע שנים

עלו מליגה ג' לליגה הלאומית, וגם שם הגיעו לאלופות פולין בכדורגל. המועדון של "גרברניה" היה מן העשירים בפולין. שחקני "גרברניה" היו אמנם רשומים כפועלים בבית החרושת, אך למעשה היו מתאמנים בשעות העבודה בפיקוחם של מאמנים מצויינים, ומלבד משכורתם כ"פועלים" בבית החרושת היו מקבלים בונוסים מיוחדים אחר כל משחק ותוספות אחרי נצחונות.

אכן, קשה היה אותו משחק נגד "גרברניה", בו שיחקתי בפעם הראשונה בקבוצת הבוגרים של "מכבי". ראשית-כל היתה "גרברניה" או במלוא תנופתה וניצחה בעונה ההיא את כל יריבותיה. מיד עם בואנו והופעתנו במדי "מכבי" גשמעו שריקות-בוז והערות עוקצניות על מוצאנו. שחקני "גרברניה" היו שייכים למה שנקרא "מעמד הפועלים" ולפיכך לא נשמעו שם צריחות אנטישמיות, נוסח אוהדי "ויסלה", שהיו אנטישמיים וואולוגיים. נוסף לכך, הצטרף אלינו רק אחד מהאחים גלומן, שבדרך-כלל היתה עצם הופעתם מרתיעה את שונאינו מאלימות יתר.

המשחק התחיל בעדיפותם של שחקני "גרברניה", שנהנו ממגרש הבית שלהם ומעידודם של מאות פועלי ופקידיו של בית-החרושת, ששוחררו מעבודתם כדי לצפות במישחק קבוצתם הנערצת. עד ההפסקה היה המצב 2:0 לטובת "גרברניה". בחדר-ההלבשה המפואר של מארחינו עשה לנו המאמן האנגלי "שטיפת-מוח" בעזרתו האדיבה של החלוץ המרכזי אושייק, שתירגם את הוראותיו מאנגלית לפולנית ופנה גם אלי בדרישה, שאהיה יותר תוקפני ואמנע מ"דריבל" מיותר. כל כדור שאקבל, עלי למסור מיד לחברי המבוגרים והמנוסים ממני. ואמנם במחצית השנייה היה המישחק פחות או יותר שקול. ידענו, שלא נוכל לנצח ולכן היינו משוחררים מהלחץ ושיחקנו כשוים מול שוים. בינתיים הצליחו שחקני "גרברניה" להכניס לשערנו עוד גול, אף שהשוער שלנו, אלזנר, עצר כדורים מסוכנים של חלוצי "גרברניה", וזכה לא-פעם לקריאות הוקרה של אוהדיה. חמש דקות לפני הסיום קיבלתי כדור מדוייק מקובה פורישי. בלי לחשוב רגע העברתי כדור גבוה קרוב לשער "גרברניה" ואושייק נגח באמנות לתוך השער. לשמחתנו כי רבה לא היה קץ, אף שידענו, שאת המישחק כבר הפסדנו. ברם, גם גול אחד לשערה של הקבוצה המצויינת במיגרשה היה דבר גדול, ותוצאות המישחק הסבו לנו סיפוק בהחלט. גם שמי הלך לפני על חלקי בשער-הכבוד הזה לטובתנו. למחרת הייתי "גיבור" הכיתה בגימנסיה העברית, וכששבת מהגימנסיה לביתי ברחוב דיטלובסקה, שמעתי זאטוטים לוחשים — "הנה לאבאן הולך!" * גאוותי עלתה כפורחת, כדי לעשות רושם על מעריצי הצעירים הייתי מעקם את רגלי בצורת "בייגל", מעשה חיקוי להילוכו של השחקן המפורסם קאלוז'ה גדול שחקני פולין, החלוץ המרכזי של "קרוביה" ונבחרת פולין, שהיה נמוך-קומה ובעל-רגליים עקומות. הידיעה על מישחקי במגרש "גרברניה" לא הגיעה, לשמחתי, אל אוזני אבי, שהיה טרוד בדאגות פרנסה ובעבודתו הציבורית ב"מזרח", "תחכמוני" ובהנהלת "הקרן הקיימת" ו"קרן היסוד" בקרקוב, גליציה המערבית ושלזיה.

* הכינוי "לאבאן" — קיצור מליאון. באומינגר — ניתן לי ב"מכבי", כדי להסתיר מאבי את השתתפותי במישחק בשבת.

האחים גלזמן

כרגיל במישחקי ליגה בכדורגל, משחקים פעם אחת במגרש הביתי, ופעם שניה במגרשה של הקבוצה היריבה — בעגת הכדורגל: מישחק חוץ. בדרך-כלל, היתה האנטישמיות בקרקוב בשנות העשרים אנטישמיות "ליברלית" — אם אפשר לכנותה כך — אך בשנות השלושים התגברה האנטישמיות והורגשה בעיקר בשני מוקדים: באוניברסיטה ובמוסדות השכלה מזה — ובמיגרשי הכדורגל, הספורט הפופולרי ביותר בפולין באותן השנים, מזה.

במיגרש "מכבי" ברחוב דיטלה לא היה מה לחשוש מגילויי האנטישמיות. המיגרש, שבין הרחובות דיטלה וקולטק, היה ברובע המאוכלס בתשעים אחוזים יהודים, אף שהמרחק מרחוב קולטק לארמון המלכים "ואבל" היה כ-100 מטרים בלבד. הצופים ה"מאושרים", שהיה להם המזל והכסף להיכנס למיגרש, היו כמעט כולם יהודים — פרט לעשרות חסידי הקבוצה האורחת. כאן יש לציין, כי מצד ימין של המיגרש — אם הסתכלת מרחוב דיטלה — היו המקומות הזולים — בעמידה, ומצד שמאל — מקומות ישיבה, ושם גם היתה ה"טריבוונה". הבעיה והצרות היו לנו, ל"מכבים", במישחקי חוץ. בסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים, היה ממש מסוכן לשחק מישחקי-חוץ עם קבוצות מסוימות, במיוחד במיגרשי "ויסלה" "קורונה" ו"גרברניה". המקום המסוכן ביותר היה המיגרש של "ויסלה", שהיה ברובע נוצרי המרוחק למדי מתחום היישוב העירוני. שחקני "ויסלה" ואוהדיהם היו ידועים כאנטישמיים קיצוניים. כשאך הופיעו המכבים עם קומץ חסידיהם, היו מיד נשמעות שריקות וקריאות בוז, כגון — "זיידים לפלשתינה", או "שניידר — מיסודה" (בקבוצת "מכבי" שיחקו האחים שניידר, מהשחקנים הבולטים במשך שנים, שלאביהם היה בית חרושת גדול וידוע של מיסודה). שני האחים שניידר, שהיו בחורים חזקים ואטלטיים, היו המגינים — ה"בָּקִים" — של "מכבי", ועמדו איתן נגד התקפות התלוצים של הקבוצה היריבה — אם זה במיגרש הביתי ואם זה במיגרש-חוץ. אך כשברבות הזמן גילויי האנטישמיות התגברו ועל השריקות וקריאות הבוז נוספו גם מכות ולפעמים, בתום המישחק עפו אבנים על שחקני "מכבי" וחסידיהם, באה הצלה וישועה ממקום בלתי צפוי — מהאחים גלזמן, שבעת בניו של בעל מאפיה בכיכר השוק היהודי — שמה הרשמי של הכיכר היה "פלאץ נובי" (השוק החדש).

האחים גלזמן התפרסמו בקרקוב בשנות העשרים והשלושים כמלכי העולם התחתון: גנבים, פורצים, שודדים, בריונים אלימים ובחשבון מעלליהם היו אפילו מקרי רצח. הם הפילו את חיתתם על העיר ואף השוטרים הפולנים חרדו מפניהם. שוטר בודד לא העז לעצור אחד מהם, גם כשנתפס "על חם". וכשהיו מצליחים לעצור אותם, לא היה עובר זמן רב והיו משתחררים עד למשפט או, פשוט, בורחים מבית הסוהר. על העוֹתם היו מהלכים בעיר סיפורים מסמרי שיער.

אחד האחים זכה לכינוי "גלזמן — גולגולת-זהב" (*Glazman Złota Czaszka*) — בעקבות פציעה קשה בראשו בקרב נגד שלושה שוטרים, בו נתפס והוחש לבית-הולים לניתוח והשתלת פלטה זהב בגולגולתו במקום העצם המרוסקת. משהתאושש וחזר לאיתנו, ברת מבית-החולים על אף עיניהם הפקוחה של שומריו והגיע לוורשה. שם המשיך בתעלוליו ושם את שוטרי הבירה לצחוק ולשנינה. אולם

כשמשטרת ורשה הפרישה פרס גדול על עזרה בלכידתו, נמלט לחוץ לארץ ומאז עקבותיו לא נודעו.

כדי להתגונן מפני האלימות הפיזית במיגרשי החוץ היו מנהלי "מכבי" מזמינים את האחים גלזמן כמלווים וכצופים במישחקי חוץ. אם זכרוני אינו מטעה אותי, מימנו את "הליווי" הזה האחים שניידר, שהיו מעמידים לרשות המלווים וחסידיו "מכבי" אחת או שתי משאיות, שבדרך כלל שימשו להובלת בלונים וסיפונים של מייסודה לחנויות ולקיוסקים. ברגע שהיינו מגיעים בלוויית האחים גלזמן למיגרש חוץ, היו הם צועדים הראשונים, אחריהם שחקני "מכבי", ובסוף קומץ חסידיו "מכבי". מיד נשמע רחש בקהל הפולני: "הגלזמנים הגיעו", וזה היה מספיק כדי שהמישחק יעבור פחות או יותר בשקט. שופטי כדורגל פולנים, שידעו שאחד הגלזמנים נמצא בתוך הקהל, השתדלו שהשיפוט יהיה אובייקטיבי. עם סיום המישחק היו עולים על המשאית של בית-החרושת "שניידר" ראשית-כל השחקנים, אחרי כן — חסידיו "מכבי" ולבסוף "המאסף" — האחים גלזמן. בדרך כלל היו מתלווים אלינו למישחקי-חוץ שניים, או שלושה גלזמנים, וזה הספיק כדי לרסן כמה מאות פולנים. ה"נשק הסודי" שלהם היה כנראה, פרט ל"שמם הטוב", אקדחים וסכינים קפיציים, שהיו בולטים מתחת למקטורניהם. אני זוכר במיוחד את מראיהם החיצוני: היו בלונדינים, בעלי עיניים בהירות, אף נשרי (יהודי), רזים, ממוצעי-קומה והרבה שיני זהב בפייהם. היו לובשים מקטורן "א' לה שרלוק הולמס" וכובע קסקט מוסט הצידה, מה שנקרא "נא בקר", שהיה מכסה כמעט את מחצית הפנים. אולי לא היו מעוניינים, ששוטרי-חרש יצלמו את פניהם? כמוכן, שבמיגרש "מכבי" לא היינו זקוקים להגנתם, אך לפעמים היו מופיעים בשבתות לראות את המישחק. אין צורך להדגיש, שהיו נכנסים חינם אין-כסף ומתיישבים במקום הכבוד ב"טריבונה".

כאשר, בשנת 1931 עברתי לוורשה ללמוד במכון למדעי היהדות ובאוניברסיטה הוורשאית, ידיעותי על הגלזמנים הלכו ופחתו. רק בחופשות הפסח והחופש הגדול — יולי אוגוסט — כשנודע להנריק אפסל שלאבאן — זה אני — הגיע לקרקוב, היה מזמן לזמן שולח אלי שליח להזמינני למישחק חוץ, ואז הספקתי עוד לראות את האחים גלזמן מלווים את קבוצתנו, עצם נוכחותם תרמה לכך שהמישחק יעבור בשלום. אך לפעמים, בתום המישחק, כשכבר היינו על המשאית, היינו שומעים צעקות וגידופים אנטי יהודיים, כגון "יהודים מצורעים" (Parszywe Zydky) ואם היינו זוכים במישחק (דבר נדיר במישחקי חוץ) או אפילו מסיימים את המישחק בתיקו, וזה גם השופט למנה בנוסח "השופט ערדל" (Sedzia Kalosz) או "השופט קיבל כסף מהיהודים — מהשניידרים", לפעמים גם נזרקו אבנים בודדות ובוזה תמה החגיגה.

מאורעות מיוחדים במיגרש "מכבי"

א. ל"ג בעומר. ל"ג בעומר בקרקוב היה חגו של הנוער היהודי הציוני המאורגן ושל הגימנסיה העברית. באותו יום היו צועדים בחוצות קרקוב חברי כל תנועות הנוער הציוניות — "עקיבא", "השומר הדתי", "דרור", בית"ר ו"השומר הצעיר" —

לבושים מדי התנועה כשבראשם תלמידי הגימנסיה העברית. בראש התהלוכה העליזה והססגונית צעדה תזמורת הנשיפה של הגימנסיה תחת שרביטו של מקס רוונצווייג הגבוה והיפה, ובסופה היה המתופף נמוך-הקומה ישראל רוונצווייג, שלמד אחרי כן בוורשה, במחלקת הרבנים במכון למדעי היהדות. מי שלא ראה את התהלוכה הזאת בל"ג בעומר, את הבנים והבנות הבריאים והגאים על דגליהם, לא ראה שמחת יהודים בגולה. הפולנים, שעמדו בצדי הכביש — על-יד יהודים ששבעו נחת מבניהם ובנותיהם, הסתכלו בהם בהערצה, ופה ושם היית שומע צעקות עידוד: "קדימה עקיבא" או "קדימה השומר" אך להערצה הגדולה ביותר זכתה התזמורת של הגימנסיה העברית, שהיתה נחשבת לאחת מתזמורות הנשיפה הטובות ביותר בקרקוב. מקס רוונצווייג, שהיה מבצע תעלולים אקרובטיים בשרביטו היה בעיני הכל כמעט גיבור לאומי. פה ושם היית שומע פולנים — אולי מתוך קנאה ואולי מתוך הערצה — לוחשים: "זה צבא יהודי ממש". הייתי אז גאה מאוד, כשצעדתי בשורות "השומר הדתי" ואחרי כן בשורות תלמידי הגימנסיה העברית, ודווקא הביטויים של הפולנים "צבא יהודי", החמיאו לי מאוד מאוד.

שיאה של תהלוכת ל"ג בעומר, היה במיגרש "מכבי". שם הגיע המיצעד היפה לסוף דרכו. עמדנו שם על משטח הדשא (ל"ג בעומר — תקופת האביב), כל קבוצה על דגלה, כשהתזמורת מנגנת לחנים של שירי לכת עבריים ידועים. כשכולם עמדו בסדר מופתי בשורות על מקומותיהם, הגיע הרב ד"ר יהושע טהון — מנהיגה של יהדות קרקוב וציר לסיים הפולני. ואז נשמעה תרועת החצוצרה של משה (מונייק) אָבלס — ברכה לאורח המכובד והנערץ של כולנו — ואחרי כן בנו קוויטנר, בקולו הרועם, נתן פקודה: עמוד דום. ד"ר טהון, נמוך-הקומה, בעל הזקן האפור וממושקף, עלה אל הבמה ונשא את נאומו. את המשפטים הראשונים השמיע בעברית, אחרי כן עבר לפולנית. הוא סיפר על משמעותו של החג, על ר' שמעון בר יוחאי, השווה אותנו למכבים ההיסטוריים וסיים את נאומו ב"חזק ואמץ". גם אנתנו ענינו אחרינו "חזק ואמץ". בתום הנאום הניף מקס רוונצווייג את שרביטו, והתזמורת ניגנה את "התקווה", כשכולנו עומדים דום ושרים עם התזמורת את ההימנון הלאומי. בתום ההמנון, נשארו כולנו עומדים על מקומותינו, עד שהד"ר טהון ירד מהבמה, נכנס יחד עם הד"ר חיים הילפשטיין למכונית ועזב את מגרש "מכבי" בדרכו לביתו ברחוב יאסנה. עוד היום, כשאני נזכר בתגיגות ל"ג בעומר בקרקוב, אני שומע עדיין את צלילי התזמורת של הגימנסיה העברית ונאומו המזהיר של מנהיגנו — הרב ד"ר יהושע טהון. אבי ר' שמעון, חלם, שאני, בנו, אמלא את מקומו של הרב הנערץ — "אחרי 120 שנה" — כפי שנהג לאמר.

היו לנו הרבה ימים טובים ב"מכבי" קרקוב. כל ניצחון של כדורגלני "מכבי", כל ניצחון של האצטיון המפורסמות שלנו, כמו מרילה פרייוואלד או פלה גוטליב, או ניצחון של קבוצת כדור-המים, שהיתה אלופת פולין במשך שבע שנים תמימות, הסב לנו שמחה, ולקהילה היהודית בקרקוב צהלה ושמחה. אחרי הנצחונות האלה התהלכנו בקומה זקופה, מה שלא תמיד מצא חן בעיני שכנינו הפולנים. היו אלה שמחות כלל-יהודיות. שהרי הרבה נחת בחיים המדיניים והכלכליים, לא היתה לא ליהודי פולין ולא ליהודי קרקוב. גזרות גרבסקי, השתוללות הסטודנטים

האנדקים או נאומיו האנטישמיים של הכומר טז'צ'יאק (Ksiadz Trzeciak) בסיים הפולני לא הנעימו כלל את חיינו. ברם, מאורע אחד הזכור לטוב, גרם לנו שמחה אמיתית.

היה זה בסוף שנות העשרים, כשפולין הגיעה קבוצת-הכדורגל היהודית "הכוח" מוינה. שמה של הקבוצה הזאת — אלופת אוסטריה — הלך לפניו. במוסף הספורט של "נובי-דז'ניק" קראנו על נצחונות "הכוח" על הקבוצות הטובות ביותר באירופה. איני זוכר מי היה האימפרסריו, שהזמין את "הכוח" לפולין, אבל דבר אחד ידענו, כי "הכוח" הגיעה לקרקוב לאחר הנצחונות על "פוגון" בלבוב ו"לגיה" בוורשה, מהקבוצות הטובות בליגה הראשונה בפולין. נסעתי עם חברי מקס בידרמן לתחנת הרכבת בקרקוב, כדי לראות את הגיבורים האלה ולנגוע בהם בידי. הם נתקבלו בהתלהבות ובפרחים על-ידי מאות ספורטאים יהודים ונציגי "מכבי" קרקוב. הנציגים הרשמיים של "מכבי" ליוו את שחקני "הכוח" ל"מלון הצרפתי" (Hotel Francuski). את מישחקם הראשון שיחקו שחקני "הכוח" נגד "קרקוביה", מהקבוצות המעולות בפולין, והתוצאה היתה 3:0 לטובת הווינאים. למחרת, ביום הראשון בשבוע, שיחקו נגד "מכבי" קרקוב. כבר שעתים לפני המישחק היו כל המקומות במיגרש "מכבי" תפוסים ובין הצופים היה אפשר לראות גם כמה עשרות פולנים, שבאו לראות את המישחק היידידותי בין שתי הקבוצות היהודיות. כל החלונות והמרפסות ברחוב דיטלובסקה ממספר 1 ועד 19 היו מלאים צופים מאושרים. הרי ידענו מלכתחילה מה תהיינה תוצאות המישחק. זוכר אני את המישחק המעולה הזה. שחקני הכוח שיחקו מישחק טכני משובח ובהתקרבתם לשוער של "מכבי", נבנצהל, ירו ממש פצצות, אך הכדור משום-מה החטיא בכמה סנטימטרים את השער של "מכבי". איני זוכר בדיוק את תוצאות המישחק — הייתי יותר מדי המום מהטכניקה המעולה של אחינו המהוללים מוינה — אך בטוחני שהווינאים ניצחו בהפרש קטן.

למחרת היום בערכה ההצגה האמיתית: המישחק בין "הכוח" ובין אחת הקבוצות הטובות מהליגה הראשונה בפולין — "ויסלה" מקרקוב. קבוצה זו היתה ידועה כאנטישמית ומרבית אוהדיה היו מקורבים לאנדקים. "ויסלה" דרשה, שהמישחק יתקיים במיגרשה, המרוחק מרחק רב מהרובע היהודי. — קאזימיז' וסביבתו — אך מארגני "הכוח" ומנהיגי "מכבי" לא הסכימו בשום אופן, ובלית-ברירה הסכימה "ויסלה" לשחק במיגרשה של "מכבי" קרקוב. "ויסלה" התייצבה למישחק נגד "הכוח" בהרכבה החזק ביותר ובשערה, השוער של נבחרת פולין בכדורגל.

כדורגלני "ויסלה" התכוונו לנקום את נקמת "פוגון", "לגיה" ו"קרקוביה", שהובסו על-ידי היהודים הווינאים. גם "הכוח" התייצבה למישחק הזה עם שחקניה הטובים ביותר. ואלה שמותיהם: בשער — הלפרן, המגינים — שוואגר וטרומן, הקשרים — קר, גרינפלד ומולנר ובהתקפה — נמש, היולז, גרינוואלד וכץ. מנהיגי "מכבי" הזהירו את שחקני ההתקפה של "הכוח" במיוחד מפני המגן השמאלי של "ויסלה" — קאצ'ר, בריון ידוע, שבדרך-כלל חיפש לפגוע יותר ברגלי השחקנים מאשר בכדור.

המיגרש היה מלא עד אפס מקום וכן החלונות והמרפסות שמסביב. על בימת-הכבוד ישבו נכבדי "מכבי" קרקוב, הנשיאות של "ויסלה", עיתונאים וצלמים מפולין ומחוצה לה. עד ההפסקה היה שתיים אפס לטובת "הכוח", והד צעקות

השמחה לאחר כל שער הגיע עד למרכז העיר. אחרי ההפסקה התגבר הלחץ של שחקני "הכוח", ששיחקו במהירות מסחררת והבקיעו עוד שלושה שערים, והמישחק נגמר בניצחונה המזהיר של "הכוח" ווינה בתוצאה 5:0. דקות אחדות לפני סיום המישחק קרה מיקרה לא-ספורטיבי, אף שאוהדי "מכבי" לא הצטערו עליו. כששחקני "ויסלה" הסתערו לעבר שערה של "הכוח" במטרה לזכות בשער-כבוד, ועיניו של השופט כוונו לעבר שער "הכוח", ניגש נמש לקאצ'ור ובעט ברגלו. המגן קאצ'ור צנח על הדשא וקם רק לאחר שהשופט שרק לסיום המישחק. אחר ניצחונה של "הכוח" במישחק האחרון בפולין, היתה העיר קרקוב כמקצה. היהודים שמחו מסביב למיגרש "מכבי", ניתחו את כל מהלכי המישחק וציינו לשבח את השוער הלפרן ובמיוחד את החלוץ נמש, שהיה מגיבורי המישחק ההיסטורי והבקיע שניים מחמשת השערים. דשא המיגרש הושחת על-ידי הצופים, שמיד אחרי סיום המישחק רצו לעבר המנצחים כדי לחבקם או לפחות לנגוע בהם. בימת-הכבוד כמעט התמוטטה ולגדר-העץ מסביב למיגרש נוספו "חורים" חדשים. שחקני "ויסלה" ואוהדיה עזבו את המיגרש חפויי-ראש. היה זה אחד הימים המאושרים בחיי לפני מלחמת העולם השנייה.

למחרת הופיעה בעמוד הראשון של "נובידוויניק" כותרת ראשית: "הכוח" וינה הביסה את "ויסלה", ובעמוד החמישי של העיתון היה תיאור מלא של המישחק ההיסטורי הזה.

בשורות ממרחקים ; פדות?

בחדש מארס 1944 הגיעונו שמועות שהצבא
הסובייטי מתקרב אל גדות הויסלה.

שלוה.
רק רוח ממצרב
ברטט חרישי
מרעידה את צעיף הערפל.

ממזרח
על קבי החלל
עבים-דמעות
באות הרות-גשם.

במרחקים
בשורות מאירות
של עליות עתידיות:
תחושות — או חלומות?

ערב
של הבטחות אביביות,
של מחנק מתקתק,
של ריגושים שלוים.

האור
ערני, חגיגי,
בתפלה דוממת
עוטף את האדמה.

האור
חרד מפחד הלילה,
נחלש, דועך, גווע,
נעלם בצל.

(מפולנית: אריה בראונר)

מחנה פלאשוב, 1944

נומדף הספרים

ד"ר דוד שערי

אגודת הנוער העברי "עקיבא" ומורשתה

תנועות-הנוער הציוניות-חלוציות שבין שתי מלחמות-העולם מציגות את אחת התופעות הסוציולוגיות המרעננות ביותר בתולדות תנועת-התחיה הלאומית של העם היהודי בעת החדשה. תנועות-נוער ציוניות-חלוציות אלה, על כל גווניהן האידיאולוגיים: "השומר-הצעיר", "גורדוניה", "דרור", "הנוער הציוני", ובמידה מסוימת גם "ביתר" ו"בני-עקיבא", ינקו את תוכנן ואת חיותן מהחזון הציוני — מהד, ומ"מרד הנעורים" בחברה המערבית ערב מלחמת-העולם הראשונה, מאידך. כמעט כל תנועות-הנוער הציוניות החלוציות ביקשו לממש "תרבות נוער" רעננה ובלתי-תלויה בחברת המבוגרים, לפי משנתו של המחנך הגרמני גוסטב וינקן (Gustav Wineken). בו-זמנית, אימצו לעצמן תנועות-נוער ציוניות-חלוציות אלה את הדפוסים החינוכיים של תנועת הצופים הבריטית, שהתארגנה בשנת 1907, בראשותו של באדן-פאול (Baden Powel), ביחד עם אימוץ כל מערכת הסמלים של אירגון נוער זה. באדן-פאול הטיף דווקא לנאמנות ללא סייג למולדת ולמשטרה ולקבלת מרות חברת המבוגרים. התסיסה של הנוער המערבי הגיעה אל הנוער הציוני במזרח-אירופה ערב מלחמת-העולם הראשונה באמצעות המיפגש עמו של בני נוער ציוני בווינה או בריכוזים יהודיים אחרים בקיסרות ההבסבורגית. האידיאל החינוכי של כמעט כל תנועות הנוער הציוניות, להוציא-תנועת-בית"ר, היה "החלוץ" והן חייבו, כמעט כולן, את חבריהן להגשמה חלוצית-התיישבותית בארץ. התנועה הציונית, שחתרה למהפכה כוללת בחיי העם היהודי, שימשה אם מיניקה ורקע פורה להפעלתן היצריתית של תנועות-הנוער האלה. בתקופת מלחמת-העולם הראשונה הוצפה ווינה בגלי פליטים יהודים מגליציה, וביניהם

משנת הציונות של אגודת הנוער העברי "עקיבא". הוצאת "משואה", תשמ"ו—1986.

ברוך יחיאלי, "עקיבא", תנועת נוער ציונית-כללית; צמיחתה, התפתחותה ולחמתה בשנות השואה. מורשת — ספרית הפועלים, תשמ"ח—1988.

קבוצות מאורגנות של נוער ציוני, שעברו, מחד, תהליך של "Vergeistigung" (הפיכתה של הציונות לאידיאה רוחנית), בהשפעתם של מרטין בובר וזיגפריד ברנפלד, ומאידך הם ספגו ונשמו את האקלים הרוחני של "תרבות-הנוער" של וינקן. הקבוצות הראשונות של "השומר" בווינה סיגלו לעצמן כמה דפוסים של חינוך חברתי, שהיו מקובלים בתנועת-הנוער הגרמנית Wandervogel, כגון: ההתוועדות, ה"צוותא", השלילה של תרבות-החיים הבורגנית, הטילים בחיק הטבע, אך הן דחו את ההסתגרות של הנוער מחוץ לחברה והכריעו בעד פעולה חלוצית ביחידות אוטונומיות של קבוצות-נוער בתוך החברה לשם שינויה. זוהי המשמעות של תנועת-הנוער הציונית-חלוצית. עם המיפגש במציאות הארצישראלית וקשיי ההגשמה החלוצית-ההתיישבותית בארץ, הצטרפו החלוצים, בוגרי תנועות-נוער אלה, שעלו לארץ, לגופים התיישבותיים ארציים ולאירגונים פוליטיים-מפלגתיים. הצטרפות זו הייבבה גם את תנועות-הנוער בגולה, שהפכו בדרך זו למעין חיל-מילואים (Nachwuchs), תוספת מובטחת של כוח-אדם וחברים לגופים התיישבותיים אלה.

בגמר המלחמה, עם שוב הפליטים היהודים מווינה לגליציה, התערו קני "השומר" בגליציה וגם בפולין הקונגרסאית. עם הוועידה בלודו בשנת 1919 מתחילים עצם קורותיה הממוסדים של תנועת "השומר הצעיר",² שעיצבה את הדפוסים החינוכיים וסללה את הדרך גם לשאר תנועות-הנוער הציוניות החלוציות. תנועת "עקיבא", שהיא הנושא של רשימת-הערכה זו, נימנית עם תנועות-הנוער הציוניות הוותיקות וראשיתה באותו מועד ובאותו איזור גיאוגרפי כמו "השומר-הצעיר". על אף המקוריות והיצירה העשירה של תנועות-הנוער הציוניות בין שתי מלחמות-עולם, עמידת-הגבורה שלהן בימי השואה ותרומתן המכרעת להקמת המדינה בין 1944—1948, הרי המחקר ההיסטורי על מהותן, קורותיהן והתפתחותן הוא עדיין הססני ובראשית דרכו. פיגור גדול יש לרשום במיוחד על חשבון ההיסטוריוגרפיה של תנועות-הנוער הציוניות-הכלליות.³

זכתה תנועת-הנוער הציונית-הכללית "עקיבא", הייחודית בתכניה הרעיוניים-חינוכיים והממוקדת בעיקר בחבל הגיאוגרפי של גליציה המערבית וקרקוב בירתה, שבוגריה ואוהדיה גרתמו לאחרונה לעבודת מחקר וליקוט שקדני של מקורותיה ופירות עבודת מחקר, עיון וליקוט אלה הופיעו בדפוס בשנתיים האחרונות: (א) מישנת הציונות של אגודת הנוער העברי "עקיבא", בעריכת רינה נור, הוצ' משואה, 1986; (ב) ברוך יחיאלי, "עקיבא", תנועת-נוער ציונית-כללית, הוצ' מורשת—ספרית פועלים, 1988. שונים הם שני ספרים אלה בתוכנם וברמתם והמעין הרגיש יאבחן בהם מישקל ודגש שונה, המיוחס לאישים, לאירועים ואף לתכנים רעיוניים. הם לא תוכננו במשותף, ואף-על-פי-כן הם משלימים זה את זה. בעת שהספר הראשון הגו לקט מקורות מתוך פירסומי התנועה, שנערך בהנחייתו של ראש התנועה בעבר, הד"ר יהודה אורנשטיין, מציג הספר השני מחקר היסטורי שיטתי ושקדני, מנוסח היטב ומעוגן במקורות התנועה, שנערך על-ידי חניך "עקיבא" בפולין, שהשתלב בארץ דווקא בקיבוץ של "השומר-הצעיר" והוא הודרך בעבודתו על-ידי צוות מוותיקי "עקיבא". סידרת "מורשת" של ספרית הפועלים ראויה להערכה מלאה על ההוצאה לאור של מחקר זה, החורג כל-כך מהמתנה האידיאולוגי של הוצאה זו.

תחנות בקורותיה של תנועת "עקיבא"

קורות תנועת "עקיבא" משתרעים על פני תקופה ארוכה למדי של כשלושים שנה, כמעט כמו אלה של "השומר-הצעיר", אך שלא כתנועה אחרונה זו, היתה "עקיבא" נטועה בעיקר באיזור הגיאוגרפי המוגבל של גליציה המערבית, באקלים הרוחני של מנהיגותו הציונית של הרב ד"ר יהושע (אוזיאש) טהון. שלא כיהודי גליציה המזרחית, שטבלו בהוויה יהודית שורשית ועממית, נתפסו בשלהי הקיסרות ההבסבורגית חלקים ניכרים של בני הנוער היהודי המשכיל בגליציה המערבית וביחוד בקרקוב הבירה, להלכירוח מתבוללים, אם בתרבות הפולנית, ואם להלכירוח קוסמופוליטיים, שהשפה והתרבות הגרמנית היו להם שופר. ראשיתה של תנועה זו באגודת סטודנטים "עקיבא", שנאבקה בהלכירוח מתבוללים אלה ופעלה למען קירובם של צעירים למקורות המסורת היהודית. רק ב-1918 החל תהליך של הפיכת אגודת הסטודנטים "עקיבא" לתנועת-נוער. בשנים 1918—1924 פסעה תנועת "עקיבא" במערוב עם תנועת "השומר-הצעיר" ובמקביל אליה ורק החל משנת 1924, עם הוועידה שהתכנסה בקרקוב, אפשר לסקור את קורותיה הממוסדים. ניתן לסמן כמה תחנות היסטוריות בהתפתחותה של תנועת-נוער ציונית-כללית זו:

- 1924—1929: התארגנות וגיבוש תנועת "עקיבא" כתנועת-נוער ציונית-כללית בעלת אופי ייחודי;
- 1929—1932: נסיון התמזגות בגולה ובקיבוץ בארץ עם "הנוער הציוני" הכללי;
- 1932—1935: התבססות דרכה הרעיונית-הינוכית העצמאית של "עקיבא";
- 1935—1939: לבטי הפלוגות הקיבוציות בארץ והתייצבות מנהיגות חדשה של התנועה מול מאורעות האימים בגולה;
- 1939—1944: מלחמת הגבורה של "עקיבא" בשנות השואה;
- 1944: כשלון ההיאחזות התנועתית-התיישבותית בארץ.

בוועידה של 1924 התגבשה ההנהגה ההיסטורית של התנועה ובמרכזה ד"ר יהודה אורנשטיין, שהתמיד במעמדו והיה למנהיגה ההיסטורי של התנועה עד להיעלמה. התנועה קיבלה בוועידת 1924 את השם: "אגודת-הנוער העברי "עקיבא". בשנים 1925—1927 נרשם הנסיון המעניין של אורנשטיין וקבוצה של חברי קן קרקוב להשתלב ב"השומר הצעיר". נסיון זה הסתיים בכשלון כעבור שנה וחצי ואורנשטיין וחבריו עזבו את "השומר-הצעיר" וחזרו לתנועת-האם שלהם. לימים, בפרספקטיבה היסטורית, מסביר אורנשטיין את הלקח ההיסטורי של נסיון זה: "תוך ויכוחים עם חברי 'השומר-הצעיר', שלשורותיו הצטרפנו, התבררה תפיסתנו השונה את הציונות, את החלוציות ואף את הקיבוציות. עם הנסיון הזה הונחו היסודות האיתנים ל"עקיבא" כתנועת-נוער צופית חלוצית ציונית-כללית". אורנשטיין נטל מחדש לידי את הנהגת התנועה וחזר להיות דובר המוסמך. ב"יסודות רעיונו" פיתח אורנשטיין את התפיסה הרעיונית הדו-כיוונית של "עקיבא": (א) שלא כ"השומר-הצעיר", שחייב את כל בוגריו בהגשמה עצמית

בארץ, הכיר אורנשטיין במציאות, שלא כל הבוגרים עולים לארץ ותעלה את התביעה של השתלבות בוגרים, שאינם עולים, ב"עבודת ההווה" הציונית בגולה לשם עיצוב אופיה הציוני-לאומי של הציבוריות היהודית בגולה. "עקיבא" חינכה ודחפה את חניכיה לעלייה, אבל בזמנית הדגישה את מחויבותה לקיום היהודי גם בגולה; (ב) ביחד עם הדבקות בהתיישבות חלוצית בארץ, הכיר אורנשטיין גם בחשיבות ההון הפרטי בארץ ובצורך לשיתוף-פעולה עמו. בינואר 1930 עלתה לארץ פלוגה של 12 חלוצים, בראשותו של י. אורנשטיין, חלקם חברי "עקיבא" וחלקם חברי "הנוער הציוני" הכללי מגליציה המזרחית. פלוגה זו תקעה את אוהלה באם המושבות, פתח-תקוה.

השנים 1929—1931 הן שנות שיתוף-פעולה ומיזוג חלקי עם הסתדרות הנוער העברי בגליציה המזרחית, בהנהגתו של יצחק שטייגר, במסגרת הסתדרות "הנוער הציוני" העולמי. מיזוג זה לא ארך הרבה זמן, לא בגולה ולא בפלוגה הקיבוצית המשותפת בפתח-תקוה בארץ וכבר בשנת 1932 פרשה תנועת "עקיבא" מחדש למסגרתה המקורית העצמאית. היה זה בעידן של נסיונות ההתלכדות של המסגרות הציוניות-כלליות ופילוג מחודש היה בו כדי לעורר תמיהות. יחיאלי רומז להסתייגות של חברי "עקיבא" שהיו רגילים למסגרת חינוכית כמעט אליטיסטית, שעודדה ספקנות ועיסוק בשאלות רוחניות של היהדות, מהמסגרת הרחבה של "הנוער-הציוני", שנמשכה להמונים ומנהיגיה היו עסוקים מעל לראש בבעיות הפוליטיות של הציונות הכללית. הפילוג היה לעובדה באוקטובר 1931. מהקונגרס הציוני הי"ו (ציריך 1931) שב אורנשטיין לשליחות מחודשת בפולין לשם גיבוש התנועה, העמקתה הרעיונית והרחבתה האירגונית. השנים 1932—1935 הן שנות התגבשות מחודשת של התנועה, התפשטותה לעבר פולין הקונגרסאית ואף לעבר כמה ארצות קטנות אחרות באירופה: אוסטריה, צ'כיה, יוגוסלביה, יוון, צרפת. יחיאלי אומד את מספר חברי "עקיבא" בשנת 1933 ב־20,000! בי-1935 היתה עקיבא בשיא עוצמתה בגולה.

לעומת ההתרחבות המרשימה של "עקיבא" בגולה וביחוד בפולין רבתי, נרשם משבר עמוק, רעיוני ואירגוני-משקי בקיבוצי "עקיבא" בארץ. מתח וויכוחים מתמידים ליוו את חברי "עקיבא" בקיבוציה. עם הגברת העליה של חלוצי "עקיבא" נוסדו פלוגות קיבוציות נוספות של "עקיבא" בבארי-עקב, בעקרון ובחדרה. הנהגת "עקיבא" שמרה מרחק-מה מההתרוצצות הפנימית במחנה הציוני-הכללי, אבל קיבוצי "עקיבא" כורסמו מוויכוחים מתמידים על מקומה של המסורת הדתית בחיי היום-יום ועל המרות התנועתית, שיש להטיל על הקיבוצים. נסיונם של יואל דרייבלט ומשה (מרצל) זינגר, שזה עתה עלו (אורנשטיין נמצא רוב הזמן בשליחות בפולין) להטיל מרות תנועתית מלאה על הפלוגה הוותיקה והעיפה בפתח-תקוה שנפרדה מהקיבוץ של "הנוער הציוני" ומאמצייהם לממש בחיי היום-יום את הערכים הרוחניים של התנועה לא הניבו פירות. רוב החברים הוותיקים מפתח-תקוה דרשו הכרעה חופשית של החברים ביחס לאורח חייהם בקיבוץ, בעת שחברי הפלוגות הצעירות והרעננות יותר מבארי-עקב וחדרה נטו לקבלת מרות התנועה בעיצוב מסורתית של אורח-החיים בקיבוצים. נסיונם של יואל דרייבלט ומשה זינגר להטיל את מרות התנועה על הפלוגה הוותיקה בפתח-תקוה עלה בתוהו. הפירוד בין הפלוגות הקיבוציות בפתח-תקוה מכאן

ובחדרה מאן, היה לעובדה.

ויכוחים רעיוניים אלה לא סייעו להלוצי "עקיבא" להתערות ב"מציאות הארץ-ישראלית" ולהכשיר עצמם לקראת המשימה החלוצית הראשית: ההתיישבות. אור ליום ב' בכסלו תרצ"ח (25 בנובמבר 1938) עלתה הפלוגה הקטנה של וותיקי קיבוץ "עקיבא" בפח-תקוה, שתוגברה על ידי הגרעין השביעי, שהתפלג עוד בקרוב מתנועת-האם "עקיבא", על אדמות בית-שאן והניחו יסוד לקבוצת נווה-איתן ("הנה כאריה יעלה מגאון הירדן אל נווה-איתן", ירמיהו מ"ט-י"ש), שהצטרפה לחבר הקבוצות. הפלוגה מחדרה, שנותרה התקווה הגדולה של ההנהגה ההיסטורית של "עקיבא", עלתה להתיישבות על אדמות "חנוך" בוואדי פאליק, בשכנות קרובה לקיבוץ "הנוער הציוני" תל-יצחק, ויסדה את קיבוץ "בית-יהושע", על שמו של ד"ר יהושע טהון, המנהיג והרוצה הרוחני של ציוני גליציה המערבית. בקיבוץ זה התרכזה כל ההנהגה ההיסטורית של "עקיבא": י. אורנשטיין, יואל דרייבלט, משה זינגר, ואף-על-פי-כן, ואולי דווקא בגלל זה, הקיבוץ נאבק בקושי על גיבושו החברתי ועל התפתחותו המשקית. זוהי ההיאחזות ההתיישבותית היחידה של תנועת "עקיבא". בשנת 1947 הפך הקיבוץ לזמן קצר למושב המסונף למושבי "העובד הציוני".

תנועת "עקיבא" בגולה, וביחוד בפולין, ידעה — על אף המשבר והפילוג, שפקד אותה בארץ — ערב מלחמת העולם השנייה התרחבות ופריחה, עם מנהיגות צעירה חדשה, שעמה נימנו אהרון (דולק) ליבסקינד, גוסטה דוידזון, שמשון (סימק) דרנגר, חיים קרמיש. תנועת "עקיבא" חינכה את חבריה להבין את מלוא המשמעות של השתלטות הנאצים על גרמניה המאיימת על עצם קיומו של העם היהודי. בקונגרס הציוני הי"ח (פראג 1933 זעק אורנשטיין וביקש ל"עכב את הקריאה" של דיונים רגילים. ההנהגה הצעירה פגשה את מאורעות האימים, שבאו בעקבות הפלישה הנאצית לפולין, בנחישות ובתחושת אחריות והיא הפכה למפקדה — מטה, שפקד על הלחימה המפוארת של "עקיבא", כתנועה, נגד הנאצים.

מלחמת הגבורה של "עקיבא" בפולין בימי השואה

התיאור העלילתי הרצוף של מלחמת המחתרת של תנועות בפולין בשנות השואה נתקל בקשיים גדולים ולא כאן המקום לפרטם. כמו שאר התנועות החלוציות בפולין גם תנועת "עקיבא" לא נערכה מבעוד מועד לקראת מאורעות האימים, שניחתו על הקיבוץ היהודי בפולין עם הפלישה הנאצית בספטמבר 1939. אבל הצמרת של תנועת "עקיבא" לא התפזרה עם ההלם של ההשתלטות הנאצית על פולין והיא ניצבה אל מול המצב החדש בנחישות ובתחושת אחריות.

עד אביב 1941 נשמר הקשר עם מרכז "עקיבא" בוורשה, בה התארגנה קמונה עקיבאית. במרס 1941 ריכזו הנאצים את יהודי קרקוב בגיטו. רק בקיץ 1942 הסתגנו הידיעות הראשונות על הפעלת מחנה בלז'ץ כמקום השמדה המונית של יהודים. עם קבלת ידיעות אלה הלך ובשל הרעיון של אירגון התנגדות מווייג'ת והחלו דיונים על זירת הלוחמה: בתוך הגיטו או מחוצה לו — ועל מידת השיתוף עם המחתרת הפולנית. חברי "עקיבא" בוורשה השתלבו במחתרת החלוצית,

ואילו בקרקוב ובגליציה הוקם "האירגון החלוצי הלוחם", בו היה משקל מכובד לחברי "עקיבא", דולק ליבסקינד ושמשון דרנגר נימנו עם המיפקדה של האירגון. ההחלטה נפלה על לחימה עצמאית, ללא תלות במחתרת הפולנית. שתי חוליות, בנות חמישה לוחמים כל אחת, יצאו ליער בעזרת המחתרת הפולנית, אך שבו לעיר כעבור זמן קצר. ה"אקציה" הראשונה בגיטו קרקוב נערכה ב-4 ביוני 1942 ו-5000 יהודים נשלחו או למחנה ההשמדה בלוז'ה. האקציה השנייה נערכה באוקטובר 1942. בגיטו קרקוב עצמו נותרו רק כ-6000 יהודים. המחתרת הלוחמת ביצעה שורה של התקפות בודדות על חיילים גרמניים, פריצות למחסנים, הורדת רכבת מהפסים. הדמות המרכזית בלחימה זו היה דולק ליבסקינד. בעת שאנשי המפקדה של "הארגון היהודי הלוחם" בוורשה גרסו, שיש להילחם בתוך הגיטו, סברה המפקדה בקרקוב, שבגלל ממדיו הצנועים של הגיטו והמלשינים, ששורצים בתוכו, עדיף להילחם מחוץ לחומות הגיטו, במרחב הגדול של קרקוב רבתי. ב-22 בדצמבר 1942 נערכו התקפות על בתי-קפה בקרקוב ומרכזם בית הקפה "ציגנריה". הפעולה הצליחה ונפגעו בה עשרות חיילים וקצינים גרמנים, אך הלוחמים נתפסו בעת שובם לבסיס. יומיים לאחר מכן נפל דולק ליבסקינד בקרב פנים אל פנים. בראשית ינואר 1943 נעצרו שמשון דרנגר ואשתו גוסטה. ב-13 במארס 1943 חוסל גיטו קרקוב. חודש לאחר מכן, ב-191 באפריל 1943, הצליחו שמשון וגוסטה דרנגר ועוד כמה לוחמים פצועים להימלט בדרך למקום ההוצאה להורג. התקופה האחרונה. עד אוקטובר 1943 עומדת בסימן מנהיגותו של שמשון דרנגר. בתקופה זו, בין אוגוסט לאוקטובר 1943, הופיעו 28 גליונות של "החלוץ הלוחם", שהופצו ב-250 עותקים משוכפלים. בתקופה זו הצליח איש המחתרת החלוצית להגיע לבודפשט ולמסור שם על אימי המלחמה.

בבית-הסוהר לנשים שברחוב הלצלוב, בתא 13, כתבה גוסטה דרנגר בחודשים ינואר-אפריל 1943 את "יומנה של יוסטינה" בעיפרון על נייר טואלט. יומן רוטט זה וכן 28 גליונות של "החלוץ הלוחם" (מהם נמצאו עד כה רק 10), הם מקורות של אור נגהות על לחימת "עקיבא". בסוף נובמבר 1943 נתפסו ונרצחו שמשון וגוסטה דרנגר. היה עוד המשך ספורדי ללוחמת המחתרת החלוצית, אך הלחימה המאורגנת, למעשה, נסתיימה.

אין ידיעות בדוקות על ההיקף המספרי של המחתרת הלוחמת של "עקיבא". ב"יומנה של יוסטינה" מוזכרים 35 שמות של לוחמים ובקובץ של מקורות מוזכרים 18 שמות נוספים. אין ספק שרשימת הלוחמים היתה הרבה יותר גדולה. ב"החלוץ הלוחם" מסביר שמשון דרנגר את מלחמת מצדה של המחתרת החלוצית: "אנו הנוער החלוצי, שאחזנו בנשק, ידענו היטב, כי לא נסכל את האבדון של יהודי פולין. אבל, מלבד הצורך העמוק בנקם, הניע אותנו רצון לזהט לעורר ביהודי תגובה טבעית, בריאה, כתגובה של כל אדם בן-חורין".

ההנהגה ההיסטורית של "עקיבא"

אף כי המושג הסוציולוגי "דור" מכסה בתנועת-הנוער זמן היסטורי קצר-ימים של 2-3 שנים ומדי פרקי זמן קצרים אלה מתרחש בה "חילוף משמרות" של

פעילים ומנהיגים, הרי תנועת "עקיבא" הונהגה כמעט לאורך כל שנות תולדותיה בין שתי מלחמות-העולם, מראשיתה ועד להפסקת פעולתה במלחמת העולם השנייה, על ידי הנהגה יציבה ורציפה, מעין הנהגה "היסטורית", שהנחתה וניווטה את התנועה בגולה ובארץ באמצעות מסעי שליחויות. במרכז הנהגה היסטורית זו ניצבה השלישייה: ד"ר יהודה (אידק) אורנשטיין, יואל דרייבלט ומשה (מרצל) זינגר. רק בשנות השלושים המאוחרות עברה הנהגת התנועה בגולה לידי משמרת חדשה ורעננה: אהרון (דולק) ליבסקינד, שמשון (סימק) דרנגר, טובה (גוסטה) דוידיון. הנהגה צעירה וחדשה זו הנהיגה את התנועה גם בימי האימים של השואה וחבריה נפלו כולם בלחימה נועזת בראש פקודיהם-חניכיהם.

ד"ר יהודה אורנשטיין, הוותיק והבכיר שבחבורה, עמד בראש התנועה והיה נציגה המוסמך מימי האגודה הסטודנטיאליט בווינה ובקרקוב בשלהי הקיסרות ההבסבורגנית ועד אחרי השואה. כאשר נתגלתה בבירור תמונת החורבן הטוטלי של יהדות פולין וכאשר הוברר לו שה"יש" ההתיישבותי הצנוע של "עקיבא" בארץ אינו מאפשר שיקום התנועה, הוא נסוג מהחיים הציבוריים. על אף ויתקו בהנהגה הציגונית ונסיונו הציבורי לא הלך אורנשטיין במסלול הציבורי של מנהיגי שאר תנועות-הנוער. הוא לא ביקש להשתלב בחיים הציבוריים ומאו פרישתו מהנהגת "עקיבא" כמעט ואינו משמיע את דעתו ברבים בשאלות השעה. יהודה (אידק) אורנשטיין היה בא-כוח התנועה במוסדות הציגוניים העליונים וכן במוסדות המיישבים בארץ. הרצאותיו ומאמריו הצביעו תמיד על המוקדים הרעיוניים של התנועה. הוא ניחן בכושר מנהיגותי, אך, כנראה, שהוא היה חסר תכונות מניפולטיביות תכליתיות. בעת שהמחנה הציגוני-הכללי היה נתון לתהליך של התארגנות סיעתית פוליטית, דבק אורנשטיין ב"סתם-ציגונות" מפשרת, שכתוצאה ממנה הוא נותר, למעשה, ללא אחיזה אירגונית ופוליטית בציגונות-הכללית המאורגנת. כן לא עמד לו כוחו לבנות בארץ תשתית איתנה לתנועה חינוכית והתיישבותית עצמאית.

יואל דרייבלט, המבוגר והמשכיל בחבורה, שאורנשטיין וזינגר נימנו עוד עם הניכיו, היה "אדריכל הנפשות" העקיבאי ומנהיגה הרוחני, דמות נבואית ותמהונית קצת, אישיות קונטמפלטבית, בעל השפעה כאריזמטית. הרצאותיו המבריי-קות נשאו אופי של "שיחות" ונשארו בבחינת תורה שבעל-פה. משנתו לא היתה סדורה. הוא ביקש לצקת את עולם החוויות החסדי לתוך דפוסי תנועת-הנוער. התעניין אך מעט בתהליכים ובתכסיסים פוליטיים והיה לו חלק נכבד בעיצובו של הטיפוס העקיבאי. עלה לארץ באיחור (רק במרס 1935) ונפטר בגיל צעיר, בשנת 1944, ממחלת הסוכרת.

משה (מרצל) זינגר היה ממצעבי משנתו של הקיבוץ העקיבאי ועם עלייתו לארץ בסוף 1934 הוא העמיס על עצמו את המשימה להבריא את המצב התנועתי בפלוגה הקיבוצית הוותיקה בפתח-תקה, אך מאמציו לא נשאו פרי. היה דמות מרכזית בקיבוץ בית-יהושע. אף הוא נפטר בגיל צעיר יחסית, בשנת 1969. השלישייה הזאת פעלה לרוב בחברות ובתמיכה הדדית, אך היא חסרה בתוכה אישיות יותר מעורה "במציאות הארצישראלית" ובכללי-המשחק הציבוריים, המנחים אותה. שלישייה זו הנהיגה תנועת-נוער לתפארת בגולה, אך היא נכשלה כשלון חרוץ בנסיונה להניח יסוד בארץ גם לתנועה התיישבותית. בעיית התכנים היהודיים

בחינוך העברי בארץ הנה אקטואלית גם כיום, אך המסר החינוכי-יהודי של "עקיבא" לא נקלט בארץ, בין היתר, בהיעדר מוסד חינוכי, שישמש לו בית-אולפנא מרכזי."

"עקיבא" בנדונה הציונית הכללית של שנות השלושים

"עקיבא" הגדירה עצמה במפורש כתנועת-נוער "ציונית-כללית". במחצית הראשונה של שנות השלושים נעשה מאמץ אירגוני ללכד את המחנה האמורפי של הציונים הכלליים ב"ברית עולמית של ציונים-כלליים", החשוקה בחישובים אירגוניים ומשמעתיים כמעט סיעתיים-מפלגתיים. התארגנות זו התרחשה כמעט בעל-כורחם של הציונים-הכלליים עצמם והיא באה על רקע כפול: א. ההתארגנות וההתחזקות של האגפים מימין (הרוזיוניסטים, המזרחי) וביחוד משמאל (סיעות הפועלים) בקונגרסים הציונים, שאימו להשתלט על העמדות הראשיות בהנהלה הציונית, מבלי להותיר עמדות השפעה חשובות ל"סתם-ציונים", שהמשיכו לשאת בעומס הראשי של העבודה הציונית בתפוצות; ב. הקיטוב התברתי, שהלך והחריף בישוב העברי והייב גם את ציבור הציונים-הכלליים בארץ להתארגן, למען הבטחת מעמדם האישי, הציבורי ואף המשקי. ברם, כרוכים יחדיו ירדו לעולמה של הציונית-הכללית: האיחוד והפילוג. ארבע שנות קיומה של "הברית העולמית של הציונים-הכלליים" הרופפת (1931—1935) היו שנות התרוצצות מתמדת בין קבוצות א' ו'ב' והן הובילו ביוני 1935 לפילוג המכריע ולהתארגנות הנפרדת של "התאחדות ר'הברית". שלא כתנועת "הנוער הציוני", שראשיה גילו פעילות פוליטית רבה והם היו גורם מכובד בפילוג, המשיכה "עקיבא" לדבוק ב"סתם-ציונות" ולא נטלה כל חלק בהתרוצצות הפוליטית, שהסעירה את המחנה הציוני-הכללי באותן שנים. "עקיבא" ראתה עצמה כגורם מפשר והתעלמה מהמציאות הפוליטית הנוקשה.

ואמנם, דרכה הציבורית של "עקיבא" בציונות-הכללית היה בה כדי לעורר תמיהות. בגולה נשארה "עקיבא" במסגרת "החלוץ" ההסתדרותי וסירבה להצטרף ל"החלוץ הכלל-חלוצי". גם בארץ השתלבו חברי "עקיבא" באופן כמעט בלתי-מותנה, בהסתדרות העובדים הכללית. באותו זמן פעלה "עקיבא" במסגרת הסתדרות הציונים-הכלליים בא"י, שנשלטה על ידי יהושע סופרסקי, מנהיג האגף האורחי בציונות-הכללית בארץ, ואילו בפולין הקונגרסאית פעלה "עקיבא" בחסות סיעת "עת לבנות" האזרחית. ב-1929, עם המיזוג של כל תנועות הנוער הציוניות-הכלליות ב"הסתדרות הנוער הציוני", הצטרפה גם "עקיבא" למסגרת כוללת זו, אך כעבור שנתיים בלבד היא שוב נפרדה, מבלי שניתנה לצעדה הנמקה מפורשת ובהירה. מותר לשער, שמנהיגי "עקיבא" נרתעו מהפניה של "הנוער-הציוני" לשכבות רחבות ומהעיסוק המרובה של מנהיגי תנועה זו ב"פוליטיקה" ובהתרוצצות הפנימית בציונות-הכללית. "עקיבא" הכריזה אמנם על אי-הצטרפותה אף לא לאחד מהגושים היריבים בציונות-הכללית א' או ב', אבל, למעשה, היא נשארה אחרי הפילוג במסגרת "הברית העולמית של הציונים-הכלליים" ורק בקונגרס הציוני ה-כ' (ז'נבה 1939) הצטרפו ציריה ל"התאחדות העולמית של הציונים-הכלליים". קיבוצי "עקיבא" בארץ לא הצטרפו ל"ברית קיבוצי הנוער הציוני": קיבוץ

גוזה-איתן השתלב במסגרת "חבר הקבוצות" וקיבוץ בית יהושע ניסה בשנות קיומו לנווט באופן עצמאי את דרכו. בשלהי מלחמת העולם השנייה, עם ההתמוגגות המחודשת והסופית בין שני פלגי "הנוער הציוני" א' ו-ב', לא הקיף איחוד זה גם את "עקיבא", על רקע אי-ההיענות של הנהגת "הנוער-הציוני" לייעד אחד ממסודות-החינוך, שיוקמו על ידה בעתיד הקרוב, לחינוך יהודי-מסורתי בהנחייתה של הנהגת "עקיבא".

הנהגת "עקיבא" נשארה, למרות ויתקה הציבורי, צמודה ליעד החינוכי הטהור של התנועה ודבקה בתפיסה ה"סתם-ציונית" של הציונות-הכללית. היא נרתעה מקריאת המפה הפוליטית החדשה בציונות והסתייגה מהמאבקים הפוליטיים בציונות-הכללית.

בין יהדות של אמונה דתית לבין יהדות של אורח-חיים לאומי — הוויכוח בין ש.ה. ברגמן לבין יואל דרייבלט

בהדרכתו של יואל דרייבלט הקדישה "עקיבא" תשומת-לב רבה לטיפוח המסורת היהודית. הדחף לטיפוח המסורת היהודית בא לתנועת "עקיבא" משני מקורות, שלא-ידווקא השלימו אחד את השני, כי אם אפילו היו סותרים קמעה: מצד אחד — הגישה הרציונליסטית-שכלתנית של אחד-העם לטיפוח "היהדות", ומצד שני — החוויה וההתנסות החסידית-קיבוצית של עבודת הבורא. וכך שולבו בפעולה החינוכית חוגים ללימוד התנ"ך ומחשבת ישראל עם מסיבות עונג-שבת והרבה שירה חסידית. יואל דרייבלט דיבר בשיחותיו על הרציפות ההיסטורית של מסורת ישראל ועל הצורך להבטיח רציפות של החיים היהודיים גם במהפכה הציונית. מחנכי "עקיבא" היו מודעים לכך, שאין להחזיר את גלגל ההיסטוריה אחורנית ונמנעו מלהטיל חובה של ניהול אורח-חיים דתי-הלכתי על כלל החניכים, אם בקני התנועה ובסניפי-ההכשרה בגולה ואם בקיבוצים בארץ. אבל הם עמדו על עיצוב יהודי-מסורתי של הפרהסיה.

ברם, נמצאו בתנועה גם חוגים, ששללו מגמה זו. משה (מרצל) הכט, ראש קן "עקיבא" בקרקוב, ברשימתו "החומות המתמוטטות"⁸ יצא בשנת 1935 נגד הגלישה של התנועה לעבר ראייה כמעט דתית של הקיום היהודי. הכט הסכים אמנם עם ההחשבה הרבה של המסורת היהודית בתולדות העם בעבר, אך הוא טען, שמן הנימנע לעצור את תהליך החילון העמוק, המתחולל בימינו בעם היהודי והתנועה הציונית-חלוצית נקראת לצקת תוכן, משמעות וערכים חדשים למהפכה הציונית. בוויכוח, שהתעורר בתנועה מסביב למאמר זה, גרסו רוב המתדיינים, שאין "עקיבא" תנועה המחזירה בתשובה, אך עם זאת תמך אורנשטיין והנהגה הוותיקה בעולם-הרוח ובגישתו החינוכית של דרייבלט, בגרסם שחינוך הנו ביסודו גורמטיבי וש"עקיבא" חייבת לפעול למען מערכת נורמטיבית וממוסדות של אורח-חיים יהודי-מסורתי, לפחות בפרהסיה הציבורית.

הדיון על מקומה של הדת בחינוך העקיבאי קיבל הארה אקדמאית בוויכוח שהתנהל בנושא זה בין פרופ' ש.ה. ברגמן לבין יואל דרייבלט.⁹ בסקרו ב"דבר" קובץ חינוכי של תנועת "עקיבא" משבח ברגמן את היחס החיובי של "עקיבא"

למסורת ישראל ואת היחס הביקורתי שלה ל"התבוללות" המתחוללת על אדמת ארץ-ישראל המתחדשת. ברגמן משבח את חיפושי-הדרך המאפיינים את פעילות החינוכית של "עקיבא", אך הוא מסתייג מהדגשת "עקיבא" את הערך הלאומי של מסורת ישראל ואף של המצוות הדתיות. כפילוסוף הוא גורס, שיש כאן ערבוב מושגים ובלבול תחומים. הדת אינה מטרה לאומית עליונה, כי אם היא נשענת, בראש וראשונה, על אמונה עמוקה. שאלות דתיות צריכות לקבל תשובות דתיות, גורס ברגמן. מי שרואה בלאומיות את המטרה ואת הערך העליון בעם היהודי בדורנו, מן הנמנע הוא, שיראה את הצד האוניברסלי, המשיחי, של היהדות.

כדרכו לא השיב יואל דרייבלט, "אדריכל הנפש" של "עקיבא", במאמר סדור על השגותיו הפילוסופיות-אקדמאיות של ברגמן, אך הוא התדיין עמהן ב"שיחה" בקיבוץ בית-יהושע, ודבריו נרשמו ונערכו לאחר מכן לדפוס. דרייבלט טוען, שתנועת "עקיבא" אינה בונה את חינוכה הציוני-יהודי על "לאומיות" גרידא, כי אם על "ציונות", שהיא תפיסה הרבה יותר מקיפה, והיהדות עצמה אינה, לדעתו, מערכת אמונה ועיקרים בלבד. היהדות האריסטוטלית של י"ג העיקרים של הרמב"ם לא נתקבלה בעם. לילד העברי אין משננים ב"חדר" שום עיקרים: "היהדות קיימה את המצוות, סבלה ולא חקרה למופלא ממנה," לכן אין להרחיק את הבלתי-מאמינים מחיק היהדות, כי אם יש לקרבם דרך העשייה הציונית. דרייבלט שולל גם את טיעונו של ברגמן, שהראייה המשיחית-אוניברסלית של היהדות מובילה בהכרח לראייה סוציאליסטית של החברה. המטיפים כיום לסוציאליזם ניוונים ממרקס ולא מהתפילות. ולטענה השלישית, שאין להפוך את היהדות ל"סגנון חיים", משיב דרייבלט: "אף כי אנו, אנשי "עקיבא", איננו בהכרח מאמינים, כפי שגם מורנו אחד-העם לא היה מאמין, אנו רוצים להישאר ביהדות". והוא מסיים: "מתוך הסגנון שלנו אנו בדרך לקדושה, זו שהציונות, אולי שלא במודע, מובילה אליה".

עיון בשני ספרים אלה על תנועת "עקיבא", שלא נכתבו בתיכנון משותף, אבל הם משלימים זה את זה, חושף תמונה לירית כמעט של תנועת-נוער עילית, שטיפחה אקלים רוחני-תרבותי של ספקות וחיפושי-דרך והנהגתה סירבה, על אף ויתקה הציבורי, לטבול ברפש הפוליטיקה הציונית. אף כי "עקיבא" חינכה לעליה ולחלוציות ומנהיגיה הגשימו רובם צו זה, התמקדה הגותה בבעייה הקיומית של העם היהודי בגולה. ולא מקרה הוא, שהצלחתה היתה מפוארת בגולה וגדולתה ועוצמתה הרוחנית-נפשית באה לידי ביטוי כה עז ומרומם בלחימה הנועות של חברי "עקיבא" בימי השואה.

מצערת העובדה, שעם כליונה של יהדות פולין כלתה גם תנועת "עקיבא". כנאמר, לא היה בהנהגת "עקיבא" המסורה והרציפה די כושר מניפולטיבי ויכולת עשייה מעשית, כדי להניח יסוד למפעל התיישבותי-ייחודי של "עקיבא". ויותר מכל מצערת העובדה, שהתפיסה החינוכית הייחודית של "עקיבא", חרדתה למורשת היהודית המסורתית מבלי להיצמד להלכה, לא היפרתה את המערכת החינוכית בארץ. כי הבעיה, בעיית התכנים היהודיים, שראוי לחינוך היהודי הכללי, הבלתי-דתי, בארץ ובגולה, לטפח אותם הנה אקטואלית כיום אולי אף יותר מאתמול.

ה ע ר ו ת

1. מרד הנוערים, תולדות תנועת-הנוער, מקורות מס' 10, המזכירות העליונה של "הנוער הציוני".
2. ראה את חיבורו המצוין של אלקנה מרגלית: "השומר הצעיר" מעדת נעורים למארכסיון מהפכני 1913—1936, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"א, עמ' 17—55.
3. ראה: יוחנן כהן, הנוער-הציוני, צמיחתה של תנועה, ספר ראשון — עד מלחמת העולם השנייה, הוצאת משואה, תשל"ו.
4. ראה סקירתו של יהודה אורנשטיין: שלושים שנות ציונות ב"עקיבא", משנת הציונות של "עקיבא", עמ' 29—37.
5. ההצהרה הרעיונית מאת יהודה אורנשטיין, דברי עקיבא, אוגוסט 1932.
6. ראה: יחיאל, עקיבא, עמ' 190—274 — יעל פלד, תנועת "עקיבא" במערכה נגד הנאצים — יומנה של יוסינה.
7. על ראשית התארגנותה הסיעתית של הציונות-הכללית בדירה הציונית העולמית ראה: דוד שפרי, איחוד ופילוג בראשית דרכה של "הציונות-הכללית" המאורגנת, 1931—1935, הציונות, אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ה, עמ' 154—198.
8. משה הכט, החומות המתמוטטות, דברי עקיבא, מרס 1935.
9. על הוויכוח הזה ראה: ש.ה. ברגמן, על קובץ אחד ועל "סגנון חיינו", דבר, 15.10.1934 — יואל דרייבלט, תגובה על מאמרו של פרופ' ש.ה. ברגמן, משנת עקיבא, עמ' 71—84.

לזכרם של נעדרים

פרופ' יעקב רותם

אידה מרז'ן — קווים לדמותה

לכאורה לא קשה לכתוב על אידה מרז'ן. היא לא היתה אישיות מורכבת. ניחנה בפשטות הליכותיה, ביושר אישי, באהבת הילד, במסירות ובדחף של הבעת רגשי תודה לאלה, שיצקה מים על ידיהם. לגביה אינם דרושים איזמל אנליטי והעמקה ניתוחית, כדי להבליט את אופיה ואת פעלה. הכל מונח על כף היד.

מהו איפוא הקושי? הוא נעוץ בעובדה, שאין לכתוב על אידה מרז'ן מבלי לכתוב על... קורצ'אק וסטפה. הא בהא תליא. כל פעלה של אידה, כל מניעה ומאוויה, כל אישיותה, היו ממוקדים ומעוגנים בשני אנשים: קורצ'אק וסטפה. מטבע הדברים שלא יהיה מנוס אלא ל"ערב" בראש וראשונה את יאנוש קורצ'אק, שעה שאנו מייחדים את הדיבור על אידה. לאמיתו של דבר: תרומתה ההיסטורית, הייתי אומר, של אידה מרז'ן, מסכת חייה ודרכי פעולתה, מתרכזים בעיקר בכך, שהראתה את קורצ'ק מהצד האנושי שלו, הבלתי אמצעי, בחיי יומיום, אם אפשר להגיד, ב"נעלי בית". כל מה שכתבה על קורצ'אק וסטפה משכנע באמת ובאוטנטיות, בניגוד לאי אלה פירסומים יומרניים בעברית, פירסומים מאולצים ובלתי מדויקים, אם לנקוט לשון המעטה. במלים אחרות, דבריה של אידה מרז'ן, תלמידתו וחניכתו של קורצ'אק, הם מקור לא אכזב של מידע על קורצ'אק ובית-היתומים, ללא למדנות יומרנית וללא פרשנות המחטיאה לא פעם את המטרה, ללא "ערבסקות" קישוטיות של ציונים יומרניים.

הכרתיה לראשונה מתוך פתק שהעבירה אלי — בעברית — עם תום הרצאתי בכינוס בוורשה (ספטמבר 1986), והריהו מובא בזה ככתבו וכלשונו. בהפסקה חיפשה אותי. למעשה שאלה, היכן אני יושב, כי מאור עיניה כמעט ניטל ממנה. נפגשנו ושוחגנו קצרות באולם הכינוס ומאו נקשר בינינו קשר של תיכתובת.

בהקדמה לספרה Pan doktor, Pani Stefa, שנתנה לי, היא מציינת ברוב

אינא ארמיונג פאלקטאק
 יי א מיליאן פאלא אפאן ארמיונג
 אפ קאלאזאל פאלאכיות וכלל
 ארמיונג אפ אפאן אפאן ארמיונג

צניעותה, שמגמתה להראות את קורצ'אק, כפי שנחרת בזכרונה ומדגישה בכנות
 ש"אם אומנם היה כזה (כפי שהיא מתארת אותו) — אינה יודעת... אולי זכרונה
 בוגד בה אי פה אי שם..." עם זאת היא משוכנעת, שדבריה הם אמת לאמיתה
 (וכך אומנם מתרשם נאמנה הקורא — י"ר). "אלה, שזכו להכיר — היא מדגישה —
 חייבים לספר עליו, בניגוד לרבים ששהו במחיצתו תקופה קצרה ומציינים, כי
 היו שותפיו לעבודה... ואילו היא, למרות שעבדה תוך מגע הדוק אתו במשך
 שנים, אינה רואה את עצמה שותפתו לעבודה..." בסך הכל, טוענת, הייתי תלמידה
 ועובדת...".

היה בינה לבין קורצ'אק, לדבריה, ריחוק, ריחוק שהיא לא העזה להקטין,
 למרות שקורצ'אק לא הכיר בריחוק בינו לבין הזולת. היא רצתה להדגיש בכך,
 בשמרה על ריחוק מצידה, את ההכרה בגדולתו של האיש, את האהבה וההערצה,
 שרחשה לו.

לראשונה נתקלה בשם קורצ'אק בחורף 1924. למדה אז לקרוא בשפת יידיש.
 שאלה מהספרייה ספר של מחבר בלתי ידוע לה: Hen-Ryk (קורצ'אק...). החלה
 קוראת בספר ולא יספה, כי הוא שיעמם אותה... לשנים הכירה בטעותה. כנראה,
 בתקופה זו עדיין לא היתה בשלה דיה. "את קורצ'אק, כתבה לאחר מכן,
 אין קוראים בהעלם אחד, אלא לאט-לאט, קטע אחר קטע, לעתים מן הצורך
 ומן הדחיפה לחזור ולקרוא חלקים שכבר נקראו קודם לכן. או אז הנך מגלה
 מדי פעם פן אחר, אמת נוספת, תפיסה משלימה".

אישית הכירה את קורצ'אק ב־1926 בקורס מטפלות. היא מתארת בריאליות
 ובטביעת-עין את השיעור הראשון, ששמעה מפיו של קורצ'אק: מראהו, תנועותיו,
 שיטת ההרצאה (השיעור). התיישב על כסא, שיכל את רגליו, נעזר בפתקים,
 שבהם היו ראשי פרקים, לעתים משפט אחד, או מלה אחת. היה חסיד של
 פתקים לצורך ההרצאה. סבר, שניתן להעזר בהם הרבה פעמים ובהקשרים
 שונים. בעת ההרצאה היה "חושב בקול רם". לעתים היה מטיל ספק בדברים
 שהשמיע (רטוריקה דידיקטית?). ההרצאה נמשכה שעתים. נהג לרשום עקומות

על הלוח, לצייר ציורים (אנאטומיית הגוף). היה איזה "כישוף" בהרצאותיו. סברה, שלפניה "אדם הכל יכול". לאחר ההרצאה אסף את השאלות והתייחס אליהן בהרצאה הבאה. המיבחן הראשון שלה בכתב, זכה לשפע של הדגשים בעיפרון... את פשר ההדגשים לא הבינה... עם זאת הוקסמה על ידי האיש. כפי שכבר צויין לעיל, הנך מתרשם מהיושר, הכנות והאוטנטיות של הדברים המובאים על ידי אידה מרוזן על עצמה היא כותבת, שדיברה פולנית פרימיטיבית, בעגה, בלשון "כפרית" (מוצאה היה מכפר נידח), בקול רם (מדי), בעת הילוכה היתה מנפנפת בידיה...

מספטמבר 1927 החלה עובדת בבית-היתומים והתגוררה בפורסה. בשני ספרים על קורצ'אק לפני סטפה (השני: "שלא תחול עליו שכחה") היא מוסרת פרטים על שני אישים אלה, בייחוד על קורצ'אק, הקולפים ממנו את שיבת הברונזה "הפסלית" של פרשנות למדנית, כאמור, ומציגה אותו כאחד העם. בכך תרומתה הגדולה, היחידה במינה, בים של הערכות וצינונים. מידע זה לא יסולא בפז. היא מספרת, בין היתר, שעל יד שולחנו של קורצ'אק (בחדר האוכל) היה תמיד שמח — הילדים צחקו וצחקו עד דמעות. הצטערה, ששולחנה מרוחק משולחנו.

הודות לאידה מרוזן מצוי בידינו תיאור נאמן של בית-היתומים, לפרטי פרטי, ממש מידע ארכיטקטוני: המיבנה, חלוקת החדרים וייעודם, חדרי-שינה, השיחות בפרוודור, "חדר השקט", חדר הלימודים, לוח הזמנים ותנאי העבודה והבילוי, אופיו של הבית בעיני תושבת הבורסה, תפקידיהם של קורצ'אק וסטפה, חלוקת תרופות, החלפת תחבושות ועוד ועוד. הודות לתאור המפורט, אנו יודעים כל פרט ופרט כאילו חוינו אותו, נושמים ממש את אוירת הבית, "מתחככים" באנשים. ממש תיעוד לדורות.

קורצ'אק לפי תאורה היה חי ותוסס, עצוב ושמח חליפות. מהורהר, מקיף הכל, מחזיק ומושך במושכות. ניחן בחוש הומור, בייצר קונדסות. בימי רביעי נהגה סטפה לנסוע העירה לבקר אצל אמה. קורצ'אק ניצל הזדמנות זו של התרת הרצועה ונהג לאמר לילדים: "עתה אנו יכולים לפלרטט קמעוה". לעתים היה נעמד מאחורי סטפה ועושה העוויות. סטפה חשה לפרקים שמשוה אינו כשורה, מפנה את ראשה אחורנית וקורצ'אק היה מעמיד או פני כבשה תמה. הוא הדגיש לא אחת, לדבריה של א. מרוזן, שכל מחנך חייב להיות "קצת שחקן" ויישם זאת לא פעם באורח מעשי. איני יודע, אם אי-פעם אי מי מהביוגרפים המלומדים עמד על פן זה של אישיותו. אידה מרוזן דולה אירוע אחד מני רבים, שקרה לה: היה זה באחד השיעורים של קורצ'אק בערוב היום. היא היתה עייפה מאוד בזמן השיעור, נאבקה קשות בדחף השינה ולבסוף כשלה. הדבר לא נעלם מעיני הפקוחה של קורצ'אק, למרות שישבה בשורה האחרונה באולם. כעבור כמה ימים חיקה קורצ'אק, כיצד "תלמידה אחת" מתה לישון בזמן השיעור ולבסוף נרדמה. הדגים מאבק זה בכישרון כזה ובחקיינות ריאליסטית כל כך מעולה, שגם "הקרנב" צחק בפה מלא. לא חסרו גם מעשי קונדס — פרי מזוג ותעלוליו של קורצ'אק. פעם ביום קיץ חם, הכניס נער לתוך חבית עם מים... או העלה את הלינקה הקטנה על ארון גבוה... (נענש או במשפט הילדים והדבק לו פאראגראף 100, מכאן הכינוי שהדביקו לו לא פעם הילדים: "מאה", setka בפולנית).

יש ואחד התלמידים פנה אליו מרחוק בשם "פן דוקטור" ("אדון דוקטור"). קורצ'אק היה מעמיד פנים, שהפניה מכוונת למישהו אחר, פנה כה וכה, במטרה לעזור לקורא "למצוא" את הפן-דוקטור.

או — פעם סיפרה אידה לקורצ'אק, כי בפיקוחה נמצא נער "מזור", ו"מושך" באף גם כשאין לו נזלת... קורצ'אק הסביר לה, שהילד כנראה מפגר בהתפתחותו ו"משיכת" האף היא מין tic. "שלחתי, סיפר לה, לתחנה לבריאות הנפש והנה "לא הצליח במיבחן לאידיטיס וייאלץ, הוסיף בקריצת עין, לבקר בבית-ספר רגיל..."

מרזין מציינת, שקורצ'אק לא נתן "רצפטים", כיצד לנהוג בסיטואציה זו או אחרת. "כל אחד, טען, חייב לרכוש את נסיונו שלו" ולהפיק ממנו את הלקחים הדרושים. לא תמיד ידעה, מתי קורצ'אק מדבר ברצינות ומתי מהתל. הודות לאידה אנו יודעים על קורצ'אק ועל סטפה פרטים אוטנטיים, אירועים והגיגים, שללא תיעוד זה היו צוללים בתהום הנשייה. קורצ'אק נהג לשחק שח עם הילדים, דמקה, היטיב לרקוד (!). היה חייכן ונינוח, אבל ידע גם להתרגו, להיות עוקצני ולהביא לעתים את "המושא" ממש לדמעות. למרות שהסכים שהילדים ישבו על ברכיו, ילטפו את לחייו ואת קרחתו, נתקף ממש בזעם כאשר ילד הכניס יד לכיסו. קורצ'אק היה מוציא יד זו בחימה שפוכה, תוך השמעת דברי כיבושין. הוא נהג לערוך תספורות לבנים והיה מותיר "מדרגות" ניכרות בראשיהם. "ביזבו ממש שעות מרובות לשיחה עם הזולת, ללא קשר עם "המשקל הסגולי" של בן שיחו. הרצה גם לפני 2—3 מאזינים. כל זאת אנו יודעים מפיה של אידה מרזין. הוא לימד אותה לתכנן משימה (מאמר), להימנע מסיסמאות ריקות מתוכן ומדברים כוללניים, לכתוב בצורה בהירה ומובנת, לוותר על מלים מיותרות. כשלא ידע משהו ונשאל על כך, לא היסס להודות בדבר במלים פשוטות: "וכי אני יודע?..."

לא פעם הנך נוכח לדעת, שהדמות המשורטטת של קורצ'אק היתה שונה לחלוטין מזו שבמציאות. וגם בכך זכותה הגדולה של אידה מרזין. אידה הגיעה לבורסה ב־1927. תחילה היתה מבולבלת במקום זה ולא ידעה את גפשה. לעתים גיצב קורצ'אק בדרכה, אם בסבר פנים חמור, אם מבדוה. ניחשה, שמשוה אינו כשורה. חיש מהר נוכחה לדעת, שהתנועה באולם הראשי חייבת להיות חד-כיוונית, והיא בלתי מודעת לכך פגעה בכלל זה.

אידה מגוללת תמונה נאמנה של הסידורים והסדרים בעת הארוחות. היא מוסרת פרטים, כיצד היה קורצ'אק הרופא בודק ילדים: לא בעזרת סטאטוסקופ אלא באוזן; מביאה תיאור מדויק, כיצד נהג להחליף תחבושות ומדגישה את המשמעות הפסיכולוגית, שייחס לפעולה זו. היא מתארת בכישרון ובדיוק, המשתף ממש את הקורא באירוע, את האווירה בחדר השינה: קורצ'אק היה מהלך בין המיטות, עונה לשאלות, תוך כדי הסיפור היה רוכן מעל ילד, מיישר את השמיכה, מלטף ראשו. עם סיום הסיפור, נפרד מהילדים, שניים נישק ללילה טוב ועזב את החדר. הנשיקות שהעניק לאי-אלה ילדים, מציינת אידה, לא ניתנו באקראי, אנב אורחא. הן שימשו לעתים ביטוי לבקשות סליחה (על נזיפה שנוף), לעתים כעידוד וזירוז להתגבר על מיפגע מסוים, לעתים כאות הוקרה על מעשה כלשהו. פרט אופייני כפי שמביאה אידה: הילדים היו "המבקרים" הראשונים של ספריו —

באוזניהם קרא לפני ארוחת צהריים פרקים מהם, בטרם הובאו לדפוס. רצה לדעת, האם הם מבינים אותם, אינם משתעממים. אולי רצה לשמוע רעיונות מהילדים? לעתים נהג בעיקבות ההקראה לתקן או לשנות פרט כלשהו.

פרשה מיוחדת מהווה המוסד של "בית המשפט" בבית היתומים, שהוא עניין בפני עצמו. אידה פורשת לפנינו את מלוא המהות, המסגרת, הפני והפנים של מוסד יחיד במינו זה. אנו לומדים על קורצ'אק, המובא לדין על ידי הילדים במוסד, שיום והקים כמו ידיו, כאשר פגע בכבודם או בשלוותם, דבר שהוא אות כבוד לאיש.

והרי אירוע קטן, כפי שמתארת אותו אידה. פעם שאלה את קורצ'אק, האם זה נכון, שקיבל פאראגראף 100 ("סטקה")? קורצ'אק העמיד פניו נעלב, שלף עפרון מכיסו, זעק: "יש לך משפט, את קוראת בשמות" ורץ לרשום אותה על הלוח...

ב-1928 מונתה למנהלת האינטרנט בגוצלבק, הוא סניף של בית-היתומים. סיימה אז את בית-הספר למטפלות. היא מודה, שרוחו של קורצ'אק סוככה תמיד עליה, גם מחוץ לכותלי המוסד והיא שעמדה לה בבעיות של יום-יום להחליט את ההחלטה הנכונה.

יש עניין להביא את התבחינים שערך קורצ'אק לילדים במכינה לבית-הספר רוזיצ'קה (Rozyczka); תבחינים שהעידו על פשטות והעדר תיחכום למדני והרי דוגמה מדרך המיבחן שערך קורצ'אק:

"כמה אצבעות יש לך?"

"הרם את שתי הידיים."

"הרם יד ורגל אחת..."

מרגשת, מדגישה אידה, גישתו של קורצ'אק לילדים, ללא גינוני פורמליות ונוסחים — נוסחאות קבועים מראש.

קורצ'אק נהג לבקר לעתים מזומנות במוסד, שאידה עמדה בראשו. ברוב צניעותה הטבעית לא ידעה דבר וחצי דבר, האם קורצ'אק מרוצה מעבודתה, אם לא... דברי שבח שלו לכתובתה נודעו לה רק מפיהם של חניכי הבורסה.

ב-1933 עזבה את גוצלבק, כשמפעמת בה התחושה האיתנה והמודעות כאחד, שעבודתה לוותה כל הזמן על ידי מלאך טוב והוא יאנוש קורצ'אק.

ב-1939, אחרי הפצצת המסרשמידטים הגרמניים נפצעה בראשה. הוזמנה על ידי קורצ'אק לבית-היתומים והיא קודחת והלומה. עבדה באותו זמן בבית-הילד צנטווא באוטוואצק. סטפה וקורצ'אק טיפלו בה במסירות. אז קרה דבר, בצוק העתים, שקורצ'אק כל ימי חייו התנגד לו: הוא וסטפה התיישבו על מיטתה של אידה. הם השתדלו — למורת רוחה — להאכיל אותה מעבר ליכולת של הבית ואז החליטה לעזוב את בית-היתומים, כדי לא להיות למעמסה על הבית, בימים טרופים אלה.

קשה, כמעט בלתי אפשרי, למצות את תרומתה של אידה מרוץ להכרת דמויותיהם של סטפה וילצ'ינסקה ויאנוש קורצ'אק. מן הנמנע לחבוק כל פרט המובא על ידה, פרט, שהוא בבחינת פנינים המוסיפות למחרוזת חייהם. אידה מרוץ השכיחה בעט אמונים להביא לפנינו אישים מופלאים אלה ללא כחל וסרק, כפי שהשתקפו בוטות של יום העשייה האפור...

היתה תלמידה חרוצה, קלטה ואימצה את האמת החינוכית. למדה להתעכב על פנים קטנים, לתהות על קנקנם של ילדי טיפווחיה, להסתכל על אופן הליכתו של הילד, הרמת זרועותיו, סיכסוכיו עם חבריו, יחסו לצוות, להוראות ולנוהגים המקובלים ועוד ועוד. כל אלה לימדו אותה, בהשראתו של קורצ'אק, לעמוד על מצבו הנפשי והגופני של הילד.

לסיום כמה הערות אישיות על מגעי עם אידה. לאחר היכרות חטופה באולם הכינוס בוורשה החלה מתרקמת בינינו תיכתובת, כנ"ל. תחילה בעברית ומיד בשפה הפולנית. אידה ביקשה ממני לכתוב בשפה זו ובאותיות גדולות. אולם, גם האותיות הגדולות לא הניחו את דעתה, כי קראה את המלים תוך "קפיצות" וקלטה מין כתמים בעיניים. עברה לדבריה כמה ניתוחים בעיניים ולא נושעה. עצם העובדה, שכתבתי באותיות גדולות, ריגשה אותה. מסרה, שבבית קראו לה בשם יהודית. על קורצ'אק כתבה במכתביה אלי, כי "היה רופא בכל רמ"ח איבריו (w kazdym calu), הסתכל על אירועים בעיני רופא, היה חדור רפואה". ריגש אותה האיזכור של ר' זוסיה בקשר עם דמותו של קורצ'אק.

עיקר ספריה — מספרם 15—16 (הציון שלה) — הוקדש למורים, מחנכים, הורים. תיארה אותם בפשטות, ללא מאמץ של תוספת ברק ("bez pucu"). היום, טענה, נתרבו "קורצ'אקובאים" של קוניונקטורה...

בפטרס ב-5.7.87, כפי שהודיע לי נכדה קשישטוף אדמוס, שהתגורר איתה והיא בת 80 שנה. מכתבה האחרון אלי נשא את התאריך 6.6.87, חודש ימים לפני פטירתה. עד לערוב ימיה נהגה, כפי שכתבה לי, להתעמל לפי שיעורי הרדיו, "כתריס בפני הצטננות ושפעת..."

כאבה את העובדה, שבספר שנכתב בעברית על "פני סטפה" הובאו אידיוקים ועיוותים לרוב, אבל זו פרשה אחרת, החורגת מנושאנו. דבריה על כך, בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, הובאו אחרי מותה בידיעון מס' 25 של אגודת קורצ'אק, מאפריל 1988.

אידה מרז'ן הציבה יד לקורצ'אק, לקורצ'אק של יום-יום, במגעיו הבלתי אמצעיים עם הילדים, ללא הצטעצעות ידענית, ללא קישוטי אנאליזות. היא תיארה אותו במלוא זוהרו האנושי והצלחה בכך, כפי שלא הצליח אף לא ביוגרף אחד. דבריה לא היו פרי מאמץ אינטלקטואלי על יד שולחן כתיבה, אלא פועל יוצא של ידע ממקור ראשון. מקור לא אכזב מכל הבחינות.

יהיו דבריי על אידה מרז'ן בבחינת מנחה צנועה ביותר על מגש של הערצה, לאותה אשה מופלאה נחבאת אל הכלים, שהייתי משייכה ל-ל"ו הצדיקות, גם אם העולם הגברי השתלטן העניק תואר זה למין החזק בלבד. יהי זכרה אהוב.

אלכס גתמון ז"ל

(דברים לזכרו בטקס הענקת הפרס ע"ש רלה ושלמה גוטמן ז"ל
לנאוה סמל על ספרה "כובע הזכוכית", ב"ט"ו בחשון תשמ"ט, 26.10.88)

שבע שנים עברו מאז נעקר אלכס מבין החיים ועדיין דמותו התמירה, המקרינה אופטימיות, עוצמה, אהבת האדם ואהבת ישראל, עומדת חיה כנגד עינינו. בן 55 היה, כאשר הלך מאתנו ושירת חייו, כמאמר המשורר, "באמצע נפסקה".

נכוננו לו עתידות, שלא זכינו לראות בהתגשמותם ומאחוריו עמדו פרשיות חייהם, שהיו מספיקות למלא תוכן חייהם של לא מעטים. אלכס גדל בבית גוטמן ושם, בבנדיון, ספג יחד עם אחיו ואחותו יבל"א את ערכי היהדות והאנושות. כאשר פלשו הגרמנים לתחומי פולין, הגיע אלכס למצוות ולגבי דידו היו אלה מצוות עשה. הן כללו התארגנות מחתרתית במסגרת תנועת "הנוער הציוני" בתיאום עם תנועות נוער אחרות; פעילות הצלה; הכנת ניירות מזוייפים ומקומות מסתור בגיטו ובהרים; העברת יחידים וקבוצות דרך הגבול לסלובקיה ולאחר מכן להונגריה; השגת נשק והשימוש בו נגד הנאצים ועוזריהם. את האקדח הראשון ללוחמים הצעירים רכש אלכס תמורת שעות היד, שקיבל זמן קצר קודם לכן בחגיגת הבר-מצווה שלו.

בפעולות אלו נטלו חלק רבים מחבריו של אלכס לתנועה ורבים מהם נפלו מות גיבורים — מי לאחר עיגויים בידי רודפיהם ומי מכדוריהם. מעללי גבורתם זכו לתיאור מרגש בספריהן של פרדקה מזיא ושל תושיה הרצברג — שפורסמו חלקית בקובצי "משואה" — ויש עוד מקום והכרה להוסיף ולספר עליהם לבנינו ולבני בנינו.

בכל אלה רב היה חלקו של אלכס והמוות ארב לו לא פעם אחת. גם חבל התלייה כמעט ונכרך סביב צווארו וכן סביב צווארם של דינה ושל אמיל יבל"א,

היושבים כאן עמנו — ורק כניסת הצבא האדום מנעה את מותם שעתיים לפני מועד הוצאתם להורג.

אלם לגבי אלכס לא נסתיימה בכך המלחמה באויבי העם היהודי. במשך שנתיים נוספות חיפש אותם ונקם את נקמת דמי אחיו.

מכאן הובילה דרכו ישירות לצה"ל ובשורות חיל האויר עלה לדרגת סגן-אלוף. אולם גם כאשר פשט את מדיו, המשיך לשרת את עמו ובשנת 1961 יצא בשליחות עלומה אל אחיו בצפון אפריקה. יחד עם כרמית, רעייתו וחברתו לחיים ולעשייה, פעל לעלייתם של יהודי מרוקו. שם, כמו בכל מקום אחר, ידע לרכוש את אמונם, הוקרתם וגם את אהבתם של היהודים וגם של אנשי הרשות המקומיים. הוא עשה לילות כימים בעיירות, בכפרים, בדרכים ובנמלים וסביב אישיותו הנערצת נרקמו אגדות. בתקופת פעילותו זו עלו ממרוקו כמאה אלף נפש ורבים מהם התיישבו בעיר אשדוד ופיתחוה. פעלו ואישיותו לא נשתכחו, כפי שזה קורה לא פעם. כעבור שנים הוצעה לו על ידי נציגי כל הזרמים ראשות עיריית אשדוד ולפני שנה ניטע שם גן, הנושא את שמו.

עם שובו ארצה משליחותו שקע אלכס בעשייה משקית. הוא היה ממייסדי תעשיית המתכת וחבר בהנהלת התאחדות התעשיינים.

אבל בלבו נמשך אל בני הנעורים ובמיוחד אל אלה, שהגורל התאכזר להם. בצינעה, ללא ליווי של תופי הפירסומת, הקדיש ממחשבתו, זמנו ויכולתו, לאלה המכונים "נוער שוליים" בשכונת נוה-שרת. לאות תודה והוקרה הוקם בשכונה מועדון, הנושא את שמו.

ועוד שאיפה חינוכית היתה בלבו — להביא לנוער הישראלי ולנוער היהודי בתפוצות את מסר השואה ולקחיה. על כן היה אחד היוזמים והפעילים ב"משואה" שבתל-יצחק. הוא דאג להנחלת מורשת האסון הלאומי שאין דומה לו, ומורשת הגבורה והלחימה היהודית וכמיהת דורות יהודיים לעצמאות מדינית יהודית. הוא ראה ב"משואה" מפעל תנועת-לאומי, בעל חשיבות חינוכית ראשונה במעלה ואילו "משואה" היתה גאה על כך, שאלכס היה אחד מפעיליה ומטפחיה. אלכס אהב אנשים ואנשים החזירו לו אהבה. סביב קיברו הפתוח נאספו המוני בני-אדם — חבריו לתנועה ולנשק, ניצולי השואה ועולי מרוקו, אנשי התישבות ובני השכונות, עובדי כפיים ושרי ממשלה, קצינים בכירים ואנשי רוח. כולם היו שם, הלומי צער ויגון על אילן פורה וזקוף שנגדע לפתע.

ראויה דמותו של אלכס, שתיחקק על לבות צעירי ישראל ותיירשם בדפי ההיסטוריה היהודית במעמד כמו זה של הערב. "משואה" מוסיפה נדבך לכוונה זו. ימים קשים עוברים על ארצנו ועל אורחיה. בצד שמחת חגיגות ה-40 והגאווה על הישגי המדינה — מכרסמת בנו גם הדאגה לשלומה ולעתידה. בצד השמחה על שחרור אסירי ציון והתרת עלייתם של הסירובניקים מבריה"מ — בוערת בנו גם חרפתה וכשלונה של הצינונות, שלא הצליחה להזיז ממקומם את יהודי ארצות הרווחה, אלה שאין איש מונע את עלייתם.

בצד גילויי מסירות ומעשי התנדבות מחממי לב — לא מעטה בתוכנו גם אטימות הלב, רדיפה אחר רווחים קלים ומגיפת הירידה והשתמטות ממילוי החובה, השתמטות על דעת הפרט והשתמטות על דעת הרשות בנויד של עיסקאות קואליציוניות.

בצד הישגים מרקיעי שחקים והחלל החיצון — רבים גם הכשלונות. בצד הצלחות מדעיות וטכנולוגיות, גם כלכלה רעועה ותיפקוד מערכות כושל ורשלני. בצד נאמנות ציונית שורשית — גם ספיחי פרא של פאשיזם וקנאות משיחית בקצה האחד ובקצה השני ביטויים של התבטלות ותסביכי אשמה כלפי אלה, שחלומם לראותנו נעלמים ממפת המזרח התיכון.

במציאות זו טוב יהיה, אם הנוער הישראלי וגם המבוגרים יראו נגד עיניהם את דמותו של אלכס, את דמות חבריו ואת דמותם של כל אלה, שחוו את אימת השואה ואת נס התקומה, את אלה שנתנו את מיטב דמם ושנות חייהם כדי שיבוא השלום והבטחון על ישראל בארצו.

בשם "משואה" ובשמי, בשם כל הקהל הנכבד המכונס כאן ובוודאי גם בשם רבים בארץ — מלה אחרונה לכרמית, לדינה ושלמה, לתושיה, לשלום ולכל המשפחה — דעו, כי על אף השנים החולפות דמותו של אלכס אינה משתכחת — אדרבא, היא הולכת ומתעצמת, גדלה וזוהרת יותר. יהי זכרו ברוך!

משואה

מ. וירט

צרוך ידיעות

פעולות "משואה" בשנת תשמ"ח

(1 ספטמבר 1987 — 30 נובמבר 1988)

ס מ י נ ר י ם

בשנת הלימודים תשמ"ח השתתפו 6504 בני נוער וסטודנטים מהארץ ומהתפוצות ב-239 סמינרים ב"משואה" — המכון ללימודי השואה.

בסמינרים לבני-נוער מחו"ל השתתפו:

207 תלמידים דוברי צרפתית ב-4 סמינרים;

236 תלמידים דוברי ספרדית ב-8 סמינרים;

197 תלמידים דוברי אנגלית ב-6 סמינרים;

552 תלמידים דוברי גרמנית ב-15 סמינרים;

184 תלמידים במסגרות שונות ב-6 סמינרים.

בצוות החינוכי של המכון 12 מורים, מרביתם בוגרי תואר שני ושלישי בחקר השואה ובדרכי הוראתה. חברי הצוות עוסקים בשתי משימות מקבילות: הוראה במסגרת המכון ופיתוח תוכניות לימודים חדשות במסגרת המרכזיה הפדגוגית של "משואה".

על מנת להעלות את רמת הלימודים, פעילה אצלנו יועצת פדגוגית גב' בת-שבע שביב התורמת רבות בתחום זה.

נוער ישראלי

על רקע ריבוי הפירסומים הספרותיים והקולנועיים, העוסקים בנושא השואה, יציאת משלחות נוער לפולין ואירועים פוליטיים ובטחוניים בארץ, אנו עדים לתופעה של התעניינות גוברת והולכת בנושא השואה, בעיקר בקרב תלמידי תיכון ערב גיוסם לצה"ל. הסמינרים לנוער הישראלי פועלים בתפוקה מלאה. הביקוש להם עולה על מספר המשתתפים, שהמכון יכול לקלוט בשלב זה. ל"משואה" מגיע נוער מכל שדרות הציבור בארץ — תלמידי בתי-ספר יוקרתיים וכיתות של תלמידים מחוננים בצד תלמידים טעוני טיפוח וחניכי מוסדות עליית הנוער, תלמידי מוסדות אגודת-ישראל בצד חניכי השומר-הצעיר.

צוות המורים נדרש לצד התמחותו בהוראת השואה להתאים את תוכנית הלימודים לרמות שונות ולפתח עזרי הוראה מתאימים.

מעניין לעקוב אחר השאלות, שבני הנוער מעלים, בעקבות העיסוק האינטנסיבי במוראות השואה. אופי השאלות מושפע במידה רבה מהאקלים החברתי והפוליטי בארץ באותה תקופה. השנה היינו עדים להתלבטויות רבות, הקשורות בסכנות הטמונות באידיאולוגיות גזעניות, ברגשות לגבי ביטויים דה-הומניים ובשאלות הקשורות לציות לפקודה. קיימת היום הבנה טובה יותר של דפוסי התגובה של היהודים בימי השואה. אנו עדים לאמפתיה רבה יותר של תלמידים עם תנאי החיים של היהודים בגיטאות ובמחנות ומכאן גם הבנה טובה יותר של מיגוון הדילמות, שעמדו בפני הפרט וההנהגה היהודית בנסיבות אלה.

התנסות מעניינת היתה לנו בסמינר לעולים חדשים מאתיופיה. מחד גיסא גילו העולים מאתיופיה רגישות רבה לסיפורים האישיים של ניצולי השואה, פרשיות של רעב, פרידה מבני משפחה וכד', כאילו היו שאובים מעולמם הם, ומאידך גיסא נתפסה אצלם תחושת שותפות הגורל עם בני העם היהודי.

ההכנות לסמינרים לבני נוער ולסטודנטים דוברי אנגלית בחודשי הקיץ

אנו מקווים, שהמגעים, שנוצרו בשנה החולפת עם אירגונים יהודיים ותנועות נוער בקנדה ובארצות-הברית, ישאו פרי. בחודשים יולי-אוגוסט צפויה השתתפות של כ-900 חניכים בסמינרים ב"משואה". צוות המכון שוקד בימים אלה על תירגום תוכניות לימודים חדשות לשפה האנגלית והתאמתם לאופיין של הקבוצות המתוכננות להגיע בחודשי הקיץ.

כדי להגביר את ההשתתפות של בני-נוער מחוץ-לארץ, במיוחד נוער דובר אנגלית, קיימנו ב"משואה" סמינר של ראשי כל תנועות הנוער בקנדה.

הכנת משלחות נוער לקראת מסע לפולין

התופעה הבולטת ביותר השנה — גידול מפליג של קבוצות הנוער, היוצאות למסע לפולין. כ-6000 בני-נוער יצאו לפולין במסגרת משרד החינוך, התנועות

הקיבוציות ותנועות הנוער.

ב"משואה" מקיימות המשלחות סמינר הכנה אינטנסיבי לפני צאתן ופגישות לבירור חווייתי וערכי לאחר שובן מהמסע. צוות המכון שוקד על טיפוח תוכניות מיוחדות, המתאימות למסלול, אותו עוברים בני הנוער בפולין. דגש מיוחד ניתן להכרת העולם היהודי שהיה. אנו מאמינים, כי רק על ידי הכרת העושר הרוחני, החינוכיות של חיי הקהילה היהודית בפולין לפני המלחמה — פעילות בת-הספר, תנועות הנוער, המפלגות ברחוב היהודי וכד', יתכן להבין, את אשר אבד לנו בימי השואה. לכל אחד מאתרי הסיוור מוקדש בסמינר ההכנה פרק בן 6 שעות, המשלב: סדנא — חקר מקורות היסטוריים ודיון, אמצעים אודיו-ויזואליים ועדות אישית. עזרי הוראה מיוחדים פותחו למטרה זו — ערכות של שקופיות, מפות וכן דגם של מחנה ההשמדה טרבלינקה, שנבנה על-פי הזמנתנו. את תהליך ההכנה של בני-הנוער, מלווה פסיכולוג קליני, המתמחה בהשלכות השואה על בני הדור השני ומסייע לתלמידים לעבד את החוויות הקשות, שהם נחשפים להן בעוצמה רבה בתהליך ההכנה, בסיוור בפולין ועם שובם לארץ. במשך שנת תשמ"ט התקיימו ב"משואה" 11 סמינרים כאלה והשתתפו בהם 197 תלמידים.

ימי עיון

(1) ימי עיון, הנערכים על ידי "משואה" והתקדרה לחקר השואה של אוניברסיטת תל-אביב

אנו מחזשים את שיתוף הפעולה ההדוק שבין "משואה" — המכון ללימודי השואה והתקדרה לחקר השואה של אוניברסיטת תל-אביב בראשות פרופ' דניאל קארפי. במסגרת זו נערך סידרה של ימי עיון, המיועדים לחוקרים צעירים ולמורים להיסטוריה וספרות בבתי הספר התיכוניים. ימי העיון יערכו באולם המרכזי של בית התפוצות, אשר ישמש אכסניה קבועה לפרוייקט זה. יום העיון הראשון ייערך ב-4.89 ועסוק בפרובלמטיקה של הישרדות האסירים במחנות ההשמדה. בערב זה יטלו חלק היסטוריון, פסיכולוג וחוקר ספרות השואה — מבכירי המרצים בארץ.

(2) ימי עיון לעובדי הוראה — לקראת יום הזכרון לשואה ולגבורה — תשמ"ט

"משואה" מסייעת לציבור המתחנכים והמורים בארץ להיערך לקראת הכנת התוכנית החינוכית של בתי הספר ומוסדות עליית-הנוער ביום הזכרון לשואה ולגבורה. במסגרת זו נערכים ימי עיון לקבוצות שונות של מורים ולרכזי פנימיות של מוסדות עליית הנוער. כמו כן מסתייעים המורים בשירותי המרכזיה הפדגוגית בתחום השאלת תערוכות וערכות אור-קוליות לטכס הזכרון.

3) ימי עיון שונים

- במהלך השנה נערכו שורה של ימי עיון לקבוצות מיוחדות:
- משפחות שכולות, אלמנות ושארים — בשיתוף עם ויצ"ו ישראל.
- סטודנטים ממיכלת יהודה ושומרון.
- סטודנטים מבית הספר לחינוך של אוניברסיטת ת"א.
- מדריכי תנועות נוער.

ארכיון וספריה

חומר חשוב נמסר לארכיון ולספריה מתוך שני אוספים פרטיים: הספריה של העיתונאי יצחק נימצוביץ ז"ל והאוסף הארכיוני של משפחת אולבסקי. בעקבות ביקורו של מנהל הארכיון, מר נפתלי צהר, בארכיון היהודי המרכזי בוורשה יועשר הארכיון בחומר חשוב על תולדות התנועה ערב השואה, במהלכה ועל ההתארגנות המחודשת של תנועות "איחוד הנוער הציוני-עקיבא" לאחר תום מלחמת העולם השנייה. בספריה ובמרכזיה הפדגוגית מבקרים עשרות תלמידי י"א וי"ב השוקדים על הכנת עבודות גמר בנושא השואה. לבד משירותי הספריה הם זוכים להדרכה אישית בכתיבת העבודות.

קובץ "משואה"

שנתון המחקרים של "משואה" יוצא באופן סדיר זו השנה ה-17. השנתון רואה אור בחודש אפריל ומכיל מיגוון של מחקרים חדשים, זכרונות פעילי התנועה, ניצולי השואה, סקירות ספרים ועוד.

נוער גרמני מביע את רשמיו מהסמינר ב"משואה"

לסיכום הסמינר לנוער גרמני, שהתקיים ב"משואה", נתבקשו המשתתפים להביע את דעתם על הסמינר, להעיר הערות ולהציע הצעות. להלן רשמיהם של שלושה מהמשתתפים, המשקפים את התייחסותם של רוב באי הסמינר.

גרגור שרדר, מורה להיסטוריה וגרמנית כותב:

"ציפיותי משני ימי הסמינר: להרחיב את המידע על השואה, על האנטישמיות וכו' ולבחון מחדש את התייחסותי.

בסך הכל נתמלאו ציפיותי. קיבלתי אי-אלו ידיעות חדשות בנושאים הנ"ל, במיוחד על התוצאות וההשפעות הפסיכולוגיות של השואה וכן על הסיבות העמוקות יותר לאנטישמיות.

מבחינה ביקורתית היה אולי ראוי להעיר, שההרצאות הבודדות היו יותר מדי דחוסות זו אחר זו ולפיכך לא ניתן זמן מספיק לדיון.

בעתיד ראוי גם להקדיש יותר זמן לביקור באתרי הזיכרון, להניח לאתר הזיכרון לפעול בדומיה על הפרט.

לסיכום — ברצוני להדגיש, שמוסד כמו מכון "משואה", מן הדין שיבקרו בו הרבה יותר גרמנים ובמיוחד בני נוער."

גרגור שרדר

"אחר המיפגש עם עדי השואה אני עוזבת אגב הקלה, כיוון ששני המרצים, שבחנו אותנו, הגרמנים מאחרי המלחמה, נוכחו לדעת, שחל שינוי: לא לשכוח, אלא לצאת יחד למלחמה נגד כל אי-אנושיות! להצעה זאת אני מרגישה מחוייבת ומקווה, שחוסר הבטחון שלי עד כה ביחסים עם יהודים ישתנה בעקבות ביקור זה והמשך המיפגשים בישראל.

הרעיון הדידקטי-מתודי של האירוע הוא נכון ויש להמשיך בו, לבד מאחד: במקום מרצה-תרפויט כוללני ואבסטרקטי יש להעמיד "עד", המציג אישית, כיצד הוא מתמודד עם בחינת התנסויותיו בשואה.

לדור "הנכדים" הגדל יש להרחיב את הרעיון על ידי הצגה מקיפה של העדויות ההיסטוריות."

פרידהלם בקר

"ציפיותי נתמלאו למעלה מן המשוער, שכן כבן לוקסמבורג אני עוסק באנטי-
שמיות ובשואה רק מזה שנה ברצינות ובמרץ.
שיא החוויות ביום וחצי זה היו העדויות, בראש וראשונה זו של הלנה המרמש.
הייתי והנני נרגש עד לעומק לבי. זו היתה הפעם הראשונה, שהיתה לי שיחה
ישירה עם קורבנות השואה. כן ריגשה אותי השיחה עם אבי רביצקי.
ביקורת: ההרצאות, העדויות והשיחות — טובות. האירגון לקוי.
דעתי לא השתנתה ביותר, שכן אני שולל את האנטישמיות. רק המידע שלי
התרחב ועל כן אני אסיר תודה לכם, בראש וראשונה להלנה המרמש ושמעון זקס.

ד"ש ידידותית"

גבריאל מייסנר

מכתב להנהלת מכון "משואה"

14.10.88

לאניטה שלום רב!

ברצוני להודות לך ולכל הצוות על אירגון ההשתלמות לתלמידינו מבית-הספר בן-גוריון בעפולה. למרות הזמן שחלף, אני עדיין תהת הרושם העמוק מן החוויה המיוחדת במינה, שזכינו לה באמצעותכם. העשרתם אותנו בידע בנושאים חשובים ביותר ובהוויה רגשית עמוקה.

התרשמתי מאוד מדרך בניית הנושאים, הן בעריכתם לפי סדר הגיוני, הן מבחינת אופן הצגת הנושאים. התרשמתי מאוד מן ה"מינון" הנכון, שידעתם לקבוע לנושאים וכן מן השילוב הנאות שבין החוויה האינטלקטואלית ובין החוויה הרגשית. הצלחתם לרכז בזמן קצר ביותר את המכסימום הגיתן ובצורה הטובה ביותר. התרשמתי גם מן האדיבות ומן האירוח הנעים של כל הגורמים המטפלים: של צוות המורים, צוות המטבח והמגורים, ובאופן מיוחד — מאופן טיפולך בכל האירגון והאירוח, באדיבות, בסבלנות ובחיוך.

תלמידינו התרגשו מאוד, העריכו ושבתו מאוד את הביקור. המלצתי בפני מנהל בית-הספר, מר גלבמן, לשלוח אליכם תלמידים רבים ככל האפשר להשתלמות מסוג זה ואני מקווה, שבהמשך אכן נזכה בכך. אני משוכנעת, שכל נער במדינת ישראל חייב לעבור השתלמות זו למען עצמו ולמען מדינת ישראל.

המשיכו במפעלכם החשוב, השתדלו להגיע לזווער רב ככל האפשר.
יישר כוחכם!

בהוקרה,
נילי מייזס
מורה מבי"ס בן-גוריון, עפולה

סמינר לנוער יהודי מגרמניה המערבית

4—6 באוגוסט 1988

מרבית החניכים הינם חברי תנועת הנוער המסונפת לאירגון הרווחה של הקהילות היהודיות בגרמניה.

תוכנית הסמינר כללה סדנאות, סרטים דוקומנטריים, שיחות עם ניצולי שואה, ביקור במוזיאון דואר השואה ובתערוכת תנועות-הנוער ופעילות חברתית מגוונת. מבין העדויות שהושמעו יש להדגיש במיוחד את עדותו של פרופ' שמעון זקס, אשר סיפר על ילדותו בברלין ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה ואת עדותה יוצאת הדופן של הגב' רות אליעז, אשר גרמה להתרגשות עמוקה בקרב חברי הקבוצה.

הגב' מרגוט ליפמן הצליחה לעורר את המשתתפים לוויכוח אינטלקטואלי בנושא: "המבצע, הניצול והצופה מהצד".

משך כל ימי הסמינר היתה הנוכחות בכל הפעילויות מלאה והתנהגות בני הנוער מופתית. הוצגו שאלות רבות לכל העדים. המעורבות הריגשית הרבה של החניכים גרמה לא אחת להתפרצויות של בכי.

מלווי הקבוצה חששו כל העת, כי בני הנוער חשים רגשי אשם כבדים עקב היותם יהודים המתגוררים בגרמניה. הדבר הוסק גם על-פי שאלות חוזרות ונישנות, שהוצגו לעדים כגון: מה דעתך על העם הגרמני כיום? האם תבקר שנית בגרמניה? מה יחסך ליהודים המתגוררים שם עתה?

בשיחת הסיכום הדגישו מרבית המשתתפים, כי למרות שהשתתפו בעבר בסמינרים, שנערכו ב"משואה", הפעם היה זה סמינר בעל המשמעות העמוקה ביותר עבורם. לדעתם המיפגש האישי עם הניצולים הוא החשוב ביותר, מאחר והרצאות או ניתוח מאמרים ניתן לארגן גם במסגרות אחרות.

מספר בני נוער העידו על עצמם, כי לאחר שמיעת העדויות ברור להם עתה מעל לכל ספק, כי בעתיד הקרוב יעלו ארצה.

בשיחת הסיכום טענו בני הנוער, כי כל אשר התרחש בסמינר, עורר את מחשבתם ועסיק אותם כל חייהם. הם הזכירו דוגמאות מחיי היום יום שלהם, אשר הוכיחו קיומה של עוינות בגרמניה ליהודים שחיים שם.

המשתתפים העלו על נס את האירוה הלבבי ב"משואה" ושיבחו את הליווי הצמוד, אשר כלל הסברים ומבואות לעדויות ולהקרנות.

במסגרת הפעילות החברתית החליטו המלווים להוציא את החניכים מתחומי "משואה" וזאת כדי לאזן את המתח הריגשי של בני הנוער. בערב הראשון הם יצאו לבלות בנתניה ובערב השני שחו בבריכת "תל יצחק". לדבריהם היו שני הערבים מוצלחים במיוחד והם מציעים לעשות כך גם עם קבוצות נוער אחרות, המגיעות למקום.

פרסי "משואה"

כמיטב המסורת הנהוגה ב"משואה" חולקה בשנה שחלפה שורה של פרסים למחברים, שתרמו בחיבוריהם לחקר תולדות ישראל, ובמיוחד לחקר השואה. הפרס ע"ש יהושע א. גלבוע ז"ל הוענק לד"ר משה לנדא על ספרו "מיעוט לאומי לוחם". טקס הענקת הפרס התקיים ביום ג' בניסן תשמ"ח—21.3.88. הפרס ע"ש ליאון לוסטיג ז"ל הוענק לגב' בלה גוטרמן על עבודתה "קורות מחנה יאנובסקי (1941—1943)". טקס הענקת הפרס התקיים ביום י"ג בתשרי תשמ"ט—28.9.88.

הפרס ע"ש רלה ושלמה גוטרמן ז"ל הוענק לסופרת גאוה סמל על ספרה "כובע הזכוכית" בטקס לזכרו של אלכס גתמון ז"ל, שהתקיים ביום ט"ו בחשון תשמ"ט—26.10.88.

הפרס ע"ש אריה קובוביץקי ז"ל הוענק לצבי הרמן על ספרו "הנהר והגרעינים" בטקס לזכרו של ד"ר אריה מוסקט, שהתקיים ביום י"ז בטבת תשמ"ט—25.12.88. הפרס ע"ש יהודית רוניק ז"ל, הוענק לחיים חרמש על ספרו "מבצע אמסטרדם". פרסים נוספים ע"ש יצחק נימצוביץ ז"ל, פרסים מקרן מינצברג, יעקובוביץ, גב' טאובה, מלה קרישר, ועוד שלושים פרסים הוענקו לתלמידי כיתות י"ב מכל רחבי הארץ, שהשתתפו בסמינרים במכון "משואה" וכתבו עבודות שנתיות בנושא השואה.

המשתתפים

משה קול — יו"ר המפלגה הליברלית העצמאית; יו"ר הנהלת "משואה" ומדרשת פורדר; ס/נשיא האינטרנציונל הליברלי; יו"ר מרכז תרבות העמים לנוער — ירושלים; יו"ר חוג ידידי אגודת הסופרים ומחבר ספרים פורה. רוב ספריו שהופיעו עד עתה דנים בנושאי חינוך, ציונות וחברה; כן פירסם 3 מונוגרפיות על אישים וחברים.

עו"ד גדעון האוזנר — בעבר חבר כנסת; יו"ר מועצת "ידושם"; יו"ר הוועדה המדינית של ל"ע; יו"ר הוועדה הפדגוגית של "משואה". ספרו "משפט בירושלים", הודן במשפט אייכמן, בו שימש כתובע כללי, פורסם בלשונות אחדות באירופה והופיע גם בעברית.

פרופ' אהרן ברק — יליד קובנה, בנו של צבי בריק, מנהל המשרד הא"י בליטא. בגיל 5 נכנס לגיטו קובנה, בגיל 8 הוצא מן הגיטו. עלה ארצה ב-1946. הצטיין בלימודיו בפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית בירושלים. כיהן כדיקן הפקולטה, כיועץ המשפטי של הממשלה, השתתף במו"מ על השלום עם מצרים וניסח את הסכמי קמפ דייויד. שופט בבית המשפט העליון.

שרה גצלר לבית מרקוביץ', חברת תנועת "עקיבא" בקרקוב. שנות השואה עברו עליה בגיטאות קרקוב וטרנוב ולאחר בריחתה, במחתרת באוסטריה. חיברה ספר זכרונות ושירים על השואה. כותבת שירים ומציירת.

פרופ' דניאל קארפי — פרופ' להיסטוריה של עם ישראל בעת החדשה; מופקד על הקתדרה לחקר השואה ע"ש בנימין וחיה שפלקסי; ראש ביה"ס למדעי היהדות באוניברסיטת ת"א.

ד"ר שלמה נצר — מרצה בכיר לתולדות עם ישראל באוניברסיטת תל-אביב, חוקר תולדות יהדות פולין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

פרופ' דב לוי — חוקר בכיר במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית, ועורך פנקס קהילות לטביה ואסטוניה במסגרת ידושם.

ד"ר רות זריז — ילידת גרמניה, עלתה לא"י ב-1932, שירתה בפלמ"ח, חברת קיבוץ משאבי שדה. עובדת בבית לוחמי הגיטאות ובאוניברסיטת בן-גוריון. חיברה דוקטורט בנושא: "הגירת היהודים מגרמניה 1945—39".

חנה שלומי מקודם קמפל; ילידת לבוב; עלתה ב-1946 כמדריכה של קבוצת ילדים ישראלים שנשארו בפולין ללא הורים בעת המלחמה ובסיומה קיבלו סרטיפיקטים; בוגרת אוניברסיטת ת"א; פירסמה מאמרים בקבצים גלעד ושבות, על יהודי פולין בברה"מ ועל יהודי פולין לאחר מלחה"ע ה-2.

רות בראודה — ילידת פולין, עלתה לישראל ב-1949. למדה באוניברסיטת תל-אביב. בעלת תואר ראשון בהיסטוריה כללית ותואר שני בתולדות עם ישראל, התמחות ביהדות פולין בתקופת השואה. מורה להיסטוריה בגימנסיה הריאלית בראשון-לציון.

אביהו רונן — בנה של חיקה קלינגר ז"ל, מפעילות המחותרת החלוצית בבנדין. בעל תואר שני בהיסטוריה כללית מטעם אוניברסיטת תל-אביב. עובד על דוקטורט בנושא "יהודי זגלמביה בתקופת השואה".

ברכה אברמוב — ילידת פולין, בוגרת סמינר הקיבוצים ומוסמכת אוניברסיטת תל-אביב בהיסטוריה של עם ישראל. מחנכת ויועצת חינוכית, מורה במדרשת בית-ברל.

ש. אבני — עיתונאי וסופר; מנהל מדור אמל"ט במחלקה לחינוך ולתרבות בגולה של ההסתדרות הציונית; עורך "משואה" עד שנת תשמ"ז.

ד"ר אפרים אופיר — יליד רומניה. ממעפילי "סירינה" (רפיח 1946). בוגר אוניברסיטת תל-אביב בהיסטוריה וספרות עברית, התמחה בתולדות השואה במכון ליהדות זמננו, באוניברסיטה העברית. דוקטורט בנושא התנועות הציוניות ברומניה בימי מלחמת העולם השנייה. חבר קיבוץ שובל בנגב.

דוד כוכבי — מוסמך אוניברסיטת פיטסבורג בהיסטוריה, מורה בבית הספר הריאלי בחיפה ובמכון "משואה". מתמחה במחקר האנטישמיות והיחסים בין יהודים וגויים; חוקר תולדות בראיל.

מרים ברגמן — תלמידת תואר שני בתולדות עם ישראל באוניברסיטת תל-אביב, מורה בבית הספר התיכון "שזר" בבתי-ים.

יצחק ארצי — חבר-כנסת; מראשי התנועה וממארגני המחתרת היהודית ברומניה בימי המלחמה; נמנה על מפקדת אניית-המעפילים "כנסת" ישראל, וממנהיגי המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין; עיתונאי; מראשי ל"ע; חבר הנהלת העיר ת"א.

גבריאל הורוביץ — מוותיקי הפעילים בתנועת "הנוער הציוני" בהונגריה לפני המלחמה ובמחתרת בתקופת מלחמת העולם השנייה.

יעקב רוזנברג — חבר בהנהגת המחתרת של הנוה"צ באגלמביה ומראשי הלוחמים בגיטאות בנדין וסוסנוביץ, ואחר-כך בהונגריה; עלה מרומניה עם תום המלחמה; חבר הנהלת משואה.

עוזיאל ליכטנברג — מראשי תנועת "הנוער הציוני" בפולין בתקופת השואה; שליח המחתרת להונגריה; כיום מהנדס בתל-אביב.

יעקב ליברמן — מפעילי עקיבא בקרקוב; לאחר המלחמה פעיל בבריחה מפולין לצ'כוסלובקיה; עלה ב-1947 לאחר מעצר בקפריסין; נמנה על ראשוני המתישבים בקרית-גת.

ד"ר אריה באומינגר — לשעבר מפקח ארצי במשרד החינוך והתרבות; חבר המועצה הבינלאומית של "יד ושם"; חבר הוועדה לציון חסידי אומות העולם ב"יד ושם"; פירסם ספרים ומחקרים בנושא השואה והגבורה.

גוסקה שטנדיג (ד"ר גוטה שטנדיג-לינדברג) — ילידת קרקוב, בתה של הסופרת והפובליציסטית הידועה בפולין לפני מלחמת העולם השנייה, הד"ר פליציה שטנדיג; מרצה בבית הספר לרפואה של אוניברסיטת תל-אביב; מחברת שירים בנושא השואה.

ד"ר דוד שערי — מפעילי התנועה בארץ וממייסדי אלוני אבא, בוגר האוניברסיטה העברית וד"ר האוניברסיטה של פאריז; מעובדיה הבכירים של עליית הנוער; חוקר במכון לחקר הציונות שע"י אוניברסיטת ת"א; מחקרו על מחנות קפריסין, ראה אור בהוצאת הספריה הציונית והמכון לחקר הציונות.

פרופ' יעקב רותם — מבכירי הרופאים בארץ; מאז עלייתו ב-1938 עבד בישובים ובבתי-חולים באזורי הארץ השונים; מרצה בכיר בבית-הספר לרפואה בירושלים ופרופסור לרפואה באוניברסיטת ת"א; חיבר עבודות מחקר וערכים רפואיים באנציקלופדיות רבות וערך את האנציקלופדיה הרפואית למשפחה; זכה במדליות מטעם בית-לוחמי-הגיטאות והאיגוד הבינלאומי ע"ש יאנוש קורצ'אק.

יוחנן כהן — ממנהיגי הנוה"צ בפולין ; נמנה על מייסדי קיבוץ תל-יצחק ; שליח "המוסד" לפולין ומראשי "הבריחה" ; חבר הכנסת החמישית ; כתב וערך את "ספר הנוער הציוני — דרכה של תנועה" ; איש משרד החוץ, בו כיהן בתפקידים בכירים : היה קונסול ישראל בפילדלפיה ושגריר ישראל ברומניה ובפינלנד.

מ. וירט — מראשי תנועת "עקיבא" בפולין ; ממייסדי מושב בית-יהושע ; מנהל המחלקה החקלאית של "רסקו" במשך שנים רבות ; מנכ"ל "משואה".

MEMOIRS OF SURVIVORS

The Way to the Homeland	Yacov Lieberman, Shalom Weiss	239
Memoirs on "Maccabi"-Cracow	Dr. Arie Bauminger	242
News from afar; liberty?	Gutka Stendig	252

FROM THE BOOK-SHELF

The "Akiba" movement and its heritage.	Dr. David Shaari	253
--	------------------	-----

REMEMBERING THE ABSENTS

Ida Merzhen	Prof. Yacov Rotem	264
Alex Gatmon, 1926—1981	Yohanan Cohen	270

AT "MASSUA"

Package of news	M. Wirth	273
-----------------	----------	-----

CONTENTS

BEACON

Holocaust and revival	Moshe Kol	7
Two records	Gideon Hausner	11
Correspondence between Gideon Hausner and Prof. Noah Kaplinski		14
On A. Tori's "Ghetto day by day"	Prof. Aharon Barak	16
Elegy of the victims of the Holocaust	Sarah Getzler	18

HISTORICAL STUDIES

A German document on the stand of the Italian authorities towards the Jews in the occupied territories	Prof. Daniel Karpi	19
Polish-Jewish relations in the first decade of the 2nd Polish Republic, 1918—1928	Dr. Shlomo Netzer	27
On the relations between the Baltic peoples and their Jewish neighbours during World War II, before and after	Prof. Dov Levin	39
German Jews between emigration and escape; 50 years after the "pogrom" of September 9th—10th, 1938	Dr. Ruth Zariz	57
Polish Jews rescued in the territories, annexed to the Soviet Union in September 1939	Hana Shlomi	73
The problem of military service of Polish Jews in the Polish Army in exile during World War II	Ruth Braude	90
The "Big Point": 12.8.1942	Avihu Ronen	102
The struggle of the Bulgarian Jews against the Nazi occupation	Bracha Abramov	148
The "Hanoar Hazioni" movement in Roumania, 1940 — the year of the great change	S. Avni	153
Rescue attempts in Hungary	Dr. Ephraim Ophir	174
Karl Marx' attitude to the Jews	David Kochavi	180
The Jews in France under the Vichy government	Miriam Bergman	188

DURING THE HOLOCAUST AND RESISTANCE

The parachutists of rescue	Yitzhak Artzi	195
The "Hanoar Hazioni" movement in Hungary during World War II and after	Gabriel Horowitz	203
The underground activity of "Hanoar Hazioni" in Zaglembe	Jacov Rosenberg	211
The "Hanoar Hazioni" movement in Poland, 1940—1944; the chapter of Slovakia, March 1941 — March 1942	Uziel Lichtenberg	217

MASSUAH
A YEARBOOK ON THE
HOLOCAUST AND HEROISM

April 1989

NO. 17

Editor: A. Brauner
Editorial Board Secretary: M. Wirth
Editorial Board: M. Kol, A. Brauner, M. Wirth

This Yearbook is Published with the Support
of The Memorial Fund of Polish Jewry

All Rights Reserved

Massuah, Tel-Aviv, 48 King George St., Israel